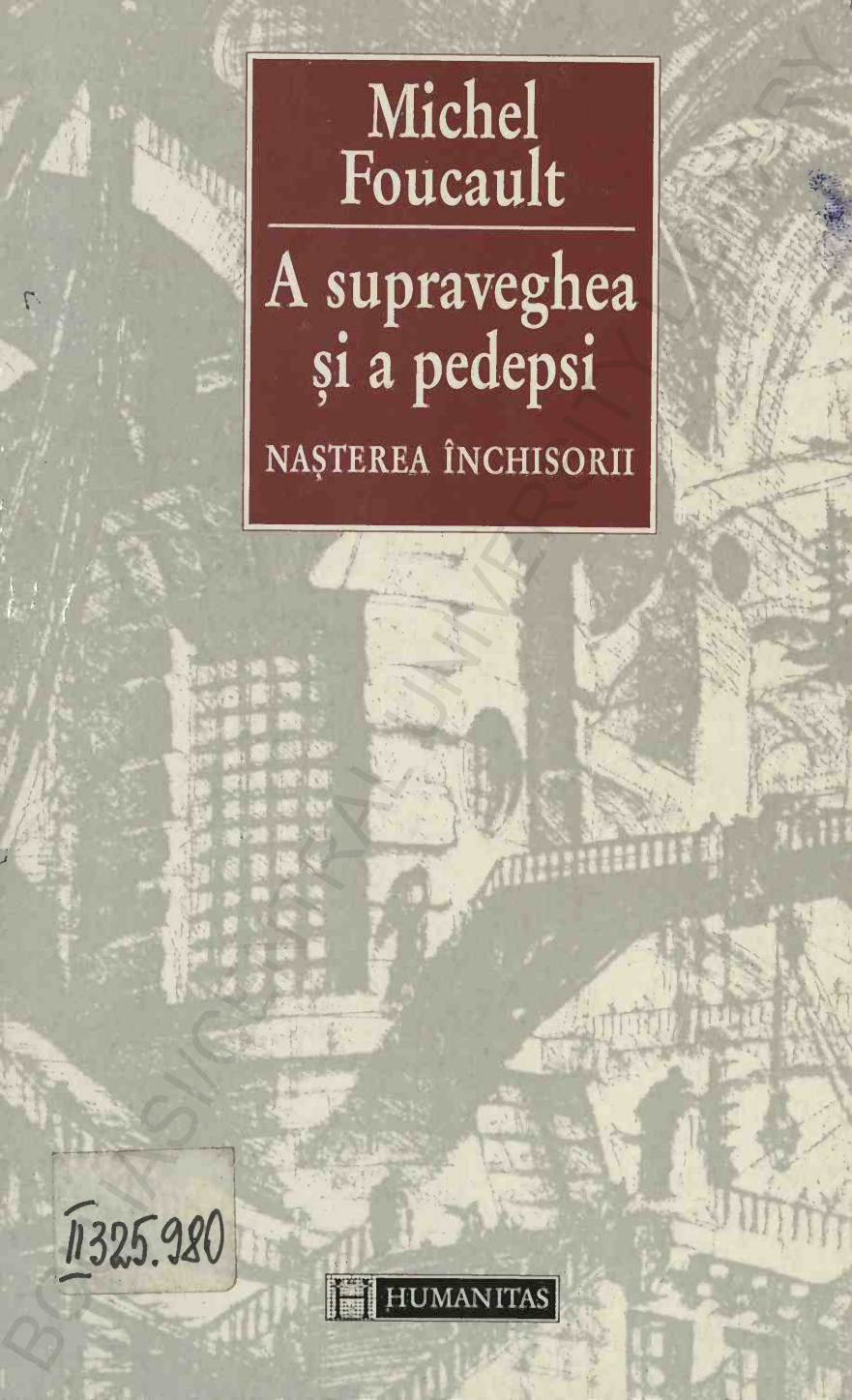

Michel Foucault

A supraveghea și a pedepsi

NAȘTEREA ÎNCHISORII

II325.980

HUMANITAS

BCU IAȘI CENTRALA UNIVERSITARĂ

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINES... IAȘI
II 325.980

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

A SUPRAVEGHEA ŞI A PEDEPSI

Această carte este editată cu sprijinul
CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY PRESS
şi al
FUNDAŢIEI SOROS PENTRU O SOCIETATE DESCHISĂ

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

25165

MICHEL FOUCAULT

A supraveghea și a pedepsi

NAȘTEREA ÎNCHISORII

Traducere din franceză și note de
BOGDAN GHIU

Control științific al traducerii
MARIUS IOAN

Prefață de SORIN ANTOHI

B.C.U. IASI
772565

HUMANITAS
BUCUREȘTI

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

29.01.1999
B.C.U. „M. EMINESCU"
- IAŞI -
ale 816.188

MICHEL FOUCAULT
SURVEILLER ET PUNIR. NAISSANCE DE LA PRISON
Bibliothèque des Histoires
© Éditions Gallimard, 1975

© Central European University Press, pentru prefaţă

© Humanitas, 1997, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-28-0648-6

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚĂ

Putere, crimă și pedeapsă. *Surveiller et punir* după douăzeci de ani

În 1975, cînd Michel Foucault (1926–1984) publica la Gallimard *Surveiller et punir*, el era deja un nume. *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (Plon, 1961), *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical* (P.U.F., 1963), *Les Mots et les choses* (Gallimard, 1966), *L'Archéologie du savoir* (Gallimard, 1969) și *L'Ordre du discours* (Gallimard, 1971), alte volume și articole, activitatea universitară și civică, dezbaterile mediatice făcuseră din Foucault un fel de clasic al noii gîndiri franceze, precum și un influent personaj al vieții publice.

Era o canonizare paradoxală, fiindcă ideile acestui autor erau polemice, controversate și subversive, propunînd și antrenînd regîndirea radicală a fundamentelor metafizice, epistemologice, etice, ideologice și politice ale modernității occidentale. Era consacrarea unui spirit inclasabil, care scăpa tentativelor de recuperare: Maurice Clavel salutase în cel ce scrisese *Les Mots et les choses* un Kant modern; diverse genealogii spirituale (între care una propusă de Gilles Deleuze) îl menționau pe Nietzsche și, inevitabil, trimiteau la Heidegger și Walter Benjamin; s-a încercat plasarea rebelului în seria corifeilor structuralismului, vorbindu-se de Banda Celor Patru — Michel Foucault, Jacques Lacan, Roland Barthes și Claude Lévi-Strauss. Unii au fost înclinați să caute în parcursul său formativ, profesional și editorial cheile enigmei Foucault: a fost elevul lui Louis Althusser, Jean Hyppolite, Georges Canguilhem; a condus institutele franceze de la Uppsala (trei ani, la recomandarea lui Georges Du-

mézil), Varşovia şi Hamburg, a obţinut diplome superioare de filozofie, psihologie, psihopatologie şi psihologie experimentală, a lucrat ca psiholog, a predat la École Normale Supérieure, Clermont-Ferrand, Tunis, Vincennes şi, din 1970, la Collège de France; a fost publicat în colecţii dirijate de Philippe Ariès (la Plon, după ce fusese respins de Brice Parain la Gallimard), Georges Canguilhem, Georges Lambrichs, Pierre Nora etc.[1]

Alţii au crezut că biografia explică opera, deşi Foucault însuşi, subliniind frecvent legătura dintre viaţa şi cărţile sale, sugerează că acest raport nu este singura lor grilă de lectură.[2]

---

[1] Bibliografia lui Foucault mai cuprinde: *Maladie mentale et personnalité*, lucrare preponderent marxistă (P.U.F., 1954; versiunea remaniată, *Maladie mentale et psychologie*, apare la P.U.F. în 1962); *Raymond Roussel*, Gallimard, 1963 (lucrare din seria „literară" a lui Foucault, în care intră numeroase texte despre autori ca Georges Bataille, Maurice Blanchot, Pierre Klossowski, precum şi despre Noul Roman, Grupul Tel Quel); versiunea prescurtată a masivei *Histoire de la folie* (Plon, 1964); din proiectul *Histoire de la sexualité* au apărut volumele *La Volonté de savoir* (Gallimard, 1976), *L'Usage des plaisirs* şi *Le Souci de soi* (Gallimard, 1984), un al patrulea (autorul anunţase şase, cu alte titluri), *Les Aveux de la chair*, rămînînd neterminat. Se adaugă *Herculine Barbin, dite Alexina B* (Gallimard, 1978), *Moi, Pierre Rivière...* (Gallimard–Julliard, 1973; colectiv), *Désordre des familles* (Gallimard–Julliard, 1982; în colaborare cu Arlette Farge) — lucrări construite în jurul unor documente inedite —, prefeţe, articole, interviuri, traduceri. În fine, Daniel Defert (partenerul lui Foucault din 1960) şi François Ewald, ajutaţi de Jacques Lagrange, au publicat în 1994 la Gallimard patru tomuri compacte, *Dits et écrits, 1954–1988*, care includ 360 de texte risipite în periodice şi volume apărute în mai multe ţări, tot ce a mai fost publicat vreodată cu autorizaţia lui Foucault (trimit în continuare la ele cu sigla *DE*). Aceste patru tomuri, care însumează un număr de pagini mai mare decît cărţile propriu-zise (lămurindu-le, adăugînd teme noi), s-ar putea completa cu stenogramele cursurilor şi cu alte inedite, dar ar trebui rediscutată în fiecare caz opţiunea lui Foucault de a nu i se publica *Nachlass*-ul. Lansarea acestor patru volume a prilejuit un substanţial dosar Foucault în *Magazine littéraire* nr. 325, octombrie 1994, pp. 16–73.

[2] Pînă acum, cea mai completă şi solidă biografie este cea dată de englezul David Macey, *The Lives of Michel Foucault, A Biography*, New York, Pantheon Books (masivă, xxiii+599 pp., cu o bibliografie de 397 de titluri), trad. fr. Pierre-Emmanuel Dauzat, Gallimard, Paris, 1994. Pentru biografia intelectuală a lui Foucault, v. Didier Éribon, *Michel Foucault et*

Homosexual, el a fost discret fără să se ascundă, şi-a asumat condiţia fără a accepta să devină, aşa cum era îndemnat adesea, campionul (intelectual angajat, el putea fi un *gay activist* charismatic şi prestigios), teoreticianul (deşi lucrul la masiva *Histoire de la sexualité* era prilejul pentru o sofisticată nouă *gay science,* al cărei autor ideal ar fi desigur un nietzschean homosexual) şi martirul (deşi a murit de SIDA) care să contribuie la de-stigmatizarea unei diferenţe existenţiale atît de greu de situat între construcţie social-culturală, patologie identitară, intenţionalitate diabolică şi determinism neuro-anatomic. În fine, diverse interpretări apofatice încercau să stabilească măcar ce *nu* era Foucault, cu cine *nu* avea afinităţi; el nu era existenţialist, nici marxist (nici măcar hegelian sau revizionist), nici freudist — despre toate aceste curente scrisese critici devastatoare, iar scurta sa trecere prin Partidul Comunist Francez (1950–1952) avea să rămînă proba imposibilităţii de a-i sacrifica libertatea în numele unei cauze.

Am evocat aceste date biobibliografice pentru a sugera contextul extrem de complicat al cărţii de care mă voi ocupa cu predilecţie în paginile următoare, *Surveiller et punir.* Fiindcă, mai mult decît în alte cazuri, numai o lectură contextuală poate clarifica scrisul dificil al lui Foucault, deopotrivă interdisciplinar (istorie, psihologie, drept, filozofie, sociologie, politologie etc.), surprinzător, provocator şi erudit. Pe rînd, mă voi opri la temele şi tezele cărţii, subliniind elementele originale; voi examina metoda lui Foucault, urmărind eventuale inspiraţii şi afinităţi; voi evoca recepţia şi posteritatea cărţii; voi încheia cu o privire est-central-europeană asupra concepţiei foucaldiene despre putere.

---

ses contemporains, Fayard, Paris, 1994, excelentă prezentare a relaţiei operei cu biografia şi epoca. Deja în 1989, Éribon publicase prima biografie a lui Foucault, utilă şi după cartea lui Macey. Biografia intelectuală a cărţilor lui Foucault (circumstanţele apariţiei, conţinutul, recepţia) e făcută foarte bine de Jeannette Colombel, în *Michel Foucault. La clarté de la mort,* Odile Jacob, Paris, 1994). Există desigur şi excese biografiste: un american, James Miller, a produs o biografie intelectuală a cărei schemă explicativă unică se bazează pe homosexualitate şi sadomasochism.

Temele şi tezele cărţii

Pentru cititorul inocent, titlurile şi subtitlurile din bibliografia lui Foucault sînt adevărate curse. Astfel, *Histoire de la folie*, construită pe categoriile de „practică" şi „discurs", nu e o istorie a nebuniei în secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, deşi manevrează un uimitor volum de informaţie istorică, chiar documente inedite, fiindcă pentru autor nebunia nu e un dat a cărui istorie naturală este coerentă, ci o funcţie — un proces, nu un rezultat; de asemenea, *Surveiller et punir* nu este o istorie a apariţiei închisorii, deşi asta ar indica subtitlul, cuprinsul şi referinţele.

Dificultatea de a sesiza însuşi obiectul scrierilor lui Foucault este dublă: (1) autorul nu crede în constante antropologice, universalii, în vreo teorie generală a istoriei, în metafizică, ontologie, raţiune sau metodă; (2) el scrie din interiorul unui univers de discurs foarte complex, idiosincratic şi oarecum autarhic — „scriitura" intelectuală franceză inaugurată de Maurice Merleau-Ponty şi mai ales de Roland Barthes[3] în anii '50, ajunsă la apogeu între 1960 şi 1975, încă prezentă rezidual la numeroşi autori din Hexagon —, în care discursuri şi paradigme atît de puternice ca fenomenologia, marxismul, psihanaliza şi structuralismul s-au combinat şi contaminat în cele mai neaşteptate forme şi dozaje; dacă la noi impactul acestui univers de discurs s-a făcut simţit mai ales în studiile literare şi la cîţiva eseişti aflaţi la confluenţa dintre teoria literară, politologie şi filozofie, în alte ţări influenţa sa a determinat adevărate mutaţii, nu rareori graţie unor efecte neintenţionate, ţinînd de dificultăţile traducerii şi de particularităţile contextului receptor. Aşa cum filozofia analitică necesită o competenţă de lectură specifică şi tehnică, discursul lui Foucault şi al altor autori francezi (să-i numesc doar pe Derrida, Lacan, Deleuze) este accesibil cu adevărat doar unor iniţiaţi. E de la sine înţeles că introducerea mea se adresează mai ales celorlalţi.

Tema centrală a cărţii este puterea. Pînă aici, nimic special: anii '70, care într-un fel fac bilanţul radicalismelor pre-1968,

---

[3] Foucault îl admira pe Barthes: „El a fost marele precursor, marele predecesor" (*DE*, II, p. 801).

sînt ultimul mare moment al discuției despre putere ce obsedase lumea occidentală după anii '30. Autorități intelectuale ca Bertrand Russell, Bertrand de Jouvenel, C. Wright Mills, Elias Canetti, Raymond Aron, Talcott Parsons, Hannah Arendt, John Kenneth Galbraith, Jürgen Habermas încercaseră să scrie anatomii, istorii naturale, metafizici, etici, logici, semantici istorice comparate, sociologii și alte teorii ale puterii, iar marile paradigme clasice — Aristotel, Hobbes, Locke, Hume, Rousseau, Marx etc. — erau rediscutate, adesea în legătură cu ceea ce apărea contemporanilor noștri drept mutația monstruoasă a tiraniei, totalitarismul.[4]

Foucault se deosebește net de această abundentă literatură. Așa cum a observat Deleuze, el „inventează o nouă concepție despre putere", chiar dacă versiunea mai explicită a acestei noi concepții se găsește doar în cîteva pagini de la începutul cărții în discuție.[5] Să notăm elementele de noutate, reținînd că avem în vedere puterea modernă, apărută în Occident în amurgul Vechiului Regim și urmărită de Foucault în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și primele patru decenii din secolul al XIX-lea. Desigur, analiza se poate extinde pînă în zilele noastre.

(1) *Puterea este pozitivă.* Deși Foucault ne propune o imagine puțin indulgentă a puterii, aceasta din urmă nu este pur și simplu punitivă, reactivă, represivă — pe scurt: negativă; deși feroce, detestabilă și proliferantă, puterea este o producție continuă articulată pe — și alimentată de — nevoile umane[6] , pe

---

[4] Pentru o bună antologie, v. Stephen Lukes, ed., *Power,* Blackwell, Oxford, Cambridge, Mass., 1986. Jean Baudrillard observă declinul discuției despre putere după anii '70 în *Oublier Foucault,* Éditions Galilée, Paris, 1977.

[5] Gilles Deleuze, *Foucault,* Les Éditions du Minuit, Paris, 1986. Citez după traducerea engleză datorată lui Seán Hand, cu o bună introducere de Paul A. Bové, University of Minnesota Press, Minneapolis, Londra, 1988, p.24. Cartea lui Deleuze este în opinia mea cea mai bună analiză a lui Foucault.

[6] François Ewald, „Foucault Michel, 1926–1984. *Surveiller et punir,* 1975", in *Dictionnaire des œuvres politiques,* sous la direction de François Chatelet, Olivier Duhamel, Évelyne Pisier, ediția a doua revăzută și adăugită, Presses Universitaires de France, Paris, 1986, p. 315.

B.C.U. M. EMINESCU

care dinamica sa internă le foloseşte aşadar creator. Pînă la Foucault, doar puterea clasei muncitoare (la Marx) şi puterea legitimă a suveranului sau a statului erau exceptate de la regula negativităţii. Este plauzibil ca Foucault, riguros antistatist (Deleuze), poate chiar înclinat spre anarhism din această pricină (Baudrillard), să fi recuperat dimensiunea pozitivă a negativităţii aflate în sîmburele oricărui nihilism. În plan etic, ideea unei puteri pozitive, creatoare şi care îşi reface energia prin participarea pacienţilor săi — ceea ce ne aminteşte, minus judecata pesimistă, de servitutea voluntară teoretizată de La Boétie — face din orice individ un „colaborator", din orice victimă propriul său călău. Mai mult, îndemnul lui Foucault de a ne împotrivi funcţionării natural excesive a puterii e lipsit de temei moral sau metafizic: individul/indivizii luptă amoral, orbeşte, „dincolo de bine şi de rău" cu o putere la fel de oarbă, lipsită de finalitate şi amorală, pentru a-şi defini şi recuceri continuu un *Sitz im Leben*. Reciproc, puterea produce continuu contraputere, generînd pretutindeni unde se exercită rezistenţă, subversiune, abatere, delict, fiind complice la naşterea şi reproducerea „lărgită" a mediilor delincvente, începînd cu însuşi principiul lor, „partajul penal"; fenomenul este mai spectaculos în cazul puterilor punitive, la care ne vom opri mai încolo.

(2) *Puterea este extrateritorială.* Definind-o ca proces, ca ansamblu de efecte, ca producţie[7], ca exerciţiu, Foucault delocalizează puterea. Astfel, aceasta nu mai e de găsit în spaţii privilegiate şi circumscrise — instituţiile statului, de exemplu (de aceea revoluţiile nu schimbă esenţial puterea la nivelul cotidian) —, ci irumpe într-un spaţiu social discontinuu şi eterogen, fiind difuză, potenţial ubicuă, dar inasociabilă cu un loc anume şi niciodată globală. În consecinţă, topologia instituţională nu e nici stabilă, nici cu totul relevantă: statul, de exemplu, nu e o megamaşină care ar conţine toate celelalte puteri, ci

[7] Ewald, în textul său citat la nota anterioară, analizează — pornind de la o referinţă contrastivă la Marx — proximitatea putere–capital: relaţiile de putere sînt constitutive pentru orice mod de producţie. Aşadar, infrastructura societăţii capitaliste, corect situată la nivelul producţiei, este mai curînd politică decît economică (pp. 308–310).

apare ca efect general sau rezultat al unor structuri și rotițe interactive, situate în planuri diferite.[8] Harta puterii este așadar un fel de diagramă în care se suprapun, ca într-un palimpsest, mai multe hărți temporare, fragmentare și lacunare: luate separat, ele nu au sens.[9]

(3) *Puterea este exercițiu, nu esență, nu privilegiu.* Perspectiva funcționalistă a lui Foucault îl determină pe acesta să încerce o „analiză diferențială a diferitelor niveluri de putere din societate"[10]: statul, cu aparatele judiciar, militar etc., dar și celelalte puteri, inclusiv acelea care survin în ceea ce aș numi locurile marginale, ipocrite (deghizate în norme morale sau gnoseologice), instabile. Astfel, puterea e strategie mai curînd decît posesiune, e exercitată mai curînd decît deținută, nu e un privilegiu al clasei dominante, ci un efect general al pozițiilor strategice ale acesteia din urmă; între altele, toată discuția marxistă despre lupta de clasă e pur și simplu răsturnată.[11]

(4) *Puterea funcționează simultan la nivel macro și la nivel micro.* Topologia foucaldiană a puterii sugerează că puterea de stat coexistă cu „focare de putere" regionale și locale, cu rețele mobile ce interacționează ambiguu cu centrul. „Microputerile" reticulare își „negociază" permanent prerogativele și „teritoriul", stabilind relații între ele și cu aparatele de stat, mereu în luptă pentru fragmente ale corpului social. Această „microfizică" a puterii — parcă inspirată deopotrivă de imaginea mișcării browniene și de fizica cuantică — este una din contribuțiile însemnate ale lui Foucault: nu e vorba de vreo *Grand Theory* (în sensul dat de C.Wright Mills[12]), ci de o analiză funcțională atentă la mutațiile istorice, la condițiile de existență și vizibilitate ale

---

[8] V. Deleuze, *op. cit.*, pp. 25–26.

[9] *Ibidem*, pp. 31–35, 44.

[10] Foucault, in *DE*, II, p. 812.

[11] V. Deleuze, *op. cit.*, p. 25.

[12] C.Wright Mills denunța în clasica sa *The Sociological Imagination* (1959) două tradiții teoretice majore care împiedicau dezvoltarea „imaginației sociologice", cea de-a doua fiind credința că scopul principal al științelor sociale ar fi acela de a construi o teorie sistematică asupra naturii umane și a societății (o *Grand Theory*). Mi se pare evident că Foucault respinge proiectul metafizic și ontologic al unei astfel de teorii,

puterii. Raportul micro/macro nu e un dualism extrinsec, nici nu e complet caracterizat prin diferența de talie, scară, resurse, ambiții: cele două niveluri coexistă și interacționează.[13] O ultimă precauție: influențați de ceea ce Foucault numește „panoptismul societăților disciplinare" (formula se va lămuri ceva mai departe), avem tendința de a vedea în cele mai multe microputeri, dacă nu în toate, ramificații ale puterii statului[14], percepută ca tentaculară și „recuperatoare". E o iluzie retrospectivă transformată în regulă universală. Rafinarea discursului despre totalitarism și a celui despre societatea civilă aduce, în opinia mea, dovada că posibilitatea existenței unor spații sociale și politice autonome se păstrează și în condițiile în care veleitățile statului derapează către fantasma controlului total.

De fapt, capilaritatea micro/macro se extinde pînă la nivelul individului: *Surveiller et punir* anunță chiar pe pagina de gardă, sub formă interogativă, intenția unei „genealogii a moralei moderne pornind de la o istorie politică a corpurilor"; dacă retorica e nietzscheană, ansamblul proiectului rămîne esențialmente foucaldian tocmai prin perspectiva „microfizică" și prin interesul pentru „subiectificare" — maniera în care o ființă umană se transformă în subiect.[15] Astfel, Foucault studiază tehnicile autoformative, de la asceza Părinților Bisericii la psihanaliză, în care „tehnologia disciplinară" se elaborează la întîlnirea dintre cunoaștere și putere: relectura tratatelor de guvernare, a codu-

---

„cratologia" sa (după formula lui J. G. Merquior dintr-o carte despre Foucault, altminteri foarte slabă) fiind mai aproape de intenția nietzscheană a unei „genealogii". În mod curios, există un capitol despre Foucault în volumul care a relansat în anii '80 formula lui C. Wright Mills: Quentin Skinner, ed., *The Return of Grand Theory in Human Sciences,* Cambridge University Press, Cambridge, 1985 (v. recenzia mea, în *Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza" din Iași,* secțiunea III b, tomul XXXIII, 1987, pp. 32–33).

[13] V. Deleuze, *op. cit.,* p. 59. Este de reținut că formula „microfizica puterii" este a lui Foucault însuși, care a folosit-o ca generic pentru un ciclu de conferințe în Italia (ianuarie 1976), reunite în volumul *Microfisica del potere* din 1977.

[14] Ewald, *loc. cit.,* p. 311, enunță și demontează această eroare.

[15] V. Paul Rabinow, ed., *The Foucault Reader,* Pantheon Books, New York, 1984, „Introduction", p. 11.

rilor de maniere, a manualelor ascetice, precum și a celorlalte componente ale discursului normativ ce caracterizează emergența și reproducerea modernității, reprezintă calea de acces spre subtila interacțiune a nivelurilor micro și macro.

(5) *Puterea și cunoașterea sînt inseparabile.* Transformarea ființei umane în subiect e însoțită de constituirea subiectului în obiect de cunoaștere — nebun, bolnav sau delincvent — prin intermediul practicilor și discursurilor asociate, respectiv psihiatriei (cf. *Histoire de la folie*), medicinei clinice (cf. *Naissance de la clinique*) și teoriei penale (cf. *Surveiller et punir*).[16] Studiul acestor practici și discursuri, structurat de un scepticism etic și ontologic foarte apropiat de tradiția nietzscheană și bazat pe solide competențe teoretice și practice[17], îl ajută pe Foucault să realizeze că puterea și cunoașterea sînt indisociabile. Chestiunea mai fusese pusă: în secolul al XVII-lea, de Francis Bacon — *Knowledge is power* — și Descartes; în secolul trecut, de Nietzsche; în secolul nostru, de reflecția Școlii de la Frankfurt (propusă în special de Adorno și Horkheimer) asupra dialecticii rațiunii (*Vernunft*) și dominației (*Herrschaft*), în descendența mărturisită a lui Bacon și Descartes. Foucault se apropie, cum spuneam, de Nietzsche (cel din *Genealogia moralei*), poate și de Kant (cel din *Critica rațiunii pure*)[18]. Astfel, e pripit să credem

---

[16] Cf. Maurice Florence, in Denis Huisman, directeur de la publication, *Dictionnaire des philosophes,* Presses Universitaires de France, Paris, volumul A-J, 1984, *s.v.*, p. 942. „Maurice Florence" e de fapt un pseudonim: articolul e scris de Foucault și Ewald (detaliul mi-a fost semnalat de Bogdan Ghiu, căruia îi mulțumesc).

[17] Am menționat deja diplomele lui Foucault. Adaug că Foucault a însoțit-o în anii '50, timp de mai multe luni, pe psihologa închisorii din Fresnes; de atunci datează interesul autorului pentru mecanismele represiunii și ideea că puterea și cunoașterea se combină perpetuu. Faptul de a cunoaște spitalul psihiatric dintr-o poziție „mixtă", nedefinită (nici bolnav, nici medic, cf. *DE*, II, p.771) îl apropie pe Foucault de Erving Goffman cel din perioada lucrului la *Asylums*. Revin asupra acestui ultim aspect în textul următoarei secțiuni.

[18] Ideea influenței kantiene, cam ciudată (idealismul transcendental kantian pare greu miscibil cu principiile materialiste ale istoriei foucaldiene), este argumentată de Colin Gordon în solida postfață a antologiei sale, Michel Foucault, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977,* Pantheon Books, New York, pp. 235–236. Alături

că autorul lui *Surveiller et punir* „demască" o cunoaştere impură, maculată de ingerinţele puterii, care ar trăda astfel Adevărul: conceptul de *pouvoir-savoir* nu este cîtuşi de puţin temeiul unei critici a ideologiei, în maniera celei făcute de Şcoala de la Frankfurt în prelungirea lui Marx (cel din *Ideologia germană*), prin care orice formă de cunoaştere este un (prost ascuns) instrument al dominaţiei.[19] Pur şi simplu, ideologia nu e pentru Foucault o categorie relevantă, la fel cum noţiunea de adevăr, ca orice „a priori istoric", nu e pertinentă într-o discuţie a relaţiei putere–cunoaştere. În acest sens, aş sesiza una din marile incompatibilităţi dintre gîndirea foucaldiană şi tradiţia

---

de antologia lui Rabinow menţionată la nota 15 şi de o alta, David Hoy, ed., *Foucault: A Critical Reader,* Basil Blackwell, New York, Oxford, 1986, selecţia lui Gordon intră în canonul textual şi interpretativ minimal utilizat de anglo-americani. Toate trei lucrările propun un Foucault radical, în sensul din *radical philosophy*, o formă sofisticată şi influentă a stîngii universitare anglofone.

[19] Cf. Gordon, *op. cit.*, pp. 234–237. De aceea, multe utilizări de stînga ale gîndirii foucaldiene sînt neconvingătoare: de exemplu, Edward W. Said, în celebra sa carte *Orientalism* (1978), s-a folosit de conceptul foucaldian de „discurs" pentru a divulga întîlnirea dintre cunoaştere şi putere în producţia savantă a orientaliştilor — occidentalii care, începînd cu secolul al XVIII-lea, au construit imaginea unui Orient exotic, pasiv, înapoiat, tocmai bun pentru misiunea civilizatoare a colonialismului; cartea rămîne o profundă critică a Occidentului, dar a fost excesiv folosită, împotriva spiritului lui Said, drept argument anticolonialist, chiar antioccidental. Pentru cea mai bună analiză a ideilor lui Said într-un context teoretic puternic influenţat de Foucault, v. Paul A. Bové, *Intellectuals in Power. A Genealogy of Critical Humanism,* Columbia University Press, New York, 1986, *passim;* primul capitol al acestei subtile cărţi îi discută împreună pe Nietzsche, Foucault şi Said, în timp ce capitolul al cincilea se opreşte la „analitica puterii" avansată de marele gînditor francez; concluzia lucrării lui Bové, strict inspirată de conceptul *pouvoir-savoir,* pledează pentru o gîndire critică negativă şi vigilentă, care nu se lasă mistificată de formaţiunile discursive şi instituţionale asociate unui „regim de adevăr" dat, oricare ar fi cosmetizările „umaniste" ale acestuia. Pentru un bilanţ recent al recepţiei şi efectelor cărţii lui Said deja menţionate, v. Gyan Prakash, *„Orientalism* now", *History and Theory,* 34, 3, 1995, pp. 199–212. Mai aproape de gîndul lui Foucault este conceptul, tot de stînga (cu origini în opera lui Gramsci), de discurs hegemonic, prin care cunoaşterea-putere este surprinsă în dimensiunea sa de produs comun al dominatului şi dominatorului, iar constrîngerea include şi elemente de consimţămînt.

gîndirii liberale franceze: pentru Foucault, spre deosebire de liberali, nu poate fi vorba de a construi idealul disjuncției dintre putere și opinie[20]; opinia (*doxa*), surogatul democratic al adevărului, a ajuns efectiv la putere, *este* putere. În consecință, din nou, Foucault iese din analiza tradițională a puterii.

Celor cinci trăsături ale puterii în viziunea lui Foucault li se adaugă (6) *istoricitatea* — evidentă deja din refuzul universaliilor și apriorismului —, concepție care subîntinde partea propriu-zis istorică din *Surveiller et punir*, adică analiza puterii penale. În încheierea acestei prime părți a textului de față, să vedem despre ce fel de istorie este vorba; dar nu rezumînd cartea, ci construind o versiune mai accesibilă a demonstrației autorului cu ajutorul propriilor sale glose, explicații și adăugiri, inițial risipite în eter și în paginile unor periodice, astăzi în *Dits et écrits;* fragmente dintr-un foarte necesar *Foucault par lui-même* care ar mai tempera excesele interpretative ale exegezei.[21] Este cunoscut că la finele secolului al XVIII-lea, pe cînd alternativele ficționale utopice sînt resorbite de un discurs reformist întemeiat pe, și legitimat de, Rațiune, visul societății fără delincvență își atinge apogeul popularității și, brusc, dispare. Nu am găsit pînă acum explicații cu totul convingătoare pentru eclipsa de peste o jumătate de secol a utopiei narative — între ultimele *voyages extraordinaires* și *Voyage en Icarie* de Étienne Cabet (1840) —, dar m-am resemnat cu gîndul că propensiunea utopică a fost pur și simplu colonizată de raționalismul *pneumei*, a intrat în proiectele raționaliste de schimbare (*cahiers de doléances*, decrete revoluționare etc.), pentru a reveni în spațiul „secundar" al literaturii după eșecurile și deziluziile Revoluției.[22]

---

[20] Potrivit lui Pierre Manent (*Les Libéraux*, Hachette, Paris, I, p.10), aceasta a fost sarcina originară a liberalismului.

[21] Pentru simplificarea aparatului critic, trimiterile se vor face în paranteze din text, cu sigla stabilită, urmată de indicația paginii.

[22] Sensul termenului „secundar" e cel din inspirata carte a lui Virgil Nemoianu, *A Theory of the Secondary. Literature, Progress, and Reaction*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore și Londra, 1989. Că între domeniul secundarului și cel al principalului circulația ideilor are loc în dublu sens, se poate vedea chiar din exemplul lui Cabet: *Voyage en Icarie* era o ficțiune inspirată de Fourier, care a inspirat, la rîndul ei, un

Pentru abandonul fantasmei unei lumi fără delicte, Foucault are însă o explicaţie: delincvenţa era utilă pentru ca statul modern să-şi impună una din noile instituţii, poliţia. Fără ameninţarea abil exagerată şi popularizată a mediului delincvent, societăţile moderne nu ar accepta atît de uşor să fie invadate, controlate, observate de un aparat poliţienesc tot mai insidios şi mai ambiţios (*DE*, II, 748). Statul napoleonian, prototip al modernităţii politice şi proiect-pilot al statului naţional, evoluează rapid spre ambiţia fără precedent de a controla cele mai mărunte detalii ale existenţei cetăţenilor săi. În opinia mea, acest delir al omniprezenţei, omnipotenţei şi omniscienţei este consecinţa directă a unui dat istoric crucial: statul naţional nu poate funcţiona decît ca administraţie a unei mulţimi omogene de obiecte identice — cetăţenii —, pe care trebuie să le şi producă, prin intermediul instituţiilor sale, de la sistemul educativ la stagiul militar obligatoriu. Altminteri, întreaga filozofie politică şi juridică edificată pe ideea universalistă a drepturilor omului (drepturi individuale!) se prăbuşeşte, spărgîndu-se într-o pletoră de particularisme imposibil de gestionat altfel decît prin complicatele reţele şi tehnologii politice ale Vechiului Regim, structurate de privilegii, nu de drepturi. Mai mult, atunci cînd raportul subtil dintre individualism — care duce la diferenţă, deci potenţial la subversiune (în logica modernităţii) — şi standardizarea identitară (urmare a „egalizării condiţiilor", după clasica observaţie a lui Tocqueville) se dezechilibrează, statul modern intră obligatoriu în criză. Ce-i de făcut?

Potrivit lui Foucault, evoluţia istorică a puterii penale cunoaşte un punct de inflexiune în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd descompunerea şi dispariţia Vechiului Regim antrenează o mutaţie a principiilor şi practicilor politico-juridice: de la o putere tradiţională — neregulată şi discontinuă (aş spune: subinstituţionalizată) —, un fel de tranzacţie perpetuă între legalitate şi ilegalitate (*DE*, II, 716), se trece la o putere

---

experiment utopic în S.U.A. Pentru interpretarea unei „schimbări de paradigmă" ca efect al cenzurii imaginarului, v. Ioan Petru Culianu, *Eros şi magie în Renaştere. 1484* (1984), trad. de Dan Petrescu, prefaţă de Mircea Eliade, postfaţă de Sorin Antohi, Nemira, Bucureşti, 1994.

de tip nou — specifică burgheziei —, care nu mai tolerează ilegalismele populare (*DE*, II, 728), ci își propune să le elimine. În Vechiul Regim, pedepsele erau exemplare, fiindcă supliciul răzbuna lezarea unei autorități personalizate — chiar sacre: regicizii erau pedepsiți pentru atingerea „celor două corpuri ale regelui", ca să reiau clasica formulă a lui Kantorowicz — și trebuia să transmită unei populații slab încadrate instituțional un mesaj disuasiv. Scenografia și regia minuțioasă a caznelor și execuțiilor publice creau cadrul unei ceremonii politice în care era reconstruită suveranitatea monarhului, tocmai știrbită de delincvent, iar asistența semnifica prin chiar prezența ei lîngă eșafod faptul că recunoaște acea suveranitate (*DE*, II, 726).

Frica puterii de mișcările populare a dus mereu la exigența unei rețele de putere cît mai puțin permeabile pentru delicte, precum și la principiul unei pedepse sistematice (*DE*, II, 716, 795). Tehnic, funcția penalității continue a fost asumată de poliție și de sistemul penitenciar. Fapt interesant, poliția modernă apare în Franța — și e repede imitată în alte țări — simultan cu intervenția panoptismului de către Jeremy Bentham.[23] Ideea lui Bentham era de a se construi o structură circulară din centrul căreia un observator ascuns îi putea supraveghea continuu pe cei distribuiți în spațiile de pe circumferință. Închisoarea părea aplicația perfectă a panoptismului, dar merită reținut că principiul se putea extinde la organizarea comunităților umane obișnuite, era un exercițiu utopic, în linia noului ideal al puterii — orașul ciumat: control generalizat, izolare, limitarea drastică a libertății de mișcare și asociere etc. (*DE*, II, 728). În amontele închisorii, găsim instituțiile în care se elaborase treptat o știință a „corectării" corpului — școala, cazarma,

[23] Cartea lui Bentham care expune principiul este *Panopticon*, apărută la Dublin și Londra în 1791; versiunea franceză apare în același an, la Imprimerie nationale. Nu pot intra aici în detaliile gîndirii lui Bentham (1748–1832), aflată la temelia utilitarismului și a radicalismului filozofic. Cea mai bună introducere în problemă rămîn cele trei volume ale cărții lui Élie Halévy, *La Formation du radicalisme philosophique*, Félix Alcan, Paris, 1901–1904. Dintre contemporani, sînt de urmărit contribuțiile de editori și exegeți ale britanicilor F. Rosen și H. L. A. Hart.

spitalul, atelierul —, iar în aval avem ţesutul instituţional modern al fiscalităţii, azilelor psihiatrice, fişierelor şi băncilor de date privind populaţia, televiziunii cu circuit închis etc. (*DE*, II, 728–729).

Închisoarea a fost criticată din capul locului: s-a spus că nu pedepseşte eficient, că este chiar o uzină de delincvenţă, o şcoală a delictului. Totuşi, închisoarea a rezistat şi s-a afirmat ca pedeapsă universală pe la 1820, punînd practic punct unei îndelungate polemici privind raportul dintre delicte şi pedepse. Nu pot intra aici în amănuntele acestei polemici emblematice pentru spiritul Luminilor. E de reţinut însă că Foucault sesizează o ruptură importantă în această polemică. Pînă la Beccaria[24], cu toate înnoirile — de pildă, proporţionalitatea delictelor şi pedepselor era o limitare a voinţei Prinţului şi anunţa noua ideologie capitalistă —, ceva din arhaitatea legii talionului subzista în sistemul penal, deoarece, deşi teoretic proporţionale, pedepsele rămîneau de aceeaşi natură cu delictul: execuţie pentru asasinat, confiscarea bunurilor pentru furt, închisoare pentru privarea de libertate. De la Bentham şi pînă astăzi, principiul proporţionalităţii se restrînge la durata pedepselor, care devin unice ca natură: deşi există o variaţie în regimul detenţiei, iar unele state mai aplică pedeapsa capitală (într-o formă care caută să eufemizeze violenţa legitimă, să o abstractizeze, prin eliminarea supliciului: ghilotina, scaunul electric, injecţia letală, camera de gazare), tendinţa este de a impune privarea de libertate ca pedeapsă universală şi de a transforma astfel însăşi esenţa relaţiei dintre instituţiile puterii şi delincvenţi: accentul

[24] Cesare Bonesana Beccaria (1738–1794) şi-a formulat teoria criminologică în special în *Dei delitti e delle pene* (1764), operă capitală a reformismului lombard, influenţată de Montesquieu, Helvétius şi Rousseau, elogiată de contemporani (inclusiv de Bentham), apropiată intelectual de utilitarism. Bentham a combinat ideile lui Helvétius (cunoscute de el prin Beccaria) cu cele ale lui Hume, între altele. Esenţa doctrinei lui Beccaria se regăseşte în teorema sa generală: pedeapsa nu trebuie să fie un act de violenţă împotriva unui membru al societăţii, trebuie să fie publică, imediată şi necesară, cea mai redusă cu putinţă în cazul dat, proporţională cu delictul şi determinată de legi.

cade pe supraveghere și terapie, nu pe răzbunare și pedepsire (*DE*, II, 726–728). Așadar, societatea noastră e mai curînd benthamiană decît beccariană (*DE*, II, 729).

Cu alte cuvinte, susține Foucault, se pedepsește dintotdeauna, se supraveghează doar de la începutul modernității, iar cartea în discuție trebuia intitulată *Punir et surveiller*, nu *Surveiller et punir* (*DE*, II, 793). Ambiția instituțională de a supraveghea se înscrie în escalada funcțională a statului modern, evocată ceva mai sus: societățile moderne sînt tot mai controlate (o idee prezentă — mai puțin radical — și la Norbert Elias, așa cum vom vedea în secțiunea următoare); statul vrea să „normalizeze" comportamentele; de la pedeapsa exemplară, se trece la pedeapsa sistematică și terapeutică; magistrații devin un fel de „ingineri ai sufletului omenesc", un fel de medici (*DE*, II, 794) preocupați (mai mult) de interioritatea delincventului, nu (doar) de actele acestuia. Începînd cu promulgarea Codului Penal, închisoarea pretinde că e un loc medico-judiciar (*DE*, II, 717), aparatul judiciar vrea să corecteze și să îngrijească, nu să reprime, el urmărește omul diferit pe tot traseul de la deviație la delict (*DE*, II, 731, 794).

Sîntem din nou în plină dialectică putere–cunoaștere.

Cinică și pragmatică, societatea modernă reacceptă o anumită marjă de ilegalism (*DE*, II, 744–745); amenajează un fel de spațiu liber pentru acesta din urmă, chiar pentru delincvență (*DE*, II, 797); realizează că este mai eficace și mai rentabil să supraveghezi decît să pedepsești (*DE*, II, 741); produce și menține un mediu delincvent (cu reguli, cu solidarități, împărțind marca morală a infamiei), pe care îl organizează și exploatează — banii din prostituție, alcool, droguri etc. sînt recuperați, „recrudescența criminalității" poate fi pretextul unui regim politic autoritar — un fel de naționalism intern —, delincventul devine complicele și ajutorul poliției (*DE*, II, 730); închisoarea ajunge chiar locul în care statul își recrutează slujitorii, de la trupele de șoc ale lui Napoleon III și transformarea banditului Vidocq în șef al poliției (*DE*, II, 724, 730).

Pentru a construi sistemul instituțional disciplinar — reversul, dublul negativ al democrației (*DE*, II, 722) —, statul modern concepe și impune un întreg mecanism al alterizării, al

excluderii, pe care „partajul penal" (despărţirea delincventului de societate, constituirea mediului delincvent) îl exprimă cel mai bine.[25] Astfel, curiozitatea pentru psihologia delincventului şi criminalului — apărută în secolul al XIX-lea şi evidenţiată de Foucault prin volumul construit în jurul confesiunii ucigaşului Pierre Rivière —, curiozitate pentru ce *este*, nu doar pentru ce *face* individul care încalcă legea, generează discursul criminologiei (criticat în termeni duri: *DE*, II, 748), prin care sistemul penal îşi creează marele alibi: judecata şi pedeapsa ocultează tot mai mult dimensiunea lor represivă, exhibînd programul unei transformări interioare a vinovatului. Foucault divulgă „matricea confuză" a disciplinării şi medicalizării diferenţei în filantropie (*DE*, II, 759–760), această paradigmă ambiguă a secolului trecut.

La 1840, cînd se opreşte seria istorică analizată în *Surveiller et punir*, cunoaşterea-putere îşi întemeiase reţeaua continuă de instituţii (orfelinat, institut de reeducare, penitenciar, azil psihiatric, spital, cartier/oraş muncitoresc) şi de discursuri (psihiatrie, criminologie, roman poliţist — eroizează estetic delictul) prin care se perpetuează lungul concubinaj al poliţiei cu delincvenţa (*DE*, II, 746–748). De atunci, sugerează Foucault, ştiinţele sociale nu mai pot fi inocente: din nou, cunoaşterea şi puterea intră în fuziune, instituindu-se şi legitimîndu-se reciproc. Este exact ceea ce observase autorul în cursul cercetărilor privind emergenţa ştiinţelor sociale, sintetizate în cartea sa din 1966, *Les Mots et les choses*.

Metoda

Recitind *Surveiller et punir* după douăzeci de ani, o discuţie asupra metodei lui Foucault se impune de la sine: dincolo de expresivitatea romanescă a acestei „*Divine Comedii* a pedep-

[25] François Ewald crede că programul lui Foucault a fost „un fel de studiu enciclopedic al formelor de excludere din societatea occidentală, plasat sub cele două semne majore, al criticii şi al genealogiei". V. articolul său pe această temă, care oferă încă din titlu o întreagă interpretare: „Foucault: analytique de l'exclusion", *Magazine littéraire*, 334, iulie–august 1995, pp. 22–24. V. şi studiul lui Rabinow citat la nota 15, p. 12.

sirii" (Deleuze), dincolo de informaţia istorică, avem de-a face cu un proiect intelectual care trebuie pus în perspectivă epistemologică.

Secţiunea anterioară, care insista asupra temelor şi tezelor din *Surveiller et punir*, includea cîteva referinţe oblice la metoda lui Foucault, relevînd o serie de nume, de opere şi de obiecte de studiu afine. Rîndurile care urmează vor reveni la ele pentru a explicita referinţele şi vor adăuga altele, pentru a obţine un fel de *thick description* (Clifford Geertz), o imagine nesistematică, aluvionară şi compozită, din diferite perspective complementare. E tot ce poate face exegetul: gîndirea lui Foucault, chiar atunci cînd urmărim doar expresia ei într-o carte, se refuză caracterizărilor definitive.

Prima observaţie metodologică ţine aparent de stil: lectura operei lui Foucault evidenţiază mai întîi o ironie subtilă, frecvent reflexivă, o dispoziţie aparent ludică, instabilă, relativistă şi sceptică. Pe de altă parte, a fost întotdeauna dificil să-l încadrezi pe acest autor într-o orientare filozofică, metodologică sau tematică, într-o disciplină sau într-o specializare. El însuşi a oferit repere contradictorii sau cel puţin ambigue, chiar atunci cînd era presat să fie mai precis — mai ales în interviuri; cum îşi distrugea schiţele şi versiunile preliminare (rescria mereu: căuta să ţină pasul cu gîndirea sa vie), nici analiza arhivei sale nu face să avanseze căutarea unei etichete perfecte. În consecinţă, va trebui să ne mulţumim cu simple notaţii oarecum disparate.

S-ar părea că punctul de plecare al metodei lui Foucault (termenul „metodă" se cuvine luat într-un sens „slab", aproape de formula *pensiero debole* a lui Gianni Vattimo) se găseşte într-o reacţie contra valului fenomenologic ce traversa Franţa în deceniile imediat următoare ultimului război mondial, fiind poate o încercare de a construi o filozofie a conştiinţei fără a eşua în aporiile marxismului, de a evita cursa unei filozofii a subiectului fără a cădea într-o filozofie a obiectului.[26] De asemeni, reflecţia foucaldiană pare să se întemeieze pe o regîndire

[26] Paul Veyne, „Foucault révolutionne l'histoire", în cartea sa, *Comment on écrit l'histoire*, Éditions du Seuil, Paris, 1978, p. 239.

a nietzscheanismului: în opinia lui Paul Veyne, a doua disertaţie din *Genealogia moralei* şi pasajele 70, respectiv 604 din *Der Wille zur Macht* (ediţia Kröner), vehement antimaterialiste şi antiontologice[27], constituie contextul generativ al metodei foucaldiene, care este o „arheologie", o „istorie-genealogie" destul de stabilă în timp, de la carte la carte. E o istorie generală, care îndeplineşte programul istoriei tradiţionale (se ocupă de societate, economie etc.), dar structurează diferit materia, pe baza unei metode „picturale": „tablourile" sînt „mişcate", stranii, iar obiectele sînt înlocuite de relaţii.[28]

Acest accent pe relaţii şi vocaţia lui Foucault de a inventa noi obiecte de studiu îl apropie pe autorul lui *Surveiller et punir* de istoricii de la *Annales*, în special de marile lor cercetări din anii '50 şi '60, interesate de mişcarea preţurilor şi a circuitelor comerciale, de dinamica demografică, de reconstrucţia cadrelor familiale şi microsociale pe fundalul unei temporalităţi etajate, dincolo de fapte izolate, dincolo de mistica evenimentului, ca şi de moştenirea „istoriei filozofice" hegeliene. În acest sens, dogmele istoriei tradiţionale (gîndirea totalităţii şi gîndirea continuităţii), care postulează unitatea Spiritului în toate particularizările sale istorice (omogene, consecutive în mod necesar şi teleologic) sînt respinse sau relativizate.[29] Apropierea lui Foucault de istoricii de la *Annales*, de ceea ce el numeşte în *L'Archéologie du savoir* „istoria nouă", oferă şi argumen-

---

[27] Primul pasaj respinge influenţa factorilor externi şi afirmă superioritatea forţei interne, pentru a respinge existenţa faptelor *(es gibt keine Tatsachen);* al doilea pasaj susţine primatul interpretării ca atribuire (nu descoperire) de sens, în raport cu explicaţia, conchizînd că nu există stare de lucruri *(es gibt keine Tatbestand).* V. Veyne, *op. cit.*, pp. 240–241.

[28] Veyne, *op. cit.*, pp. 240–241. La pp. 236–237, Veyne spune că filozofia lui Foucault este o „filozofie a relaţiei", aşa cum se observă şi din faptul că autorul în discuţie nu ontologizează puterea. La p. 236, Veyne oferă o frumoasă imagine intuitivă a metodei lui Foucault: „În această lume (lumea lui Foucault, n.S.A.), nu se joacă şah cu figuri eterne, regele, nebunul: figurile sînt ceea ce configuraţiile succesive de pe eşichier fac din ele."

[29] V. Roger Chartier, „L'histoire ou le récit véridique", în *Philosophie et histoire,* Éditions du Centre Georges Pompidou, Paris, 1987, pp. 120–122.

tul unei situări a acestui complex autor în cadrul ştiinţei franceze contemporane, deoarece chiar analizele din cartea menţionată mai înainte datează întrucîtva, la o lectură retrospectivă: între timp, noi curente istoriografice au schimbat harta disciplinei, marcînd o apropiere tot mai mare de antropologia culturală şi de sociologie — *microstoria* italiană, aşa-numitul *anthropological mode of history* în America, şcoala de *Sozialgeschichte* de la Bielefeld nu mai pot fi citite suficient de consistent prin grila oferită în textele lui Foucault de la sfîrşitul anilor '60 (*La Réponse au Cercle d'épistémologie*, 1968; *L'Archéologie du savoir*, 1969 *L'Ordre du discours*, 1970). Despărţirea de Hegel, în care nietzscheanul Foucault a avut un cuvînt atît de greu, s-a radicalizat.

Surveiller et punir şi celelalte opere foucaldiene din anii '70 pot fi încadrate în a treia fază din seria de patru propusă de Dreyfus şi Rabinow: (1) heideggeriană, (2) arheologică şi cvasi-structuralistă; (3) genealogică şi (4) etică. Cei doi eminenţi specialişti americani în Foucault, care altminteri resping teoria „practicilor discursive", consideră că marele gînditor francez, care nu a fost niciodată structuralist, a încercat pe de altă parte să depăşească hermeneutica, plănuind o arheologie a hermeneuticii: metoda sa „combină un tip de analiză arheologică ce păstrează efectul de distanţare al structuralismului cu o dimensiune interpretativă care dezvoltă sugestia hermeneutică potrivit căreia observatorul e totdeauna situat şi trebuie să înţeleagă sensul practicilor sale culturale din interior"; această metodă s-ar putea numi *analitică interpretativă*.[30] Potrivit lui Maurice Florence, metoda lui Foucault debutează printr-un scepticism sistematic faţă de toate universaliile antropologice, urmînd cîteva reguli precise: interogaţia asupra constituirii istorice a universaliilor; studiul practicilor concrete în cursul cărora subiectul este constituit în imanenţa unui domeniu al cunoaşterii; stabilirea „practicilor" ca obiect de analiză.[31]

---

[30] V. introducerea la Hubert L. Dreyfus, Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, with an afterword by Michel Foucault, Harvester Wheatsheaf, New York etc., 1982. Postfaţa e o altă piesă esenţială a unui eventual *Foucault par lui-même*.

[31] Cf. Maurice Florence, *op. cit.*, p. 943.

Spuneam că Foucault a fost frecvent presat să-şi definească metoda, desigur şi fiindcă aceasta era atît de greu de surprins din exterior. În numeroase pasaje din cărţile sale importante, dar mai ales în interviuri, texte liminare şi articole, autorul a oferit frînturi de autoimagine, într-o manieră clar (auto)ironică. Astfel, el a admis că are o datorie faţă de istoricii ştiinţei, de la care a luat scepticismul radical (*DE*, II, 750; în continuare, dau în paranteze doar pagina) — ceea ce susţine ideea unei apropieri de Thomas Kuhn, sugerată de corespondenţele dintre conceptele foucaldiene „discurs" şi „epistemă", pe de o parte, şi conceptul kuhnian de „paradigmă", pe de altă parte; cu alt prilej, Foucault spune că vrea să aibă *une perception épaisse, longue* a prezentului, ceea ce ne reaminteşte de faimoasa *thick description* a lui Geertz (759); în fine, Foucault a recunoscut apropieri cu antipsihiatria anilor '50 şi '60 — britanicii Laing şi Cooper, italianul Basaglia, americanii Bettelheim şi Szasz, cu toţii medici —, avînd grijă să adauge că nu a fost vorba de influenţe, ci de convergenţa unor cercetători care se ignorau reciproc în momentul elaborării prime a schemelor conceptuale respective (733), detaliu important pentru aceia care au susţinut, ca Emmanuel Todd în *Le Fou et le prolétaire*, că Foucault era un simplu epigon al antipsihiatriei americane. În rest, gînditorul a declarat că lucrările sale erau doar „mici cutii de scule" (720), ceea ce îl alătură epistemologiilor pluraliste, că metoda lui era pur şi simplu un exerciţiu prin care făcea „să se vadă ceea ce nu se vedea" (751), că pentru cartea analizată singura metodă fusese căutarea în arhive (719), că a scrie înseamnă mai curînd a desena o hartă şi că în fond asta este şi el, un (biet) cartograf (725).

Pentru a închide într-o manieră succintă această discuţie — vană, în fond, dincolo de încercarea de a găsi nişte referinţe aproximative —, aş reveni la două nume deja menţionate, Norbert Elias şi Erving Goffman, l-aş sugera ca reper pe Max Weber şi aş sublinia din nou existenţa unei „faze literare" ce documentează legăturile intelectuale dintre Foucault şi Bataille, Blanchot şi Klossowski. Norbert Elias se aseamănă cu Foucault prin gestul de a respinge automatismele cercetării istorice, precum şi prin postularea variabilităţii economiei psihice, categoriilor

de gîndire, structurării sociale (cu o sintagmă: a obiectelor istorice); ambii refuză universaliile, începînd cu natura umană, şi caută rezultatele interacţiunilor dintre obiecte, practici şi discursuri independente şi eterogene; diferenţa majoră dintre autorul lui *Surveiller et punir* şi cel care ne-a lăsat *Über den Prozess der Zivilisation* ţine de opoziţia dintre o gîndire în care formele sociale şi psihologice se schimbă în interiorul unei continuităţi (la Elias) şi o gîndire a discontinuităţii şi rupturii (la Foucault).[32] Cu Goffman, mai ales cel din *Asylums*, Foucault se aseamănă prin dimensiunea „antipsihiatrică" şi prin insistenţa, mai mult implicită la Goffman, asupra inexistenţei unei cunoaşteri inocente, adică, în termeni foucaldieni, asupra contaminării cunoaştere–putere.

Receptarea şi posteritatea

Analiza receptării şi posterităţii operei lui Foucault a generat deja o bibliografie enormă.[33] *Surveiller et punir* a avut la apariţie un ecou comparabil cu lucrarea din 1972 a lui Deleuze şi Guattari, *Anti-Oedipe*, iar chestiunea puterii a înlocuit în analiza

---

[32] Cf. Roger Chartier, *op. cit.*, pp. 124–125. Aş observa că la Foucault nu e atît vorba de o discontinuitate a proceselor istorice, cît a practicilor discursive. Evoluţionismul răsturnat al lui Elias are totuşi similitudini cu evoluţia pe segmente scurte a practicilor discursive: astfel, rafinarea şi întărirea controalelor societale evidenţiată de Elias după secolul al XVI-lea în Occident este un proces omolog, *mutatis mutandis*, cu epistema modernă (mai ales cu elaborarea graduală, între punctele de ruptură, a practicilor unei societăţi tot mai disciplinare, precum şi interiorizarea progresivă a condiţionărilor exterioare). În sfîrşit, nici la Elias, nici la Foucault, nu se poate identifica persistenţa tradiţiilor Luminilor: proiectele ambilor respingînd, între altele, funcţia emancipatoare a ştiinţei/cunoaşterii. Foucault merge chiar mai departe, ajungînd la o critică radicală a ştiinţei, care îl apropie de alţi teoreticieni intraţi în anticanonul postmodernist: Barthes, Paul De Man, Hayden White, Derrida (v. Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993, p. 54.

[33] Nu pot înregistra aici, în continuarea lucrărilor menţionate în note, decît cîteva titluri indispensabile: Michel de Certeau, *L'Écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard, 1975; Patricia O'Brien, „Crime and Punishment as

societăţilor moderne tema marxistă a exploatării. Treptat, s-au constituit o *vulgată Foucault*, un *efect Foucault*, care cunoaşte versiuni destul de diferite în diverse culturi. Cum arătam chiar la început, receptarea şi posteritatea lui Foucault sînt idiosincratice şi contextuale: există un Foucault „francez", unul „italian", unul „anglo-american", unul „feminist", acum începe să se profileze şi unul „românesc". Aşa cum se întîmplă cu marile mode culturale, contextul de recepţie reconfigurează tot ceea ce asimilează, începînd de la traducerile superficiale şi pline de inconsecvenţe şi erori tehnice, trecînd prin exegezele improvizate, ajungînd la includerea elementelor de import în dinamica ideologică şi culturală a locului.

Ca afirmaţie generală, se poate considera că Foucault a fost în genere primit cu ostilitate în mediile profesionale care se simţeau vizate mai direct de critica sa: cartea „despre" nebunie a fost violent respinsă de psihiatri, în vreme ce Barthes şi Blanchot o considerau epocală (iar Fernand Braudel o aprecia superlativ), pentru a fi ulterior integrată directivei antipsihiatrice

---

Historical Problem", *Journal of Social History*, 11, 1978; v. şi alte lucrări ale acestei cercetătoare puternic influenţate de Foucault, între care „Michel Foucault's History of Culture", in Lynn Hunt, ed., *The New Cultural History*, University of California Press, Berkeley etc., 1989; Alan Sheridan, *Michel Foucault: the Will to Truth*, Tavistock, Londra, 1980; Jacques Léonard, „L'Historien et le philosophe. À propos de: *Surveiller et punir; naissance de la prison*", in Michelle Perrot, ed., *L'Impossible prison*, Paris, 1980; M. Gane, ed., *Towards a Critique of Foucault*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1986; Jacques Revel, „Foucault, Michel, 1926–1984", in André Bourguière, ed., *Dictionnaire des sciences historiques*, Paris, 1986, pp. 290–292 (bună prezentare a neînţelegerii lui Foucault de către istorici); Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1987, pp. 105–141; Alan Megill, „The Reception of Foucault by Historians", *Journal of the History of Ideas*, 48, 1987; David Garland (istoric marxist care publicase deja în 1986, în *American Bar Foundation Research Journal*, un lung studiu despre *Surveiller et punir*), *Punishment and Modern Society*, Clarendon Press, Oxford, 1990; Jana Sawicki, *Disciplining Foucault. Feminism, Power, and the Body*, Routledge, New York şi Londra, 1991; Adrian Howe, *Punish and Critique. Towards a Feminist Analysis of Penalty*, Routledge, Londra şi New York, 1993 (mai ales cap. 3, despre *efectul Foucault*).

şi a căpătat astfel autoritatea unui text clasic: cartea în discuţie aici a fost prost primită de criminologi şi istorici (care i-au reproşat în special inadvertenţele de documentare, fără să intre în dezbaterea proiectului teoretic), dar a fost exaltată de filozofi. Toate aceste reacţii, în fond previzibile, erau potenţate de dificultatea de a-l încadra pe Foucault într-un curent clar, într-o coterie ştiinţifică, în vreo reţea a cunoaşterii-putere. Era el istoric? era psihiatru? era criminolog? era filozof? Şi aşa mai departe: polemici oţioase, la limită stupide, fiindcă este ştiut că impactul cel mai mare asupra evoluţiei ştiinţei îl au întotdeauna marginalii, inclasabilii, rebelii. La douăzeci de ani de la apariţie, *Surveiller et punir* este o carte esenţială pentru ştiinţele omului şi societăţii, prezentă în bibliografiile mai multor discipline, citită în maniere diferite. Asta dincolo de lunga listă de obiecţii: pancratismul (Merquior), extensia exagerată a noţiunii de putere (Richard Rorty), scăpările documentare şi anacronismele (mai mulţi istorici), suspiciunea faţă de instituţii (Bové), neoconservatorismul (Habermas: fiindcă Foucault criticase marxismul), antistatismul (Deleuze), tendinţa spre anarhism (Baudrillard), dezinteresul pentru macrostructurile puterii şi lipsa de claritate normativă (Jana Sawicki), inadecvarea la evoluţiile din ultimii ani (Anthony Giddens) etc. O primă dovadă că aceste critici nu sînt decisive este însuşi faptul că majoritatea celor care au formulat rezerve parţiale faţă de ideile lui Foucault îl includ în orice caz printre cei mai mari autori ai modernităţii.

O privire din Est

Ultima secţiune a acestui text este de fapt o glosă inspirată de ideea foucaldiană a unei *puteri pastorale*, de un studiu al lui Zygmunt Bauman şi de reflecţia proprie — din păcate pentru mine, din interior — asupra Estului. În linii mari, este vorba de ceea ce Foucault numeşte „putere pastorală".[34]

[34] Conceptul a fost elaborat în mai multe scrieri. Cea mai clară definiţie se găseşte în postfaţa lucrării lui Dreyfus şi Rabinow deja citate, mai ales la pp. 213–215. Pentru receptarea lui Foucault în Est, v. *Michel Foucault: les jeux de la vérité, du pouvoir. Études transeuropéennes*, coordonată de Alain Brossat, Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1994.

Puterea pastorală se opune puterii regale în Vechiul Regim, fiind puterea prelaţilor şi a Bisericii asupra indivizilor pe care-i păstoresc, pentru care se poate ajunge pînă la sacrificiu. Aş remarca faptul important că, după războaiele religioase din secolul al XVI-lea, Biserica şi-a pierdut tradiţionalul *droit du regard*, chintesenţă a puterii pastorale, în virtutea căruia instituţia specializată în mîntuire se amesteca în afacerile sublunare; subterfugiul extrateritorialităţii (Biserica nu e din lumea aceasta, deci nu poate fi atinsă de mînia monarhului şi a indivizilor; dar, cum ea are mandatul divin de a asigura mîntuirea, trebuie să intervină în secol) a fost totuşi transferat mai departe, fiind la un moment dat folosit (în numele Raţiunii, versiunea secularizată a Providenţei) de intelectuali şi intellighenţii. În statul modern, susţine Foucault, emerge o nouă putere pastorală, care dă înţelesuri noi mîntuirii, de bună seamă seculare: sănătate, bunăstare, securitate, protecţie contra accidentelor etc.; o serie de ţeluri lumeşti se substituie ţelurilor religioase ale puterii pastorale tradiţionale, dar important este că, avînd pretexte de natură pastorală, puterea îşi extinde reţelele instituţionale pînă în adîncurile societăţii, invadînd pînă şi intimitatea şi interioritatea cetăţenilor.

Potrivit lui Zygmunt Bauman, puterea statului-Partid din ţările comunismului real era o putere pastorală[35], care a contaminat şi maniera intelectualilor de a se raporta teoretic şi practic la putere.

Şi iată întrebarea la care merită să reflectăm în final: cum arată, în aceste condiţii, raporturile intelectualilor (prin extensie, raporturile „cetăţenilor") cu puterea într-o ţară din Est? Răspunsurile sînt multiple şi dificile, în orice caz trebuie să iasă din paradigma Noi vs. Ei care a inspirat cvasitotalitatea

---

35 V. Zygmunt Bauman, „Intellectuals in East-Central Europe: Continuity and Change", *Eastern European Politics and Societies*, 1 (2), pp. 162–186. Katherine Verdery foloseşte foarte bine ideile lui Bauman în cartea sa *Compromis şi rezistenţă. Cultura română sub Ceauşescu*, trad. de Mona Antohi şi Sorin Antohi, Bucureşti, Humanitas, 1994, mai ales pp. 277–279. Pentru o discuţie a extrateritorialităţii în context est-european, v. Sorin Antohi, „O 'politică abstractă şi literară': intellighenţia şi democraţia", 22, nr. 29–30, 1991.

scrierilor despre viața politică și socială a comunismului, trebuie să trimită la o cultură locală a puterii (în termeni foucaldieni: la practicile discursive locale), să renunțe la eroizarea romantică a disidenței intelectuale și să regîndească problema responsabilității, precum și întreaga teorie privitoare la societatea civilă, dincolo de „puterea celor fără de putere" (Havel) ori de opoziția societății față de stat. Întreprinderea e dificilă și dureroasă, dar ar putea contribui la înțelegerea lumii comuniste fără de care Estul Europei nu-și poate gîndi viitorul.

SORIN ANTOHI

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Partea întîi

SUPLICIUL

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

CORPUL CONDAMNAŢILOR

La 2 martie 1757, Damiens[a] a fost condamnat „să-şi recunoască public greşeala[b] în faţa intrării principale a Bisericii din Paris", unde trebuia să fie „dus şi purtat într-un cărucior, cu capul descoperit, îmbrăcat numai în cămaşă, purtînd o torţă de ceară aprinsă în greutate de două livre"; apoi, „în amintitul cărucior, în Place de Grève, pe un eşafod ce va fi înălţat în acel loc, urma să-i fie smulsă cu un cleşte înroşit în foc carnea de pe piept, braţe, coapse şi pulpele gambelor, mîna dreaptă, arătînd tuturor cuţitul cu care a comis paricidul, trebuind să-i fie arsă în foc de pucioasă, iar în locurile de unde i se va fi smuls carnea urmînd să se arunce cu plumb topit, ulei încins, smoală de răşină arzînd, ceară şi sulf amestecate, după care corpul trebuia să-i fie tras şi dezmembrat de patru cai, iar membrele şi corpul să-i fie arse în întregime, preschimbate în cenuşă, iar cenuşa risipită în vînt"[1].

„A fost în sfîrşit rupt în bucăţi, povesteşte *Gazette d'Amsterdam*[2].

Această ultimă operaţiune a durat foarte mult, căci caii folosiţi nu erau obişnuiţi să tragă; astfel încît, în loc de patru, au trebuit aduşi şase; dar nici această manevră nefiind de ajuns,

---

[a] Notele semnalate cu literă aparţin traducătorului şi sînt grupate după fiecare capitol.

[1] *Pièces originales et procédures du procès fait à Robert-François Damiens*, 1757, t. III, pp. 372–374.

[2] *Gazette d'Amsterdam*, 1 aprilie 1757.

călăii au fost obligaţi să dezmembreze coapsele nefericitului, să-i taie nervii şi să-i ciopîrţească încheieturile...

Sîntem asiguraţi că, deşi avea obiceiul să înjure tot timpul, de data aceasta nu a lăsat să-i scape nici cea mai mică blasfemie; insuportabilele dureri îi smulgeau doar nişte urlete cumplite, şi a fost auzit repetînd: «Doamne, ai milă de mine; Isuse, ajută-mă!» Spectatorii s-au putut cu toţii convinge de solicitudinea parohului de la Saint-Paul, care, în ciuda vîrstei înaintate, îl îmbărbăta tot timpul pe condamnat."

La rîndul lui, ofiţerul de poliţie Bouton povesteşte: „S-a dat foc pucioasei, dar focul era atît de slab, încît abia dacă pielea din partea de deasupra mîinii a fost puţin atinsă. Apoi, unul dintre călăi, cu mînecile suflecate mult deasupra coatelor, a apucat un cleşte special din oţel, lung de aproximativ un picior şi jumătate, i-a smuls carnea mai întîi din pulpa gambei drepte, apoi din coapsa dreaptă, după care a trecut la cele două părţi cărnoase ale braţului drept şi la piept. Călăul, cu toate că era puternic şi solid, s-a chinuit foarte mult pînă a reuşit să smulgă bucăţile de carne, pe care le apuca cu cleştele de două sau trei ori la rînd, răsucind în acelaşi loc, iar ceea ce izbutea să smulgă lăsa în urmă o rană de mărimea unui scud de şase livre.

După fiecare dintre aceste lucrări ale cleştilor, Damiens, care urla tot timpul fără însă a profera injurii, înălţa capul şi se privea; acelaşi călău care îl chinuise pînă atunci cu cleştele a luat cu o lingură de fier din amestecul fierbinte din cazan şi a turnat din belşug în fiecare rană. După care au fost fixate frînghii subţiri de funiile de care urmau să fie prinşi caii, apoi au fost legaţi caii, fiecare de cîte unul din membrele trupului, în prelungirea picioarelor şi braţelor.

Domnul Le Breton, grefier, s-a apropiat în cîteva rînduri de condamnat ca să-l întrebe dacă are ceva de spus. Acesta a zis că nu; la fiecare caznă, striga, nimic de spus, ca din gură de şarpe, aşa cum sînt înfăţişaţi cei osîndiţi la chinurile iadului: «Iartă-mă, Dumnezeul meu! Iartă-mă, Doamne!» În ciuda tuturor acestor chinuri, ridica din cînd în cînd capul şi-şi privea, bravînd, trupul. Frînghiile strînse foarte tare de oamenii care trăgeau de capete îi provocau suferinţe de nespus. Domnul Le Breton s-a apropiat încă o dată de el ca să-l întrebe dacă vrea să

spună ceva: a spus că nu. Preoţii s-au apropiat de el de mai multe ori, cu toţii, şi i-au vorbit îndelung; cerea să sărute crucifixul pe care aceştia i-l întindeau; îşi apropia buzele şi spunea fără încetare: « Iartă-mă, Doamne!»

Caii s-au opintit o dată, trăgînd de cîte unul din membre, fiecare cal fiind ţinut de cîte un călău. După un sfert de ceas, aceeaşi ceremonie, şi, în sfîrşit, după mai multe încercări neizbutite, caii au trebuit să fie puşi să tragă după cum urmează: cei de la braţul drept înspre cap, cei de la picioare fiind întorşi spre braţe, ceea ce i-a frînt nefericitului braţele la încheieturi. Aceste încercări de sfîrtecare au fost repetate de mai multe ori, fără a se ajunge la nici un rezultat. Îşi înălţa capul şi se privea. Călăii s-au văzut obligaţi să mai lege încă doi cai în faţa celor legaţi de picioare, ceea ce făcea acum şase cai. Dar tot degeaba.

În sfîrşit, călăul Samson i-a spus domnului Le Breton că nu vede nici un mijloc şi nici o speranţă de a o scoate la capăt, cerîndu-i să întrebe la Palat dacă vor să ordone să fie tăiat în bucăţi. Domnul Le Breton, după ce s-a întors din oraş, a dat ordin să continue încercările, ceea ce s-a şi întîmplat; dar caii obosiseră de atîta tras, şi unul dintre cei legaţi de picioare s-a prăbuşit. Preoţii s-au apropiat şi i-au vorbit din nou. El le spunea (l-am auzit cu urechile mele): «Sărutaţi-mă, Domnilor!» Domnul preot de la Saint-Paul neîndrăznind aşa ceva, domnul de Marsilly a trecut pe sub funia legată de braţul stîng şi l-a sărutat pe frunte. Călăii s-au strîns laolaltă, în vreme ce Damiens le spunea să nu blesteme, să-şi facă meseria, că nu avea nimic împotriva lor; îi implora să se roage lui Dumnezeu pentru el şi l-a implorat pe preotul de la Saint-Paul să facă o rugăciune pentru el la cea mai apropiată slujbă.

După încă două sau trei încercări, călăul Samson şi cel care îl sfîrtecase cu cleştele au scos fiecare cîte un cuţit din buzunar şi i-au tăiat picioarele direct din trunchi; cei patru cai s-au opintit şi au smuls cele două picioare, după cum urmează: mai întîi cel din dreapta, apoi celălalt; după care a fost făcut acelaşi lucru la braţe, la umeri şi subţiori; carnea a trebuit să fie tăiată pînă aproape de os, iar caii, care trăgeau din răsputeri, au smuls mai întîi braţul drept, apoi pe cel stîng.

După desprinderea de trup a acestor patru părţi, preoţii s-au aplecat să-i vorbească; însă călăul le-a spus că murise, deşi adevărul este că eu îl vedeam pe om zbătîndu-se încă, maxilarul inferior mişcîndu-i-se ca şi cum ar fi vorbit. Puţin timp după aceea, unul dintre călăi a afirmat chiar că, atunci cînd ridicase de jos trunchiul ca să-l arunce pe rug, acesta era încă viu. Cele patru membre, dezlegate din frînghiile de care fuseseră prinşi caii, au fost aruncate pe un rug pregătit în incinta ce se afla în linie cu eşafodul, apoi trunchiul şi restul au fost acoperite cu buşteni şi vreascuri şi s-a dat foc paielor amestecate printre lemne.

... După cum suna pedeapsa, totul a fost prefăcut în cenuşă. Ultima bucată găsită printre tăciuni nu a ars complet decît spre zece şi jumătate seara, poate chiar mai tîrziu. Bucăţilor de carne şi trunchiului le-au trebuit cam patru ore ca să ardă complet. Ofiţerii în rîndul cărora mă număram, ca şi fiul meu, împreună cu detaşamentul de arcaşi au rămas pe loc pînă către ora unsprezece noaptea.

Lumea se întreabă ce să însemne faptul că, a doua zi, un cîine s-a culcat pe locul unde fusese făcut focul; a fost gonit de mai multe ori şi s-a întors de fiecare dată. Nu este însă greu de înţeles că animalul cu pricina găsea locul respectiv mai cald decît altele."[3]

Şi iată, acum, regulamentul redactat trei sferturi de veac mai tîrziu, de Léon Faucher[c] „pentru Casa de deţinuţi tineri din Paris"[4].

„Art. 17. Ziua deţinuţilor va începe la ora şase dimineaţa în timpul iernii şi la ora cinci, vara. Munca va dura nouă ore pe zi în toate anotimpurile. Două ore pe zi vor fi dedicate învăţăturii. Munca şi ziua se vor încheia la ora nouă seara în timpul iernii şi la ora opt, vara.

Art. 18. *Deşteptarea.* La primul semnal al tobei, deţinuţii trebuie să se trezească şi să se îmbrace în linişte, timp în care paznicii descuie uşile celulelor. La al doilea semnal al tobei, deţinuţii trebuie să fie în picioare şi să-şi facă paturile. La cel

---

[3] Citat în A.L. Zevaes, *Damiens le régicide,* 1937, pp. 201–214.

[4] L. Faucher, *De la réforme des prisons,* 1838, pp. 274–282.

de-al treilea, se așază în ordine pentru a merge la capelă, unde are loc rugăciunea de dimineață. Între fiecare semnal al tobei, există un interval de cinci minute.

Art. 19. Rugăciunea se desfășoară sub conducerea preotului instituției și este urmată de o lectură morală sau religioasă. Tot acest exercițiu nu trebuie să dureze mai mult de o jumătate de oră.

Art. 20. *Lucrul.* La ora șase fără un sfert, vara, și la șapte fără un sfert, iarna, deținuții coboară în curte, unde trebuie să se spele pe mîini și pe față și să primească o primă rație de pîine. Imediat după aceasta, se grupează pe ateliere și merg la lucru, care trebuie să înceapă la ora șase, vara, și la șapte, iarna.

Art. 21. *Masa.* La ora zece, deținuții întrerup lucrul și se duc în sala de mese; se vor spăla pe mîini în curte și se vor strînge pe grupe. După servirea mesei, pauză, pînă la unsprezece fără douăzeci.

Art. 22. *Școala.* La unsprezece fără douăzeci, la semnalul tobei, se formează rîndurile și se intră la școală pe grupe. Cursurile durează două ore și cuprind alternativ citirea, scrierea, desenul liniar și socotitul.

Art. 23. La ora unu fără douăzeci, deținuții părăsesc școala pe grupe și se duc în curte pentru pauză. La ora unu fără cinci, la semnalul tobei, se regrupează cu toții pe ateliere.

Art. 24. La ora unu, deținuții trebuie să fie la locurile lor în ateliere: lucrul durează pînă la ora patru.

Art. 25. La ora patru, se iese din ateliere pentru a se merge în curte, unde deținuții se spală pe mîini și se adună pe grupe pentru a merge la masă.

Art. 26. Cina și pauza ce urmează după ea durează pînă la ora cinci; în acel moment, deținuții reintră în ateliere.

Art. 27. La ora șapte, vara, la ora opt, iarna, lucrul încetează; are loc o ultimă distribuire de pîine în ateliere. O lectură de un sfert de oră, avînd ca obiect unele noțiuni instructive sau cultivarea sentimentelor nobile, este efectuată de un deținut sau un paznic, fiind urmată de rugăciunea de seară.

Art. 28. La ora șapte și jumătate, vara, la opt și jumătate, iarna, deținuții trebuie reintroduși în celule, după spălarea mîinilor și inspectarea îmbrăcămintei ce au loc în curte; la primul

semnal al tobei se vor dezbrăca, la următorul vor trebui să intre în pat. Se încuie uşile celulelor, şi paznicii patrulează pe coridoare pentru a se asigura de respectarea ordinii şi a liniştii."

*

Iată, prin urmare, un supliciu şi un program. Ele nu sancţionează aceleaşi crime şi nu pedepsesc acelaşi tip de delincvenţi. Definesc, fiecare, în chip cît se poate de pertinent, un anumit stil penal. Le desparte mai puţin de un secol. Este exact epoca în care, în Europa şi în Statele Unite, întreaga economie a pedepsei a trecut printr-un proces de rearanjare internă. Epocă de mari „scandaluri" pentru justiţia tradiţională şi de nenumărate proiecte de reformă; o nouă teorie a legii şi a crimei, o nouă justificare morală sau politică a dreptului de a pedepsi; abolire a vechilor ordonanţe şi dispariţie treptată a vechilor cutume; epocă în care apar în proiect sau sînt redactate coduri penale „moderne": Rusia, 1769; Prusia, 1780; Pennsylvania şi Toscana, 1786; Austria, 1788; Franţa, 1791, Anul IV, 1808 şi 1810. O nouă epocă pentru justiţia penală.

Din numărul atît de mare de transformări, mă voi opri la una singură: dispariţia supliciilor. Sîntem tentaţi, astăzi, să nu-i acordăm prea mare importanţă; poate că, la vremea ei, a dat naştere la prea multe declamaţii; poate că a fost cu prea multă uşurinţă şi în chip exagerat pusă pe seama unei „umanizări" ce dispensa de necesitatea unei analize. Şi, în orice caz, care îi poate fi importanţa în comparaţie cu marile transformări instituţionale, ce cuprindeau coduri explicite şi generale, reguli unificate de procedură; instituţia curţii cu juri adoptată aproape pretutindeni, cu definirea caracterului esenţial corectiv al pedepsei şi cu acea tendinţă ce nu încetează să se accentueze începînd din secolul al XIX-lea, de modulare a pedepselor în funcţie de indivizii găsiţi vinovaţi? Nişte pedepse mai puţin nemijlocit fizice, o anumită discreţie în arta de a produce suferinţă, un joc de dureri mai subtile, mai mascate şi despovărate de fastul vizibil — merită oare toate acestea să le rezervăm o atenţie deosebită, lor, care, fără îndoială, nu sînt nimic mai mult decît efectul unor reorganizări mai profunde? Există totuşi un fapt ce nu poate fi negat: în cîteva zeci de ani, a dispărut

corpul torturat, dezmembrat, amputat, însemnat simbolic pe față sau umăr, expus viu sau mort, oferit ca spectacol. A dispărut corpul ca țintă principală a represiunii penale.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, în pofida unei mari strălucir, sumbra sărbătoare punitivă este pe cale de a se stinge. Două procese au intervenit în această transformare. Nu au avut în mod strict nici aceeași cronologie și nici aceleași cauze. Este vorba, pe de o parte, de dispariția treptată a spectacolului punitiv. Ceremonialul pedepsei tinde să se eclipseze, transformîndu-se într-un nou act procedural sau administrativ. Pedepsirea cu recunoașterea publică a greșelii fusese abolită în Franța pentru prima oară în 1791, apoi, din nou, în 1830, după o scurtă restabilire; stîlpul infamiei este suprimat în 1789; în Anglia, în 1837. Muncile publice, care în Austria, Elveția și unele dintre Statele Unite ale Americii, ca Pennsylvania, trebuiau prestate în plină stradă sau pe principalele drumuri — de ocnași cu zgardă de fier, în haine pestrițe, cu bile de fier la picioare și care intrau în contact cu mulțimea de pe margini prin provocări, injurii, vorbe de insultă, lovituri, manifestări de ură sau de complicitate[5] —, sînt aproape pretutindeni suprimate la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau în prima jumătate a celui de-al XIX-lea. Expunerea publică era încă în vigoare în Franța anului 1831, în ciuda unor critici violente — „scenă dezgustătoare", spunea Réal[6d]; a fost pînă la urmă abolită în aprilie 1848. În ce privește lanțurile[e], pe care ocnașii le tîrau de-a lungul și de-a latul Franței, pînă la Brest și Toulon, acestea vor fi înlocuite în 1837 cu furgoane celulare decente, vopsite în negru. Puțin cîte puțin, pedepsirea a încetat să mai fie teatrală. Și orice element de spectacol pe care ea îl mai putea cuprinde va dobîndi din acel moment o conotație negativă; ca și cum funcțiile specifice ale ceremoniei penale ar fi încetat treptat să mai fie înțelese, ritualul ce „trăgea concluzia" crimei începe să fie suspectat că ar întreține cu aceasta

[5] Robert Vaux, *Notices*, p. 45, citat *in* N. K. Teeters, *They Were in Prison*, 1937, p. 24.

[6] *Archives parlementaires*, seria a doua, vol. LXXII, 1 decembrie 1831.

dubioase legături de rudenie; că ar egala-o, dacă nu chiar ar depăşi-o în sălbăticie, că i-ar obişnui pe spectatori cu o sălbăticie de care se voia să fie scutiţi, că le-ar arăta acestora frecvenţa crimelor, că l-ar face pe călău să semene cu un criminal, şi pe judecători cu nişte ucigaşi, că ar inversa în ultima clipă rolurile, că ar face din cel supliciat un obiect de milă sau de admiraţie. Beccaria[6] spusese acest lucru demult: „Asasinatul, care ne este înfăţişat drept o crimă oribilă, îl vedem comis cu sînge rece, fără remuşcări."[7] Execuţia publică începe să fie percepută ca un focar capabil să reaprindă violenţa.

Pedeapsa va tinde, prin urmare, să devină partea cea mai ascunsă a procesului penal. Fapt ce are mai multe consecinţe: ea părăseşte domeniul percepţiei cvasicotidiene pentru a intra în cel al conştiinţei abstracte; se aşteaptă ca eficacitatea ei să se datoreze caracterului implacabil, nu intensităţii ei vizibile; certitudinea de a fi pedepsit — aceasta, şi nu oribilul teatru trebuie să împiedice comiterea crimei; mecanica exemplară a actului de a pedepsi îşi modifică angrenajele. În felul acesta, justiţia nu se mai încarcă public cu partea de violenţă inerentă activităţii ei. Dacă totuşi ucide sau loveşte, nu o mai face spre a-şi glorifica forţa, ci în virtutea unui element care face parte din ea însăşi şi pe care este obligată să-l tolereze, dar pe care îi este greu să-l mărturisească. Accentele de infamie sînt redistribuite: în cadrul pedepsei-spectacol, o oroare difuză emana dinspre eşafod; ea îi învăluia deopotrivă pe călău şi pe condamnat; iar dacă era întotdeauna pe punctul de a preschimba în milă sau glorie umilirea la care era supus cel supliciat, preschimba în mod regulat în ticăloşie violenţa legală a călăului. De acum încolo, scandalul şi lumina vor fi împărţite altfel; condamnarea în sine este menită să-l marcheze pe delincvent cu un semn negativ şi univoc: deci publicitate a dezbaterilor şi sentinţei; în ceea ce priveşte execuţia, ea nu este decît o umilire în plus, pe care justiţia se jeneză să o impună condamnatului; se va ţine, prin urmare, la distanţă de ea, căutînd tot timpul să o încredinţeze altora, şi sub pecetea tainei. E urît să fii pasibil de pedeapsă, dar prea

[7] C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, p. 101 din ediţia îngrijită de F. Hélie în 1856, care va fi citată în continuare.

puţin glorios să pedepseşti. De aici, dublul sistem de protecţie pe care justiţia l-a aşezat între ea şi pedeapsa pe care o impune. Executarea pedepsei tinde să devină un sector autonom, de care un mecanism administrativ descarcă justiţia; aceasta se eliberează printr-o disimulare birocratică a pedepsei de ruşinea secretă de a trebui să pedepsească. E simptomatic faptul că, în Franţa, administraţia închisorilor a depins vreme îndelungată de Ministerul de Interne, iar cea a ocnelor de Ministerul Marinei sau al Coloniilor. Iar dincolo de această reîmpărţire a rolurilor are loc denegarea teoretică: esenţialul pedepsei pe care noi, judecătorii, o hotărîm să nu credeţi că ar consta în faptul de a pedepsi; ea, de fapt, încearcă să corecteze, să îndrepte, să „vindece"; o tehnică de redresare compensează, în cuprinsul pedepsei, stricta ispăşire a răului şi îi absolvă pe magistraţi de urîta meserie de a pedepsi. Există în justiţia modernă şi la cei ce împart dreptatea o jenă de a pedepsi ce nu exclude întotdeauna zelul; jenă ce nu încetează să crească: rana aceasta devine apanajul psihologilor ca şi al mărunţilor funcţionari ai ortopediei morale.

Dispariţia supliciilor înseamnă dispariţia spectacolului; dar înseamnă şi slăbirea dominaţiei asupra corpului. *Rush*[g], în 1787: „Nu mă pot împiedica să sper că nu este departe clipa în care spînzurătoarea, stîlpul infamiei, eşafodul, biciul, roata vor trece, în istoria pedepselor, drept semne ale barbariei veacurilor şi ţărilor şi drept un fel de dovezi ale slabei influenţe a raţiunii şi religiei asupra spiritului omenesc."[8] Într-adevăr, *Van Meenen,* deschizînd, şaizeci de ani mai tîrziu, la Bruxelles, cel de-al doilea congres al ştiinţelor penitenciare, îşi amintea de vremea copilăriei lui ca de o epocă revolută: „Am văzut pămîntul presărat cu spînzurători, roţi, ştreanguri, stîlpi ai infamiei; am văzut schelete trase hidos pe roată."[9] Stigmatizarea fusese abolită în Anglia (1834) şi în Franţa (1832); în 1820, Anglia nu mai îndrăznea să aplice în toată amploarea lui supliciul suprem rezervat trădătorilor (*Thistlewood*[h] nu a mai fost tăiat în patru

[8] B. Rush, „Society for Promoting Political Inquiries", *in* N. K. Teeters, *The Cradle of the Penitentiary,* 1935, p. 30.

[9] Cf. *Annales de la Charité,* II, 1847, pp. 529–530.

bucăţi). Numai biciul se mai păstra în cîteva sisteme penale (Rusia, Anglia, Prusia). Dar, pe ansamblu, practicile punitive deveniseră discrete. Nu mai trebuia atins corpul, sau, în orice caz, cît mai puţin posibil, şi numai pentru a ajunge la ceva din el ce nu este corpul însuşi. Se va spune: dar închisoarea, recluziunea, munca silnică, ocna, interdicţia de şedere, deportarea* — care au ocupat, toate, un loc atît de important în sistemele penale moderne — sînt tot atîtea pedepse „fizice": spre deose-

* Codul penal francez de la 1810, în vigoare pînă în 1993, instituia trei categorii de pedepse: criminale, corecţionale şi poliţieneşti. Pedepsele criminale, într-o ordine descrescătoare a gravităţii, erau: moartea (înlocuită din 1981 de recluziunea criminală pe viaţă), munca silnică (înlocuită din 1960 de recluziunea criminală), deportarea (înlocuită din 1960 de detenţiunea criminală pe viaţă), recluziunea criminală, detenţiunea criminală (toate acestea fiind pedepse atît aflictive, cît şi infamante), expulzarea şi degradarea civică (pedepse infamante). Pedepsele corecţionale erau: închisoarea corecţională (minimum 2 luni), interzicerea unor drepturi civice, civile sau de familie şi amenda. O pedeapsă complementară ce se putea adăuga pedepselor din ambele categorii de mai sus era interdicţia de şedere. Pedepsele poliţieneşti erau: închisoarea poliţienească (de maximum 2 luni), amenda şi confiscarea specială.

Diferitele denumiri ale pedepselor aflictive reflectă gradarea acestora în funcţie de condiţii: condamnaţii la muncă silnică erau supuşi unui regim aspru, fiind puşi în fiare, executîndu-şi pedeapsa în minele statului sau în stabilimente penitenciare. Cei condamnaţi la recluziune erau închişi în case de muncă, supuşi unui regim de muncă obligatorie, puşi în fiare, avînd totuşi dreptul de a primi bani pentru munca lor, jumătate în timpul executării pedepsei, putîndu-şi îmbunătăţi astfel condiţiile de detenţie, şi jumătate la liberare. Cei condamnaţi la detenţie nu erau obligaţi la muncă şi îşi puteau, prin propriile mijloace, îmbunătăţi alimentaţia şi condiţiile. Condamnaţii la închisoare corecţională erau închişi într-o „casă de corecţiune", cu un regim mai blînd, putînd fi întrebuinţaţi la lucru, conform meseriei şi alegerii lor, primind la liberare o parte din banii cuveniţi pentru munca depusă, restul folosindu-se pentru cheltuielile casei de închisoare. Cei condamnaţi la închisoare poliţienească erau închişi în case de arest, cu regim foarte blînd, şi nu puteau fi întrebuinţaţi la lucru fără voia lor. (Cf. *Codicele penal român* din 1 mai 1865, care s-a inspirat în mare măsură din cel francez, pedeapsa cu moartea, deportarea şi interdicţia de şedere nefiind preluate.) Condamnaţii împotriva cărora se pronunţa şi pedeapsa complementară a interdicţiei de şedere nu puteau să apară în anumite locuri o perioadă determinată de timp (*notă Marius Ioan*).

bire de amendă, acestea au ca suport şi ca obiect nemijlocit corpul. Însă relaţia pedeapsă–corp nu mai este aceeaşi cu cea existentă în cadrul supliciilor. Corpul se găseşte acum în poziţie de instrument sau de intermediar: dacă se intervine asupra lui închizîndu-l sau silindu-l să muncească este cu scopul de a priva individul de o libertate înţeleasă deopotrivă ca un drept şi ca un bun. Conform acestei noi penalităţi*, corpul este prins într-un sistem de constrîngere şi privare, de obligaţii şi interdicţii. Suferinţa fizică şi durerea corpului însuşi nu mai sînt elementele constitutive ale pedepsei. Pedeapsa a trecut de la practicarea senzaţiilor insuportabile la o economie a drepturilor suspendate. Dacă justiţia mai este, încă, nevoită să manipuleze şi să se atingă de corpul justiţiabililor, o va face de la distanţă, curat, după legi austere şi ţintind spre un obiectiv mult mai „înalt". Graţie acestei noi atitudini moderate, o întreagă armată de tehnicieni a venit să ia locul călăului, anatomist nemijlocit al suferinţei: supraveghetori, medici, preoţi, psihiatri, psihologi, educatori; prin simpla lor prezenţă în preajma condamnatului, ei aduc justiţiei elogiile de care aceasta are absolută nevoie: îi garantează că trupul şi durerea nu constituie obiectivele ultime ale acţiunii ei punitive. Să reflectăm la faptul următor: un medic trebuie, astăzi, să vegheze în preajma condamnaţilor la moarte, pînă în ultima clipă, juxtapunîndu-se, astfel, ca însărcinat cu binele, ca agent al non-suferinţei, slujbaşilor care, în ceea ce-i priveşte, au misiunea de a suprima viaţa. Cînd clipa execuţiei se apropie, condamnaţilor li se fac injecţii cu tranchilizante. Utopie a pudorii judiciare: să iei viaţa fără a permite răului să se simtă, să privezi de toate drepturile fără să determini suferinţa, să impui pedepse nedureroase. Recursul la psiho-farmacologie şi la diferiţi „deconectanţi" fiziologici, chiar dacă nu

* În accepţiunea generală, *penalitate* este strict sinonimă cu *pedeapsă*, sancţiune (atît în franceză, cît şi în română). Foucault îl foloseşte aici în opoziţie cu termenul de *criminalitate*, care reprezintă fenomenul infracţional la scara societăţii. Deci, în accepţiunea lui Foucault, *penalitatea* ar fi fenomenul punitiv la scara societăţii, apropiat întrucîtva de ceea ce se denumeşte curent „politică penală"(*notă Marius Ioan*).

este decît provizoriu, se înscrie în cursul firesc al acestei penalităţi „necorporale".

Despre acest dublu proces — dispariţia spectacolului şi anularea durerii — depun mărturie ritualurile moderne ale execuţiei capitale. O unică mişcare a antrenat, pe fiecare în ritmul ei propriu, legislaţiile europene: aceeaşi moarte pentru toţi, care să nu fie nevoită să poarte, ca semn distinctiv, pecetea specifică a crimei ori statutul social al criminalului; o moarte care să nu dureze decît o clipă, pe care nici o pornire nu trebuie să o declanşeze înainte sau să o prelungească asupra cadavrului, o execuţie cu efect mai curînd asupra vieţii decît asupra corpului. Dispar lungile procese prin care moartea este în acelaşi timp întîrziată prin întreruperi calculate şi prin serii succesive de agresiuni. Nu se mai întîlnesc combinaţii precum cele puse în scenă pentru a-i ucide pe regicizi sau precum aceea pe care o imagina, la începutul secolului al XVIII-lea, autorul lui *Hanging not Punishment Enough*[10], care ar fi permis ruperea pe roată a unui condamnat, biciuirea lui pînă la pierderea cunoştinţei, apoi atîrnarea în lanţuri înainte de a fi lăsat să moară lent de foame. Se renunţă la supliciile în decursul cărora condamnatul este tîrît pe o împletitură de nuiele (pentru a se evita spargerea capului pe caldarîm), i se spintecă pîntecele, i se smulg intestinele în mare grabă, pentru ca el să mai apuce să vadă cum îi sînt aruncate în foc; în care este pînă la urmă decapitat, iar corpul îi este tăiat în patru.[11] Reducerea acestor suferinţe atroce la execuţia capitală strictă defineşte noua morală a actului punitiv.

Încă din 1760, în Anglia fusese experimentată (cu ocazia executării lordului Ferrer) o maşină de spînzurat (un suport ascuns sub picioarele condamnatului, care trebuia să pună capăt agoniilor lente şi altercaţiilor dintre victimă şi călău). A fost

[10] Text anonim, publicat în 1701.

[11] Supliciu rezervat trădătorilor, descris de W. Blackstone, *Commentaire sur le Code criminel anglais,* trad. 1776, I, p. 105. Traducerea avînd scopul să demonstreze omenia legislaţiei englezeşti în comparaţie cu vechea Ordonanţă din 1760, comentatorul adaugă: „În decursul acestei torturi înfiorătoare ca spectacol, vinovatul nu suferă nici mult, nici îndelung."

perfecţionată şi adoptată definitiv în 1783, an în care a fost suprimată şi tradiţionala defilare dintre Newgate şi Tyburn[i] şi în care s-a profitat de reconstrucţia închisorii, după Gordon Riots[j], pentru a instala eşafodurile chiar la Newgate.[12] Celebrul articol 3 din Codul francez din 1791 — „tuturor condamnaţilor la moarte li se va tăia capul" — are o triplă semnificaţie: moarte egală pentru toţi („Delictele de acelaşi fel vor fi pedepsite prin acelaşi fel de pedeapsă, oricare ar fi rangul şi starea socială a vinovatului", stipula deja moţiunea votată, la propunerea lui Guillotin[k], pe 1 decembrie 1789); o singură moarte pentru fiecare condamnat, obţinută printr-o singură lovitură şi fără a se recurge la acele torturi „lungi şi prin urmare crude", precum ştreangul denunţat de Le Peletier[l]; în sfîrşit, pedepsirea numai a condamnatului, căci decapitarea, pedeapsă pentru nobili, este cel mai puţin infamantă pentru familia criminalului.[13] Ghilotina, folosită cu începere din martie 1792, este mecanica adaptată la aceste principii. Ea reduce moartea la un eveniment vizibil, însă instantaneu. Contactul dintre lege, sau cei ce o aplică, şi corpul criminalului este redus la o clipită. Agresarea fizică nu mai are loc; călăului nu-i revine decît misiunea de a fi un ceasornicar meticulos. „Experienţa şi raţiunea ne arată că procedeul de tăiere a capului unui criminal provoacă un chin mai îngrozitor decît simpla privare de viaţă, aşa cum prevede formal legea, ca execuţia să aibă loc într-o singură clipă şi dintr-o singură lovitură; exemplele arată cît de dificil este de realizat acest lucru. Pentru siguranţa procedeului, este absolută nevoie ca el să depindă de mijloace mecanice invariabile, cărora să li se poată determina atît forţa, cît şi efectul... E uşor să se construiască o astfel de maşină care să nu dea niciodată greş; decapitarea nu va dura mai mult de o clipă, conform voinţei legii noi. Acest aparat, dacă e necesar, nu va produce nici un fel de impresie fizică, şi abia dacă va putea fi remarcat."[14]

---

[12] Cf. Ch. Hibbert, *The Roots of Evil*, ed. 1966, pp. 85–86.

[13] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires,* vol. XXVI, 3 iunie 1791, p. 720.

[14] A. Louis, „Rapport sur la guillotine", citat de Saint-Edme, *Dictionnaire de pénalité*, 1825, vol. IV, p. 161.

Aproape fără să se atingă de corp, ghilotina suprimă viaţa, tot astfel cum închisoarea ia libertatea, ori o amendă — nişte bunuri. Se presupune că aplică legea nu atît unui corp real, susceptibil de durere, cît unui subiect juridic, ce ar deţine, pe lîngă alte drepturi, şi pe acela de a exista. Ghilotina ar trebui să fie tot atît de abstractă ca şi legea.

Ceva din spectacolul supliciilor a continuat, fără îndoială, să-şi pună, o vreme, amprenta, în Franţa, asupra sobrietăţii execuţiilor. Paricizii — şi regicizii[m], cărora aceştia le erau asimilaţi — erau duşi la eşafod acoperiţi cu un văl negru; acolo, pînă în 1832, li se tăia mîna. După această dată, nu s-a mai păstrat decît pînza neagră. Astfel, în cazul lui Fieschi[n], în noiembrie 1836: „Va fi adus la locul execuţiei în cămaşă, cu picioarele goale şi capul acoperit cu un văl negru; va fi expus pe un eşafod, în timp ce un aprod va citi poporului sentinţa de condamnare, după care va fi imediat executat." Să ne amintim de Damiens. Şi să reţinem că ultimul adaos la moartea penală a fost un văl de doliu. Condamnatul nu mai trebuia să fie văzut. Numai lectura publică, pe eşafod, a condamnării continuă să mai enunţe o crimă ce nu trebuie să aibă chip.[15] Ultima rămăşiţă a marilor suplicii este tocmai anularea lor: un văl menit să ascundă un corp. Execuţia lui Benoît, de trei ori ticălos — ucigaş al propriei mame, homosexual, asasin — , primul dintre paricizi pe care legea îl va scuti de tăierea mîinii: „În timp ce era citită cu glas tare sentinţa, el stătea în picioare pe eşafod, ţinut de călăi. Era îngrozitor să vezi acest spectacol; înfăşurat într-un larg giulgiu alb, cu faţa acoperită de o pînză neagră, paricidul scăpa privirilor mulţimii tăcute, iar sub aceste veşminte misterioase şi lugubre viaţa nu se mai manifesta decît prin urlete înfiorătoare care s-au stins în scurt timp sub cuţit."[16]

---

[15] Temă frecventă în epocă: cu cît criminalul este mai monstruos, cu atît mai mult trebuie să fie privat de lumina zilei: să nu vadă şi să nu fie văzut. Pentru paricid ar trebui „să se confecţioneze o cuşcă de fier, sau să fie săpată o celulă impenetrabilă în care ar urma să rămînă închis pe vecie". De Molène, *De l'humanité des lois criminelles*, 1830, pp. 275–277.

[16] *Gazette des tribunaux*, 30 august 1832.

La începutul secolului al XIX-lea, marele spectacol al pedepsirii fizice a dispărut, prin urmare, cu totul; corpul supus chinurilor nu mai e vizibil; este eliminată din cadrul pedepsei punerea în scenă a suferinței. Pătrundem în epoca sobrietății punitive. Dispariția supliciilor poate fi considerată aproape definitivă către anii 1830–1848. Desigur, această afirmație globală necesită unele corective. În primul rînd, transformările nu s-au petrecut în bloc și nici în cadrul unui proces unic. Au existat întîrzieri. În chip paradoxal, Anglia a fost una dintre țările cele mai refractare la această dispariție a supliciilor fizice: poate din cauza rolului de model pe care îl conferiseră justiției penale engleze instituția juriului[o], procedura publică, respectarea lui *habeas corpus*[p]; dar, fără îndoială, mai ales din cauză că refuzase să slăbească rigoarea legilor ei penale în timpul marilor tulburări sociale din anii 1780–1820. Multă vreme, Romilly[q], Mackintosh și Fowell Buxton[r] nu au reușit să determine atenuarea numărului și a durității pedepselor prevăzute de legea engleză, „acest oribil carnagiu", cum o numea Rossi[s]. Severitatea ei (cel puțin în ceea ce privește pedepsele prevăzute, căci aplicarea lor era cu atît mai laxă cu cît legea apărea excesivă juriilor) chiar a crescut, căci în 1760 Blackstone[t] număra 160 de crime capitale prevăzute de legislația engleză, iar în 1819 numărul lor crescuse la 223. Mai trebuie, de asemenea, să ținem seama și de accelerările și de reculurile pe care le-a cunoscut, între 1760 și 1840, procesul în ansamblul său; de rapiditatea reformei în țări precum Austria sau Rusia, Statele Unite sau Franța din zilele Constituantei, apoi de refluxul din perioada contrarevoluției în Europa și a marii neliniști sociale din anii 1820–1848; de modificările, mai mult sau mai puțin temporare, operate de tribunalele sau legile excepționale; de distorsiunea dintre legi și practica reală a tribunalelor (care este departe de a reflecta întotdeauna stadiul legislației). Toate acestea determină perturbațiile din evoluția petrecute la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

La aceasta se adaugă și faptul că, deși esențialul transformării este evident către 1840, deși mecanismele punitive și-au dobîndit atunci noul lor tip de funcționare, procesul este depar-

te de a fi încheiat. Eliminarea supliciului reprezintă o tendinţă ce-şi are rădăcinile în marea transformare petrecută în anii 1760–1840; dar ea nu se realizează pe de-a-ntregul atunci; şi se poate chiar afirma că practicarea supliciului a obsedat încă multă vreme sistemul nostru penal, şi că-şi face şi azi simţită prezenţa. Ghilotina, această maşinărie a morţilor rapide şi discrete, anunţase, în Franţa, o nouă etică a morţii legale. Dar, foarte repede, Revoluţia a integrat-o într-un mare ritual teatral. Ani de-a rîndul, ghilotina a constituit un spectacol. A fost nevoie să fie mutată tocmai la bariera Saint-Jacques, atelajul descoperit să fie înlocuit cu un vehicul închis, condamnatul să fie împins în grabă din furgon pe podium, să se organizeze execuţii grăbite la ore neobişnuite, ghilotina să fie pînă la urmă instalată în incinta închisorilor şi să devină inaccesibilă publicului (după execuţia lui Weidmann, în 1939), să fie blocate străzile ce duc spre închisoarea unde eşafodul e ţinut sub lacăt şi unde execuţia are loc în secret (execuţiile lui Buffet şi Bontemps, la Santé, în 1972), să fie urmăriţi în justiţie martorii oculari ce povestesc ulterior scena, pentru ca execuţia să înceteze să mai fie un spectacol şi să rămînă o stranie taină între justiţie şi condamnat. E suficientă evocarea tuturor acestor precauţii pentru a înţelege că moartea penală a rămas, şi astăzi, în esenţă, un spectacol, care, tocmai de aceea, trebuie interzis.

Cît priveşte dominaţia totală asupra corpului, nici aceasta nu dispăruse cu totul la jumătatea secolului al XIX-lea. Pedeapsa a încetat, desigur, să mai fie axată pe tortură ca tehnică de producere a suferinţei; obiectul ei a devenit pierderea unui bun sau a unui drept. Dar unele pedepse, precum munca silnică sau chiar închisoarea — pură privare de libertate — nu au funcţionat niciodată fără un anumit adaos punitiv ce vizează tocmai corpul: raţionalizare alimentară, privaţiuni sexuale, loviri, carceră. Simple consecinţe nedorite, dar inevitabile, ale întemniţării? De fapt, închisoarea a menţinut întotdeauna în dispozitivele sale cele mai explicite un anumit grad de suferinţă corporală. Criticile frecvent formulate la adresa sistemului penitenciar în prima jumătate a secolului al XIX-lea (închisoarea nu e suficient de punitivă: deţinuţilor le este mai puţin foame, mai puţin

frig, sînt pe ansamblu mai puțin lipsiți de cele trebuincioase decît mulți sărmani sau chiar muncitori) indică existența unui postulat care nu a fost niciodată total eliminat: este drept ca un condamnat să sufere fizic mai mult decît ceilalți oameni. Pedeapsa se disociază cu greu de adaosul de durere fizică. Ce ar putea să însemne o pedeapsă necorporală?

Persistă deci în mecanismele moderne ale justiției penale un fond „supliciant" ce nu poate fi controlat în totalitate, ci cel mult învăluit, din ce în ce mai amplu, într-o penalitate a necorporalului.

*

Atenuarea, în decursul ultimelor secole, a severității penale este un fenomen bine cunoscut de istoricii dreptului. Dar multă vreme, el a fost considerat pe ansamblu drept un fenomen cantitativ: mai puțină cruzime, mai puțină suferință, mai multă blîndețe, mai mult respect, mai multă omenie. În realitate, aceste modificări sînt însoțite de o mutație în chiar obiectul operației punitive. Scădere a intensității? Poate. Schimbare de obiectiv, cu siguranță.

Dacă penalitatea, în formele ei cele mai drastice, nu se mai adresează corpului, atunci care este obiectul ei? Răspunsul teoreticienilor — al acelora ce inaugurează, către 1760, o perioadă ce nu s-a încheiat încă — e simplu, aproape evident. Pare a fi conținut chiar în întrebare. Nu mai e vorba de corp, ci de suflet. Caznelor ce distrug corpul trebuie să le ia locul o pedeapsă ce acționează profund asupra simțirii, gîndirii, voinței, înclinațiilor. Mably[1] i-a formulat o dată pentru totdeauna principiul: „Pedeapsa, dacă mă pot exprima astfel, trebuie să lovească mai mult sufletul decît trupul."[17]

Moment important. Foștii parteneri ai fastului punitiv — corpul și sîngele — cedează locul. Intră în scenă un nou personaj, mascat. A luat sfîrșit o anumită tragedie; începe o comedie cu siluete de umbră, voci fără chip, entități impalpabile. Apa-

[17] G. de Mably, *De la législation, Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 326.

ratul justiţiei punitive trebuie de acum înainte să acţioneze asupra acestei realităţi necorporale.

Simplă afirmaţie teoretică, pe care practica penală o dezminte? Ne-am grăbi dacă am afirma aşa ceva. Este adevărat că a pedepsi nu mai înseamnă astăzi a aduce un suflet pe calea cea dreaptă; însă principiul lui Mably nu a rămas un simplu deziderat. Îi putem urmări efectele de-a lungul întregii penalităţi moderne.

Este vorba, în primul rînd, de o substituire de obiecte. Nu vreau să spun prin aceasta că, dintr-o dată, au început să fie pedepsite altfel de crime. Desigur, definirea infracţiunilor, scara lor de gravitate, marjele de indulgenţă, ceea ce se tolera în fapt şi ceea ce se permitea în mod legal, toate acestea s-au modificat profund în ultimele două sute de ani; multe crime au încetat să mai fie considerate ca atare, fiind legate de un anumit tip de exercitare a autorităţii religioase sau de viaţă economică; blasfemia şi-a pierdut statutul de crimă; contrabanda şi furtul domestic — o parte din gravitate. Dar aceste deplasări nu constituie, poate, faptul cel mai important: graniţa dintre permis şi interzis a rămas, în trecerea de la un secol la celălalt, oarecum aceeaşi. În schimb, obiectul „crimă", ceea ce este vizat de practica penală, s-a modificat profund: calitatea, natura, substanţa, într-o oarecare privinţă, din care este compus elementul ce trebuie pedepsit, într-o mai mare măsură decît definiţia lui formală. Relativa stabilitate a legii a îngăduit un joc complex de înlocuiri subtile şi rapide. Sub denumirea de crime şi delicte* continuă să fie judecate obiecte juridice definite de Codul penal, dar şi patimi, instincte, anomalii, infirmităţi, inadaptări, efec-

* Codul penal francez din 1810 a adoptat o clasificare tripartită a infracţiunilor: crime, delicte şi contravenţii (clasificare păstrată şi de noul Cod penal francez, intrat în vigoare la 1 martie 1993, şi preluată şi de Codurile penale române de la 1865, inspirat în mare măsură din cel francez, şi 1937). Clasificarea era făcută pornind de la sistemul pedepselor, de asemenea tripartit: pedepse criminale, corecţionale şi, respectiv, poliţieneşti. Astfel, dacă infracţiunea era pedepsită cu o pedeapsă criminală, se numea crimă (a nu se confunda cu infracţiunea de omucidere, în categoria crimelor intrînd şi infracţiuni îndreptate împotriva statului, intereselor publice, intereselor particulare etc.), dacă era sancţionată printr-o pedeapsă corecţională se numea delict, iar dacă era sancţionată printr-o pedeapsă poliţienească se numea contravenţie. Clasi-

te ale mediului sau ale eredității; sînt pedepsite agresiuni, dar, prin ele, agresivități; violuri, dar, simultan, și perversiuni; omoruri ce sînt deopotrivă pulsiuni și dorințe. Se va spune: nu acestea sînt judecate; dacă sînt aduse în discuție este numai pentru a explica faptele ce trebuie judecate și pentru a putea decide în ce măsură este implicată în crimă voința subiectului. Răspuns incomplet! Căci tocmai aceste umbre din spatele elementelor cauzei sînt cele judecate și pedepsite. Judecate — pe calea ocolită a „circumstanțelor atenuante", ce introduc în corpul verdictului nu doar elemente „de circumstanță" aparținînd actului comis, ci și ceva de o natură cu totul diferită, ce nu poate fi codificat din punct de vedere juridic: cunoașterea criminalului, evaluarea lui, ce se poate ști în privința raporturilor dintre el, trecutul lui și crima pe care a comis-o, ce se poate aștepta din partea lui în viitor. Ele sînt judecate și prin jocul tuturor acelor noțiuni care au circulat între medicină și jurisprudență începînd

---

ficarea era oarecum artificială, de multe ori fiind dificil de trasat granița dintre crime și delicte, operațiune care prezenta o extremă importanță din punct de vedere procedural, de vreme ce crimele erau de competența curților cu juri, iar delictele de competența tribunalelor (contravențiile fiind de competența judecătoriilor). În practica judiciară, cel puțin în România, această clasificare s-a dovedit a prezenta inconveniente. Ea permitea ca unele infracțiuni cu pericol social ridicat, figurînd în categoria crimelor, să fie judecate de jurați, care nu erau obligați să-și motiveze verdictul, în timp ce magistrații de carieră, care aplicau mai strict legea și erau obligați să-și motiveze sentințele, judecau fapte penale de un pericol social mai redus, din categoria delictelor. Interesele statului erau de multe ori periclitate, prin achitarea de către juriu a autorilor unor atingeri grave ale ordinii publice.

Codul penal român din 1969, în vigoare, a renunțat la această clasificare, toate încălcările legii penale fiind denumite infracțiuni, în timp ce vechea denumire de contravenții a fost menținută pentru a denumi abaterile administrative, care ies deci de sub incidența legii penale. Astfel, vechile categorii juridice de *crime* și *delicte* sînt înglobate în categoria *infracțiunilor*, noțiunile de „crimă" și „delict" nemaiavînd nici o relevanță în limbajul juridic românesc actual. Totuși, în limbajul folosit în criminologie se păstrează noțiunile de individ criminal–individ delincvent–individ infractor, folosite ca sinonime, și, de asemenea, sinonimia infracționalitate–criminalitate–delincvență.

din secolul al XIX-lea („monştrii" din epoca lui Georget, „anomaliile psihice" din circulara Chaumié, „perverşii" şi „inadaptaţii" din expertizele contemporane) şi care, sub pretextul că explică un act, constituie modalităţi de a califica un individ. Ele sînt pedepsite apoi şi printr-o sancţiune ce-şi arogă funcţia de a-l face pe delincvent „nu doar să dorească, ci să şi fie capabil să trăiască în respectul legii şi să-şi poarte singur de grijă"; sînt pedepsite şi prin economia internă a unei pedepse care, deşi sancţionează crima, poate fi modificată (scurtîndu-se sau, după caz, prelungindu-se) după cum se transformă comportamentul condamnatului; ele mai sînt pedepsite şi prin jocul acelor „măsuri de siguranţă" ce sînt adăugate pedepsei (interdicţie de şedere, libertate supravegheată, tutelă penală, tratament medical obligatoriu) şi care nu urmăresc să sancţioneze infracţiunea ca atare, ci să-l controleze pe individ, să neutralizeze pericolul pe care acesta îl reprezintă, să-i modifice predispoziţiile criminale şi să nu ia sfîrşit decît o dată toate aceste schimbări obţinute. La tribunal, sufletul criminalului nu este invocat numai cu scopul de a explica infracţiunea comisă şi a-l introduce ca element în determinarea juridică a răspunderii; dacă prezenţa sufletului este solicitată cu atîta emfază, cu o asemenea grijă de a înţelege şi o atît de mare rîvnă ştiinţifică este tocmai pentru a-l putea judeca în acelaşi timp cu crima şi pentru a putea fi luat în custodie pe tot timpul aplicării pedepsei. În întregul ritual penal, începînd cu ancheta şi terminînd cu sentinţa şi ultimele urme ale pedepsei, a fost introdus un domeniu de obiecte care ajung să dubleze şi deopotrivă să disocieze obiectele definite şi codificate juridic. Expertiza psihiatrică, dar în special antropologia penală şi interminabilul discurs al criminologiei îşi află aici una din funcţiile lor cele mai precise: înscriind cu mare pompă infracţiunile în cîmpul obiectelor susceptibile de a fi cunoscute în chip ştiinţific, ele urmăresc să furnizeze mecanismelor de pedepsire legală un mijloc justificabil de a acţiona nu doar asupra infracţiunilor, ci şi asupra indivizilor; nu doar asupra a ceea ce aceştia au făcut, ci şi asupra a ceea ce ei sînt, vor fi, pot să fie. Suplimentul de omenie pe care justiţia şi l-a asigurat pare explicativ şi limitativ, însă, în realitate, este ane-

xionist. De 150 sau 200 de ani, prin urmare, de cînd Europa a introdus noile sale sisteme penale, judecătorii au început, încetul cu încetul, dar printr-un proces cu origine foarte îndepărtată în timp, să judece altceva decît crimele: „sufletul" criminalilor.

Și astfel, prin chiar acest fapt, ei au început să facă altceva decît să judece. Sau, ca să ne exprimăm mai exact, în chiar interiorul modalității judiciare de a judeca s-au strecurat alte tipuri de evaluare, modificînd structural regulile de elaborare ale acesteia. De cînd Evul Mediu izbutise să pună la punct, nu fără dificultăți și încetineală, marea procedură a anchetei, a judeca însemna să stabilești adevărul unei crime, să-i determini autorul și să aplici o sancțiune legală. Cunoaștere a infracțiunii, cunoaștere a celui responsabil, cunoaștere a legii — trei condiții ce permiteau întemeierea unei judecăți pe adevăr. Iată însă că în cursul judecății penale își face acum apariția o cu totul altă întrebare cu privire la adevăr. Nu doar: „Faptul e stabilit și constituie un delict?", ci și: „Ce vrea prin urmare să însemne acest fapt, ce reprezintă această violență sau acest omor? La ce nivel sau în care cîmp al realității trebuie oare să-l înscriem? Fantasmă, reacție psihotică, episod delirant, perversiune?" Nu doar: „Cine este autorul?", ci și: „Cărui proces cauzal trebuie să-i atribuim producerea faptei? Unde se situează, în autor, originea crimei? Poate fi ea atribuită instinctului, inconștientului, mediului, eredității?" Nu doar: „Ce lege sancționează această infracțiune?", ci și „Ce măsură trebuie să luăm care să fie cît mai potrivită situației date? Cum putem prevedea evoluția subiectului? În ce fel va fi el cel mai sigur adus pe calea cea bună?" Un întreg ansamblu de judecăți apreciative, diagnostice, prognosticuri, normative cu privire la individul criminal și-au găsit adăpost în armătura judecății penale. Un alt adevăr s-a infiltrat în adevărul cerut de mecanica judiciară: un adevăr care, în amestec cu primul, transformă afirmația de vinovăție într-un straniu complex științifico-juridic. Un fapt grăitor: felul cum a evoluat problema nebuniei în practica penală. Conform Codului Penal din 1810, aceasta era pusă doar în termenii articolului 64. Or, acest articol stabilește că nu se poate vorbi nici de crimă, nici de delict dacă infractorul era în stare de demență în momentul comiterii actului. Posibilitatea de a determina nebu-

nia excludea prin urmare însăşi posibilitatea de a califica un act drept crimă: dacă autorul ar fi fost nebun, nu gravitatea gestului său s-ar fi modificat, şi nici pedeapsa nu ar fi trebuit uşurată; ci însăşi crima ca atare dispărea. Imposibil deci să declari pe cineva în acelaşi timp vinovat şi nebun; dacă era pus diagnosticul de nebunie, acesta nu putea fi integrat în judecată; el întrerupea procedura şi ridica mîna justiţiei de pe autorul faptei. Nu doar examinarea criminalului bănuit de demenţă, dar chiar şi efectele acestui examen trebuiau să fie exterioare şi anterioare sentinţei. Or, foarte curînd, tribunalele secolului al XIX-lea au început să interpreteze greşit semnificaţia articolului 64. În ciuda mai multor hotărîri ale Curţii de Casaţie, ce reaminteau că starea de nebunie nu putea atrage după sine nici o diminuare a pedepsei şi nici măcar o achitare, ci numai o întrerupere definitivă a urmăririi penale, curţile au introdus chiar în verdictul lor problema nebuniei. Au admis că cineva putea fi în acelaşi timp vinovat şi nebun; cu atît mai puţin vinovat cu cît era mai nebun; vinovat, firește, dar bun să fie închis şi îngrijit mai curînd decît pedepsit; vinovat periculos, întrucît era vădit bolnav etc. Din punctul de vedere al Codului Penal — tot atîtea absurdităţi juridice. Dar acesta era doar punctul de plecare al unei evoluţii pe care tocmai jurisprudenţa şi legislaţia urmau să o grăbească în decursul următorilor 150 de ani: reforma din 1832, introducînd circumstanţele atenuante, permitea deja modularea sentinţei în conformitate cu stadiile presupuse ale unei boli sau cu formele unei seminebunii. Iar practica expertizei psihiatrice — generalizată la Curtea cu Juri, extinsă uneori şi la Curtea Corecţională — face ca sentinţa, chiar dacă continuă să fie formulată în termeni de sancţiune legală, să implice, în chip mai mult sau mai puţin obscur, judecăţi cu privire la normalitate, stabiliri de cauzalitate, aprecieri asupra unor eventuale schimbări, anticipări privind viitorul delincvenţilor. Toate — operaţiuni în privinţa cărora ne-am înşela dacă am considera că pregătesc din exterior o judecată bine întemeiată; căci ele intervin direct în procesul de elaborare a sentinţei. În loc ca nebunia să anuleze crima, conform sensului originar al articolului 64, din contră, orice crimă şi, la limită, orice infracţiune fac posibilă de acum înainte, ca o bănuială perfect legitimă, dar şi ca

un drept ce poate fi revendicat, ipoteza nebuniei sau, oricum, a anomaliei. Iar sentința care condamnă sau achită nu mai este pur și simplu o judecată de vinovăție, o decizie legală menită să pedepsească; ea conține un diagnostic în privința normalității și o prescripție tehnică pentru o normalizare posibilă. În zilele noastre, cel care judecă — magistrat sau jurat — face cu totul altceva decît să „judece".

Și nici nu mai e singurul căruia îi revine această menire. De-a lungul procedurii penale și a executării pedepsei, mișună o întreagă pletoră de instanțe anexe. Mici justiții și judecători paraleli și-au făcut apariția și s-au înmulțit în jurul judecății principale: experți psihiatri ori psihologi, magistrați însărcinați cu aplicarea pedepselor, educatori, funcționari ai administrației penitenciare fragmentează puterea legală punitivă; se va spune că nici unul dintre aceștia nu posedă cu adevărat dreptul de a judeca; că unii dintre ei, după pronunțarea sentințelor, nu dețin alt drept decît pe acela de a aplica o pedeapsă stabilită de tribunal și, mai ales, că ceilalți — experții — nu intervin înaintea pronunțării sentinței pentru a formula o judecată, ci numai pentru a facilita decizia judecătorilor. Însă, din moment ce pedepsele și măsurile de siguranță definite de tribunal nu sînt determinate în chip absolut, din moment ce acestea pot fi modificate din mers, din moment ce este lăsată altora decît judecătorilor infracțiunii grija de a decide dacă cel condamnat „merită" să fie lăsat în semilibertate sau în libertate condiționată, dacă aceste alte instanțe au puterea de a pune capăt tutelei penale înseamnă că li se dau pe mînă și sînt lăsate la latitudinea lor tocmai niște mecanisme de pedepsire penală: judecători auxiliari, dar judecători, totuși. Întregul aparat ce s-a dezvoltat de-a lungul anilor în jurul aplicării pedepselor și ajustării lor la indivizi multiplică instanțele de decizie judiciară și o prelungește pe aceasta mult dincolo de momentul sentinței. În ceea ce-i privește pe experții psihiatri, ei nu pot fi acuzați că se amestecă în judecată. Să aruncăm o privire asupra celor trei întrebări la care aceștia, de la circulara din 1958, au de răspuns: inculpatul prezintă un grad oarecare de periculozitate? Este apt să i se aplice o sancțiune penală? Poate fi vindecat sau readaptat? Aceste întrebări nu au legătură nici cu articolul 64, nici cu eventuala

stare de nebunie a inculpatului în clipa comiterii actului. Nu sînt niște întrebări formulate în termeni de „responsabilitate". Nu se referă decît la administrarea pedepsei, la necesitatea, utilitatea și eficacitatea ei posibilă; permit să se indice, într-o terminologie de-abia codificată, dacă azilul este mai nimerit decît închisoarea, dacă trebuie prevăzută o perioadă de detenție lungă sau scurtă, un tratament medical sau măsuri de securitate. Rolul psihiatrului în materie penală? Nu de expert în privința responsabilității, ci de consilier în domeniul pedepsirii; lui îi revine sarcina de a stabili dacă subiectul este „periculos", în ce fel să ne apărăm de el, cum trebuie să intervenim pentru a-l transforma, dacă este de preferat să reprimăm sau să acordăm îngrijiri. La începuturile istoriei sale, expertiza psihiatrică trebuie să formuleze propoziții „adevărate" despre rolul jucat de libertatea infractorului în comiterea actului criminal; de-acum, ea va trebui să sugereze o rețetă privitoare la ceea ce s-ar putea numi „tratamentul medico-judiciar" al acestuia.

Să rezumăm: de cînd funcționează noul sistem penal — cel definit de marile coduri din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea —, un proces de ansamblu i-a făcut pe judecători să judece altceva decît crimele; ei au fost aduși în situația ca prin sentințele lor să facă altceva decît să judece; iar puterea de a judeca a fost în parte transferată altor instanțe decît judecătorii propriu-ziși ai infracțiunii. În ansamblul ei, operațiunea penală s-a încărcat cu elemente și personaje extrajuridice. Se va spune că nu este nimic extraordinar în aceasta, că așa i-a fost dat dreptului, să absoarbă puțin cîte puțin elemente care îi sînt străine. Un lucru e însă ieșit din comun în justiția penală modernă: deși se încarcă cu atîtea elemente extrajuridice, nu o face pentru a le putea califica din punct de vedere juridic și a le integra astfel în mod treptat în economia strictă a puterii punitive; ci, dimpotrivă, pentru a le putea face să funcționeze în interiorul operațiunii penale tocmai ca elemente nonjuridice; pentru a feri această operațiune să fie pur și simplu o pedepsire legală; pentru a-l disculpa pe judecător de faptul că este nici mai mult, nici mai puțin decît cel ce dă pedepse: „Noi pronunțăm, evident, un verdict, dar degeaba e acesta comparat cu o crimă, căci, vedeți bine, pentru noi el funcționează numai ca un mod de a trata un

criminal; da, pedepsim, dar acesta e doar un fel de a spune că nu urmărim decît să obținem o vindecare". Justiția penală nu mai funcționează și nu se mai justifică astăzi decît prin această continuă referire la altceva decît ea însăși, prin această neîncetată reinserare a ei în sisteme nonjuridice. Ea este condamnată să se recalifice prin cunoaștere.

Sub blîndețea crescîndă a pedepselor, se poate deci repera o deplasare a punctului lor de aplicare; și, în urma acestei deplasări, apariția unui întreg cîmp de obiecte recente, a unui cu totul nou regim al adevărului și a unei puzderii de roluri pînă atunci necunoscute în exercitarea justiției penale. Un domeniu de cunoaștere, niște tehnici și discursuri „științifice" iau astfel naștere, amestecîndu-se în practica puterii punitive.

Obiectivul cărții de față: o istorie corelativă a sufletului modern și a unei noi puteri de a judeca; o genealogie a actului complex științifico-judiciar pe care puterea punitivă se sprijină, din care își extrage justificările și regulile de funcționare, prin care își extinde efectele și în spatele căruia își disimulează exorbitanta singularitate.

Din ce anume însă se poate compune această istorie a sufletului uman prin intermediul judecății? Dacă n-am da atenție decît evoluției regulilor de drept sau a procedurilor penale, am risca să privilegiem, ca fapt masiv, exterior, inert și originar o schimbare în sensibilitatea colectivă, un progres al umanismului sau dezvoltarea științelor umane. Dacă nu am studia, așa cum face Durkheim[18], decît formele sociale generale, am risca să stabilim ca principiu al îmblînzirii pedepselor anumite procese de individualizare care constituie mai curînd unul din efectele noilor tactici de putere și, dintre ele, ale noilor mecanisme penale. Studiul care urmează ascultă de patru reguli generale:

1. Studierea mecanismelor punitive nu trebuie axată numai pe efectele „represive" ale acestora, pe latura lor de „sancțiune"; aceste efecte trebuie înscrise în marea serie de efecte pozitive pe care mecanismele punitive le pot induce, chiar dacă, la

[18] É. Durkheim, „Deux lois de l'évolution pénale", *Année sociologique*, IV, 1899–1900.

o privire sumară, acestea pot părea marginale. Să considerăm, prin urmare, pedeapsa o funcţie socială complexă.

2. Metodele punitive trebuie analizate nu ca simple consecinţe ale unor reguli de drept ori ca indicatori de structuri sociale; ci ca tehnici dotate cu propria lor specificitate în cîmpul mai general al celorlalte procedee de putere. Să adoptăm în privinţa pedepselor perspectiva tacticii politice.

3. În loc să privim istoria dreptului penal şi pe aceea a ştiinţelor umane drept două serii separate a căror intersectare ar produce asupra uneia sau a celeilalte, sau poate asupra ambelor, un efect fie perturbator, fie catalizator, să căutăm dacă nu există o matrice comună şi dacă nu cumva trimit amîndouă la un proces de constituire „epistemologico-juridică"; într-un cuvînt, să plasăm tehnologia puterii la originea atît a umanizării penalităţii, cît şi a cunoaşterii omului.

4. Să cercetăm dacă această apariţie a sufletului pe scena justiţiei penale şi, o dată cu ea, inserarea în practica judiciară a unei întregi cunoaşteri „ştiinţifice" nu reprezintă cumva efectul unei transformări a modului în care corpul însuşi este învestit de raporturile de putere.

Pe scurt, o încercare de a studia metamorfoza metodelor punitive pornind de la o tehnologie politică a corpului în care s-ar putea descifra o istorie comună a raporturilor de putere şi a relaţiilor subiect–obiect. Astfel încît, prin analizarea blîndeţii penale ca tehnică de putere să putem înţelege deopotrivă modul în care omul, sufletul, individul normal sau anormal au ajuns să dubleze crima ca obiecte ale intervenţiei penale; şi în ce fel o modalitate specifică de constrîngere a putut să dea naştere omului ca obiect de cunoaştere pentru un discurs cu statut „ştiinţific".

Nu am însă pretenţia de a fi cel dintîi care a lucrat în această direcţie[19].

*

[19] În orice caz, n-aş putea aprecia prin trimiteri şi citate ceea ce cartea de faţă îi datorează lui G. Deleuze şi muncii pe care acesta o desfăşoară împreună cu F. Guattari. În egală măsură, s-ar cuveni să citez de nenumărate ori *Le psychanalysme* al lui R. Castel şi să mărturisesc cît îi sînt de îndatorat lui P. Nora.

Din marea carte a lui Rusche și Kirchheimer[20], pot fi reținute cîteva repere esențiale. În primul rînd, abandonarea iluziei că penalitatea este înainte de toate (dacă nu chiar exclusiv) o modalitate de reprimare a delictelor și că, în acest rol, ea poate fi — în funcție de formele sociale, sistemele politice sau opinii — severă sau indulgentă, urmărind ispășirea sau căutînd reparații, propunîndu-și urmărirea indivizilor sau stabilirea de responsabilități colective. Analizarea mai curînd a „sistemelor punitive concrete", studierea lor ca fenomene sociale care nu pot fi justificate doar de armătura juridică a societății sau de opțiunile etice fundamentale ale acesteia; înscrierea lor în cîmpul propriu de funcționare, în care pedepsirea crimelor nu constituie elementul unic; scoaterea în evidență a faptului că măsurile punitive nu sînt numai niște mecanisme „negative" ce permit reprimarea, împiedicarea, excluderea, suprimarea, ci sînt legate de o serie întreagă de efecte pozitive și utile pe care au misiunea să le susțină (și, în acest sens, dacă pedepsele legale sînt făcute să sancționeze infracțiunile, se poate spune că definirea infracțiunilor și urmărirea lor sînt, în schimb, de natură să întrețină mecanismele punitive și funcțiile acestora). În această perspectivă, Rusche și Kirchheimer au făcut o legătură între diferitele regimuri punitive și sistemele de producție în cadrul cărora devin aplicabile: într-o economie sclavagistă, mecanismele punitive au rolul de a procura mînă de lucru suplimentară, și duc astfel la constituirea unei sclavii „civile" alături de cea asigurată prin războaie ori comerț; o dată cu feudalismul, epocă în care moneda și producția sînt slab dezvoltate, sîntem martorii unei bruște înmulțiri a pedepselor corporale, corpul fiind în majoritatea cazurilor singurul bun accesibil; casa de corecție — Hôpital général, Spinhuis sau Rasphuis —, munca silnică, manufactura penală apar astfel abia o dată cu dezvoltarea economiei de piață. În schimb, sistemul industrial necesitînd o piață liberă a mîinii de lucru, importanța muncii silnice prevăzute de mecanismele de pedepsire scade în secolul al XIX-lea, în locul ei făcîndu-și apariția o detenție cu scop corectiv. Ar fi, fără îndoială, multe lucruri de spus despre această corelație strictă.

[20] G. Rusche și O. Kirchheimer, *Punishment and Social Structures*, 1939.

Dar cred că poate fi reţinută tema generală conform căreia, în societăţile noastre, sistemele punitive trebuie plasate într-o anumită „economie politică" a corpului: chiar dacă ele nu apelează la pedepse violente ori sîngeroase, chiar dacă folosesc metode „blînde" ce doar închid sau corectează, întotdeauna de corp va fi vorba — de corp şi de forţele lui, de utilitatea şi docilitatea acestora, de repartizarea şi aservirea lor. Este, fără îndoială, legitimă scrierea unei istorii a pedepselor pe fondul ideilor morale sau al structurilor juridice. Poate fi ea însă scrisă pe fondul unei istorii a corpurilor, din moment ce pedepsele pretind a nu mai avea ca obiectiv decît sufletul necunoscut al criminalilor?

Istoricii s-au apropiat de istoria corpului de multă vreme. Au studiat corpul din perspectiva demografiei sau a patologiei istorice; l-au privit ca sediu al nevoilor şi al poftelor, ca loc al proceselor fiziologice şi al metabolismelor, ca ţintă pentru microbi şi viruşi: au arătat cît de mult sînt implicate procesele istorice în ceea ce poate trece drept fundamentul pur biologic al existenţei; şi ce loc trebuie să se acorde în istoria societăţilor unor „evenimente" biologice precum circulaţia bacililor sau prelungirea duratei de viaţă.[21] Dar corpul e tot atît de nemijlocit implicat şi într-un cîmp politic; raporturile de putere operează asupra lui o integrare imediată; îl învestesc, îl marchează, îl formează, îl supun la cazne, îl silesc să muncească, îl obligă la ceremonii, îi solicită semne. Această învestire politică a corpului este legată, prin relaţii complexe şi reciproce, de utilizarea lui economică; într-o mare măsură, corpul este învestit cu raporturi de putere şi dominaţie, tocmai în calitatea lui de forţă de producţie; în schimb, constituirea sa ca forţă de muncă nu este posibilă decît dacă este angrenat într-un sistem de aservire (în interiorul căruia şi nevoia este un instrument politic organizat, calculat şi întrebuinţat cu multă grijă); corpul nu devine o forţă utilă decît dacă este în acelaşi timp corp productiv şi corp aservit. Această aservire nu se obţine numai prin intermediul violenţei sau al ideologiei; poate foarte bine să fie vorba de o

[21] Cf. E. Le Roy-Ladurie, „L'histoire immobile", *Annales*, mai–iunie 1974.

aservire directă, fizică, să folosească forţa împotriva forţei, să aibă ca obiect elemente materiale şi, cu toate acestea, să nu fie violentă; poate fi calculată, organizată, elaborată tehnic, poate fi ingenioasă, poate să nu facă uz nici de arme, nici de teroare, şi cu toate acestea să rămînă de ordin fizic. Poate, cu alte cuvinte, să existe o „cunoaştere" a corpului care să nu fie totuna cu ştiinţa funcţionării acestuia, ca şi o dominare a forţelor lui care să fie mai mult decît capacitatea de a le învinge: această cunoaştere şi această dominare constituie ceea ce s-ar putea numi tehnologia politică a corpului. Este, evident, o tehnologie difuză, rar formulată în discursuri continue şi sistematice; se compune cel mai adesea din piese şi bucăţi; se foloseşte de unelte sau procedee disparate. Nu este, în majoritatea cazurilor şi în pofida coerenţei rezultatelor, decît un instrumentar multiform. În plus, nu ar putea fi localizată nici într-un tip anume de instituţie, nici într-un aparat de stat. Acestea din urmă sînt cele care recurg la ea; care utilizează, pun în valoare sau impun unele dintre procedeele ei. Dar ea însăşi se situează, privită la nivelul mecanismelor şi efectelor ei, la un cu totul alt nivel. E vorba, într-o oarecare măsură, de o microfizică a puterii pe care aparatele de stat şi instituţiile o pun în joc, dar al cărei cîmp de validitate se plasează cumva între aceste mari mecanisme şi corpurile ca atare, cu materialitatea şi forţele lor.

Or, studierea acestei microfizici presupune ca puterea ce se exercită la nivelul ei să nu fie concepută ca o proprietate, ci ca o strategie; ca efectele sale de dominaţie să nu fie atribuite unei „aproprieri", ci unor amplasamente, manevre, tactici, tehnici, mecanisme; presupune descifrarea în cadrul ei a unei reţele de relaţii permanent tensionate, mereu active, mai curînd decît a unui privilegiu ce poate fi deţinut; propunerea ca model mai degrabă a luptei continue decît a contractului ce operează o cesiune sau a cuceririi ce pune stăpînire pe un domeniu. Este nevoie, în fond, să se admită că puterea mai curînd se exercită decît se posedă, că nu constituie „privilegiul" dobîndit sau păstrat al clasei dominatoare, ci efectul de ansamblu al poziţiilor strategice pe care aceasta le ocupă — efect pe care îl manifestă şi adesea îl prelungeşte poziţia celor dominaţi. Pe de altă parte, puterea nu se aplică, pur şi simplu, ca o obligaţie ori ca o inter-

dicţie asupra celor ce „nu o au"; ea îi investeşte, trece prin şi dincolo de ei; se sprijină pe ei aşa cum şi ei, la rîndul lor, în lupta împotriva puterii, se sprijină pe punctele de contact în care puterea îşi face simţită prezenţa asupra lor. Ceea ce înseamnă că aceste relaţii merg pînă departe în adîncul societăţii, că nu pot fi localizate în relaţiile dintre stat şi cetăţeni ori la graniţa dintre clase şi că nu se mulţumesc doar să reproducă — la nivelul indivizilor, al corpurilor, gesturilor şi comportamentelor — forma generală a legii sau a guvernării; că, dacă există continuitate la acest nivel (într-adevăr, ele se articulează bine în această formă printr-o serie întreagă de mecanisme complexe), nu există în schimb analogie ori omologie, ci doar specificitate de mecanism ori modalitate. În sfîrşit, aceste relaţii nu sînt univoce; ele definesc o puzderie de puncte de conflict, de focare de instabilitate, fiecare dintre ele cu riscurile sale specifice de conflict, de lupte şi de răsturnări măcar temporare ale raporturilor de forţe. Răsturnarea acestor „microputeri" nu respectă prin urmare legea lui „totul sau nimic"; puterea nu se dobîndeşte o dată pentru totdeauna printr-un nou control asupra aparatelor de stat, nici printr-un nou mod de funcţionare ori prin distrugerea instituţiilor; în schimb, nici unul dintre aceste episoade strict localizate nu se poate înscrie în istorie altfel decît prin efectele pe care le induce în întreaga reţea în care se află prins.

Ar trebui, poate, să renunţăm la o întreagă tradiţie ce ne permite să ne închipuim că nu poate exista cunoaştere decît acolo unde relaţiile de putere sînt suspendate şi că ştiinţa nu se poate dezvolta decît în afara comandamentelor, imperativelor sau intereselor puterii. Ar trebui, poate, să renunţăm la credinţa că puterea duce la alienare şi că, în schimb, renunţarea la putere constituie condiţia pentru a deveni învăţat. Trebuie mai degrabă să admitem că puterea produce cunoaştere (şi nu doar favorizînd cunoaşterea pentru că aceasta slujeşte puterea sau aplicînd-o pentru că este folositoare); că puterea şi cunoaşterea se implică direct una pe cealaltă; că nu există relaţie de putere fără constituirea corelativă a unui cîmp de cunoaştere, şi nici cunoaştere care să nu presupună şi în acelaşi timp să nu dea naştere unor relaţii de putere. Aceste raporturi „putere–cunoaş-

tere" nu trebuie prin urmare analizate plecînd de la un subiect al cunoașterii care ar fi sau nu liber față de un sistem de putere; ci, dimpotrivă, trebuie să considerăm că subiectul care cunoaște, obiectele de cunoscut și modalitățile de cunoaștere sînt tot atîtea efecte ale implicațiilor fundamentale ale puterii–cunoaștere și ale transformărilor lor istorice. Pe scurt, nu activitatea subiectului cunoașterii este aceea care produce cunoștințele, fie ele folositoare sau potrivnice puterii, ci puterea–cunoaștere, procesele și luptele ce o traversează și din care ea se constituie sînt cele care determină formele și domeniile posibile ale cunoașterii.

Analizarea învestirii politice a corpului și a microfizicii puterii presupune așadar renunțarea — în ce privește puterea — la opoziția violență–ideologie, la metafora proprietății, la modelul contractului sau la acela al izbînzii; în ce privește cunoașterea, este nevoie să se renunțe la opoziția dintre „interesat" și „dezinteresat", la modelul cunoașterii și la primatul subiectului. Dînd cuvîntului un sens diferit de cel pe care i-l atribuiau, în veacul al XVII-lea, Petty[v] și contemporanii lui, ne-am putea gîndi la o „anatomie" politică. Nu e vorba de studierea unui stat considerat ca un „corp" (cu elementele, resursele și forțele lui), dar nici de studierea corpului și a ceea ce îl înconjoară considerate ca un mic stat. Ne vom ocupa de „corpul politic" privit ca ansamblu de elemente materiale și de tehnici ce servesc drept arme, relee, căi de comunicație și puncte de sprijin pentru relațiile de putere și de cunoaștere ce învestesc corpurile umane și le aservesc, transformîndu-le în obiecte ale cunoașterii.

E vorba de înscrierea tehnicilor punitive — fie că, în ritualul supliciilor, acestea pun stăpînire asupra corpului, fie că se adresează sufletului — în istoria acestui corp politic, de conceperea practicilor penale mai puțin ca o consecință a teoriilor juridice și mai mult ca un capitol al anatomiei politice.

Kantorowicz[22] a făcut odinioară o remarcabilă analiză a „corpului regelui": corp dublu, conform teologiei juridice constituite în Evul Mediu, avînd în vedere că el comportă, pe lîngă

[22] E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 1959.

elementul tranzitoriu care se naşte şi moare, un altul, ce supravieţuieşte trecerii timpului şi se păstrează ca suport fizic şi totuşi intangibil al regatului; în jurul acestei dualităţi, înrudite la origine cu modelul cristologic, se organizează o iconografie, o teorie politică a monarhiei, mecanisme juridice ce diferenţiază şi în acelaşi timp leagă persoana regelui şi exigenţele coroanei, ca şi un întreg ritual ce culminează cu momentele plenare ale încoronării, funeraliilor sau ceremoniilor de supunere. La polul opus, am putea plasa corpul condamnatului; are şi el propriul său statut juridic; dă loc unui ceremonial şi determină un întreg discurs teoretic, nu pentru a da o bază „plusului de putere" care privea persoana suveranului, ci pentru a codifica „minusul de putere" ce-i caracterizează pe cei supuşi unei pedepse. În zona cea mai întunecată a cîmpului politic, se conturează condamnatul, ca figură simetrică şi răsturnată a regelui. Ar trebui analizat ceea ce am putea numi, ca omagiu adus lui Kantorowicz, „corpul cel mai neînsemnat, al condamnatului".

Dacă suplimentul de putere dinspre rege provoacă dedublarea corpului său, puterea excedentară ce apasă asupra corpului aservit al condamnatului nu a suscitat, oare, un alt tip de dedublare? Aceea a unui trup necorporal, a unui „suflet", cum spunea Mably. Istoria acestei „microfizici" a puterii punitive devine, în acest caz, o genealogie sau un element al unei genealogii a „sufletului" modern. Mai curînd decît să vedem în acest suflet resturile reactivate ale unei ideologii, am putea recunoaşte în el corelatul actual al unei anumite tehnologii a puterii ce acţionează asupra corpului. Nu trebuie să considerăm că sufletul este o iluzie sau un efect ideologic. Ci că, pur şi simplu, sufletul există, că are o realitate, că e produs în permanenţă în jurul, la suprafaţa şi în interiorul corpului prin funcţionarea unei puteri ce se exercită asupra celor ce sînt pedepsiţi — şi în general asupra celor supravegheaţi, în curs de formare sau ţinuţi din scurt, asupra nebunilor, copiilor, şcolarilor, a celor din colonii, asupra celor prinşi într-un aparat de producţie şi supuşi toată viaţa unui control neîntrerupt. Realitatea istorică a acestui suflet, care, spre deosebire de sufletul reprezentat de teologia creştină, nu se naşte păcătos şi punisabil, ci e mai curînd produsul procedurilor de pedepsire, supraveghere, ispăşire şi constrîn-

gere. Acest suflet real şi necorporal nu este o substanţă; este elementul în care se articulează efectele unui anumit tip de putere şi referinţa unei cunoaşteri, angrenajul prin care relaţiile de putere dau naştere unei cunoaşteri posibile, iar această cunoaştere la rîndul ei prelungeşte şi amplifică efectele de putere. Pe temelia acestei realităţi-referinţă au fost construite diferite concepte şi au fost decupate domenii de analiză: psihism, subiectivitate, personalitate, conştiinţă etc; pe ea s-au edificat tehnici şi discursuri ştiinţifice; plecîndu-se de la ea s-au făcut auzite revendicările morale ale umanismului. Dar să nu ne înşelăm; n-am înlocuit sufletul, iluzie a teologilor, cu un om real, obiect de cunoaştere, de reflecţie filozofică sau de intervenţie tehnică. Omul despre care ni se vorbeşte şi la a cărui eliberare sîntem invitaţi să participăm este deja în el însuşi efectul unei aserviri cu mult mai profunde decît el. Un „suflet" îl locuieşte şi-l face să existe, suflet care este el însuşi un element al dominaţiei pe care puterea o exercită asupra corpului. Sufletul, efect şi instrument al unei anatomii politice; sufletul, închisoare a trupului.

*

Faptul că pedepsele, în general, şi închisoarea ţin de o tehnologie a corpului poate că l-am învăţat mai puţin din istorie şi mai mult din prezent. În decursul ultimilor ani, aproape pretutindeni în lume au avut loc revolte în închisori. Obiectivele, cuvintele de ordine şi desfăşurarea lor au avut, fără îndoială, ceva paradoxal. Au fost revolte îndreptate împotriva unei mizerii fizice mai vechi de un secol: împotriva frigului, a sufocării şi înghesuielii, împotriva zidurilor învechite, împotriva foamei şi a loviturilor. Dar erau şi revolte îndreptate împotriva închisorilor-model, împotriva tranchilizantelor, împotriva izolării, împotriva serviciului medical ori educativ. Revolte ce nu aveau decît obiective materiale? Revolte contradictorii, împotriva decrepitudinii, dar şi împotriva confortului; împotriva gardienilor, dar şi împotriva psihiatrilor? În realitate, tocmai de trupuri şi de lucruri materiale era vorba în toate aceste mişcări, ca şi în nenumăratele discursuri pe care închisoarea le-a produs începînd din secolul al XIX-lea şi pînă azi. Tocmai aceste mă-

runte, infime realităţi sînt purtătoarele acestor discursuri şi revolte, amintiri şi invective. Fiecare e liber să nu vadă în ele decît revendicări oarbe sau să bănuiască existenţa unor strategii străine. A fost vorba de o revoltă, la nivelul corpurilor, îndreptată împotriva corpului însuşi al închisorii. În joc nu se afla cadrul prea frust ori prea aseptic, prea rudimentar sau prea perfecţionat al închisorii, ci însăşi materialitatea acestui cadru, în măsura în care constituie instrument şi vector de putere; şi tocmai tehnologia puterii ce acţionează asupra corpului e cea pe care tehnologia „sufletului" — cea a educatorilor, a psihologilor şi psihiatrilor — nu reuşeşte nici s-o mascheze, nici s-o compenseze, pentru simplul motiv că nu este la rîndul ei decît una dintre uneltele acesteia. Tocmai acestei închisori, cu toate învestirile politice ale corpului pe care ea le însumează în arhitectura ei închisă, aş vrea să-i fac istoria. Printr-un pur anacronism? Nu, dacă prin acest termen se înţelege scrierea istoriei trecutului în termenii prezentului. Da, dacă înţelegem prin el scrierea istoriei prezentului.[23]

NOTE

[a] Robert-François Damiens (1715–1757). Devenit, din simplu soldat, valet al regelui Ludovic XVI al Franţei, încearcă, pe 5 ianuarie 1757, să-l asasineze pe suveran cu un cuţit, nereuşind însă decît să-l rănească. Este prins pe loc, apoi schingiuit şi executat sub acuzaţia de regicid.

[b] În original, *faire amende honorable:* în Vechiul Regim, pedeapsă infamantă constînd în mărturisirea şi recunoaşterea publică a comiterii unui delict, vinovatul cerîndu-şi, în felul acesta, iertare.

[c] Léon Faucher (1803–1854), om politic francez, de orientare liberală. Ca ministru al lucrărilor publice şi apoi de interne, s-a arătat represiv şi autoritar. A făcut parte din comisia care a pregătit legea din 31 mai 1851, prin care s-a limitat exercitarea sufragiului universal.

[23] Voi studia naşterea închisorii doar în cadrul sistemului penal francez. Diferenţele de evoluţii istorice şi de instituţii ar face prea dificilă sarcina de a intra în detalii şi prea schematică încercarea de a schiţa fenomenul de ansamblu.

[d] Pierre François Réal (1757–1834), conte, om politic francez, prieten cu Danton. A fost procuror la tribunalul de la Châtelet, acuzator public, unul dintre cei doi substituți ai lui Chaumette, procuror al Comunei, comisar al Directoratului, consilier de stat, prefect de poliție în perioada celor „O sută de zile". Exilat în 1816 și amnistiat în 1818.

[e] Lanțurile (în original: *les chaînes*) se referă la convoaiele de condamnați care plecau spre temniță legați de un același lanț.

[f] Cesare Bonesana, marchiz de Beccaria (1738–1794), publicist și economist italian. Este socotit reformatorul dreptului penal. Tratatul său *Dei delitti e delle pene* („Despre delicte și pedepse") — apărut, anonim, în 1764 — a declanșat o reformă profundă a instituțiilor represive, fiind expresia protestului opiniei publice și al filozofilor epocii împotriva procedurii secrete, torturii, inegalității pedepselor în funcție de statutul social al persoanelor și atrocității supliciilor. Influențat de operele economiștilor și ale Enciclopediștilor francezi, este primit în triumf la Paris. Abatele Morellet îi traduce imediat opera, avocatul general Servan îi preia fără întîrziere ideile, iar Voltaire îi dedică un comentariu elogios. Ideile lui se bucură de un enorm succes în Olanda, Prusia, ca și la Viena și Sankt-Petersburg. În același timp, mediile conservatoare nu întîrzie să reacționeze violent: Inchiziția spaniolă îl pune la Index, iar marele criminalist Muyart de Vouglans (1713–1791) îl critică aspru. E socotit un autor subversiv. Beccaria a fost printre primii care au atras atenția asupra cauzelor economice și sociale ale criminalității, propunînd elaborarea unei politici penale luminate, coerente și eficiente. S-a ridicat împotriva obscurității și complexității incontrolabile ale dreptului penal al epocii, cerînd redactarea unor texte de lege simple, clare și elaborate exclusiv de puterea legislativă (principiul legalității), pe care judecătorul să fie obligat să le aplice automat și imparțial. A cerut, de asemenea, abrogarea infracțiunilor religioase, separarea dreptului penal de religie și chiar de morala individuală. A fost printre primii care au văzut că temeiul pedepsei stă în utilitatea socială a acesteia, principiu consfințit ulterior prin Declarația Universală a Drepturilor Omului și Cetățeanului. S-a pronunțat împotriva torturilor din timpul anchetei și a barbariei pedepselor, propunînd elaborarea unor pedepse moderate, însă de neevitat, căci, în concepția lui, nu asprimea pedepsei, ci certitudinea caracterului ei inexorabil poate împiedica comiterea de acte criminale. A condamnat, de asemenea, prescrierea pedepselor, practica „amendei onorabile" și dreptul la grațiere, dar, în același timp, și pedeapsa cu moartea (pe care nu o admitea decît în cazuri excepționale de pericol public, precum instigarea la revoltă și răscularea), pronunțîndu-se pentru înlocuirea acesteia cu închisoarea pe viață. Pe scurt, se poate spune că

esența reformei beccariene constă în asigurarea egalității tuturor cetățenilor în fața justiției penale și în individualizarea pedepselor. Opera lui de reformator a schimbat, în numai cîteva zeci de ani, dreptul penal mondial cît nu reușise acesta să se schimbe în sute de ani. Legalitatea reprimării, abolirea supliciilor, moderarea pedepselor, organizarea drepturilor apărării sînt, astfel, cuceriri care i se datorează. Ca economist, Beccaria a fost unul dintre primii care au analizat funcțiile capitalului și diviziunea muncii.

[g] Benjamin Rush (1745–1813), fizician american, unul dintre primii care au predat chimia în Statele Unite. În 1774, împreună cu Pemberton, a înființat cea dintîi societate împotriva sclaviei din America. Ca membru în Congres, a semnat, în 1776, Declarația de Independență.

[h] Arthur Thistlewood (1774–1820), revoluționar englez. A fost unul dintre conducătorii cei mai activi ai mișcării „Society of Spencean Philanthropists", fondată de Thomas Spencer. În 1820, a organizat conspirația din Cato Street, pentru care a fost arestat, judecat și condamnat la moarte.

[i] *Tyburn*, afluent al rîului Tamisa. Pe malul lui, în apropiere de Westminster Abbey, s-a aflat, vreme de secole, locul tradițional unde se executau pedepsele prin spînzurare (Tyburn Tree). Prima execuție atestată s-a desfășurat pe acest loc în 1196, iar ultima în 1783, după care execuțiile publice au fost transferate la închisoarea Newgate. *Newgate Prison*, una dintre cele mai vechi închisori londoneze; nu se cunoaște anul construirii ei, însă în 1190 exista. Porțile orașelor erau frecvent folosite ca închisori (cf., la noi, poarta principală, edificată în 1735, a citadelei din Alba Iulia), însă la Newgate nu erau încarcerați decît criminalii cei mai periculoși. Celebră pentru aglomerația, proasta aerisire, lipsa de apă și epidemiile care au bîntuit-o, a fost refăcută în 1425 și în 1767, după marele incendiu care a devastat Londra. În 1780, a fost atacată și incendiată de „Gordon Rioters" (Răsculații lui Gordon), ocazie cu care 300 de deținuți au reușit să evadeze. Din 1783, devine teatrul execuțiilor publice, care s-au desfășurat fără întrerupere în fața ei pînă în 1868, cînd au fost interzise. După 1815, între zidurile ei au fost acceptați și datornicii, pentru ca, după 1881, să fie locuită numai de cei judecați de Curtea Supremă. A fost demolată în 1902–1903. Printre deținuții celebri pe care i-a adăpostit, se numără Titus Oates, Daniel Defoe, William Penn, Jack Sheppard. Nu este, prin urmare, întîmplător faptul că un monograf din zilele noastre a numit-o „Bastilia englezească".

[j] Lordul George Gordon (1751–1793). Parlamentar care se făcuse remarcat prin atacuri la adresa atît a partidei *whig*, cît și a partidei *tory* și care era, în același timp, și liderul protestanților. A adunat, în 1780,

la St. George's Fields, 50 000 de oameni, în scopul de a depune la Parlament o petiție de protest împotriva unei măsuri de anulare a unor restricții adresate bisericii romano-catolice. A pierdut însă foarte repede controlul asupra mulțimii înfierbîntate, care, timp de două săptămîni, a incendiat, mai întîi, bisericile catolice din Londra, pentru ca mai apoi distrugerile să se generalizeze și să-i vizeze în special pe irlandezi. Gordon a fost arestat și închis în Turnul Londrei, sub acuzația de trădare, după care a fost achitat, alți 21 de participanți la răzmeriță fiind însă condamnați la moarte și executați. Se estimează la 850 numărul victimelor provocate de „răscoala lui Gordon". Aceasta a fost descrisă de Dickens în *Barnaby Rudge*.

[k] Joseph Ignace Guillotin (1738–1814), medic și om politic francez. Ca profesor la Facultatea de Medicină din Paris, ales deputat în Stările Generale, a cerut confecționarea unei mașini care să scurteze suferințele condamnaților la moarte. A protestat însă împotriva folosirii de către opinia publică a numelui său pentru desemnarea noului instrument de execuție. Fără prea mult succes...

[l] Louis Michel Le Peletier de Saint-Fargeau (1760–1793). Om politic francez, președinte, în Stările Generale, al taberei nobililor. A cerut abolirea pedepsei cu moartea și a galerelor și a determinat votarea, în parlament, a înlocuirii spînzurării cu decapitarea. În Convenție, a votat în favoarea executării regelui, însă a doua zi a fost el însuși asasinat de garda sa de corp. A avut parte de funeralii solemne, corpul fiindu-i ulterior transferat la Panthéon.

[m] Regicidul desemnează deopotrivă actul — atentatul la viața unui rege — și pe autorul actului. În ceea ce privește actul, cel dintîi regicid din istoria Franței a fost J. Clément, care l-a asasinat, în 1589, pe Henri III. De altfel, această perioadă de profundă criză politică a cunoscut numeroase justificări teoretice ale regicidului: era considerată permisă uciderea acelor regi ce aduceau atingere credinței în Dumnezeu, ca fiind inspirați de Satana. Sub Vechiul Regim, regicidul era considerat nu numai un paricid, ci și o crimă de „lèse-Majesté". Tradiția era ca regicidul — autorul — să fie rupt în bucăți în Place de Grève, după ce va fi fost în prealabil supus la o serie întreagă de suplicii dintre cele mai atroce, un loc important ocupîndu-l, în această „ceremonie", tăierea mîinii care comisese crima. Tăierea mîinii vinovate va fi abolită abia la 26 aprilie 1832. În ce privește regicidul-autor, acesta a fost numele dat, în Marea Britanie, sub restaurația Stuarților, celor care îl condamnaseră la moarte pe Carol I, iar, în Franța, în perioada Restaurației, celor care votaseră, în Convenție, în favoarea executării lui Ludovic XVI.

n Giuseppe (Joseph) Fieschi (1790–1836), conspirator francez de origine corsicană. Devenit, din soldat, agent al poliției pariziene, este împins de prietenii săi republicani să pună la cale un atentat împotriva lui Ludovic-Filip. Astfel, la 28 iulie 1835, declanșează explozia unei „mașini infernale" în momentul în care regele, cu suita lui, celebra, la Bastilia, aniversarea revoluției din 1830. Atentatul a făcut 18 victime. Curtea pair-ilor i-a condamnat pe Fieschi și pe complicii săi la moarte prin decapitare.

o Jurații ce compun juriul sînt cetățeni chemați temporar (prin tragere la sorți) să participe la exercitarea justiției în cadrul curții cu juri. Ei judecă exclusiv afaceri penale. Rolul juraților este limitat, dar deosebit de important: ei trebuie să se pronunțe, mai întîi, asupra realității faptelor (juriul de acuzare) și apoi asupra vinovăției inculpatului (juriul de judecată). Cei care au introdus, după model britanic, juriul în procedura penală franceză au fost membrii Adunării Constituante. Napoleon s-a arătat însă ostil acestei instituții și a eliminat juriul de acuzare. Rolul juriului era acela de a răspunde la întrebările pe care i le adresa președintele curții la încheierea dezbaterilor. Jurații deliberau, rupți de orice contact cu exteriorul, și votau în secret, prin da/nu, la fiecare întrebare în parte, după care președintele citea verdictul care se dovedise majoritar, iar curtea stabilea sentința pe baza faptelor recunoscute de juriu. Criticile cele mai numeroase la adresa instituției juriului au vizat, de-a lungul timpului, în special impresionabilitatea afectivă a membrilor acestuia. S-a ajuns astfel la adevărate revolte din pricina unor achitări socotite scandaloase ale unor autori de asasinate politice sau pasionale. Cu anumite modificări vizînd, mai ales, numărul de membri și atribuțiile ce îi revin, juriul continuă să existe și astăzi.

p *Habeas corpus* este abrevierea locuțiunii *habeas corpus ad subiciendum,* care, în latina juridică, înseamnă: „să ai corpul (delict)" pentru a-l „produce" dinaintea curții. Ea desemnează o instituție anglo-saxonă (existentă, în prezent, în Marea Britanie și în toate țările în care se aplică Common Law, mai puțin Scoția, și integrată în Constituția Statelor Unite ale Americii), prin care se garantează libertatea individuală a cetățenilor, limitîndu-se pericolul arestărilor abuzive și al detențiilor arbitrare. În virtutea unui *bill* votat sub domnia lui Carol I, în 1679, numit *Habeas Corpus Act* și completat ulterior, în 1816 și 1960, orice persoană arestată poate solicita judecătorului să examineze legalitatea arestării sale. Judecătorul, o dată sesizat, este obligat să elibereze un *writ* prin care cere notificarea motivelor și a dovezilor în virtutea cărora s-a procedat la arestare. Dacă arestarea se dovedește neînteme-

iată, persoana este eliberată și nu mai poate fi urmărită, din nou, pentru aceleași motive.

[q] Sir Samuel Romilly (1757–1818), jurist englez, descendent din protestanți francezi, care, ca avocat, a promovat principiile Revoluției Franceze și a contribuit la reforma judiciară și la abolirea pedepsei cu moartea.

[r] Sir Thomas Fowell Buxton (1786–1845). Om de afaceri, filantrop și parlamentar englez care, vreme de aproape douăzeci de ani, s-a ocupat de reforma penitenciară și penală, militînd pentru abolirea sclaviei.

[s] Contele Pellegrino Rossi (1787–1848), economist, jurist și om politic italian naturalizat francez. Autor al unui proiect de reformă a Constituției elvețiene. Profesor la Collège de France și membru al Camerei pair-ilor. Guizot îl trimite ambasador la Roma, unde contribuie la alegerea lui Pius IX ca succesor al papei Grigore XVI. După Revoluția de la 1848, noul papă îl va chema în Italia, pentru a forma un guvern constituțional. Ostil războiului împotriva Austriei și dorind crearea unei federații italiene sub conducerea papei, el va provoca nemulțumirile atît ale dreptei, cît și ale stîngii. Va fi asasinat în condiții misterioase. Autor, între alte lucrări, al unui remarcabil *Curs de economie politică*.

[ș] Sir William Blackstone (1723–1780). Jurist englez, ale cărui *Commentaries on the Laws of England* au exercitat o puternică influență asupra ideilor constituționale din Anglia.

[t] Gabriel Bonnot de Mably (1709–1785). Filozof, moralist și istoric francez, interesat de Antichitatea romană, dar și — ca diplomat versat și asiduu frecventator al saloanelor pariziene — de societatea contemporană lui, pe care a observat-o cu un ochi foarte critic. Autor prolific: *Des droits et des devoirs du citoyen, Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale avec la politique, Observations sur l'histoire de France, Doutes proposés aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, De la manière d'écrire l'histoire, Observations sur le gouvernement et les lois aux États-Unis d'Amérique* etc. Vede în proprietatea asupra bunurilor (consecință a pasiunilor umane) „principala sursă a nenorocirilor ce se abat asupra omenirii". Contra fiziocraților, este pentru comunitatea bunurilor și, în general, împotriva progresului industrial și comercial, care nu duce decît la decăderea moravurilor. Cu toate acestea, refuză ideea de revoluție: comunitatea bunurilor este un ideal îndepărtat, iar fericirea nu poate fi atinsă decît prin virtute individuală și prin legi care să limiteze prejudiciile pe care le provoacă inegalitățile.

[ț] Joseph Chaumié (1849–1919). Om politic francez, republican înflăcărat, reformator — în calitate de ministru al instrucțiunii publice

şi de justiţie — al învăţământului secundar şi al justiţiei de pace. Partizan al separaţiei dintre stat şi biserică. A pus capăt, din punct de vedere juridic, afacerii Dreyfus.

[u] Émile Durkheim (1858–1917), sociolog francez, probabil printre cei mai actuali dintre toţi clasicii acestei discipline. Principalele opere: *De la division du travail social, Règles de la méthode sociologique, Formes élémentaires de la vie religieuse, Le Suicide.*

[v] Sir William Petty (1623–1687), chirurg, om de afaceri şi economist englez. Devenit, ca medic general al trupelor engleze staţionate în Irlanda, un remarcabil statistician, s-a înscris, prin lucrările sale, în curentul mercantilist. E socotit un precursor deopotrivă al fiziocraţilor (prin analiza circuitului economic) şi al liberalismului clasic (prin teoria valorii şi prin rolul pe care l-a acordat, în studiile sale, interesului personal şi demografiei). Opere: *Treatise of Taxes and Contributions, Political Arithmetick, The political Survey or Anatomy of Ireland.*

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul al II-lea

FASTUL SUPLICIILOR

Pînă la Revoluţie, formele generale ale practicii penale fuseseră cele stabilite de Ordonanţa[a] I din 1670. Iată ordinea pedepselor prevăzute de aceasta: „Moartea, tortura sub rezerva probelor, galerele pe termen limitat, biciuirea, recunoaşterea publică a greşelii, proscrierea." O parte considerabilă o ocupau, prin urmare, pedepsele fizice. Cutumele, natura crimelor, statutul social al condamnaţilor aduceau nuanţe suplimentare. „Pedeapsa cu moartea naturală cuprinde toate felurile de moarte: unii pot fi condamnaţi la spînzurătoare, alţii la tăierea mînii sau mai întîi la tăierea sau străpungerea limbii, urmate de spînzurătoare; alţii, pentru crime mai grave, urmează să fie traşi pe roată, unde să şi moară, după ce li se vor sfărîma membrele; altora să li se sfărîme oasele pînă vor muri de moarte naturală; alţii să fie strangulaţi şi apoi să li se sfărîme oasele, alţii să fie arşi de vii, alţii să fie arşi după ce vor fi fost mai întîi strangulaţi; altora să li se taie sau să li se străpungă limba, după care să fie arşi de vii; alţii să fie sfîrtecaţi de patru cai, altora să li se taie capul, iar altora, în sfîrşit, să li se sfărîme ţeasta."[1] Iar Soulatges adaugă, aparent în treacăt, că există şi pedepse uşoare, pe care Ordonanţa nu le aminteşte: acordarea de satisfacţie persoanei ofensate, admonestarea, blamul, închisoarea temporară, interdicţia de şedere şi, în sfîrşit, pedepsele pecuniare (amenzi sau confiscări).

Nu trebuie totuşi să ne lăsăm induşi în eroare. Între acest arsenal de înfricoşare şi practica de zi cu zi a penalităţii, exista o marjă foarte mare. Supliciile propriu-zise erau departe de a constitui pedepsele cele mai frecvente. Desigur, pentru noi, cei

---

[1] J. A. Soulatges, *Traité des crimes*, 1762, I, pp. 169–171.

de astăzi, proporţia condamnărilor la moarte pronunţate de penalitatea din epoca clasică poate părea însemnată: între 9 şi 10% din totalul hotărîrilor luate la Châtelet[b] în perioada 1755–1785 sînt pedepse capitale — tragere pe roată, spînzurare sau ardere pe rug[2]; dintre cele 260 de sentinţe pronunţate între 1721 şi 1730 de Parlamentul Flandrei, 39 au fost condamnări la moarte (ca şi 26 dintre cele 500 pronunţate între 1781 şi 1790)[3]. Nu trebuie însă să uităm că tribunalele reuşiseră să găsească multe căi de a ocoli rigorile penalităţii ca atare, fie refuzînd să urmărească infracţiunile prea aspru pedepsite, fie schimbînd încadrarea crimei; uneori, puterea regală însăşi este aceea care dădea indicaţii să nu fie aplicate cu stricteţe anumite sentinţe mult prea aspre[4]. În orice caz, o mare parte a condamnărilor o constituiau proscrierile şi amenzile: într-o jurisprudenţă precum aceea aplicată la Châtelet (care nu se ocupa decît de delicte relativ grave), proscrierea a acoperit, între 1755 şi 1785, mai mult de jumătate din pedepsele aplicate. Or, o mare parte dintre aceste pedepse necorporale erau însoţite, cu titlu accesoriu, de pedepse ce comportau şi o dimensiune de supliciu: expunerea publică, ţintuirea la stîlpul infamiei, punerea în lanţuri, biciuirea, stigmatizarea; aceasta era regula pentru toate condamnările la galere sau la ceea constituia echivalentul galerelor pentru femei — închiderea în azil; proscrierea era adeseori precedată de expunerea publică şi stigmatizare; amenzile erau uneori însoţite de biciuire. Nu doar în marile execuţii solemne, ci mai ales sub forma aceasta anexă se manifesta ponderea semnificativă pe care o deţinea în cadrul general al penalităţii: orice pedeapsă cît de cît serioasă trebuia să conţină şi o latură de supliciu.

Ce este un supliciu? „Pedeapsa corporală, dureroasă, mai mult sau mai puţin atroce", spunea Jaucourt[c] şi adăuga: „Este un fenomen inexplicabil amploarea pe care o are imaginaţia umană în ceea ce priveşte barbaria şi cruzimea."[5] Inexplicabil

---

[2] Cf. articolul lui P. Pétrovitch, in *Crime et criminalité en France. XVII[e]–XVIII[e] siècles,* 1971, pp.226 şi urm.

[3] P. Dautricourt, *La Criminalité et la répression au Parlement de Flandre. 1721–1790,* 1912.

[4] Este ceea ce indica Choiseul referitor la declaraţia din 3 august 1764 despre vagabonzi (*Mémoire expositif,* B.N. ms. 8129, fol. 128–129).

— poate, dar, cu siguranţă, deloc neobişnuit ori sălbatic. Supliciul este o tehnică şi nu trebuie confundat cu excesele unei furii în afara legii. Pentru ca o pedeapsă să poată fi considerată supliciu, ea trebuie să satisfacă trei criterii principale: în primul rînd, să producă o anumită cantitate de suferinţă care să poată fi, dacă nu măsurată cu precizie, măcar evaluată, comparată, ierarhizată; moartea reprezintă un supliciu în măsura în care nu este pur şi simplu o simplă privare de dreptul la viaţă, ci ocazia şi termenul-limită al unei gradări calculate de suferinţe: începînd cu decapitarea — care le concentrează pe toate într-un singur gest şi într-un unic moment: gradul zero al supliciului — şi pînă la ruperea în bucăţi ce le multiplică aproape la nesfîrşit, trecînd prin spînzurare, arderea pe rug şi tragerea pe roată ce prelungesc agonia; moartea-supliciu este o artă de a menţine viaţa în suferinţă, subdivizînd-o într-o puzderie de „morţi" şi obţinînd, înainte ca existenţa să ia sfîrşit, „the most exquisite agonies"[6]. Supliciul se bazează pe o întreagă artă cantitativă a suferinţei. Dar aceasta nu e totul: producerea de suferinţă este reglată cu mare atenţie. Supliciul corelează tipul de lezare corporală, calitatea, intensitatea şi durata suferinţelor cu gravitatea crimei, persoana criminalului şi rangul victimelor. Există un cod juridic al durerii; pedeapsa, cînd se traduce prin supliciu, nu agresează la întîmplare sau în bloc, ci este calculată după reguli amănunţite: număr de lovituri de bici, locul unde trebuie aplicat fierul înroşit, durata agonizării pe rug sau pe roată (tribunalul decide dacă cel condamnat trebuie sugrumat imediat în loc să fie lăsat să moară singur, şi după cît timp anume trebuie să intervină acest gest de milă), tip de mutilare ce trebuie aplicat (mînă tăiată, buze sau limbă străpunse). Toate aceste elemente multiplică pedepsele şi se combină între ele în moduri ce diferă între ele de la un tribunal la altul şi de la crimă la crimă: „Poezia lui Dante turnată în legi", spunea Rossi; o vastă ştiinţă psihopenală, în orice caz. În plus, supliciul face parte dintr-un ritual. Este un element al ceremonialului punitiv ce satisface două exigenţe. El trebuie, în raport cu victima, să lase urme: e destinat ca, fie prin cicatricea pe care o lasă pe trup, fie prin

[5] *Encyclopédie,* articolul „Supliciu".

[6] Formula îi aparţine lui Olyffe, *An Essay to Prevent Capital Crimes,* 1731.

scandalul de care e însoţit, să-şi dezonoreze victima; supliciul, chiar dacă are funcţia de „ispăşire" a crimei, nu reconciliază; trasează împrejurul sau, mai exact, pe trupul condamnatului semne ce nu trebuie să treacă neobservate; în orice caz, o dată constatate, oamenii vor păstra amintirea expunerii publice, a ţintuirii la stîlpul infamiei, a supunerii la cazne şi a suferinţei. Din punctul de vederea al justiţiei ce impune supliciul, acesta trebuie să fie spectaculos, trebuie să fie constatat de toţi, să poată fi înregistrat ca un fel de triumf al ei. Excesul ca atare al violenţelor care au loc constituie unul din elementele gloriei sale: dacă vinovatul geme şi urlă sub lovituri, acestea nu sînt un accesoriu ruşinos, ci însuşi ceremonialul justiţiei ce se manifestă în deplinătatea forţei ei. De aici, desigur, acele suplicii ce continuă şi după moarte: cadavre arse, cenuşă risipită în vînt, trupuri tîrîte pe rogojini, expuse pe marginea drumurilor. Justiţia urmăreşte corpul pînă dincolo de orice suferinţă posibilă.

Supliciul penal nu se confundă cu orice pedeapsă corporală: este un mod aparte de producere a suferinţei, un ritual organizat în vederea stigmatizării victimelor şi a manifestării puterii ce pedepseşte; el nu e cîtuşi de puţin exasperarea unei justiţii care uită de propriile ei principii şi-şi pierde orice control. În „excesele" torturilor se află învestită o întreagă economie a puterii.

*

Corpul supus supliciului se înscrie mai întîi în ceremonialul judiciar care trebuie să producă dovada, la lumina zilei, a adevărului crimei.

În Franţa, ca şi în majoritatea ţărilor europene — cu excepţia, demnă de remarcat, a Angliei —, întreaga procedură penală, pînă şi sentinţa, rămînea secretă: adică opacă nu numai pentru public, ci şi pentru acuzatul însuşi. Se derula fără el sau cel puţin fără ca el să poată cunoaşte conţinutul acuzaţiei, depoziţiile, probele. La nivelul regulilor justiţiei penale, cunoaşterea constituia privilegiul absolut al urmăririi judiciare. „Cu cea mai mare grijă şi cît mai în taină cu putinţă", spunea, legat de anchetă, edictul din 1498. Conform Ordonanţei din 1670, ce rezuma şi, în anumite puncte, accentua severitatea epocii prece-

dente, acuzatului îi era cu neputinţă să aibă acces la piesele procedurii, cu neputinţă să cunoască identitatea celor ce îl denunţaseră, cu neputinţă să afle conţinutul depoziţiilor înainte de a recuza martorii, cu neputinţă să-şi expună, pînă în ultimele clipe ale procesului, faptele justificative, imposibil să aibă un avocat care fie să verifice conformitatea procedurii, fie să ia parte, pe fond, la apărare. În ce-l priveşte pe magistrat, acesta avea dreptul să primească denunţuri anonime, să ascundă acuzatului natura cauzei, să-l interogheze în mod insidios, să recurgă la insinuări.[7] El construia de unul singur şi dispunînd de toată puterea un adevăr în plasa căruia îl prindea pe acuzat; iar judecătorii primeau acest adevăr gata făcut, sub formă de documente şi rapoarte scrise; pentru ei, aceste elemente puteau constitui singure dovada; nu-l întîlneau pe acuzat decît o singură dată, pentru a-l interoga înainte de a se da sentinţa. Forma secretă şi scrisă a procedurii trimite la principiul conform căruia, în materie penală, stabilirea adevărului constituia un drept absolut şi o putere pe care o deţineau în exclusivitate suveranul şi judecătorii numiţi de el. Ayrault[d] credea că această procedură (încetăţenită deja în esenţă în veacul al XVI-lea) avea la origine „teama de agitaţiile, vociferările şi aclamaţiile obişnuite ale oamenilor din popor, teama de dezordine, violenţe şi agresiuni împotriva părţilor şi chiar împotriva judecătorilor"; regele ar fi dorit în felul acesta să demonstreze că „puterea suverană" din care derivă dreptul de a pedepsi nu poate în nici un caz să aparţină „gloatei"[8]. În faţa dreptăţii pe care suveranul o împarte, toate vocile trebuie să tacă.

Pentru stabilirea adevărului, chiar în condiţiile existenţei secretului, trebuiau totuşi respectate anumite reguli. Tocmai secretul implica definirea unui model riguros de demonstraţie penală. O întreagă tradiţie, care apăruse la mijlocul Evului Mediu şi pe

---

[7] Pînă în secolul al XVIII-lea, au existat îndelungi discuţii, pentru a se stabili dacă, în decursul interogatoriilor insidioase, era licit ca judecătorul să recurgă la promisiuni false, minciuni sau cuvinte cu dublu înţeles. O întreagă cazuistică a relei-credinţe judiciare.

[8] P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciaire*, 1576, cartea III, cap. LXXII şi LXXIX.

care marii juriști ai Renașterii o dezvoltaseră cu prisosință, prescria în ce anume trebuia să consiste natura și eficacitatea probelor. În secolul al XVIII-lea, mai puteau fi încă frecvent întîlnite nuanțări precum: probele adevărate, directe sau legitime (mărturiile, de exemplu) și probele indirecte, conjecturale, artificiale (argumentative); probele manifeste, probele demne de luat în considerare, probele imperfecte sau ușoare[9]; probele „urgente sau necesare", ce nu permit dubii în privința adevărului faptei (acestea sînt probe complete; de exemplu, existența a doi martori respectabili care afirmă că l-au văzut pe acuzat ieșind, în mînă cu o sabie scoasă din teacă și plină de sînge, din locul unde, peste puțin timp, urma să fie găsit corpul defunctului răpus de lovituri de sabie); indicii relative sau probe semicomplete, ce pot fi considerate drept autentice cîtă vreme acuzatul nu le poate contrazice printr-o probă contrară (probă semicompletă, precum un singur martor sau amenințările cu moartea ce precedă asasinatul); în sfîrșit, indicii îndepărtate sau „începuturi de probă" ce constau în simpla părere a oamenilor (zvonuri publice, dispariția suspectului, tulburarea manifestată de acesta în timpul interogatoriului etc.)[10] Or, toate aceste nuanțări nu sînt simple subtilități teoretice. Ele au o funcție operatorie. În primul rînd, pentru că fiecare dintre aceste indicii, luat în sine și dacă rămîne izolat, poate avea un anumit efect de ordin judiciar: probele complete pot avea ca rezultat orice fel de condamnare; cele semicomplete pot antrena pedepse corporale, însă niciodată pedeapsa cu moartea; indiciile imperfecte și ușoare sînt suficiente pentru încadrarea suspectului într-o decizie judiciară, pentru suspendarea anchetei sau pentru a i se aplica o pedeapsă. În al doilea rînd, pentru că indiciile pot fi combinate între ele după reguli foarte precise de calcul: două probe semicomplete pot alcătui o probă completă; începuturile de probă pot, cu condiția să fie numeroase și concordante, să se combine, ducînd la formarea unei probe semicomplete; dar, oricît de multe ar fi, singure nu pot avea valoarea unei probe com-

[9] D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1771, I, p. 660.

[10] P.F. Moyart de Vouglans, *Institutes au droit criminel*, 1757, pp. 345–347.

plete. Ne aflăm deci în prezența unei aritmetici penale, meticuloasă în multe din punctele ei, dar care lasă o marjă pentru o sumedenie de discuții: ne putem oare mulțumi, pentru a formula o sentință capitală, cu o singură probă completă, sau trebuie să i se mai adauge și o serie de indicii mai ușoare? Două indicii relative pot fi totdeauna echivalente unei probe complete? Nu ar trebui să admitem trei astfel de indicii sau să le combinăm cu niște indicii îndepărtate? Există elemente ce nu pot constitui indicii decît pentru anumite crime, în anumite împrejurări și în legătură cu anumite persoane (astfel, o mărturie este anulată dacă provine de la un vagabond; este, dimpotrivă, întărită dacă este depusă de o „persoană respectabilă" sau de un stăpîn în cazul unui delict produs de un servitor). Aritmetică modulată de o cazuistică, avînd funcția de a defini modul în care se poate construi o probă judiciară. Pe de o parte, sistemul acesta al „probelor legale" transformă adevărul din domeniul penal în rezultatul unei arte complexe; ascultă de reguli pe care doar specialiștii sînt în măsură să le cunoască; și întărește, prin urmare, principiul secretului. „Nu este de ajuns ca judecătorul să aibă o convingere pe care orice om cu bun-simț o poate avea... Nimic nu e mai greșit decît acest mod de a judeca, ce nu este în realitate decît o opinie mai mult sau mai puțin întemeiată." Dar, pe de altă parte, el constituie pentru magistrat o condiție strictă; în absența respectării acestor norme, „orice verdict de condamnare ar fi o aventură și se poate într-o oarecare măsură afirma că ar fi nedreaptă chiar în cazul în care, în realitate, acuzatul ar fi vinovat"[11]. Nu e departe ziua cînd caracterul singular al adevărului judiciar va apărea drept scandalos; ca și cum justiția nu ar trebui să se supună regulilor adevărului obișnuit: „Ce s-ar putea spune despre o semiprobă în științele ce se bazează pe demonstrație? Cum ar putea să arate o semiprobă geometrică sau algebrică?"[12] Să nu uităm însă că toate aceste

[11] Poullain du Parc, *Principes du droit français selon les coutumes de Bretagne,* 1767–1771, vol. XI, pp. 112–113. Cf. A. Esmein, *Histoire de la procédure criminelle en France,* 1882, pp. 260–283; K. J. Mittermaier, *Traité de la preuve,* trad. fr. 1848, pp. 15–19.

[12] G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage, l'abus et les inconvénients de la torture,* 1768, p. 63.

dificultăţi formale ale probei juridice nu erau decît o modalitate de reglare internă a puterii absolute şi exclusive de a cunoaşte.

Scrisă, secretă, supusă, pentru a-şi construi probele, unor reguli stricte, cercetarea penală este o maşină ce poate produce adevărul în absenţa acuzatului. Şi tocmai de aceea — deşi, din punct de vedere strict formal, nu are nevoie de aşa ceva — procedura aceasta va tinde în mod necesar spre obţinerea mărturisirii. Din două motive: mai întîi, pentru că mărturisirea constituie o probă atît de zdrobitoare, încît face inutile căutarea altor probe şi recurgerea la anevoiosul şi îndoielnicul procedeu combinatoriu al indiciilor; mărturisirea, dacă este făcută conform regulilor, aproape că-l scuteşte pe acuzator de grija de a furniza alte probe (cele mai dificile, oricum). În plus, singura modalitate prin care această procedură se poate elibera de tot ce înseamnă autoritate univocă, transformîndu-se într-un autentic triumf asupra acuzatului, singura modalitate pentru ca adevărul să-şi exercite întreaga putere este ca vinovatul să ia asupra lui propria crimă şi să semneze el însuşi ceea ce s-a construit în chip savant şi ocult în decursul anchetei. „Nu e totul" — cum spunea Ayrault, căruia nu-i plăceau deloc aceste proceduri secrete — „ca răufăcătorii să fie pedepsiţi în mod drept. E nevoie, dacă se poate, ca şi ei să se judece şi să se condamne singuri."[13] La nivelul crimei reconstituite în scris, criminalul care-şi mărturiseşte crima joacă rolul de adevăr palpabil. Mărturisirea, ca act al subiectului criminal, responsabil şi dispus să vorbească, constituie documentul ce vine să completeze ancheta scrisă şi secretă. De aici, importanţa pe care procedura de tip inchizitorial o acordă mărturisirii.

Şi, tot de aici, ambiguităţile rolului pe care aceasta îl joacă. Pe de o parte, se încearcă încadrarea ei în calculul general al dovezilor; se evidenţiază că mărturisirea nu este cu nimic superioară vreuneia dintre dovezi: nu este *evidentia rei;* asemeni celei mai importante probe, nici ea nu poate atrage de una singură condamnarea, trebuind să fie însoţită de indicii auxiliare şi

---

[13] P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciaire,* cartea I, cap. XIV.

de prezumţii; căci s-au putut vedea nu puţini acuzaţi care se declarau vinovaţi de crime pe care nu le comiseseră; dacă nu dispune decît de cunoaşterea formală a inculpatului, judecătorul va trebui să efectueze cercetări suplimentare. Dar, pe de altă parte, mărturisirea e mai importantă decît orice alte dovezi. Le este, pînă la un anumit punct, transcendentă; element în căutarea adevărului, ea este deopotrivă şi actul prin care acuzatul acceptă acuzaţia şi-i recunoaşte justificarea; el transformă o cercetare efectuată în absenţa lui într-o afirmaţie voluntară. Prin mărturisire, acuzatul devine element în ritualul de producere a adevărului penal. Cum stabilea deja dreptul medieval, prin mărturisire fapta devine notorie şi manifestă. Acestei prime ambiguităţi i se adaugă o a doua: probă deosebit de importantă, ce nu mai necesită, pentru obţinerea condamnării, decît cîteva dovezi suplimentare, reducînd la minimum munca de anchetare şi mecanica demonstraţiei, se încearcă aşadar obţinerea mărturisirii, fiind utilizate în acest scop toate tipurile de constrîngere posibile. Dar dacă trebuie ca ea să constituie, în cadrul procedurii penale, contrapartea vie şi orală a anchetei scrise, dacă ea trebuie să funcţioneze ca replică şi autentificare a acesteia, este nevoie, în acelaşi timp, să fie susţinută de garanţii şi formalităţi. Mărturisirea păstrează ceva din caracterul unei tranzacţii: de aceea se şi cere să fie „spontană", să fie formulată în faţa tribunalului competent, în deplină cunoştinţă de cauză, să nu facă referire la lucruri imposibile etc.[14] Mărturisind, acuzatul cauţionează procedura; parafrazează adevărul anchetei.

Această dublă ambiguitate a mărturisirii (element al probei şi contraparte a anchetei; efect al constrîngerii şi învoială semivoluntară) explică cele două mari mijloace pe care dreptul penal clasic le întrebuinţează pentru a intra în posesia ei: jură-

[14] Pe lista de probe judiciare, mărturisirea îşi face apariţia prin secolele al XIII-lea–al XIV-lea. Nu o găsim la Bernard din Pavia, ci abia la Hostiemis. Formula lui Carter este, de altfel, semnificativă: *Aut legitime convictus aut sponte confessus* „sau convins prin lege, sau mărturisind de bună voie".

În dreptul medieval, mărturisirea nu era valabilă decît dacă provenea de la un adult şi numai dacă era făcută în prezenţa adversarului. Cf. J. Ph. Lévy, *La Hiérarchie des preuves dans le droit savant du Moyen Âge*, 1939.

mîntul pe care acuzatul trebuie să-l depună înaintea interogatoriului (amenințare deci de a se face vinovat de jurămînt strîmb în fața justiției oamenilor și a celei a lui Dumnezeu; și, deopotrivă, act ritual de angajament); tortura (violență fizică folosită pentru smulgerea unui adevăr care, oricum, pentru a se putea constitui ca probă, trebuie repetat ulterior în fața judecătorilor, cu titlul de mărturisire „spontană"). La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, tortura va fi denunțată drept o rămășiță a barbariei unor epoci revolute: semn al unei sălbăticii „gotice". Este adevărat că practica torturii are o origine îndepărtată: Inchiziția, firește, dar și, mult înaintea ei, chinurile la care erau supuși sclavii. Dar ea nu figurează în dreptul clasic ca o urmă sau ca o pată. Ocupă un loc strict delimitat în cadrul unui mecanism penal complex, în economia căruia procedura de tip inchizitorial este încărcată de elemente ce aparțin sistemului acuzatorial[e]; în care demonstrația scrisă are nevoie de un corelativ oral; în care tehnicile probei administrate de magistrați se îmbină cu procedeele probelor[f] prin care se provoca acuzatul; în care i se cere acestuia — la nevoie, prin constrîngeri dintre cele mai violente — să joace în cadrul procedurii rolul de partener voluntar; în care, într-un cuvînt, se pune problema producerii adevărului printr-un mecanism alcătuit din două elemente — ancheta, condusă în secret de autoritatea judiciară, și actul săvîrșit în chip ritual de acuzat. Corpul acuzatului, corp vorbitor și, la nevoie, capabil de suferință, este cel care asigură angrenarea acestor mecanisme; din această cauză, atîta vreme cît sistemul punitiv clasic nu va fi fost în întregime reconsiderat, nu vor exista decît foarte puține critici radicale la adresa torturii.[15] Cu atît mai frecvent, doar simple îndemnuri la prudență: „Torturarea este un mijloc periculos de a ajunge la cunoașterea adevărului; de aceea, nu este bine ca judecătorii să recurgă la el fără să reflecteze îndeajuns. Nimic nu este mai echivoc. Există vinovați suficient de tari ca să ascundă o crimă reală...; dar și alții, nevinovați, pe care duritatea chinurilor îi face să mărturisească crime de care nu sînt vinovați."[16]

---

[15] Cea mai celebră dintre aceste critici îi aparține lui Nicolas: *Si la torture est un moyen à vérifier les crimes*, 1682.

[16] Cl. Ferrière, *Dictionnaire de pratique*, 1740, vol. II, p. 612.

Pornind de aici, vom putea înţelege mai uşor funcţionarea torturii ca supliciu în vederea obţinerii adevărului. În primul rînd, tortura nu este o modalitate de smulgere a adevărului cu orice preţ; nu e în nici un caz tortura dezlănţuită folosită în interogatoriile moderne; e, fără îndoială, crudă, dar nu sălbatică. Este o practică fixă, ce respectă o procedură bine definită; interval, durată, instrumente întrebuinţate, lungime a corzilor, categorii de greutăţi, număr al locurilor de aplicare, intervenţii ale magistratului ce interoghează — toate acestea sînt, conform diferitelor cutume, atent codificate.[17] Tortura este un joc judiciar strict. Şi, în felul acesta, ea continuă, dincolo de tehnicile Inchiziţiei, vechile tipuri de încercări existente în procedurile acuzatoriale: ordaliis, dueluri judiciare, judecăţi ale lui Dumnezeu. Între judecătorul care ordonă tortura şi suspectul supus torturii mai există ceva dintr-un turnir; condamnatul — *le patient*, cum este denumit în franceză supliciatul — este supus la o serie de încercări, gradate ca severitate, în faţa cărora învinge „rezistînd" sau eşuează mărturisind.[18] Dar judecătorul nu ordonă tortura fără să-şi asume anumite riscuri (şi nu doar pe acela de a-l vedea pe suspect murind); el pune în joc o miză: probele pe care a izbutit să le strîngă pînă în acea clipă; căci regula vrea ca, dacă acuzatul „rezistă" şi nu mărturiseşte, magistratul să fie obligat să renunţe la acuzaţii. Supliciatul a cîştigat. De unde obiceiul, statornicit pentru cazurile cele mai grave, de a ordona tortură „sub rezerva probelor"; în acest caz, judecătorul putea continua, şi după tortură, să se prevaleze de prezumţiile pe care le strînsese; suspectul nu era declarat nevinovat numai graţie rezistenţei de care făcuse dovadă; dar datora victoriei sale măcar faptul că nu mai putea fi condamnat la moarte. Judecătorul îşi păstra toate atuurile, mai puţin pe cel

[17] În 1729, Aguesseau a ordonat efectuarea unei anchete privind mijloacele şi regulile de tortură aplicate în Franţa. Rezultatele acestei anchete sînt rezumate de Joly de Fleury, B.N., Fonds Joly de Fleury, 258, vol. 322–328.

[18] Prima fază a torturii consta în prezentarea acestor instrumente. Se rămînea la acest stadiu în cazul copiilor şi al bătrînilor de peste şaptezeci de ani.

principal. *Omnia citra mortem.* De unde şi recomandarea făcută adeseori judecătorilor de a nu ordona torturarea unui suspect despre care existau suficiente dovezi de a fi comis crime dintre cele mai grave, căci, dacă acesta ar fi izbutit să reziste torturii, judecătorul şi-ar fi pierdut dreptul de a-l mai condamna la moarte, pe care totuşi respectivul ar fi meritat-o; dintr-un astfel de „turnir", justiţia ar ieşi în pierdere: dacă probele sînt suficiente „pentru a condamna la moarte un astfel de vinovat", nu trebuie „să se lase condamnarea pe seama hazardului şi a unei torturi provizorii care adesea nu duce nicăieri; căci ceea ce contează pentru salvarea şi interesul public este să se facă pilde din crimele grave, atroce şi capitale".[19]

Sub aparenta căutare cu orice preţ a unui adevăr pripit, regăsim în tortura clasică mecanismul pus la punct al unei încercări: o confruntare fizică ce trebuie să decidă în privinţa adevărului; dacă acuzatul este vinovat, suferinţele fizice pe care aceasta le impune nu sînt nedrepte; dar ea funcţionează şi ca un semn de disculpare dacă acuzatul este nevinovat. În practica torturii, suferinţa, înfruntarea şi adevărul sînt legate între ele: împreună, ele provoacă durere corpului celui acuzat. Căutarea adevărului cu ajutorul „torturii" este o modalitate de a face să iasă la iveală un indiciu, cel mai grav dintre toate — mărturisirea vinovatului; dar, în acelaşi timp, lupta dintre doi adversari şi victoria unuia asupra celuilalt sînt cele care „produc" în mod ritual adevărul. În tortura folosită pentru smulgerea mărturisirii, există atît elemente de anchetă, cît şi de duel.

Tot aşa cum intervin un act de instrucţie judiciară şi un element de pedeapsă. Ceea ce nu reprezintă cel mai mic paradox. Căci, într-adevăr, tortura este definită ca o modalitate de a completa demonstraţia cînd „nu există în proces suficiente probe". Şi ea figurează în rîndul pedepselor; şi e o pedeapsă atît de gravă, încît, în ierarhia sancţiunilor, Ordonanţa din 1670 o plasează imediat după pedeapsa cu moartea. Dar cum poate fi o pedeapsă folosită ca mijloc de aflare a adevărului?, se va pune mai tîrziu întrebarea. Cum poate figura ca sancţiune ceea ce ar

[19] G. de Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, p. 503.

trebui să fie un procedeu demonstrativ? Cauza acestei inadvertenţe o constituie modul în care justiţia penală a epocii clasice asigura funcţionarea producerii adevărului. Diversele segmente ce compun proba nu constituiau ca atare elemente neutre; nu aşteptau să fie reunite într-un fascicul unic pentru a furniza certitudinea finală a vinovăţiei. Fiecare indiciu în parte adăuga cîte un grad de infamie în plus. Vinovăţia nu era declarată doar după strîngerea tuturor elementelor; ea se constituia treptat, din fiecare element ce permitea identificarea unui vinovat. Astfel, o semiprobă nu-l lăsa, cîtă vreme nu era completată, cu totul nevinovat pe cel bănuit: făcea din el un semivinovat; indiciul, chiar lipsit de importanţă, al unei crime grave îl marca pe cineva, făcîndu-l „cam" criminal. Într-un cuvînt, demonstraţia, în materie penală, nu asculta de un principiu dualist: adevărat sau fals; ci de un principiu de gradare continuă: atingerea unui nivel oarecare în demonstraţie constituia deja un grad de culpabilitate şi atrăgea după sine un anumit grad de pedeapsă. Suspectul ca atare merita întotdeauna o anumită pedeapsă; nu puteai fi fără motiv obiectul unei suspiciuni. Bănuiala implica în acelaşi timp, din punctul de vedere al judecătorului, un element de demonstraţie, din punctul de vedere al acuzatului dovada unei anumite vinovăţii, iar din perspectiva pedepsei o formă limitată de sancţiune. Un suspect ce rămînea suspect nu putea fi declarat nevinovat, ci era pedepsit parţial. O dată atins un anumit grad de prezumţie, putea fi pusă deci în aplicare în mod cu totul legitim o practică ce îndeplinea un dublu rol: să înceapă să pedepsească pe baza probelor deja existente; şi să se folosească de acest început de pedeapsă pentru a stoarce restul de adevăr care încă lipsea. Tortura judiciară funcţionează în secolul al XVIII-lea în această ciudată economie în care ritualul care produce adevărul merge mînă în mînă cu ritualul ce aplică pedeapsa. Corpul interogat în cadrul supliciului constituie punctul de aplicare al pedepsei şi locul de extorcare a adevărului. Şi, tot aşa cum prezumţia este deopotrivă element de anchetă şi o parte de vinovăţie, suferinţa calculată a torturii este în acelaşi timp o măsură de pedepsire şi un act de instrucţie.

*

Or, în mod ciudat, această angrenare a celor două ritualuri la nivelul corpului continuă, după administrarea probelor şi pronunţarea sentinţei, cu executarea propriu-zisă a pedepsei. Iar corpul condamnatului este din nou o piesă esenţială în ceremonialul aplicării publice a pedepsei. Vinovatul trebuie să-şi poarte în plină zi condamnarea şi adevărul crimei pe care a comis-o. Corpul său — arătat, plimbat, expus, torturat — trebuie să constituie, într-un fel, suportul public al unei proceduri ce rămăsese, pînă în acel moment, în umbră; în el şi pe el, actul de justiţie trebuie să devină lizibil pentru toţi. Această manifestare actuală şi vădită a adevărului prezentă în executarea publică a pedepselor îmbracă în secolul al XVIII-lea mai multe aspecte.

1. Face, mai întîi, din condamnat, vestitorul propriei lui condamnări. I se încredinţează, într-un fel, sarcina s-o facă publică şi să ateste, în felul acesta, adevărul acuzaţiei care i-a fost adusă: e obligat să se plimbe de-a lungul străzilor, să poarte pe spate, pe piept sau pe cap o inscripţie ce face cunoscută sentinţa; popasuri la diferite intersecţii, citirea cu glas tare a sentinţei, mărturisirea, la intrarea în biserici, a vinei, act prin care condamnatul îşi recunoaşte solemn fapta: „Desculţ, în cămaşă, cu o făclie în mîini, să spună şi să declare, în genunchi, că a comis cu răutate, în mod îngrozitor... şi cu premeditare prea detestabila crimă etc."; e expus la stîlp, unde sînt reamintite faptele şi sentinţa; se citeşte încă o dată sentinţa la picioarele eşafodului; fie că este vorba numai de stîlpul infamiei sau de rug şi roată, condamnatul îşi face publice crima şi justiţia ce i se aplică, purtîndu-le fizic pe corp.

2. Repetă scena mărturisirii. Dublează recunoaşterea silită a culpei cu o recunoaştere spontană şi publică. Se stabileşte supliciul ca moment al adevărului. Se face în aşa fel încît ultimele clipe, în care vinovatul nu mai are nimic de pierdut, să fie cîştigate de evidenţa adevărului. Tribunalul putea deja să decidă, după pronunţarea condamnării, o nouă tortură pentru aflarea numelor eventualilor complici. Era de asemenea prevăzut ca, în clipa urcării pe eşafod, condamnatul să poată solicita un răgaz pentru a face noi dezvăluiri. Publicul aştepta acest nou episod în aflarea adevărului. Mulţi profitau de aceasta pentru a mai cîştiga puţin timp, ca, de pildă, Michel Barbier, vinovat de atac

cu mînă armată: „Privi insolent spre eşafod, spunînd că, desigur, nu pentru el fusese ridicat, căci e nevinovat; ceru mai întîi să se întoarcă în odaie, unde nu făcu altceva decît să bată cîmpii timp de jumătate de ceas, tot încercînd să se disculpe; după care, trimis din nou la locul de pedeapsă, urcă pe eşafod cu paşi hotărîţi, dar, cînd se văzu dezbrăcat de haine şi legat pe cruce gata să primească teribilele lovituri, ceru să mai fie o dată dus înăuntru, unde îşi mărturisi, în sfîrşit, crima şi declară chiar că se mai făcuse vinovat de încă un asasinat."[20] Adevăratul supliciu are ca funcţie să determine scoaterea în evidenţă a adevărului; şi, în acest sens, el continuă, chiar sub privirile publicului, acţiunea torturii. Un supliciu izbutit îndreptăţeşte justiţia, în măsura în care face public adevărul crimei folosindu-se chiar de corpul celui supliciat. Exemplu de condamnat cumsecade, François Billiard, care fusese casier general al poştelor şi care, în 1772, şi-a asasinat nevasta; călăul voia să-i ascundă chipul pentru a-l feri de insulte: „Nu mi s-a dat această pedeapsă, spuse el, pe care o meritam din plin, ca să nu fiu văzut de lume... Purta încă haina de doliu după soţia lui... era încălţat cu pantofi nou-nouţi, era cu părul buclat şi pudrat, avea o ţinută atît de modestă şi de impresionantă, încît cei care avuseseră prilejul să-l vadă mai de aproape spuneau că trebuie să fie ori creştinul desăvîrşit, ori cel mai mare dintre ipocriţi. Cînd inscripţia pe care o purta pe piept i s-a strîmbat, s-a putut observa cum a aranjat-o el însuşi, desigur pentru a putea fi mai lesne citită."[21] Atunci cînd fiecare dintre actori îşi joacă rolul cum se cuvine, ceremonia penală are eficacitatea unei îndelungi mărturisiri publice.

3. Fixează supliciul pe crima însăşi; stabileşte între acestea relaţii uşor de descifrat. Expunerea cadavrului condamnatului la locul crimei sau la una dintre răscrucile cele mai apropiate. Desfăşurarea execuţiei chiar în zona unde a fost săvîrşită crima — ca în cazul studentului care, în 1723, a ucis mai multe persoane şi pentru care preşedintele instanţei de judecată din Nantes hotărăşte să se ridice un eşafod exact în faţa intrării în

[20] S.P. Hardy, *Mes loisirs,* B.N., ms. 6680–87, IV, p. 80, 1778.

[21] S.P. Hardy, *Mes loisirs,* vol. I, p. 327 (doar primul volum a fost tipărit).

hanul în care a comis asasinatele.[22] Recursul la suplicii „simbolice", în care forma execuţiei trimite în mod explicit la natura crimei: blasfematorilor li se străpunge limba, desfrînaţii sînt arşi, este tăiată mîna care a ucis; uneori, de corpul condamnatului este arborat instrumentul cu care acesta a comis nelegiuirea — precum, în cazul lui Damiens, faimosul cuţit, care a fost uns cu pucioasă şi legat de mîna vinovată ca să ardă o dată cu ea. După cum spunea Vico[h], această veche jurisprudenţă a fost „o întreagă poetică".

La limită, întîlnim cîteva cazuri de reproducere cvasiteatrală a crimei în execuţia vinovatului: aceleaşi instrumente, aceleaşi gesturi. În ochii tuturor, justiţia înscenează repetarea crimei prin suplicii, făcînd-o publică în adevărul ei şi în acelaşi timp anulînd-o prin moartea vinovatului. Pînă tîrziu, în secolul al XVIII-lea, în 1772, se pot întîlni sentinţe ca aceasta: o servitoare din Combrai, care-şi ucisese stăpîna, e condamnată să fie dusă la locul execuţiei într-o căruţă de cărat gunoiul „folosită la strîngerea murdăriilor la răspîntii"; acolo o va aştepta „o spînzurătoare, la piciorul căreia va fi adus fotoliul în care stătuse stăpîna ei, numita de Laleu, cînd a fost asasinată; aşezată acolo, călăul îi va tăia mîna dreaptă şi i-o va arunca sub privirile ei în flăcări, după care, imediat, îi va da patru lovituri cu satîrul de care ea însăşi se folosise pentru a o asasina pe numita de Laleu, prima şi a doua lovitură în cap, a treia pe antebraţul stîng şi a patra în piept; după care va fi spînzurată şi strangulată de amintita spînzurătoare pînă ce îşi va da sufletul; iar după două ceasuri corpul ei fără viaţă va fi dat jos, iar capul îi va fi despărţit de trup la picioarele amintitei spînzurători şi pe amintitul eşafod, cu acelaşi satîr de care ea se folosise ca să-şi asasineze stăpîna, iar capul va fi expus în vîrful unei prăjini de douăzeci de picioare înălţime în afara porţii amintitei localităţi Combrai, pe marginea drumului ce duce spre Douai, iar restul corpului va fi vîrît într-un sac şi îngropat aproape de amintita prăjină, la o adîncime de zece picioare."[23]

---

[22] Arhivele municipale din Nantes, F.F. 124. Cf. P. Parfouru, *Mémoires de la société archéologique d'Ille-et-Vilaine*, 1896, vol. XXV.

[23] Citat *in* P. Dautricourt, *op. cit.*, pp. 269–270.

4. În sfîrşit, lentoarea execuţiei, momentele acesteia, urletele şi chinurile condamnatului joacă, la capătul ritualului judiciar, rolul unei ultime încercări. Ca toate agoniile, cea care se desfăşoară pe eşafod e purtătoarea unui anumit adevăr: dar cu mai multă intensitate, în măsura în care o face sub presiunea durerii; cu mai multă rigoare, dat fiind că se situează la punctul de joncţiune dintre judecata oamenilor şi cea a lui Dumnezeu; în mod mult mai spectaculos, dat fiind că are loc în public. Chinurile execuţiei le prelungeşte pe cele ale torturii pregătitoare, în scopul obţinerii mărturisirii; în timpul acesteia din urmă totuşi jocul nu era încă jucat, acuzatul îşi mai putea încă salva viaţa; acum însă, moartea devine o certitudine, se pune problema salvării sufletului. Jocul etern a început: supliciul anticipează chinurile din lumea de dincolo; arată în ce anume constau; este un teatru al infernului; urletele condamnatului, împotrivirea şi blestemele lui îi anunţă deja soarta care îl aşteaptă. Însă suferinţele îndurate pe lumea aceasta pot avea şi semnificaţia unei penitenţe în vederea uşurării pedepselor de pe lumea cealaltă: de un astfel de martiriu, dacă este îndurat cu resemnare, Dumnezeu nu va putea să nu ţină seama. Cruzimea pedepsei aplicate în lumea aceasta decurge prin deducţie din pedeapsa ce va să vină: ea conţine speranţa iertării. Dar se mai poate spune şi aşa: nişte chinuri atît de năprasnice nu sînt oare semnul că Dumnezeu l-a abandonat pe cel vinovat în mîinile oamenilor? Şi că suferinţele, departe de a constitui o garanţie a iertării viitoare, anunţă mai curînd damnarea iminentă? Iar faptul că cel condamnat moare repede, fără agonie prelungită, nu constituie, în schimb, dovada că Dumnezeu a vrut să-l ajute şi să nu-l lase să cadă pradă disperării? Ambiguitate deci a acestei suferinţe, care poate să semnifice deopotrivă adevărul crimei şi eroarea judecătorilor, bunătatea ori răutatea criminalului, coincidenţa sau dezacordul dintre judecata oamenilor şi cea a lui Dumnezeu. De aici, acea formidabilă curiozitate ce-i face pe spectatori să se înghesuie în jurul eşafodului şi al suferinţelor pe care acesta le oferă ca spectacol; se descifrează aici crima şi nevinovăţia, trecutul şi viitorul, lumea de aici şi veşnicia. Moment al adevărului, de la care toţi spectatorii aşteaptă răspunsuri: fiecare vorbă, fiecare strigăt, durata agoniei, corpul care

rezistă, viaţa ce nu se lasă răpusă — toate acestea vorbesc de la sine: iată, a existat un condamnat care a mai trăit „şase ore pe roată, şi care n-a vrut să fie părăsit nici o clipă de călăul care îl consola şi îl încuraja, desigur, după plac"; un altul şi-a dat sufletul „cu sentimente cu totul creştineşti, fapt ce dovedeşte căinţa cea mai sinceră"; un altul „a murit pe roată la o oră după ce fusese supus supliciului; se spune că cei care au asistat la supliciul lui au fost impresionaţi de dovezile vizibile de credinţă şi remuşcare pe care le arătase"; un altul arătase cea mai fierbinte căinţă de-a lungul drumului spre eşafod, dar, legat pe roată, „urlă necontenit în modul cel mai înfiorător"; o femeie „îşi păstrase sîngele rece pînă în clipa citirii sentinţei, dar în acea clipă minţile i-au luat-o razna; cînd a fost spînzurată, era complet nebună"[24].

Ciclul se închide: de la tortură şi pînă la execuţie, corpul a produs şi a reprodus adevărul crimei. Sau, mai curînd, el este elementul care, prin intermediul unui întreg joc de ritualuri şi încercări, mărturiseşte că fărădelegea a avut loc, declară că el este cel care a comis-o, arată că o poartă înscrisă în el şi pe el, îndură acţiunea de pedepsire şi face cunoscute, în modul cel mai spectaculos cu putinţă, efectele acesteia. Corpul, în mai multe rînduri supus torturii, asigură sinteza dintre realitatea faptelor şi adevărul anchetei, dintre actele de procedură şi discursul criminalului, dintre crimă şi pedeapsă. Piesă esenţială deci în cadrul unei ceremonii penale în care trebuie să joace rolul de partener al unei proceduri structurate în jurul drepturilor extraordinare ale suveranului, ale urmăririi şi secretului.

*

Supliciul judiciar trebuie înţeles şi ca un ritual politic. El face parte, chiar dacă într-un mod minor, din rîndul ceremoniilor prin care puterea se manifestă.

Conform dreptului epocii clasice, o infracţiune, dincolo de paguba pe care poate eventual să o producă, dincolo de regula pe care o încalcă, aduce un prejudiciu dreptului celui care „face

[24] S.P. Hardy, *Mes loisirs*, vol. I, p. 13; vol. IV, p. 42; vol. V, p. 134.

legea": „Chiar presupunînd că nu există nici pagubă, nici ofensă la adresa unui individ, dacă s-a comis vreo faptă pe care legea o interzice avem de a face cu un delict ce necesită reparaţiuni, pentru că a fost violat dreptul superiorului şi a fost ultragiată demnitatea caracterului acestuia."[25] Crima, pe lîngă victima ei nemijlocită, constituie un atac la adresa suveranului; ea îl atacă pe acesta personal, dat fiind că legea echivalează cu voinţa suveranului; îl atacă apoi fizic, avînd în vedere că forţa legii este una cu forţa monarhului. Căci, „pentru ca o lege să poată fi în vigoare pe teritoriul regatului, trebuia în mod obligatoriu ca ea să emane direct de la suveran, sau să fie cel puţin confirmată de pecetea autorităţii acestuia".[26] Intervenţia suveranului nu este prin urmare un act de arbitraj între doi adversari; este chiar mai mult decît o acţiune vizînd impunerea respectării drepturilor fiecăruia; este o replică directă dată celui care l-a ofensat. „Exercitarea puterii suverane în pedepsirea crimelor constituie, fără îndoială, una din laturile cele mai importante ale administrării dreptăţii."[27] Pedeapsa nu se poate deci identifica şi nici măcar măsura prin repararea prejudiciului; în calcularea pedepsei, trebuie întotdeauna să intre cel puţin o parte care să fie a monarhului: şi chiar şi atunci cînd această parte se combină cu despăgubirea prevăzută prin lege, tot ea constituie elementul cel mai important în lichidarea penală a crimei. Or, în sine, nici această parte a monarhului nu e simplă: ea presupune, pe de o parte, repararea pagubei aduse regatului său (dezordinea instaurată, exemplul oferit — un prejudiciu considerabil ce nu poate fi comparat cu cel comis în dauna unui particular); dar, pe de altă parte, ea mai presupune şi ca regele să răzbune afrontul adus persoanei sale.

Dreptul de a pedepsi va fi, prin urmare, un fel de caz particular al dreptului deţinut de suveran de a purta război împotriva duşmanilor: a pedepsi ţine de acel *„gladii ius*, de acea putere

---

[25] P. Risi, *Observations sur les matières de jurisprudence criminelle*, 1768, p. 9, cu o trimitere la Cocceius, *Dissertationes ad Grotium* XII, paragraful 545.

[26] P.F. Muyart de Vouglans, *Les Lois criminelles de France*, 1780, p. XXXIV.

[27] D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1777, p. VII.

absolută de viaţă şi de moarte despre care se vorbeşte în dreptul roman sub denumirea de *merum imperium* «autoritate absolută», drept în virtutea căruia principele îşi aplică propria lege ordonînd pedepsirea crimei"[28]. Dar pedeapsa este şi o modalitate de realizare a unei răzbunări deopotrivă personale şi publice, dat fiind că forţa fizico-politică a suveranului este într-un fel prezentă în lege: „Se poate observa în chiar definiţia legii că ea nu caută doar să apere, ci să şi răzbune nesocotirea autorităţii ei prin pedepsirea acelora ce ajung să-i încalce interdicţiile."[29] În executarea celei mai obişnuite pedepse, în respectarea cea mai fidelă a formelor juridice sînt prezente forţele active ale răzbunării.

Supliciul are, prin urmare, o funcţie juridico-politică. Este un ceremonial de reconstituire a suveranităţii o clipă rănite. Pe care el o restaurează făcînd-o manifestă în deplina ei măreţie. Execuţia publică, oricît de grabită şi obişnuită ar fi, se înscrie în seria marilor ritualuri ale puterii eclipsate şi restaurate (încoronare, intrare a regelui într-un oraş cucerit, aducere la ascultare a supuşilor răsculaţi); dincolo de crima care l-a nesocotit pe suveran, ea desfăşoară sub ochii tuturor o forţă de neînvins. Ea nu urmăreşte atît să restabilească un echilibru, cît să facă să se manifeste, pînă la limita extremă, asimetria dintre supusul care a îndrăznit să încalce legea şi suveranul atotputernic care îşi arată forţa. Dacă compensarea daunelor la nivel privat ocazionate de un delict trebuie să fie atent proporţionate, dacă sentinţa trebuie să fie echitabilă, executarea pedepsei, în schimb, urmăreşte să ofere nu un spectacol al măsurii, ci tocmai al lipsei de măsură şi al excesului; ceremonia pedepsei trebuie să conţină o afirmare emfatică a puterii şi a superiorităţii intrinseci a acesteia. Iar această superioritate nu este doar una a dreptului, ci a forţei fizice a suveranului ce se abate asupra corpului adversarului său direct, luîndu-l în stăpînirea sa. Încălcînd legea, infractorul a adus atingere însuşi persoanei regelui; aceasta — sau cel puţin cei cărora ea le-a încredinţat forţa ei — este cea care pune stăpînire pe corpul condamnatului pentru a-l marca,

---

[28] P.F. Muyart de Vouglans, *Les Lois criminelles de France*, 1780, p. XXXIV.

[29] *Ibid.*

învinge, distruge. Ceremonia punitivă este în totalitate „terorizantă". La începutul polemicii lor îndreptate împotriva reformatorilor, juriştii veacului al XVIII-lea vor interpreta cruzimea fizică a pedepselor într-un mod restrictiv şi „modernist": pedepsele aspre sînt necesare pentru ca exemplul lor să se întipărească adînc în sufletul oamenilor. De fapt, ceea ce caracterizează pînă în acea clipă practica supliciilor nu era o economie a exemplului — în sensul pe care acesta îl va căpăta în epoca ideologilor (reprezentarea pedepsei trebuie să depăşească beneficiul crimei) —, ci o politică a înfricoşării: toţi supuşii trebuie să simtă, pe pielea criminalului, prezenţa dezlănţuită a suveranului. Supliciul nu restabilea dreptatea, ci reactiva puterea. În secolul al XVII-lea şi la începutul celui de-al XVIII-lea, prin urmare, supliciul nu reprezenta încă, cu tot teatrul său de evocare a terorii, reziduul încă prezent al unei epoci revolute. Furia obstinată, ostentaţia, violenţa corporală, jocul disproporţionat de forţe, ceremonialul amănunţit, într-un cuvînt întregul său aparat se înscria în funcţionarea politică a penalităţii.

Pornind de aici, vor putea fi mai lesne înţelese anumite particularităţi ale ceremoniei supliciilor. Şi, în primul rînd, importanţa unui ritual care trebuia să-şi desfăşoare ostentaţia în public. Nimic din acest triumf al legii nu trebuia să rămînă ascuns. Episoadele lui erau tradiţional aceleaşi, şi totuşi sentinţele de condamnare nu uitau să le enumere, de fiecare dată, într-atît erau ele de importante în mecanismul penal: defilări, popasuri la răspîntii, opriri la intrările în biserici, citirea publică a sentinţei, îngenuncheri, declaraţii, cu voce tare, de căinţă pentru ofensa adusă lui Dumnezeu şi regelui. Se întîmpla ca problemele de prioritate şi etichetă să fie hotărîte chiar de tribunal: „Ofiţerii se vor sui pe cal în ordinea următoare: în faţă, cei doi sergenţi de poliţie; în urma lor, condamnatul; după acesta, Bonfort şi Le Corre, în stînga lui, vor merge împreună, după care va veni grefierul şi în această ordine vor merge cu toţii spre piaţa publică unde va fi executată sentinţa."[30] Or, acest ceremonial amănunţit este, în mod cu totul explicit, unul nu doar juridic, ci şi militar. Justiţia regelui se manifestă ca justiţie ar-

[30] Citat *in* A. Corre, *Documents pour servir à l'histoire de la torture judiciaire en Bretagne*, 1896, p. 7.

mată. Sabia care-l pedepseşte pe vinovat este aceeaşi cu sabia care îi nimiceşte pe inamici. Un întreg dispozitiv militar înconjoară supliciul: ofiţeri ai trupelor de ordine, agenţi de poliţie, subofiţeri, soldaţi. Aceasta, ca să se împiedice, desigur, evadările sau loviturile de forţă; de asemenea, ca să se preîntîmpine, din partea poporului, orice fel de mişcare de simpatie pentru salvarea condamnaţilor sau porniri de furie care să-i ucidă pe loc; dar şi ca să reamintească faptul că orice crimă este o revoltă împotriva legii, iar condamnatul este un duşman personal al regelui. Toate aceste motive — fie de precauţie într-o împrejurare dată, fie funcţionale în desfăşurarea unui ritual — fac din execuţia publică mai mult decît o operă de justiţie, o manifestare de forţă; sau, mai degrabă, avem de-a face cu justiţia ca o desfăşurare a forţei fizice, materiale şi redutabile a suveranului. Ceremonia supliciului face să se manifeste la lumina zilei raportul de forţe ce conferă autoritate legii.

Ca ritual al legii înarmate, în care monarhul se arată deopotrivă şi în mod indisociabil sub dublul chip de stăpîn al dreptăţii şi de căpetenie de război, execuţia publică are două faţete: una de victorie, o alta de luptă. Pe de o parte, ea pune solemn capăt unui război între criminal şi suveran, război al cărui rezultat era dinainte cunoscut; ea trebuie să manifeste puterea nemăsurată a suveranului asupra celor pe care i-a redus la neputinţă. Asimetria, dezechilibrul ireversibil de forţe făceau parte din funcţiile supliciului. Un corp ras de pe faţa pămîntului, făcut praf şi pulbere şi risipit în vînt, un corp distrus bucată cu bucată de infinitul puterii suverane reprezintă limita nu doar ideală, ci şi reală a pedepsei. Dovadă, celebrul supliciu la care a fost supus Massola, aplicat la Avignon şi care a stîrnit, printre primele, indignarea contemporanilor; supliciu aparent paradoxal, căci are loc aproape în întregime după moarte, şi prin care justiţia nu face altceva decît să-şi manifeste asupra unui cadavru măreaţa ei dramaturgie, glorificarea rituală a propriei forţe: condamnatul este legat de un stîlp cu o banderolă la ochi; pe eşafod, de jur-împrejur, ţăruşi cu cîrlige din fier în vîrf. „Confesorul îi vorbeşte condamnatului la ureche şi, imediat după ce i-a dat binecuvîntarea, călăul, înarmat cu o măciucă din fier precum cele folosite la abator, îi dă nenorocitului cu

toată puterea o lovitură în moalele capului, încît acesta cade mort pe loc: în aceeaşi clipă, *mortis exactor* «executorul morţii», înarmat cu un cuţit mare, îi taie respectivului gîtul, umplîndu-se de sînge; ceea ce oferă o privelişte îngrozitoare pentru privire; îi taie nervii aproape de călcîie, apoi îi spintecă pîntecele, de unde smulge inima, ficatul, splina, plămînii, pe care le atîrnă într-unul din cîrligele de fier, apoi îl taie şi îl disecă în bucăţi pe care le atîrnă în celelalte cîrlige pe măsură ce le taie, aşa cum se face cu animalele. Privească cine o putea asemenea grozăvie."[31] În forma explicit reprodusă a măcelăririi, nimicirea infinitezimală a corpului se reîntîlneşte aici cu spectacolul: fiecare bucată este expusă în cîrlige.

Supliciul se realizează printr-un întreg ceremonial de triumf; dar mai cuprinde, ca nucleu dramatic în derularea lui monotonă, şi o scenă de înfruntare: este vorba de acţiunea directă şi nemijlocită a călăului asupra corpului condamnatului. Acţiune, desigur, codificată, dat fiind că principalele ei episoade sînt prescrise prin cutumă şi, adeseori explicit, prin sentinţă. Şi care a păstrat, cu toate acestea, ceva de luptă. Călăul nu este numai cel care aplică legea, ci şi cel care etalează forţa; este agentul unei violenţe ce se suprapune, pentru a o învinge, peste violenţa crimei. Crimă căreia îi este, material şi fizic, adversar. Adversar uneori milos, alteori neînduplecat. Damhoudère, laolaltă cu mulţi contemporani ai săi, se plîngea că majoritatea călăilor fac apel la „toate cruzimile imaginabile asupra condamnaţilor răufăcători, lovindu-i, dînd cu ei de pămînt şi ucigîndu-i ca pe animale"[32]. Iar acest obicei s-a păstrat încă foarte multă vreme.[33] Provocarea şi întrecerea sînt încă prezente în ceremonia supliciului. Dacă gîdele iese victorios, dacă izbu-

---

[31] A. Bruneau, *Observations et maximes sur les matières criminelles,* 1715, p. 259.

[32] J. de Damhoudère, *Pratique judiciaire ès causes civiles,* 1572, p. 219.

[33] *La Gazette des tribunaux* din 6 iulie 1837 relatează, după *Journal de Gloucester,* comportarea „atroce şi dezgustătoare" a unui călău care, după ce îl spînzurase pe un condamnat, „a ridicat cadavrul de umeri, l-a răsucit cu violenţă şi l-a izbit de mai multe ori de podea spunînd: «Ai crăpat, bătrîn ticălos?» După care, întorcîndu-se spre mulţime, spuse pe un ton batjocoritor vorbe dintre cele mai necuviincioase".

teşte să zboare dintr-o singură lovitură capul pe care are ordinul să-l taie, el „îl arată publicului, îl pune la picioare şi salută apoi publicul, care îl aplaudă îndelung"[34]. Dacă, dimpotrivă, eşuează, dacă nu reuşeşte să ucidă cum trebuie, e pasibil de pedeapsă. Acesta a fost cazul călăului lui Damiens, care, nereuşind să-şi rupă în patru condamnatul, conform regulilor, a fost nevoit să-l facă bucăţi cu cuţitul; caii întrebuinţaţi la supliciu, care îi fuseseră promişi, au fost confiscaţi în beneficiul săracilor. Cîţiva ani mai tîrziu, călăul din Avignon îi făcuse prea mult să sufere pe trei banditi, totuşi de temut, pe care îi avea de spînzurat; spectatorii s-au supărat; l-au reclamat pe călău; pentru a-l pedepsi şi, în acelaşi timp, a-l pune la adăpost de răzbunarea populară, respectivul a fost băgat la închisoare.[35] Iar în spatele acestei pedepse aplicate călăului nepriceput poate fi observată o tradiţie încă foarte recentă: aceasta prevedea ca, în cazul în care execuţia dă greş, condamnatul să fie graţiat. Era o cutumă clar stabilită în anumite regiuni.[36] Nu de puţine ori, poporul aştepta să se ţină seama de ea şi ajungea să ia apărarea cîte unui condamnat care scăpase în felul acesta de moarte. Pentru a face să dispară şi respectivul obicei, şi respectiva solicitare, fusese nevoie să se facă uz de adagiul: „spînzurătoarea nu-şi pierde prada"; trebuise să se prevadă introducerea în textul sentinţelor capitale a unor instrucţiuni explicite: „spînzurat şi strangulat pînă ce se obţine moartea", „pînă la stingerea din viaţă". Iar jurişti precum Serpillon ori Blackstone insistă, în plin secol al XVIII-lea, asupra faptului că eşecul călăului nu trebuie să însemne salvarea condamnatului.[37] În ceremonia

---

[34] Scenă reţinută de T.S. Gueulette, cu ocazia executării, în 1737, a ofiţerului de poliţie Montigny. Cf. R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle,* 1933, pp. 62–69.

[35] Cf. L. Duhamel, *Les Exécutions capitales à Avignon,* 1890, p. 25.

[36] În Burgundia, de pildă. Cf. Chassanée, *Consuetudo Burgundi,* fol. 55.

[37] F. Serpillon, *Code criminel,* 1767, vol. III, p. 1100. Blackstone: „Este limpede că, dacă un criminal condamnat să fie spînzurat pînă ce se obţine moartea, scapă fără să moară din pricina stîngăciei călăului şi încape pe alte mîini, şeriful are datoria să reia execuţia, dat fiind că sentinţa nu a fost executată; şi că, dacă ne-am lăsa impresionaţi de această falsă milă, am deschide larg uşa la nenumărate înţelegeri secrete" (*Commentaire sur le Code criminel d'Angleterre,* trad. franceză, 1776, p. 201).

execuţiei, se mai putea încă descifra ceva din punerea la încercare şi din judecata lui Dumnezeu. În înfruntarea sa cu condamnatul, călăul apărea într-un fel în postura de apărător al regelui. Apărător totuşi inavuabil şi dezavuat: tradiţia cerea, se pare, ca, atunci cînd erau sigilate actele de numire a călăului, acestea să nu fie puse pe masă, ci aruncate pe jos. Se cunosc nenumăratele interdicţii ce priveau această „slujbă deosebit de necesară" şi totuşi „împotriva naturii"[38]. Degeaba era călăul, într-un sens, sabia regelui: împărtăşea cu adversarul lui infamia acestuia. Puterea suverană care îi poruncea să ucidă şi care lovea prin intermediul lui nu era prezentă în el; nu se identifica cu înverşunarea lui. Şi tocmai de aceea niciodată nu apărea cu mai multă limpezime decît dacă întrerupea gestul gîdelui printr-o scrisoare de graţiere. Intervalul foarte scurt (adesea, doar de cîteva ore) ce separa, de obicei, pronunţarea sentinţei de executarea acesteia făcea ca iertarea să nu intervină decît în ultima clipă. Firește însă că ceremonia era organizată cu încetineala caracteristică tocmai pentru a lăsa loc acestei eventualităţi.[39] Condamnaţii îşi puneau speranţa în ea şi, ca să tragă de timp, pretindeau, şi la poalele eşafodului, că mai aveau dezvăluiri de făcut. Mulţimea, cînd dorea şi ea graţierea, o cerea cu strigăte, încerca să amîne cît mai mult clipa de pe urmă, pîndea apariţia solului ce ar fi adus scrisoarea cu sigiliu de ceară verde şi, la nevoie, făcea să se creadă că acesta e pe cale să sosească (e ceea ce s-a întîmplat în clipa în care erau executaţi condamnaţii pentru răscoala provocată de răpirea copiilor, la 3 august 1750). Suveranul e prezent în execuţie nu numai sub forma puterii ce răzbună legea, ci şi ca putere ce poate suspenda atît legea, cît şi răzbunarea. Doar regelui trebuia să-i revină dreptul de a şterge ofensele ce i-au fost aduse; dacă este adevărat că a încredinţat tribunalelor grija de a exercita puterea lui de justiţiar, nu înseam-

[38] Ch. Loyseau, *Cinq livres du droit des offices*, ed. 1613, pp. 80–81.

[39] Cf. S.P. Hardy, 30 ianuarie 1769, p. 125 din volumul tipărit; 14 decembrie 1779, IV, p. 229; R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, pp. 162–163, relatează povestea lui Antoine Boulleteix, care se afla deja la picioarele eşafodului cînd soseşte un călăreţ aducînd faimosul pergament. Se strigă „Trăiască Regele!"; Boulleteix este dus la crîşmă, timp în care grefierul face, în propria lui pălărie, o chetă pentru el.

nă că a şi înstrăinat-o; o păstrează neştirbită, atît pentru a ridica pedeapsa, cît şi pentru a o înăspri.

Supliciul, aşa cum continuă să fie ritualizat în secolul al XVIII-lea, trebuie privit ca un operator politic. Se înscrie logic într-un sistem punitiv în care regele, direct sau indirect, solicită, decide şi porunceşte executarea pedepselor, în măsura în care el este cel care, prin lege, a fost lezat prin crimă. Orice infracţiune conţine şi o *crimen maiestatis* „crimă împotriva maiestăţii", iar în cel mai mărunt dintre criminali se ascunde un mic regicid virtual. Iar regicidul, la rîndul lui, nu este nici mai mult, nici mai puţin decît criminalul total şi absolut, dat fiind că, în loc să atace, ca orice alt delincvent, o decizie sau o dorinţă anume a puterii suverane, el îi atacă însuşi principiul, în persoana fizică a monarhului. Pedeapsa ideală pentru regicid ar trebui să se compună din suma tuturor supliciilor posibile. Ar fi răzbunarea infinită: în orice caz, legile franceze nu prevedeau o pedeapsă fixă pentru astfel de monstruozitate. Pentru Ravaillac, trebuise să fie inventată una din însumarea celor mai crude ce fuseseră vreodată practicate în Franţa. S-a cerut inventarea unor pedepse şi mai teribile pentru Damiens. Au existat proiecte în acest sens, dar au fost considerate imperfecte. A fost reluată scena imaginată pentru Ravaillac. Şi trebuie să recunoaştem că s-a dat dovadă de moderaţie, dacă ne gîndim cum a fost lăsat pradă celei mai crude răzbunări, în 1584, asasinul lui Wilhelm de Orania. „În prima zi, a fost dus în piaţă, unde îl aştepta un cazan cu apă clocotită, în care i-a fost cufundat braţul cu care lovise. A doua zi, braţul i-a fost tăiat şi, căzîndu-i la picioare, condamnatul îl împinse hotărît cu piciorul de sus, de pe eşafod; a treia zi, i s-a smuls cu cleştele carne de pe piept şi din braţ; a patra zi, de asemenea i-a fost smulsă carne din braţ şi de pe fese; aşa a fost martirizat omul acesta timp de optsprezece zile." În ultima zi, a fost tras pe roată şi lovit cu barosul. După şase ore, cerea încă apă, dar nu i s-a dat. „În sfîrşit, locotenentul însărcinat cu aplicarea pedepsei a fost rugat să permită să-l mîntuie prin strangulare, ca nu cumva sufletul să-i cadă pradă deznădejdii şi astfel să şi-l piardă."[40]

---

[40] Brantôme, *Mémoires. La vie des hommes illustres*, ed. din 1772, vol. II, pp. 191–192.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

*

Nu încape nici o îndoială că existenţa supliciilor depindea de cu totul altceva decît de această organizare internă. Rusche şi Kirchheimer văd pe bună dreptate în ea efectul unui regim de producţie în care forţele de muncă, şi prin urmare corpul uman, nu au încă nici utilitatea şi nici valoarea de marfă pe care le vor dobîndi într-o economie de tip industrial. E de asemenea sigur că „dispreţul" faţă de trup trimite la o atitudine generală faţă de moarte; iar în interiorul acestei atitudini ar putea fi recunoscute atît valorile proprii creştinismului, cît şi o situaţie demografică şi, într-un anumit sens, biologică: ravagiile provocate de boli şi foamete, decimarea periodică a populaţiei în urma unor epidemii, extraordinara mortalitate infantilă, precaritatea echilibrelor bioeconomice — toate acestea făceau ca moartea să fie ceva familiar, duceau la apariţia în jurul ei a unor ritualuri menite să o integreze, s-o facă uşor de acceptat şi să dea un sens permanentei ei agresiuni. Ar mai trebui, pentru a înţelege îndelungata persistenţă a supliciilor, să ne referim şi la unele fapte de conjunctură; nu trebuie să uităm că Ordonanţa din 1670, care a fixat structura justiţiei penale pînă în ajunul Revoluţiei, agravase şi mai mult, în anumite puncte, severitatea vechilor edicte; Pussort[k] — cel care, dintre comisarii însărcinaţi cu pregătirea textelor, reprezenta voinţa regelui — le impusese în forma cunoscută, în ciuda unor magistraţi precum Lamoignon[l]; înmulţirea răzmeriţelor încă la mijlocul epocii clasice, vuietul apropiat al războaielor civile, voinţa regelui de a-şi impune autoritatea în detrimentul parlamentelor explică în bună măsură persistenţa unui regim penal „dur".

Pentru a putea lămuri o penalitate supliciantă, cauze precum cele enumerate mai sus sînt generale şi oarecum exterioare; ele explică posibilitatea şi îndelungata persistenţă a pedepselor fizice, ca şi slăbiciunea şi caracterul destul de izolat al protestelor. Dar, pe acest fundal, trebuie scoasă în evidenţă funcţia precisă a supliciilor. Supliciul este atît de puternic întipărit în practica judiciară pentru că reprezintă un revelator de adevăr şi un operator de putere. Asigură articularea scrisului la oralitate, a se-

cretului la public, a procedurii de anchetă la operaţiunea de obţinere a mărturisirii; permite reproducerea şi reactualizarea crimei pe corpul vizibil al criminalului; face ca, prin intermediul aceleiaşi atrocităţi, crima să se manifeste şi să se anuleze. Face, de asemenea, din corpul condamnatului locul de aplicare a răzbunării suverane, ancorajul unei manifestări a puterii, ocazia de afirmare a asimetriei de forţe. Vom vedea ceva mai departe că raportul adevăr–putere se menţine în miezul tuturor mecanismelor punitive şi că poate fi regăsit chiar şi în practicile de azi ale penalităţii, dar sub o cu totul altă formă şi cu efecte foarte diferite. Secolul Luminilor nu va întîrzia să descalifice suplicii-le, imputîndu-le „atrocitatea". Termen cu care înşişi juriştii le caracterizau nu rareori, dar fără nici un fel de intenţie critică. Poate că noţiunea de „atrocitate" e una dintre cele care desemnează cel mai bine economia supliciului în vechea practică penală. Atrocitatea înseamnă, în primul rînd, o caracteristică a marilor crime: ea se referă la numărul de legi naturale sau pozitive, divine sau umane pe care aceste crime le atacă, la evidenţa scandaloasă sau, din contră, la şiretenia ascunsă cu care sînt comise, la rangul şi statutul autorilor şi al victimelor, la dezordinea pe care o presupun sau pe care o provoacă, la sentimentul de oroare pe care-l trezesc. Or, pedeapsa, în măsura în care trebuie să facă evidentă crima în toată grozăvia ei, trebuie să-şi asume această atrocitate: să o scoată la lumină prin mărturisiri, discursuri, inscripţii care o fac publică; să o reproducă prin ceremonii care o aplică pe corpul celui vinovat sub forma umilirii şi a suferinţei. Atrocitatea este acea latură a crimei pe care pedeapsa o transformă în supliciu pentru a o face să apară în toată evidenţa: aspect inerent al mecanismului ce produce, în chiar miezul pedepsei, adevărul vizibil al crimei. Supliciul face parte din procedura care stabileşte realitatea a ceea ce se pedepseşte. Dar mai mult decît atît: atrocitatea unei crime înseamnă şi violenţa sfidării lansate suveranului; este ceea ce va declanşa din partea acestuia o replică ce are funcţia de a supralicita această atrocitate, de a o domina, de a o depăşi printr-un exces care să o anuleze. Atrocitatea prezentă la nivelul supliciului joacă prin urmare un dublu rol: principiu de legătură a crimei cu pedeapsa, ea este deopotrivă şi o exacerbare a pedepsei în comparaţie

cu crima. Asigură simultan revelarea adevărului şi manifestarea puterii; este ritualul anchetei întreprinse şi ceremonia prin care suveranul triumfă. Ea le reuneşte pe ambele în corpul supliciat. În secolul al XIX-lea, practica punitivă va căuta să introducă o distanţă cît mai mare între căutarea „liniştită" a adevărului şi violenţa de care pedeapsa nu poate fi cu totul lipsită. O mare atenţie se va acorda marcării eterogenităţii ce deosebeşte crima ce trebuie sancţionată de pedeapsa pe care puterea publică o impune. Între adevăr şi pedeapsă, nu va mai trebui să existe decît un raport de consecuţie legitimă. Puterea ce sancţionează nu trebuie să se mai dezonoreze cu comiterea unei crime mai mari decît cea pe care vrea să o pedepsească. Să rămînă nevinovată pentru pedeapsa pe care o aplică. „Să ne grăbim să proscriem suplicii asemănătoare. Nu erau demne decît de monştrii încoronaţi care i-au guvernat pe romani."[41] În practica penală a epocii precedente însă, proximitatea, în cadrul supliciului, dintre suveran şi crimă, amestecul ce se producea între „demonstraţie" şi pedeapsă nu ţinea de o confuzie barbară; era vorba acolo de mecanismul atrocităţii şi de implicaţiile lui necesare. Atrocitatea ispăşirii organiza anularea rituală a infamiei prin intermediul puterii absolute.

Faptul că vina şi pedeapsa comunică între ele şi sînt intim legate în economia atrocităţii nu era consecinţa vreunei legi a talionului admise tacit. Era efectul, în riturile punitive, al unei anumite mecanici a puterii: al unei puteri ce nu numai că nu se fereşte să se exercite direct asupra corpurilor, dar aceste manifestări fizice determină exaltarea şi consolidarea ei; al unei puteri ce se afirmă ca putere armată, şi ale cărei funcţii de impunere şi menţinere a ordinii nu s-au disociat total de funcţiile războinice; al unei puteri ce pune regulile şi obligaţiile sub semnul relaţiilor personale, a căror rupere constituie o ofensă şi atrage după sine răzbunarea; al unei puteri pentru care nesupunerea este un act de ostilitate, un început de revoltă, nu foarte diferit, în esenţa sa, de războiul civil; al unei puteri care nu e obligată să demonstreze de ce-şi pune în aplicare legile, ci să

[41] C. E. de Pastoret, referindu-se la pedeapsa rezervată regicizilor, *Des lois pénales*, 1790, II, p. 61.

arate cine-i sînt duşmanii şi ce dezlănţuire de forţe îi ameninţă; al unei puteri care, în absenţa unei supravegheri permanente, caută să-şi reactualizeze efectul prin reliefarea manifestărilor ei ieşite din comun; al unei puteri ce capătă un nou avînt din evidenţierea realităţii sale de supraputere.

*

Or, printre motivele pentru care în locul unor sancţiuni ce nu-şi reproşau de a fi „atroce" se vor hotărî pedepse ce-şi vor revendica meritul de a fi „omenoase", există unul ce trebuie analizat fără întîrziere, căci este interior supliciului însuşi: deopotrivă element al propriei sale funcţionări şi principiu al permanentei lui dezordini.

În ceremoniile supliciului, personajul principal este poporul, a cărui prezenţă reală şi nemijlocită condiţionează buna lor derulare. Un supliciu care ar fi fost adus la cunoştinţa tuturor, dar care s-ar fi desfăşurat în secret nu ar fi avut nici un sens. Exemplul era căutat nu doar pentru că-i făcea pe oameni conştienţi de faptul că cea mai măruntă infracţiune este pasibilă de pedeapsă; ci şi pentru că producea un efect de teroare prin spectacolul puterii ce se dezlănţuia asupra celui vinovat: „În materie penală, punctul cel mai dificil îl constituie pronunţarea pedepsei: ea este scopul şi momentul final al procedurii, ca şi singurul ei rod, prin pildă şi teroare, cînd este aplicată cum trebuie celui vinovat."[42]

În această scenă a terorii însă, rolul poporului este ambiguu. El este chemat ca spectator: e convocat să fie prezent cînd vinovatul îi este arătat sau cînd e obligat să-şi mărturisească vina în public; stîlpul infamiei, spînzurătoarea şi eşafodurile sînt înălţate în pieţe publice sau la marginea drumurilor; se întîmpla să se depună, zile în şir, cadavrele supliciaţilor cît mai la vedere, în apropiere de locurile comiterii crimelor. Oamenii trebuie nu doar să fie la curent, ci să şi vadă cu propriii lor ochi. Fiindcă trebuie să le fie frică; dar şi pentru că trebuie să

[42] A. Bruneau, *Observations et maximes sur les affaires criminelles*, 1715, prefaţa nepaginată a primei părţi.

fie martori, un fel de garanţi ai pedepsei, şi pentru că trebuie, pînă la un anumit punct, să ia parte la ea. A fi martori reprezintă un drept pe care-l au şi pe care ei îl revendică; un supliciu ascuns este un supliciu de privilegiat, şi adesea ia naştere bănuiala că în aceste condiţii nu se desfăşoară cu toată severitatea. Se protestează atunci cînd, în ultima clipă, victima este sustrasă privirilor. Casierul general al poştelor, care fusese expus pentru că-şi omorîse soţia, este după o vreme ascuns de privirile mulţimii; „este urcat într-o trăsură de piaţă; dacă n-ar fi fost escortat cum trebuie, se crede că ar fi fost greu apărat de agresiunile mulţimii care îl huiduia"[43]. Cînd a fost spînzurată femeia Lescombat, autorităţile au avut grijă să-i ascundă chipul într-un „soi de droagă"; are „o batistă care-i acoperă gîtul şi capul, încît publicul şopteşte că aceea nu este Lescombat"[44]. „Poporul îşi revendică dreptul de a constata cu propriii lui ochi execuţiile şi de a şti cine este cel executat"[45]. Are şi dreptul de a lua parte la acestea. Condamnatul e mult timp purtat, expus, umilit, în mai multe rînduri i se reaminteşte oroarea crimei, fiind expus insultelor şi uneori chiar şi atacurilor spectatorilor. Răzbunarea poporului era chemată să participe la răzbunarea suveranului. Ceea ce nu însemna că se găsea la originea acesteia şi că regele ar fi fost chemat să traducă în felul lui propriu răzbunarea poporului; mai curînd poporul era cel care trebuia să contribuie la acţiunea regelui atunci cînd acesta îşi propune să se „răzbune pe duşmanii lui", chiar şi atunci — şi mai ales — cînd aceşti duşmani sînt de căutat în rîndurile poporului. Ceea ce seamănă cu un fel de „serviciu de eşafod" pe care poporul îl datorează răzbunării regelui. „Serviciu" ce fusese prevăzut de vechile ordonanţe; edictul din 1347 cu privire la blasfematori prevedea expunerea acestora la stîlpul infamiei „începînd cu ora şase dimineaţa şi pînă în clipa morţii. Şi li se

[43] S. P. Hardy, *Mes loisirs*, I, vol. tipărit, p. 328.

[44] T. S. Gueulette, citat de R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, pp. 70–71.

[45] Prima dată cînd a fost folosită ghilotina, *Chronique de Paris* relatează că mulţimea se plîngea că nu mai vede nimic şi cînta: „Daţi-ne înapoi spînzurătorile" (cf. J. Laurence, *A History* of *Capital Punishment*, 1932, pp. 71 şi urm.).

va putea arunca în faţă cu noroi şi cu alte murdării, dar nu cu pietre sau cu altceva ce ar putea provoca răni... A doua oară, în caz de recidivă, respectivul să fie pus la stîlp într-o zi solemnă de tîrg să i se despice buza de sus ca să-i iasă dinţii la iveală." Desigur, în epoca clasică, această formă de participare la execuţie nu mai este decît tolerată, încercîndu-se limitarea ei din pricina sălbăticiilor pe care le poate provoca şi a uzurpării puterii punitive. Ea făcea însă prea intim parte din economia generală a supliciilor ca să poată fi reprimată cu totul. Pînă în secolul al XVIII-lea, se mai pot întîlni scene precum aceea care a însoţit supliciul lui Montigny: în timp ce călăul îl executa pe condamnat, negustoresele de peşte de la Hale plimbau un manechin căruia au sfîrşit prin a-i tăia capul.[46] Şi nu în puţine rînduri au trebuit „apăraţi" de furia mulţimii criminali ce erau puşi să defileze încet prin mijlocul ei, figurînd deopotrivă ca pildă şi ca ţintă, ca ameninţare eventuală şi ca pradă în acelaşi timp promisă şi interzisă. Suveranul, chemînd mulţimea la manifestarea puterii sale, îngăduia pentru o clipă violenţe pe care le prezenta drept semne de credinţă ale supuşilor, dar cărora le opunea de îndată limitele propriilor lui privilegii.

Or, tocmai în acest punct poate poporul — atras la un spectacol conceput ca să-l înspăimînte — să dea glas refuzului său faţă de puterea punitivă, şi, uneori, chiar revoltei sale. Împiedicarea unei execuţii considerate nedrepte, smulgerea unui condamnat din mîinile călăului, obţinerea cu forţa a graţierii, eventuala urmărire şi atacare a călăilor, blestemarea, în orice caz, a judecătorilor şi exprimarea dezacordului faţă de sentinţă — toate acestea fac parte din practicile populare ce dau conţinut, caracterizează şi dau adeseori peste cap ritualul execuţiei. Lucrurile sînt, desigur, curente cînd condamnările sancţionează răzmeriţe: aşa s-au petrecut lucrurile după afacerea răpirilor de copii, cînd mulţimea vroia să împiedice executarea celor trei presupuşi răzvrătiţi, care au fost spînzuraţi în cimitirul Saint-Jean, „din cauză că sînt mai puţine ieşiri ce trebuie păzite"[47], călăul,

[46] T. S. Gueulette, citat de R. Anchel, p. 63. Scena se petrece în 1737.

[47] Marchizul d'Argenson, *Journal et Mémoires*, VI, p. 241. Cf. *Jurnalul* lui Barbier, vol. IV, p. 455. Unul dintre primele aspecte ale acestui episod este, de altfel, foarte caracteristic agitaţiei populare existente în

înspăimîntat, îl dezlegă pe unul dintre condamnaţi; arcaşii traseră. La fel s-au petrecut lucrurile şi după răscoala grînelor din 1775; sau în 1786, cînd muncitorii zilieri, după ce au asediat Versailles-ul, i-au eliberat pe aceia dintre ei care fuseseră arestaţi. Dar independent de aceste cazuri, în care agitaţia se declanşează anterior şi din motive ce nu au nimic de-a face cu măsuri ale justiţiei penale, se pot întîlni multe exemple în care tulburările sînt provocate direct de un verdict sau de o execuţie. Mici, dar nenumărate „emoţii de eşafod".

În formele lor elementare, aceste tulburări încep cu încurajările, şi uneori cu aclamaţiile ce-l însoţesc pe condamnat pînă la execuţie. Pe tot parcursul lungului său drum, acesta e susţinut de „compasiunea celor cu inimă sensibilă, ca şi de aplauzele, admiraţia, invidia celor încrîncenaţi şi cu inimă de piatră"[48]. Mulţimea se înghesuie în jurul eşafodului nu numai ca să asiste la chinurile condamnatului sau ca să aţîţe furia călăului, ci şi pentru a-l putea auzi pe cel ce nu mai are nimic de pierdut blestemîndu-i pe judecători, legile, puterea, religia. Supliciul permite condamnatului aceste saturnale de o clipă, în care nimic nu mai este interzis şi pasibil de pedeapsă. La adăpostul morţii apropiate, criminalul poate să spună orice, iar spectatorii pot să-l aclame în voie. „Dacă ar exista anale în care să fie înregis-

---

secolul al XVIII-lea în jurul justiţiei penale. Locotenentul general de poliţie Berryer organizase strîngerea „copiilor libertini şi vagabonzi"; ofiţerii de poliţie nu vor să-i înapoieze părinţilor „decît pe bani"; se zvoneşte că nu se urmăreşte decît să se intre în graţiile regelui. Mulţimea, descoperind un turnător, îl masacrează „cu o lipsă de omenie dusă dincolo de orice limită" şi-l „tîrăşte, mort, cu frînghia de gît, pînă la uşa dlui Berryer". Or, acest turnător era un hoţ care ar fi fost tras pe roată împreună cu complicele lui, Raffiat, dacă n-ar fi acceptat rolul de informator; cunoştinţele lui despre toate iţele afacerii îl făcuseră să fie apreciat de poliţie; şi era „foarte stimat" în noua sa profesiune. Avem de-a face aici cu un exemplu cît se poate de semnificativ: o mişcare de revoltă provocată de un mijloc de reprimare relativ nou, care nu mai este justiţia penală, ci poliţia; un exemplu de colaborare tehnică între delincvenţi şi poliţişti, care va deveni sistematică începînd din secolul al XVIII-lea; o revoltă prin care poporul ia asupra lui suplicierea unui condamnat ce a scăpat pe nedrept de eşafod.

[48] H. Fielding, „An Inquiry", in *The Causes of the Late Increase of Robbers*, 1751, p. 61.

trate cu scrupulozitate ultimele cuvinte ale supliciaţilor şi dacă am avea curajul să le parcurgem, dacă doar am întreba această mulţime abjectă pe care o curiozitate plină de cruzime o adună în jurul eşafoadelor, am constata că nu există condamnat tras pe roată care să nu-şi dea duhul acuzînd cerul de mizeria care l-a dus la crimă, reproşîndu-le judecătorilor că sînt nişte barbari, blestemîndu-l pe slujitorul Bisericii care-l însoţeşte şi hulind împotriva lui Dumnezeu pe care acesta îl reprezintă."[49] Există în aceste execuţii, ce nu ar trebui să lase să se vadă decît puterea terifiantă a regelui, o întreagă latură de carnaval, în care rolurile sînt inversate, autorităţile batjocorite, şi criminalii transformaţi în eroi. Infamia este întoarsă pe dos; curajul, ca şi vaietele ori strigătele condamnaţilor nu sînt o sfidare decît la adresa legii. Fielding[m] notează cu părere de rău: „Cînd vedem un condamnat tremurînd, nu ne gîndim la ruşine. Şi cu atît mai puţin dacă este arogant."[50] Pentru mulţimea care stă şi se uită există întotdeauna, chiar şi în răzbunarea cea mai teribilă a suveranului, un pretext de revanşă.

Cu atît mai mult atunci cînd condamnarea e socotită nedreaptă. Sau cînd e condamnat la moarte un om din popor pentru o crimă care unuia de extracţie mai bună ori mai bogat i-ar fi adus o pedeapsă comparativ mai uşoară. Se pare că anumite practici ale justiţiei penale nu mai erau suportate în secolul al XVIII-lea — şi poate cu mult înainte — de straturile mai de jos ale populaţiei. Ceea ce ducea cu uşurinţă cel puţin la începuturi de agitaţie. Dat fiind că cei mai sărmani — este observaţia unui magistrat — nu au posibilitatea a se face auziţi de justiţie[51], doar acolo unde aceasta se manifestă public, unde sînt chemaţi în calitate de martori şi aproape de ajutoare ale justiţiei pot ei să mai intervină, şi chiar fizic: să pătrundă cu forţa în mecanismul punitiv şi să-i redistribuie efectele; se reia în alt sens

---

[49] A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles,* 1781, pp. 128–129. Boucher d'Argis era consilier la Châtelet.

[50] H. Fielding, *loc. cit.*, p. 41.

[51] C. Dupaty, *Mémoire pour trois hommes condamnés à la roue,* 1786, p. 247.

violenţa ritualurilor punitive. Agitaţie împotriva diferenţierii pedepselor după clase sociale: în 1781, parohul din Champré fusese ucis de seniorul locului, pe care autorităţile încearcă să-l scoată nebun; „ţăranii, furioşi, pentru că erau foarte ataşaţi de preotul lor, păruseră la început gata de orice împotriva seniorului lor, părînd că vor să-i incendieze castelul... Toată lumea protesta pe bună dreptate împotriva indulgenţei arătate de autorităţi care lipseau justiţia de mijloacele de a pedepsi o crimă atît de abominabilă"[52]. Agitaţie, de asemenea, şi împotriva pedepselor prea grele ce se dădeau unor delicte frecvente şi considerate ca puţin grave (furtul prin efracţie); ori împotriva pedepselor pentru unele infracţiuni legate de anumite condiţii sociale, precum furtul în rîndul personalului domestic; pedeapsa cu moartea pentru acest delict provoca multe nemulţumiri, dat fiind că servitorii erau numeroşi, că, în astfel de situaţii, le era greu să-şi dovedească nevinovăţia, că puteau cu uşurinţă cădea victime relei-voinţe a stăpînilor lor şi că îngăduinţa anumitor stăpîni ce închideau ochii făcea şi mai nedreaptă soarta servitorilor acuzaţi, condamnaţi şi spînzuraţi. Executarea acestor suplicii dădea nu de puţine ori ocazia unor manifestări de protest.[53] În 1761, la Paris, a avut loc o mică răzmeriţă în sprijinul unei servitoare care şterpelise o bucată de pînză de la stăpînul ei. Cu toate că a restituit-o şi în ciuda rugăminţilor de iertare, acesta nu a vrut să-şi retragă plîngerea: în ziua execuţiei, oamenii din cartier au împiedicat spînzurarea, au năvălit în prăvălia negustorului, pe care au jefuit-o; pînă la urmă, servitoarea a fost graţiată; dar o femeie care nu reuşise să-l străpungă cu andrelele pe stăpînul ei cel rău a fost proscrisă pentru trei ani.[54]

---

[52] S. P. Hardy, *Mes loisirs,* 14 ianuarie 1781, vol. IV, p. 394.

[53] În privinţa nemulţumirilor provocate de aceste tipuri de condamnări, cf. Hardy, *Mes loisirs,* vol. I, pp. 319, 367; vol. III, pp. 227–228; vol. IV, p. 180.

[54] Relatată de R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle,* 1937, p. 226.

Sînt celebre în secolul al XVIII-lea marile afaceri judiciare cu ocazia cărora opinia publică luminată se face auzită prin vocile filozofilor şi ale unor magistraţi: Calas[n], Sirven[o], cavalerul de La Barre[p]. Dar se vorbeşte mult mai puţin despre toate agitaţiile populare iscate în jurul practicilor punitive. Este adevărat că rareori acestea au depăşit limitele unui oraş, uneori nici măcar pe ale unui cartier. Totuşi, importanţa lor nu poate fi negată. Aceste mişcări, pornite de jos, fie s-au propagat şi au reuşit să atragă atenţia unor oameni mai bine plasaţi care, făcîndu-li-se ecou, le-au dat o dimensiune nouă (ca, de exemplu, în anii ce au precedat Revoluţia, procesul Catherinei Espinas, în mod eronat învinovăţită pentru paricid în 1785; sau procesul celor trei din Chaumont, condamnaţi să fie traşi pe roată, pentru care Dupaty[q] şi-a redactat, în 1786, celebrul memoriu, sau procesul lui Marie Françoise Salmon, pe care parlamentul din Rouen o condamnase la arderea pe rug, în 1782, pentru otrăvire, dar care în 1786 încă nu fusese executată); fie că tocmai aceste tulburări întreţinuseră, în jurul justiţiei penale şi al manifestărilor acesteia, care ar fi trebuit să fie exemplare, o nelinişte permanentă. De cîte ori, pentru a asigura liniştea în preajma eşafoadelor, nu a fost nevoie să fie luate măsuri „dureroase pentru popor" şi precauţii „umilitoare pentru autorităţi"?[55] Devenea tot mai evident că marele spectacol al pedepselor risca să fie dat peste cap chiar de cei cărora le era adresat. Spaima de suplicii nu făcea decît să aprindă focare de ilegalism: în zilele în care erau programate execuţii, lucrul era întrerupt, se umpleau cîrciumile, erau insultate autorităţile, se zvîrlea cu vorbe de ocară sau cu pietre asupra călăului, ofiţerilor de poliţie sau soldaţilor; oamenii încercau să pună mîna pe condamnat, fie pentru a-l salva, fie pentru a-l ucide cu mîna lor; se iscau bătăi, iar pentru hoţi nu erau ocazii mai prielnice decît busculadele şi curiozitatea din jurul eşafodului.[56] Dar, în special — şi abia aşa aceste inconveniente deveneau un pericol politic —, niciodată

[55] Marchizul d'Argenson, *Journal et Mémoires*, vol. VI, p. 241.

[56] Hardy relatează numeroase astfel de cazuri; de pildă, un furt important, comis chiar în casa în care era instalat locotenentul de poliţie ca să asiste la o execuţie. *Mes loisirs*, vol. IV, p. 56.

mai mult ca în aceste ritualuri, care ar fi trebuit să scoată în evidenţă crima abominabilă şi puterea de neînvins, poporul nu se simţea mai aproape de cei ce îndurau pedeapsa; nicicînd nu se simţea mai ameninţat, ca ei, de o violenţă legală lipsită de echilibru şi măsură. Solidaritatea unui întreg strat social cu cei pe care i-am putea numi micii delincvenţi — vagabonzi, falşi cerşetori, săraci bătăuşi, hoţi de buzunare, tăinuitori şi vînzători de obiecte furate — se manifestase destul de constant: stau mărturie împotrivirea la controlul făcut de poliţie, dezavuarea informatorilor, agresarea paznicilor sau a inspectorilor de poliţie.[57] Or, tocmai ruperea acestei solidarităţi era pe cale de a deveni obiectivul represiunii penale şi poliţieneşti. Şi iată că, din ceremonia supliciilor, din acea sărbătoare schimbătoare în care violenţa era în orice moment reversibilă, tocmai această solidaritate, mult mai mult decît puterea suverană, era cea care ameninţa să iasă întărită. Iar reformatorii secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea nu vor uita că, la urma urmelor, execuţiile nu provocau pur şi simplu frică în rîndurile poporului. Unul dintre primele lor semnale de alarmă a fost să ceară suprimarea execuţiilor publice.

Pentru a scoate în evidenţă problematica politică pe care o suscită intervenţia populară în jocul supliciului e suficient să citäm două scene. Prima datează de la sfîrşitul secolului al XVII-lea; se petrece la Avignon. Găsim aici elementele principale ale teatrului cruzimii: înfruntarea fizică dintre călău şi condamnat, răsturnarea situaţiei, călăul urmărit de popor, condamnatul salvat de răzmeriţă şi inversarea violentă a maşinăriei penale. Trebuia spînzurat un criminal numit Pierre du Fort; de mai multe ori, acesta şi-a prins picioarele în trepte şi n-a putut fi suspendat în gol. „Văzînd aşa, călăul îi acoperi faţa cu cămaşa lui, lovindu-l pe dedesubt cu genunchiul în stomac şi în burtă. Văzînd poporul cît de mult îl făcea să sufere şi crezînd chiar că-i taie într-ascuns beregata cu o baionetă... cuprins de milă pentru condamnat şi de furie împotriva călăului, începu să arunce în acesta cu pietre şi, în acelaşi timp, călăul deschise cele două trape, îl îmbrînci pe condamnat jos, îi sări pe umeri şi

[57] Cf. D. Richet, *La France moderne,* 1974, pp. 118–119.

îl apăsă cu picioarele, în timp ce nevasta respectivului călău îl trăgea pe condamnat de picioare de sub spînzurătoare. Îl făcuseră de asemenea să-i dea sîngele pe gură. Dar ploaia de pietre se înteţi, au fost şi cîteva care l-au atins pe spînzurat la cap, ceea ce-l obligă pe călău să se repeadă pe scară, coborînd cu atîta grabă, încît căzu de la mijlocul ei, izbindu-se cu capul de pămînt. O mulţime de oameni a tăbărît asupră-i. S-a sculat de jos cu baioneta în mînă, ameninţînd că-l va ucide pe cel ce se va apropia; dar după ce a căzut şi s-a ridicat de mai multe ori, a fost bătut măr, murdărit din cap pînă-n picioare şi înecat în gîrla din apropiere, apoi tîrît cu mare agitaţie şi furie de către oameni pînă la Universitate şi de acolo pînă la cimitirul franciscanilor. Ajutorul lui, bătut bine şi el, cu capul şi corpul pline de răni, a fost dus la spital, unde a murit peste cîteva zile. În acest timp, cîţiva inşi străini şi necunoscuţi s-au suit pe scară şi au tăiat funia spînzuratului, în timp ce alţii l-au prins de jos, după ce stătuse un timp spînzurat. După care spînzurătoarea a fost distrusă şi poporul rupse în bucăţi scara călăului... Copiii azvîrliră în mare grabă resturile spînzurătorii în Rhône." Cît despre supliciat, acesta a fost dus într-un cimitir „pentru ca justiţia să nu poată pune mîna pe el, iar de acolo la biserica Saint-Antoine". Arhiepiscopul i-a acordat iertarea, a dispus transportarea sa la spital şi a atras personalului atenţia să aibă cea mai mare grijă de el. În sfîrşit, mai adaugă cel care a întocmit procesul-verbal, „i-am comandat haine noi, două perechi de pantaloni, încălţări, l-am îmbrăcat în haine noi din cap pînă-n picioare. Confraţii noştri i-au dat care cămăşi, care mănuşi, care o perucă"[58].

Cealaltă scenă se petrece la Paris, un secol mai tîrziu, în 1755, imediat după răscoala provocată de afacerea grînelor. Tensiunea, extremă în rîndul populaţiei, determină grija pentru o execuţie „curată". Două şiruri de soldaţi, dispuşi între eşafod şi mulţimea cu precauţie ţinută la distanţă, veghează, unul asu-

[58] L. Duhamel, *Les Exécutions capitales à Avignon au XVIIIe siècle*, 1890, pp. 5–6. Scene asemănătoare au mai avut loc şi în secolul al XIX-lea; J. Laurence citează cîteva din *A History of Capital Punishment*, 1932, pp. 56 şi 195–198.

pra execuţiei iminente, celălalt asupra posibilei revolte. Contactul este întrerupt: supliciul e public, însă latura de spectacol e neutralizată sau mai degrabă redusă la o intimidare abstractă. La adăpostul armelor, într-o piaţă pustie, justiţia execută sobru. Şi dacă arată că ucide, o face de sus şi de la distanţă: „Abia la ora trei după-amiază au fost instalate cele două spînzurători, înalte de 18 picioare, fără îndoială pentru sporirea puterii exemplului. Încă de la ora două, Place de Grève şi împrejurimile acestuia fuseseră înţesate cu diferite detaşamente, atît pedeştri cît şi călări; soldaţii elveţieni şi gărzile franceze continuau să patruleze pe străzile ce dădeau spre piaţă. Nimeni n-a fost admis în La Grève în timpul execuţiei, iar de jur-împrejur putea fi văzut un şir dublu de soldaţi cu baioneta la armă, spate în spate, astfel încît unii să poată privi spre exteriorul, şi ceilalţi spre interiorul pieţei; cei doi nenorociţi au urlat tot drumul că sînt nevinovaţi şi continuau să protesteze şi în timp ce urcau pe scară."[59] Ce rol au avut sentimentele de omenie faţă de condamnaţi în renunţarea la ceremonia supliciilor? A existat, în orice caz, de partea puterii o spaimă politică faţă de efectul acestor ritualuri ambigue.

*

Acest echivoc apărea cu claritate în ceea ce am putea numi „discursul de eşafod". Ritualul execuţiei prevedea ca însuşi condamnatul să-şi proclame vinovăţia prin recunoaşterea publică a crimei, prin inscripţia pe care o arbora, ca şi prin declaraţiile pe care fără îndoială era forţat să le facă. În momentul execuţiei, se pare că i se mai dădea şi ocazia să ia cuvîntul, nu pentru a-şi susţine nevinovăţia, ci pentru a atesta crima şi justeţea condamnării. Cronicile relatează o mulţime de astfel de discursuri. Discursuri reale? Într-un anumit număr de cazuri, cu siguranţă. Discursuri fictive, puse ulterior în circulaţie ca exemplu şi îndemn? Desigur, chiar mai frecvent. Ce încredere putem avea în ceea ce se povesteşte, de pildă, despre moartea celebrei Marion Le Goff, care fusese căpetenia unei renumite

[59] S. P. Hardy, *Mes loisirs,* vol. III, 11 mai 1775, p. 67.

bande din Bretania de la jumătatea secolului al XVIII-lea? Se spune că ar fi strigat din înaltul eşafodului: „Taţi şi mame care mă auziţi, păziţi-vă copiii şi învăţaţi-i de bine; în copilărie, am fost mincinoasă şi leneşă; am început prin a fura un cuţitaş de două parale... După aceea, am prădat negustori ambulanţi şi neguţători de vite; în sfîrşit, am condus o bandă de hoţi şi de aceea mă aflu acum aici. Povestiţi toate acestea copiilor voştri ca măcar asta să le slujească drept pildă."[60] Un astfel de discurs seamănă prea mult, în chiar termenii pe care îi întrebuinţează, cu morala prezentă tradiţional în foile volante, în ziarele şi literatura de colportaj pentru a nu fi apocrif. Dar existenţa însăşi a genului „ultimele cuvinte ale unui condamnat" este grăitoare. Justiţia avea nevoie ca victima ei să autentifice într-un fel sau altul chinurile pe care le îndura. Criminalului i se cerea să consfinţească el însuşi propria lui pedepsire, proclamînd grozăvia crimelor pe care le-a comis; era forţat să declare, ca Jean-Dominique Langlade, triplu asasin: „Luaţi cu toţii aminte la fapta mea îngrozitoare, infamă şi lamentabilă, pe care am comis-o în oraşul Avignon, în care amintirea numelui meu e dezgustătoare, căci fără pic de omenie am călcat în picioare legile sfinte ale prieteniei."[61] Dintr-un anumit punct de vedere, foaia volantă şi lamentarea mortului constituie urmarea procesului; sau, mai curînd, ele urmează mecanismul prin care supliciul transmitea în corpul, gesturile şi discursul criminalului adevărul secret şi scris al procedurii. Ca să fie cu adevărat întemeiată, justiţia avea nevoie de aceste apocrife. Deciziile ei erau astfel înconjurate de toate aceste „probe" postume. Se întîmpla chiar ca relatări ale unor crime şi vieţi infame să fie publicate, ca pură propagandă, înaintea fiecărui proces şi pentru a se forţa astfel mîna unei justiţii bănuite a fi prea îngăduitoare. Ca să-i discrediteze pe contrabandişti, Compania Monopolurilor publica nişte „buletine" în care erau povestite crimele acestora: în 1768, împotriva unui oarecare Montagne, care se afla în fruntea unei bande, Compania distribuie nişte foi volante despre care chiar cel ce le redactase afirmă: „Au fost puse pe seama lui cîteva furturi a căror autenticitate e destul de nesigură...; s-a

[60] A. Corre, *Documents de criminologie rétrospective*, 1896, p. 257.
[61] Citat *in* L. Duhamel, p. 32.

vorbit de Montagne ca de un animal feroce, un soi de hienă, ce trebuie vînată fără milă; minţile din Avignon erau înfierbîntate şi ideea a prins."[62]

Dar şi efectul, şi modul de întrebuinţare al acestei literaturi erau echivoce. Condamnatul ajungea, prin amploarea crimelor sale detaliat expuse şi, uneori, prin afirmarea remuşcărilor tîrzii, să fie prezentat ca un erou. Împotriva legii, a celor bogaţi, a celor puternici, a magistraţilor, jandarmilor şi paznicilor, împotriva impozitelor şi agenţilor ce le strîngeau, criminalul apărea drept exponentul unei lupte în care oamenilor din popor le era foarte lesne să se recunoască. Crimele date în vileag amplificau pînă la dimensiuni de epopee lupte minuscule, care în viaţa de zi cu zi rămîneau în umbră. Dacă cel condamnat era zugrăvit căindu-se, acceptînd verdictul, cerînd iertare lui Dumnezeu şi oamenilor pentru fărădelegile sale, el apărea purificat: murea, în felul lui, ca un sfînt. Însă tocmai neînduplecarea îi determina gloria: necedînd la suplicii, el făcea dovada unei forţe pe care nici o putere nu reuşea să o îngenuncheze: „În ziua execuţiei, lucru greu de crezut, nu mi s-a putut citi nici o emoţie pe chip în timp ce-mi recunoşteam vina, şi m-am aşezat pe cruce fără să arăt nici un pic de frică."[63] Erou funest ori criminal împăcat cu sine însuşi, apărător al adevăratei justiţii ori forţă cu neputinţă de învins, criminalul reprezentat în gazetele volante, în foile circulînd în manuscris, în almanahuri şi în broşurile conţinînd poveşti de groază este — sub morala aparentă a exemplului ce nu trebuie urmat — depozitarul unei întregi memorii de lupte şi înfruntări. Au existat condamnaţi care, după moarte, au devenit un fel de sfinţi, cărora li se cinstea amintirea şi li se venera mormîntul."[64] Au existat alţii care au devenit aproape

---

[62] Arhivele din Puy-de-Dôme. Citat *in* M. Juillard, *Brigandage et contrebande en haute Auvergne au XVIIIe siècle*, 1937, p. 24.

[63] Tînguirea lui J. D. Langlade, executat la Avignon, la 12 aprilie 1768.

[64] Cum a fost cazul cu Tanguy, executat în Bretania spre 1740. Este adevărat că, înainte de a fi condamnat, acesta începuse o lungă penitenţă din ordinul preotului pe care-l frecventa. Conflict între justiţia civilă şi penitenţa religioasă? Cf. despre acest subiect A. Corre, *Documents de criminologie rétrospective*, 1895, p. 21. Corre face referire la Trevedy, *Une promenade à la montagne de justice et à la tombe de Tanguy.*

pe de-a-ntregul eroi pozitivi. Alţii, în cazul cărora gloria şi mîrşăvia nu erau disociate, ci continuau vreme îndelungată să coexiste într-un simbol reversibil. În toată această literatură a crimelor, care proliferează în jurul cîtorva mari figuri[65], nu trebuie, firește, să vedem exclusiv o „expresie populară" în stare pură, dar nici o acţiune concertată de propagandă şi moralizare ordonată de sus; era un loc în care se întîlneau două tipuri de învestire a practicii penale — un fel de front de luptă în jurul crimei, al pedepsirii şi al memoriei acesteia. Faptul că aceste istorisiri pot fi tipărite şi puse în circulaţie dovedeşte că se aşteaptă din partea lor efecte de control ideologic[66], în calitatea lor de fabule veridice bazate pe întîmplări mărunte. Dar faptul că sînt primite cu atîta atenţie, că fac parte din lecturile de bază ale claselor populare arată că acestea din urmă întîlnesc în cuprinsul lor nu numai amintiri, ci şi puncte de sprijin; interesul „din curiozitate" este şi un interes politic. Astfel încît aceste texte pot fi citite ca nişte discursuri cu două faţete, în faptele pe care le narează, în răsunetul pe care li-l acordă şi în gloria pe care o conferă acestor criminali desemnaţi ca „iluştri", şi, desigur, în chiar cuvintele pe care le întrebuinţează (ar trebui studiată utilizarea unor categorii ca „nefericire", „mîrşăvie", ori calificative ca „faimos", „lamentabil" în naraţiuni ca: „Povestea vieţii, a extraordinarelor furturi şi înşelăciuni ale lui Guilleri şi ale tovarăşilor săi şi a nefericitului lor sfîrşit vrednic de plîns"[67]).

Trebuie, firește, să alăturăm acestei literaturi „emoţiile de eşafod" în care, prin intermediul corpului celui supliciat, se înfruntau puterea ce condamna şi poporul care era martorul, participantul, victima eventuală şi „predilectă" a execuţiilor. Pe ur-

---

[65] Cei pe care R. Mandrou îi numeşte cei doi martiri: Cartouche şi Mandrin, cărora trebuie să le fie alăturat şi Guilleri (*De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1964, p. 112). În Anglia, Jonathan Wild, Jack Sheppard şi Claude Duval au jucat un rol asemănător.

[66] Tipărirea şi difuzarea almanahurilor, a foilor volante etc. era, în principiu, supusă unui control strict.

[67] Acest titlu figurează în literatura de groază atît în Normandia, cît şi în Troyes (cf. R. Helot, *La Bibliothèque bleue en Normandie*, 1928).

mele croite de o ceremonie ce canaliza deficitar raporturile de putere pe care se străduia să le ritualizeze a dat năvală o întreagă masă de discursuri care a dus mai departe aceeaşi confruntare; proclamarea postumă a crimelor justifica justiţia, dar, în acelaşi timp, îl glorifica pe criminal. De aici faptul că, foarte curînd, reformatorii sistemului penal au cerut interzicerea acestor foi volante.[68] De aici, faptul că, în rîndurile poporului, exista un atît de viu interes pentru tot ce juca cît de cît rolul epopeii minore şi cotidiene a ilegalismelor. De aici, faptul că aceste foi şi-au pierdut treptat din importanţă pe măsură ce funcţia politică a ilegalismului popular s-a modificat.

Ele au dispărut pe măsură ce se dezvolta o cu totul altă literatură a crimei: o literatură în care crima era glorificată, dar ca una dintre arte, şi tocmai pentru că nu poate fi decît opera unor naturi de excepţie, pentru că dezvăluie monstruozitatea celor tari, a celor puternici, pentru că a fi scelerat este o modalitate printre altele de a fi un privilegiat: de la romanul de groază la De Quincey[r], de la *Castelul din Otranto*[s] la Baudelaire a avut loc o întreagă rescriere a crimei, care reprezintă şi o apropriere a criminalităţii în forme admisibile. E vorba aparent de o descoperire a frumuseţii şi măreţiei crimei; de fapt, nu avem de-a face decît cu afirmarea faptului că şi măreţia are dreptul la crimă şi că, mai mult decît atît, aceasta devine privilegiul exclusiv al celor cu adevărat mari. Crimele frumoase nu sînt de nasul amărîţilor obişnuiţi cu ilegalismele de zi cu zi. În ce priveşte literatura poliţistă, începînd cu Gaboriau[s], ea urmează această primă deplasare: datorită şiretlicurilor, subtilităţilor şi agerimii extreme a inteligenţei sale, criminalul pe care ea îl înfăţişează nu poate fi bănuit; iar duelul dintre două caractere tipice — asasinul şi detectivul — va constitui forma esenţială a confruntării. Ne aflăm în punctul cel mai depărtat de istorisirile ce redau în

---

[68] Cf. de ex. Lacretelle: „Pentru satisfacerea nevoii de emoţii tari ce ne încearcă, pentru aprofundarea impresiei produse de un mare exemplu sînt lăsate să circule aceste istorisiri înspăimîntătoare, poeţii din popor pun stăpînire pe ele şi le răspîndesc faima pretutindeni. Cutare familie aude într-o bună zi cîntîndu-i-se la poartă crima şi supliciul fiilor ei" (*Discours sur les peines infamantes*, 1784, p. 106).

amănunt viaţa şi nelegiuirile criminalului, punîndu-l să-şi dezvăluie el însuşi crimele şi descriind detaliat chinurile îndurate: s-a trecut de la expunerea faptelor şi mărturisire la procesul lent al descoperirii; de la momentul supliciului la faza de anchetă; de la înfruntarea fizică cu puterea la duelul intelectual dintre criminal şi anchetator. Nu numai foile volante dispar în clipa cînd ia naştere literatura poliţistă; ci şi gloria răufăcătorului rustic şi, prin supliciu, sumbra proclamare ca erou. Omul din popor e mult prea simplu acum ca să mai poată fi protagonistul adevărurilor subtile. Noul gen nu mai cunoaşte nici eroi populari, nici mari execuţii; cel rău trebuie să fie şi inteligent; iar dacă e pedepsit, nu trebuie să sufere. Literatura poliţistă transpune în altă clasă socială gloria cu care fusese înconjurat criminalul. Ziarele vor fi cele care, la rubricile de fapte diverse cotidiene, vor reproduce cenuşiul lipsit de măreţie al delictelor şi al pedepsirii lor. Separaţia s-a produs; poporul să înceteze să se mai mîndrească cu crimele sale; marile asasinate au devenit un joc tăcut al minţilor subtile.

NOTE

[a] În Evul Mediu şi sub Vechiul Regim, ordonanţele erau texte de lege ce emanau direct de la autoritatea supremă, cea regală. Apărute în secolul al XII-lea, ordonanţele, spre deosebire de edicte, aveau în vedere întregul regat şi reglementau domenii diverse de ordin politic, instituţional, administrativ, judiciar. Cele mai importante ordonanţe emise în timpul Vechiului Regim au fost cele de la Villers-Cotterêts (1539), Orléans (1560), Moulins (1566), Blois (1579), codul Michau (1629) şi cele elaborate în decursul domniei lui Ludovic XIV: civilă (1667), despre ape şi păduri (1669), penală (1670, la care face referire Foucault), comerţ (1673), marină (1681), codul negru (1685).

[b] *Grand Châtelet* (sau, simplu, *Châtelet*) a fost o fortăreaţă de mici dimensiuni, construită în 1130 pe malul drept al Senei, lîngă Grand Pont, în centrul Parisului, în scopul protejării accesului în Cité. În 1190, ea devine sediul jurisdicţiei vicontelui Parisului şi va adăposti un tribunal şi o închisoare. Reamenajată în mai multe rînduri, ea va fi demolată între 1802 şi 1810. *Petit Châtelet* este perechea celei dinainte, fiind însă plasată pe malul stîng al Senei, în dreptul lui Petit

Pont şi avînd iniţial acelaşi scop de apărare. Din 1398, devine închisoarea anexă a lui *Grand Châtelet*. Va fi şi ea demolată, însă mai devreme, în 1782.

[c] Louis, cavaler de Jaucourt (1704–1780). Erudit francez care a colaborat la *Enciclopedia* lui Diderot cu articole din cele mai variate domenii, ajungînd să redacteze aproape jumătate din numărul total de articole ale ultimelor volume.

[d] Pierre Ayrault/Ayraut sau Petrus Ærodius (1536–1601). Jurisconsult francez care, în lucrarea *De la puissance paternelle*, polemizînd, în special, cu iezuiţii, îi atacă furibund pe cei care, „sub pretextul religiei, fură copiii de la părinţii lor".

[e] Sistemul acuzatorial se caracterizează printr-o procedură în care părţile sînt cele care deţin în exclusivitate iniţiativa, atît pe parcursul instrucţiei, cît şi în instanţă; este vorba, în general, de o procedură orală, publică şi contradictorie. Spre deosebire de sistemul acuzatorial, sistemul inchizitorial (de la latinescul *inquisitor*, „anchetator") se bazează în totalitate pe iniţiativa judecătorului, care dispune de o deplină putere şi libertate de acţiune; acest sistem se caracterizează printr-o procedură secretă, scrisă şi necontradictorie.

[f] *Épreuve(s) judiciaire(s)* (încercări judiciare) este denumirea dată mijloacelor de probare admise la anumite popoare antice (babilonienii, evreii) şi la unele populaţii primitive pentru stabilirea adevărului sau a falsităţii unei acuzaţii. În dreptul feudal european, la astfel de încercări judiciare erau supuşi acuzaţii (şi chiar adversarii), recurgîndu-se, pentru desemnarea vinovatului sau tranşarea unei contestaţii, la judecata lui Dumnezeu. Termenul este sinonim cu ordalia şi cu judecata lui Dumnezeu. „Revin la barbaria dementă a încercărilor [...]. Această modalitate de a judeca oamenii este atît de veche, încît o aflăm la evrei în toate epocile [...] aceasta este legea prin care întregul Occident creştin îşi construieşte dovezile pe care îşi întemeiază acuzaţiile juridice" (Voltaire, *Dicţionar filozofic*).

[g] *Ordalia* (din latinescul medieval *ordalium*, provenit, la rîndul lui, din englezescul vechi *ordel*, „judecată", compus din *or* „mare" şi *dael* „judecată") constituie, în dreptul medieval, o încercare judiciară cu ajutorul elementelor naturale, o judecată a lui Dumnezeu prin apă şi prin foc; sinonimă cu proba judiciară. *Duelul judiciar* era lupta dintre un acuzator şi un acuzat, admisă, în vechime, ca probă juridică. „...Duelul a fost una dintre aceste probe, care s-a menţinut pînă în secolul al şaisprezecelea. Cel care îşi ucidea adversarul avea întotdeauna dreptate" (Voltaire, *Dicţionar filozofic*). *Judecata lui Dumnezeu* constituia un ansamblu de probe la care erau supuşi, în vechime, acu-

zaţii, pentru a li se demonstra culpabilitatea sau inocenţa; judecata lui Dumnezeu este sinonimă cu încercarea judiciară şi cu ordalia.

[h] Giambattista Vico (1668–1744), istoric şi filozof italian. Principala lui operă, monumentala *Ştiinţă nouă (Principiile unei ştiinţe noi cu privire la natura comună a naţiunilor)*, a fost tradusă şi în limba română (de Nina Façon, Editura Univers, 1972).

[i] François Ravaillac (1578–1610). Valet al unui notabil din Angoulême, este admis în Ordinul cistercienilor. Exaltat de predicile ce propovăduiau legitimitatea şi chiar necesitatea tiranicidului, convins că salvează astfel religia catolică, îl asasinează pe Henri IV, care era pe punctul de a declanşa un război împotriva puterilor catolice. Judecat şi condamnat la moarte, este executat în Place de Grève, după ce afirmase tot timpul, chiar sub tortură, că acţionase singur, fără ajutorul nici unui complice, din pură inspiraţie divină.

[j] Începînd din secolul al XIV-lea, locotenentul penal este magistratul delegat pentru judecarea afacerilor penale la tribunalul de la Grand Châtelet.

[k] Henri Pussort (1615–1697), om politic francez, unchi al lui Colbert. Împreună cu nepotul său, a condus Consiliul de Justiţie creat în 1665, participînd astfel la pregătirea tuturor marilor ordonanţe emise în timpul domniei lui Ludovic XIV.

[l] Guillaume de Lamoignon (1617–1677), magistrat francez. A condus delegaţia parlamentară însărcinată cu studierea articolelor pregătite de Consiliul de justiţie şi a contribuit la elaborarea ordonanţei civile şi a celei penale din 1670.

[m] Henry Fielding (1707–1754), romancier englez (*Tom Jones*).

[n] Jean Calas (1698–1762). Negustor francez protestant, devenit celebru prin moartea tragică de care a avut parte în urma unei erori judiciare pricinuite de intoleranţa religioasă. Spînzurîndu-i-se, din motive rămase necunoscute, fiul cel mare, părinţii decid să ascundă adevărul, pentru ca trupul fiului lor să nu fie supus unui tratament infamant. Justiţia îl va acuza pe Calas că şi-a ucis fiul pentru că acesta ar fi manifestat dorinţa să se convertească la catolicism. După suplicierea lui Calas, Voltaire reuşeşte să obţină din partea Consiliului regelui casarea sentinţei date de tribunal şi reabilitarea lui Calas. În urma acestei afaceri judiciare, Voltaire a scris *Tratatul despre toleranţă* (1763).

[o] Pierre Paul Sirven (1709–1777), protestant francez, victimă a unei erori judiciare. Una dintre fiicele lui se aruncă într-o fîntînă pentru a evita convertirea la catolicism. Tatăl, acuzat de omucidere, fuge în Elveţia, fiind condamnat — împreună cu soţia — în contumacie. Voltaire a reuşit să le obţină reabilitarea.

[p] Jean François Lefebvre, cavaler de La Barre (1747–1766). Nobil francez. Acuzat de mutilarea unui crucifix, este arestat împreună cu trei tineri bănuiţi că nu s-au descoperit la trecerea Sfintelor Taine. Condamnat la tăierea mîinii de către tribunalul din Abbeville, face apel la parlamentul din Paris, care ordonă să fie decapitat şi ars pe rug. A murit demn. Solicitată în zadar de Voltaire, reabilitarea sa postumă nu a fost decretată decît abia în 1793, de către Convenţie. De reţinut că, o dată cu arderea lui pe rug, a fost ars şi un exemplar din *Dicţionarul filozofic* al lui Voltaire, găsit asupra condamnatului. Aceste trei afaceri judiciare demonstrează intoleranţa şi fanatismul magistraţilor, fenomene împotriva cărora au luptat filozofii, în frunte cu Voltaire.

[q] Charles Marguerite Mercier Dupaty (1746–1788). Avocat general al parlamentului din Bordeaux, a publicat în 1788 lucrarea *Lettres sur la procédure criminelle en France,* în care susţine necesitatea unei reforme a legislaţiei penale.

[r] Thomas De Quincey (1785–1859). Scriitor englez, autorul *Confesiunilor unui opioman englez* şi al eseului *Despre omor considerat ca una dintre artele frumoase* (apărute şi în traducerea românească a lui Corneliu Rudescu, la Editura pentru Literatură Universală, în 1969; reed. Ed. Univers, 1996).

[s] Roman aparţinînd scriitorului englez Horace Walpole (1717–1797), unul dintre iniţiatorii romanului gotic european.

[t] Émile Gaboriau (1832–1873), romancier francez, creatorul romanului poliţist (*Afacerea Lerouge*, *Domnul Lecoq*).

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Partea a doua

PEDEAPSA

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

PEDEPSIREA GENERALIZATĂ

„Pedepsele să fie moderate şi pe măsura delictelor, pedeapsa cu moartea să nu mai fie pronunţată decît împotriva celor vinovaţi de asasinate, iar supliciile ce produc indignarea oamenilor să fie abolite."[1] Protestul împotriva supliciilor este general în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: poate fi întîlnit la filozofi şi la teoreticienii dreptului; la jurişti, oameni ai legii, parlamentari; în caietele de doleanţe[a] şi la legiuitorii din adunări. Trebuie să se pedepsească nu la fel ca pînă atunci: să fie eliminată înfruntarea fizică dintre suveran şi condamnat; să dispară confruntarea corp la corp între răzbunarea monarhului şi mînia înăbuşită a mulţimii, prin intermediul celui supliciat şi al călăului. În scurtă vreme, supliciul a devenit intolerabil. Revoltător privit din perspectiva puterii, unde trădează tirania, excesul, setea de răzbunare şi „cruda plăcere de a pedepsi"[2]. Umilitor din perspectiva victimei, adusă în stare de deznădejde şi de la care se mai aşteaptă să şi mulţumească „cerului şi judecătorilor care par să-l fi abandonat"[3]. Periculos oricum din pricina sprijinului pe care-l află în el, în încleştarea lor una împotriva celeilalte, violenţa regelui şi violenţa mulţimii. Ca şi cum puterea suverană nu ar vedea, în această emulaţie de sălbăticie, o provocare

---

[1] Astfel rezumă, în 1789, cancelaria poziţia generală exprimată în caietele de doleanţe cu privire la suplicii. Cf. E. Seligman, *La Justice sous la Révolution,* vol. I, 1901, şi A. Desjardin, *Les Cahiers des États généraux et la justice criminelle,* 1883, pp. 13–20.

[2] J. Petion de Villeneuve, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires,* vol. XXVI, p. 641.

[3] A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles,* 1781, p. 125.

pe care o lansează ea însăşi şi la care ar putea într-o bună zi să primească răspuns: obişnuită „să vadă sîngele curgînd", mulţimea învaţă repede „că nu se poate răzbuna decît prin sînge"[4]. În aceste ceremonii, ce fac obiectul atîtor învestiri adverse, e percepută încrucişarea dintre lipsa de măsură a justiţiei înarmate şi furia mulţimii ameninţate. În acest raport, Joseph de Maistre[b] va recunoaşte unul din mecanismele fundamentale ale puterii absolute: călăul constituie o rotiţă între principe şi popor; moartea al cărei purtător este seamănă cu moartea ţăranilor şerbi ce construiau Sankt-Petersburgul luptînd cu mlaştinile şi ciuma: este un principiu de universalizare; face din voinţa unică a despotului o lege pentru toţi, şi din fiecare din corpurile zdrobite o cărămidă la edificarea statului; ce contează că loveşte în nevinovaţi! La nivelul aceleiaşi violenţe, primejdioase şi rituale, reformatorii veacului al XVIII-lea au denunţat, dimpotrivă, ceea ce excede, de o parte şi de cealaltă, exercitarea legitimă a puterii: tirania, după ei, e o ripostă la revoltă; se cheamă una pe cealaltă. Pericol dublu. Trebuie în sfîrşit ca justiţia penală, în loc să se răzbune, să pedepsească.

Această necesitate a unei pedepse fără supliciu e formulată mai întîi ca o reacţie sufletească ori a firii revoltate: în cel mai rău dintre asasini un lucru măcar trebuie respectat atunci cînd pedepsim: „faptul că e om". Va veni, în secolul al XIX-lea, o zi cînd acest „om" descoperit în criminal va deveni ţinta intervenţiei penale, obiectul pe care aceasta pretinde să-l corecteze şi să-l transforme, domeniul unei serii întregi de ştiinţe şi practici bizare — „penitenciare", „criminologice". Dar, în epoca Luminilor, omul e opus barbariei supliciilor nu ca temă a unei cunoaşteri pozitive, ci ca limită de drept: frontieră legitimă a puterii punitive. „Omul" este nu ceea ce ea trebuie să atingă dacă vrea să-l modifice, ci ceea ce trebuie să lase neatins pentru a putea fi respectat. *Noli me tangere,* „nu mă atinge". Ea marchează punctul în care răzbunarea suveranului trebuie să se oprească. „Omul" pe care reformatorii l-au opus despotismului de eşafod este şi el un om-măsură: nu a lucrurilor, ci a puterii.

---

[4] Lachèze, „Discours à la Constituante", 3 iunie 1791, *Archives parlementaires,* vol. I.

Problemă, deci: cum a fost acest om-limită opus practicii tradiţionale a pedepselor? În ce fel a ajuns el să constituie marea justificare morală a mişcării de reformă? De ce această oroare unanimă faţă de suplicii şi o asemenea insistenţă lirică în sprijinul unor pedepse „umane"? Sau — ceea ce e acelaşi lucru — cum se articulează, într-o unică strategie, cele două elemente — „măsură" şi „omenie" — prezente în toate revendicările pentru o penalitate îmblînzită? Elemente atît de necesare şi totuşi atît de nesigure, încît — aşa confuze şi mereu asociate cum sînt în cadrul aceleiaşi relaţii îndoielnice — tot peste ele dăm şi astăzi, cînd se pune din nou, ca întotdeauna, problema unei economii a pedepselor. Lucrurile se petrec ca şi cum secolul al XVIII-lea ar fi inaugurat criza acestei economii, propunînd, ca soluţie, legea fundamentală conform căreia pedeapsa trebuie să aibă „omenia" ca „măsură", fără să se fi putut da un sens definitiv acestui principiu, considerat, cu toate acestea, de neocolit. Este nevoie, prin urmare, să povestim naşterea şi începutul acestei enigmatice „îmblînziri".

*

Sînt ridicaţi în slăvi marii „reformatori" — Beccaria, Servan, Dupaty ori Lacretelle[c], Duport[d], Pastoret[e], Target[f], Bergasse[g], ca şi cei care au redactat caietele Stărilor ori membrii Constituantei — pentru că au reuşit să impună această îmblînzire unui aparat judiciar şi unor teoreticieni „clasici" care, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, continuau încă să o respingă, cu o rigoare argumentată.[5]

Trebuie totuşi să încadrăm această reformă într-un proces pe care istoricii l-au observat de puţină vreme, în urma studierii arhivelor judiciare: e vorba de ameliorarea penalităţii în cursul secolului al XVIII-lea sau, mai exact, dubla mişcare prin care, în cursul acestei perioade, crimele par să piardă din violenţă, iar pedepsele, reciproc, scad parţial în intensitate, însă cu preţul unor intervenţii sporite. Începînd cu sfîrşitul secolului al XVII-lea,

[5] Cf. în special polemica lui Muyart de Vouglans împotriva lui Beccaria, *Réfutation du Traité des délits et des peines,* 1766.

se poate, într-adevăr, observa o diminuare considerabilă a numărului crimelor sîngeroase şi, în general, al agresiunilor fizice; delictele împotriva proprietăţii par să ia locul crimelor violente; furtul şi escrocheria par să ia locul omorurilor, vătămărilor şi loviturilor; delincvenţa de ansamblu, ocazională, dar frecventă a celor mai defavorizate clase este înlocuită de o delincvenţă limitată şi „specializată"; criminalii veacului al XVII-lea sînt „oameni fără vlagă, prost hrăniţi, acţionînd spontan, la mînie, criminali sezonieri"; cei ai secolului al XVIII-lea sînt „rafinaţi, şireţi, şmecheri, care acţionează premeditat" — o criminalitate de „marginali"[6]; în sfîrşit, se modifică şi organizarea internă a delincvenţei: marile bande de răufăcători (tîlhari grupaţi în mici unităţi înarmate, trupe de contrabandişti ce îi atacau pe perceptori, soldaţi concediaţi ori dezertori ce vagabondau împreună) tind să se dizolve; mai bine urmărite, desigur, forţate să-şi micşoreze efectivul pentru a putea trece neobservate — nu mai mult decît o mînă de oameni, cel mai adesea —, aceste bande se mulţumesc cu operaţiuni de mai mică anvergură, cu o mai mică desfăşurare de forţe şi cu mai puţine riscuri de conflict sîngeros: „Lichidarea fizică sau dislocarea instituţională a marilor bande... fac loc, după 1755, unei delincvenţe antiproprietate, care se va dovedi individualistă sau devine opera unor grupuri foarte restrînse, compuse din tîlhari ce acţionau noaptea ori hoţi de buzunare: efectivul lor nu depăşeşte patru persoane."[7] O tendinţă de ansamblu reorientează ilegalismul[h] de la atacarea corporală spre deturnarea mai mult sau mai puţin directă a bunurilor; şi de la „criminalitatea de masă" spre o „criminalitate periferică, marginală", rezervată în mare parte profesioniştilor. E ca şi cum ar fi avut loc o progresivă scădere a debitului — „o dezamorsare a tensiunilor ce domină raporturile umane, [...] un mai bun control al impulsurilor violente"[8] — şi

---

[6] P. Chaunu, in *Annales de Normandie,* 1962, p. 236, şi 1966, pp. 107–108.

[7] E. Le Roy-Ladurie, in *Contrepoint,* 1973.

[8] N. W. Mogensen, *Aspects de la société augeronne aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971. Teză dactilografiată, p. 326. Autorul arată că, în ţinutul Auge, crimele violente sînt, în ajunul Revoluţiei, de patru ori mai puţin numeroase decît la sfîrşitul domniei lui Ludovic XIV. În general, lucrările

ca şi cum practicile de nerespectare a legii ar fi slăbit ele însele silnicia asupra corpului, căutînd alte obiective. Moderare a crimelor înainte de îmblînzirea legilor. Or, această transformare nu poate fi ruptă de o serie de procese care o subîntind; şi, în primul rînd, cum notează P. Chaunu[8], de o modificare în jocul presiunilor economice, de o ridicare generală a nivelului de trai, de o pronunţată creştere demografică, de o înmulţire a averilor şi a proprietăţilor, ca şi a „nevoii de securitate ce decurge din aceasta"[9]. De-a lungul secolului al XVIII-lea, se constată, în plus, o anumită înăsprire a justiţiei, ale cărei texte devin, în mai multe puncte, mai severe: în Anglia, din cele 223 de crime capitale definite la începutul secolului al XIX-lea, 156 fuseseră definite şi incriminate în ultima sută de ani[10]; în Franţa, legislaţia referitoare la vagabondaj fusese reînnoită şi înăsprită în mai multe rînduri cu începere din secolul al XVII-lea; o activitate mai riguroasă şi mai meticuloasă a justiţiei tinde să se exercite asupra unei întregi delincvenţe mărunte pe care altădată o lăsa să scape mult mai uşor: „ea devine în secolul al XVIII-lea mai înceată, mai apăsătoare, mai severă faţă de furt, a cărui frecvenţă relativă a crescut şi faţă de care ea începe să capete nuanţe burgheze de justiţie de clasă"[11]; dezvoltarea, mai ales în Franţa, dar în special la Paris, a unui aparat poliţienesc ce împiedică amplificarea unei criminalităţi organizate şi de suprafaţă,

---

coordonate de Pierre Chaunu referitoare la criminalitatea din Normandia demonstrează această creştere a fraudei în detrimentul violenţei. Cf. articolele semnate de B. Boutelet, J.Cl. Gégot şi V. Boucheron în *Annales de Normandie* din 1962, 1966 şi 1971. Pentru Paris, cf. P. Pétrovitch, în *Crime et criminalité en France aux XVIIe et XVIIIe siècles,* 1971. Acelaşi fenomen, se pare, în Anglia; cf. Ch. Hibbert, *The Roots of Evil,* 1966, p. 72; şi J. Tobias, *Crime and Industrial Society,* 1967, p. 37 sq.

9 P. Chaunu, *Annales de Normandie,* 1971, p. 56.

10 Thomas Fowell Buxton, *Parliamentary Debate,* 1819, XXXIX.

11 E. Le Roy-Ladurie, *Contrepoint,* 1973. Studiul Arlettei Farge despre *Le Vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle,* 1974, confirmă această tendinţă: între 1750 şi 1755, 5% din numărul sentinţelor referitoare la acest fapt condamnă la galere, procent ce va creşte pînă la 15 % între 1775 şi 1790: „severitatea tribunalelor se accentuează cu timpul [...] o ameninţare planează asupra valorilor utile societăţii, care se doreşte ordonată şi respectînd proprietatea" (pp.130–142).

împingînd-o spre forme mai discrete. Iar la tot acest ansamblu de măsuri trebuie să mai adăugăm şi credinţa, aproape generală, într-o creştere neîncetată şi periculoasă a numărului de crime. În timp ce istoricii de azi constată o împuţinare a marilor bande de răufăcători, Le Trosne le vedea abătîndu-se ca nişte nori de lăcuste asupra satelor franceze: „Sînt nişte insecte voracе, ce distrug zilnic avutul cultivatorilor. Sînt, ca să vorbim la propriu, trupe inamice răspîndite pe suprafaţa teritoriului, care trăiesc după bunul lor plac ca într-o ţară ocupată şi care, cu titlu de pomană, percep veritabile impozite": pe ţăranii săraci îi costă mai mult decît impozitul: cel puţin o treime din venituri, acolo unde impunerea este cea mai ridicată.[12] Majoritatea observatorilor susţin că delincvenţa este în creştere; susţin acest lucru, desigur, adepţii unei mai mari rigori; îl susţin şi cei ce consideră că o justiţie care şi-ar modera brutalitatea ar fi mai eficientă, mai puţin dispusă să dea de una singură înapoi dinaintea consecinţelor propriilor acţiuni[13]; îl susţin magistraţii ce se consideră depăşiţi de numărul de procese: „mizeria mulţimilor şi corupţia moravurilor au înmulţit numărul crimelor şi vinovaţii"[14]; îl demonstrează, în orice caz, practica reală a tribunalelor. „Tocmai ultimii ani ai Vechiului Regim sînt cei care vestesc deja era revoluţionară şi imperială. Ne frapează, în procesele din anii 1782–1789, sporirea riscurilor. Asprime faţă de săraci, refuz concertat de a depune mărturie, creştere reciprocă a neîncrederii, urii şi fricii."[15]

De fapt, deriva unei criminalităţi de sînge spre o criminalitate de fraudă face parte dintr-un mecanism complex, în care sînt prezente dezvoltarea producţiei, creşterea averilor, o valorificare juridică şi morală mai accentuată a raporturilor de proprietate, metode de control mai riguroase, o supraveghere mai strictă a populaţiei, tehnici mai perfecţionate de reperaj, prin-

---

[12] G. Le Trosne, *Mémoires sur les vagabonds*, 1764, p. 4.

[13] Cf. de exemplu C. Dupaty, *Mémoire justificatif pour trois hommes condamnés à la roue*, 1786, p. 247.

[14] Unul din preşedinţii Camerei din Tournelle, într-o adresă către rege, 2 august 1768, citat în Arlette Farge, p. 66.

[15] P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1966, p. 108.

dere, informare: deplasarea practicilor de nerespectare a legii este corelativă unei extinderi şi cizelări a practicilor punitive.

Transformare generală de atitudine, „schimbare ţinînd de domeniul spiritului şi al subconştientului"[16]? Posibil, dar mai sigur şi mai nemijlocit, efort de adaptare a mecanismelor de putere ce încadrează existenţa indivizilor; adaptare şi cizelare a aparatelor care preiau şi ţin sub control comportarea de zi cu zi a acestora, identitatea, activitatea şi gesturile lor aparent lipsite de importanţă; alt fel de politică faţă de mulţimea de corpuri şi forţe pe care o reprezintă o populaţie. Ceea ce se schiţează în felul acesta este, desigur, nu atît un respect nou pentru calitatea de oameni a condamnaţilor — supliciile sînt încă frecvente chiar şi în cazul crimelor uşoare —, cît o tendinţă spre o justiţie mai subtilă şi mai fină, spre o supraveghere penală mai riguroasă a corpului social. Conform unui proces circular, pragul de trecere spre crimele violente urcă, intoleranţa faţă de delictele economice creşte, controalele devin mai frecvente, iar intervenţiile penale în acelaşi timp mai timpurii şi mai numeroase.

Or, dacă punem faţă în faţă acest proces cu discursul critic al reformatorilor, ne va fi dat să constatăm o remarcabilă coincidenţă strategică. Într-adevăr, ceea ce aceştia atacă la nivelul justiţiei tradiţionale, înainte de a stabili principiile unei noi penalităţi, este tocmai caracterul excesiv al pedepselor; dar este vorba de un exces provocat de o lipsă de regularitate mai curînd decît de un abuz al puterii punitive. La 24 martie 1790, Thouret deschide, în cadrul Constituantei, discuţia cu privire la noua organizare a puterii judecătoreşti. Putere, după el, „denaturată" în Franţa în trei moduri. Printr-o apropriere privată: slujba de judecător se vinde şi se cumpără; se moşteneşte; are o valoare de marfă şi, prin urmare, dreptatea pe care judecătorul o împarte este oneroasă. Printr-o confuzie între două tipuri de putere: aceea care face dreptate şi formulează o sentinţă aplicînd legea şi aceea care face legea ca atare. În sfîrşit, prin existenţa unei serii întregi de privilegii ce fac nesigură activitatea

[16] Expresia îi aparţine lui N.W. Mogensen, *loc. cit.*

justiției: există tribunale, proceduri, părți și chiar delicte „privilegiate" și care se plasează în afara dreptului comun.[17] Aceasta nu e decît una dintre numeroasele formulări ale unor critici vechi de cel puțin o jumătate de secol, care, toate, denunță în această denaturare principiul unei justiții discontinue. Justiția penală e discontinuă în primul rînd din cauza mulțimii de instanțe care au sarcina să o exercite și care nu se constituie niciodată într-o piramidă unică și continuă.[18] Chiar și lăsînd la o parte jurisdicțiile religioase, nu putem să nu ținem seama de discontinuitățile, suprapunerile și conflictele dintre diferitele justiții: ale seniorilor, importante încă în reprimarea delictelor de mică importanță; ale regelui, ele însele numeroase și prost coordonate (curțile suverane intră frecvent în conflict cu tribunalele prezidate de reprezentanți ai regelui și mai ales cu prezidiile recent create ca instanțe intermediare); cele care, de drept sau de fapt, sînt asigurate de instanțe administrative (precum intendenții) sau polițienești (precum ofițerii de jandarmi și locotenenții de poliție); la care mai trebuia adăugat și dreptul deținut de rege sau de reprezentanții acestuia de a lua în afara oricărei proceduri normale decizii (de întemnițare sau exilare). Aceste instanțe multiple, tocmai datorită pletorei lor, se neutralizează unele pe altele și sînt incapabile să acopere întregul corp social. Încîlceala lor face ca justiția penală să fie în mod paradoxal lacunară. Lacunară din pricina diferențelor de cutume și proceduri, în ciuda Ordonanței generale din 1670; lacunară din cauza conflictelor interne de competență; lacunară din cauza intereselor particulare — politice sau economice — pe care fiecare instanță le are de apărat; lacunară, în sfîrșit, din pricina intervențiilor puterii regale care poate împiedica, prin grațieri, comutări, citări în consiliu ori presiuni directe asupra magistraților, cursul uniform și auster al justiției.

Mai curînd decît de slăbiciune sau cruzime, în critica reformatorilor se vorbește de o deficitară economie a puterii. Prea

---

[17] *Archives parlementaires*, vol. XII, p. 344.

[18] Despre acest subiect putem trimite, între alții, la S. Linguet, *Nécessité d'une réforme dans l'administration de la justice*, 1764, sau la A. Boucher d'Argis, *Cahier d'un magistrat*, 1789.

multă putere deţinută de jurisdicţiile inferioare, ce pot — cu concursul ignoranţei şi al sărăciei condamnaţilor — să neglijeze apelurile de drept şi să trimită fără control spre executare sentinţe arbitrare; prea multă putere de partea unei acuzări căreia îi sînt puse la dispoziţie mijloace aproape nelimitate de urmărire, în timp ce acuzatul este total dezarmat în faţa lor, ceea ce-i face pe judecători să fie cînd prea severi, cînd, prin reacţie, prea indulgenţi; prea multă putere în mîinile judecătorilor, care se pot mulţumi cu probe insuficiente, dacă acestea sînt „legale", şi care dispun de o suficient de mare libertate în alegerea pedepselor; prea multă putere acordată „oamenilor regelui", nu numai faţă de acuzaţi, ci şi faţă de ceilalţi magistraţi; în sfîrşit, prea multă putere exercitată de rege, care poate să suspende cursul justiţiei, să-i modifice deciziile, să-i desesizeze pe magistraţi, să-i revoce sau să-i exileze, să-i înlocuiască cu judecători beneficiind de însărcinare regală. Paralizia justiţiei se datorează nu atît unei slăbiciuni, cît unei repartizări prost reglate a puterii, concentrării acesteia în cîteva puncte, ca şi conflictelor şi discontinuităţilor ce rezultă din această concentrare.

Or, această disfuncţie a puterii trimite la un exces central: ceea ce s-ar putea numi „supraputerea" monarhică, ce identifică dreptul de a pedepsi cu puterea personală a suveranului. Identificare teoretică ce face din rege *fons iustitiae* „izvorul dreptăţii"; dar ale cărei consecinţe practice pot fi descifrate chiar şi în ceea ce pare a se opune acestuia şi a-i limita absolutismul. Datorită faptului că regele, din raţiuni de vistierie, îşi ia dreptul de a vinde slujbe din justiţie care îi „aparţin", el ajunge să fie înconjurat de magistraţi-proprietari ai funcţiilor pe care le deţin nu doar indocili, ci şi ignoranţi, interesaţi, gata de compromisuri. Din cauza faptului că nu încetează să creeze noi funcţii, regele sporeşte conflictele de putere şi de atribuţii. Fiindcă-şi exercită prea din scurt puterea asupra „oamenilor" lui şi le acordă o putere aproape discreţionară, el intensifică conflictele din magistratură. Din cauză că a pus justiţia în concurenţă cu prea multe proceduri pripite (jurisdicţiile ofiţerilor de jandarmi sau ale locotenenţilor de poliţie) sau cu măsuri de

ordin administrativ, regele paralizează justiţia statornicită, o face să fie cînd indulgentă şi nesigură, cînd grăbită şi severă.[19]

Deci sînt sacrificate nu atît, sau nu numai privilegiile justiţiei, arbitrariul, vechea aroganţă ori drepturile ei lipsite de control, ci mai curînd amestecul ei de slăbiciuni şi excese, de exagerări şi lacune şi, în primul rînd, cauza însăşi a acestui amestec — supraputerea monarhică. Veritabilul obiectiv al reformei — şi aceasta încă din formulările ei cele mai generale — nu este atît acela de a întemeia un nou drept punitiv, bazat pe principii mai echitabile; ci de a stabili o nouă „economie" a puterii punitive, de a-i asigura o mai bună repartizare, de a face în aşa fel încît să nu mai fie nici prea concentrată în cîteva puncte privilegiate, nici prea risipită între instanţe ce se opun unele altora; să fie, din contră, distribuită în circuite omogene, capabile să se exercite pretutindeni, în mod continuu şi pînă la grăuntele cel mai fin al corpului social.[20] Reforma dreptului penal trebuie văzută ca o strategie de reorganizare a puterii punitive, în modalităţi care să o facă mai firească, mai eficace, mai constantă şi mai nuanţată în efecte; care, pe scurt, să-i sporească efectele, diminuîndu-i atît costul economic (disociind-o, adică, de sistemul de proprietate, de cumpărare şi vînzare, de venalitatea atît a funcţiilor, cît şi a deciziilor în sine), cît şi costul politic (disociind-o de arbitrariul puterii monarhice). Noua teorie juridică a penalităţii acoperă, în fapt, o nouă „economie politică" a puterii punitive. Devine astfel mai lesne de înţeles

---

[19] Despre această critică a „surplusului de putere" şi a deficitarei lui repartizări în aparatul judiciar, cf. în special C. Dupaty, *Lettres sur la procédure criminelle*, 1788; P.L. de Lacretelle, *Dissertation sur le ministère public*, in *Discours sur le préjugé des peines infamantes*, 1784; G. Target, *L'Esprit des cahiers présentés aux États généraux*, 1789.

[20] Cf. N. Bergasse, despre puterea judecătorească: „Trebuie ca, despărţită de orice fel de activitate îndreptată împotriva regimului politic al statului şi nedispunînd de nici o influenţă asupra voinţelor ce participă la formarea acestui regim sau la menţinerea lui, ea să dispună, pentru a putea lua apărarea tuturor indivizilor şi a tuturor drepturilor, de o astfel de forţă care, atotputernică în a apăra şi a proteja, să devină absolut lipsită de putere din clipa în care, schimbîndu-i-se destinaţia, s-ar încerca folosirea ei pentru a oprima" (*Rapport à la Constituante sur le pouvoir judiciaire*, 1789, pp. 11–12).

de ce această „reformă" nu a avut un punct de plecare unic. Nu cei mai luminaţi dintre subiecţii de drept, nici filozofii, adversari ai despotismului şi prieteni ai omului, şi nici măcar grupurile sociale opuse parlamentarilor sînt cei ce s-au aflat în punctul de pornire al reformei. Sau, mai exact, nu numai ei; în acelaşi proiect global al unei noi împărţiri a puterii punitive şi al unei noi repartizări a efectelor acesteia s-au întîlnit multe interese diferite. Reforma nu a fost pregătită în afara aparatului judiciar şi împotriva tuturor reprezentanţilor lui; a fost pregătită, şi încă în ce avea ea mai important, din interior, de către un mare număr de magistraţi şi plecînd de la obiective ce le erau comune şi de la conflicte de putere care îi opuneau pe unii altora. Desigur, reformatorii nu constituiau majoritatea magistraţilor; dar cei ce i-au schiţat principiile generale au fost oameni ai legii; o putere judecătorească asupra căreia să nu apese exerciţiul nemijlocit al suveranităţii monarhului; care să fie eliberată de pretenţia de a legifera; care să fie desprinsă de raporturile de proprietate; şi care, neavînd alte însărcinări decît pe aceea de a judeca, să poată să şi-o exercite cum trebuie. Într-un cuvînt, puterea judecătorească să nu mai depindă de nenumăratele privilegii, discontinue şi adesea contradictorii, ale suveranităţii, ci de efectele continuu distribuite ale puterii publice. Acest principiu general defineşte o strategie de ansamblu care a adăpostit multe bătălii diferite. Cele ale unor filozofi precum Voltaire şi ale unor publicişti precum Brissot[k] sau Marat[l]; dar şi cele ale unor magistraţi ce aveau totuşi interese foarte diferite: Le Trosne, consilier la instanţa din Orléans, şi Lacretelle, avocat general la parlament; Target, care, împreună cu parlamentul, se opune reformei lui Maupeou[m]; dar şi J.N. Moreau[n], susţinător al puterii regale împotriva parlamentarilor; Servan şi Dupaty, magistraţi amîndoi, dar aflaţi în conflict cu colegii lor etc.

De-a lungul întregului secol al XVIII-lea, în interiorul şi exteriorul aparatului judiciar, în practica penală de zi cu zi, ca şi în critica instituţiilor se poate observa formarea unei noi strategii de exercitare a puterii punitive. Iar „reforma" propriu-zisă, aşa cum este ea formulată în teoriile asupra dreptului sau cum e schematizată în proiecte, nu este decît prelungirea politică sau

filozofică a acestei strategii, avînd drept obiective originare: să facă din pedepsirea şi din reprimarea ilegalismelor o funcţie firească, coextensivă la întreaga societate; să pedepsească nu mai puţin, ci mai bine; să pedepsească, poate, cu o asprime domolită, dar numai pentru a pedepsi în chip cu adevărat universal şi necesar; să insereze puterea de a pedepsi mai adînc în corpul social.

*

Contextul în care a apărut reforma nu este aşadar acela al unei noi sensibilităţi, ci al unei politici diferite cu privire la nerespectarea legii.

Se poate, schematic, afirma că, sub Vechiul Regim, fiecare dintre diferitele straturi sociale îşi avea propria marjă tolerată de nerespectare a legii: neaplicarea legii, nerespectarea nenumăratelor edicte sau ordonanţe erau o condiţie a funcţionării politice şi economice a societăţii. Trăsătură ce nu e specifică Vechiului Regim? Firește. Dar acest ilegalism era pe atunci într-atît de înrădăcinat şi de necesar traiului fiecăruia dintre straturile sociale în parte, încît se poate spune că avea coerenţa şi economia sa proprii. În unele cazuri, el îmbrăca o formă statutară, care-l făcea să fie nu atît o nerespectare a legii, cît mai curînd o exonerare firească; era vorba de privilegiile acordate indivizilor şi comunităţilor. În alte cazuri, el avea forma unei nerespectări de proporţii şi generale care făcea ca timp de zeci şi chiar sute de ani să existe ordine repetat publicate şi reînnoite ce nu erau niciodată puse în aplicare. În alte cazuri, era vorba de perimări progresive care permiteau uneori reactivări bruşte. În alte cazuri, de o consimţire tacită a puterii, de o neglijenţă sau pur şi simplu de imposibilitatea efectivă de a impune legea şi de a-i pedepsi pe infractori. Păturile cele mai defavorizate ale populaţiei nu dispuneau, în principiu, de privilegii: beneficiau însă, între limitele a ceea ce le era impus prin legi şi cutume, de un spaţiu de toleranţă, cucerit prin forţă sau insistenţă; iar acest spaţiu constituia pentru ele o condiţie indispensabilă existenţei în asemenea măsură, încît erau adeseori gata să

se răscoale pentru a şi-l apăra; încercările repetate de a reduce acest spaţiu, prin reactualizarea unor vechi reguli sau prin rafinarea procedeelor represive provocau, de fiecare dată, tulburări populare, la fel cum încercările de reducere a anumitor privilegii agitau nobilimea, clerul şi burghezia.

Or, acest ilegalism ineluctabil şi avînd formele lui specifice pentru fiecare pătură socială în parte se găsea prins într-o serie de paradoxuri. În zonele inferioare, el se învecina cu criminalitatea, de care îi era greu să se disocieze juridic, dacă nu şi moral: de la ilegalismul fiscal pînă la cel vamal, apoi pînă la contrabandă, tîlhărie, lupta armată împotriva perceptorilor, apoi chiar împotriva soldaţilor înşişi şi ajungînd pînă la revoltă exista o continuitate în interiorul căreia hotarele erau dificil de trasat; ilegalismul se mai învecina şi cu vagabondajul (sever pedepsit de regulamente nicicînd aplicate), cu tot ce presupunea acesta în materie de jafuri, furturi calificate, asasinate chiar, şi care slujea drept soluţie pentru şomeri, pentru lucrătorii care fugiseră într-ascuns de la patroni, pentru servitorii ce aveau un motiv sau altul să-şi părăsească stăpînii, pentru ucenicii maltrataţi, pentru soldaţii ce dezertau şi pentru toţi cei ce voiau să scape de înrolarea cu forţa. Astfel încît criminalitatea era clădită pe un ilegalism mai larg, de care păturile populare erau ataşate ca de o condiţie a existenţei lor; şi, invers, ilegalismul constituia un factor permanent de creştere a criminalităţii. De aici, rezulta o ambiguitate în atitudinile populare: pe de o parte, criminalul — mai ales cînd era vorba de un contrabandist sau de un ţăran izgonit de abuzurile unui stăpîn — se bucura de o punere spontană în valoare: în violenţele lui, era reînnodată tradiţia vechilor lupte; dar, pe de altă parte, cel care, la adăpostul unui ilegalism acceptat de populaţie, comitea crime îndreptate împotriva acesteia — de pildă, cerşetorul vagabond care fura sau asasina — devenea cu uşurinţă obiectul unei aversiuni deosebite: căci întorsese împotriva celor mai defavorizaţi un ilegalism de-acum integrat condiţiilor de existenţă ale acestora. În jurul crimelor, se împleteau astfel glorificarea şi blamul; sprijinul efectiv şi teama alternau în privinţa acestei categorii nestatornice, de care poporul se simţea foarte apropiat, dar în sînul căreia se ştia că poate lua naştere crima. Ilegalismul popu-

lar cuprindea un nucleu de criminalitate ce constituia deopotrivă forma sa extremă şi pericolul său intern.

Or, între acest ilegalism de jos şi ilegalismele celorlalte pături sociale nu exista nici totală convergenţă, nici opoziţie funciară. În general, diferitele ilegalisme proprii fiecărui grup în parte întreţineau unele faţă de altele raporturi în acelaşi timp de rivalitate, concurenţă, conflicte de interese, dar şi de sprijin reciproc şi complicitate: refuzul ţăranilor de a plăti anumite taxe către stat sau Biserică nu era neapărat privit cu ochi răi de proprietarii de pămînturi; neaplicarea, de către meşteşugari, a regulilor de fabricare era adeseori încurajată de noii antreprenori; contrabanda — istoria lui Mandrin[o], adăpostit de întreaga populaţie, primit la castele şi protejat de parlamentari, stă mărturie — era foarte larg susţinută. La limită, secolul al XVIII-lea a cunoscut coalizarea diferitelor nesupuneri fiscale în revolte grave ale unor straturi ale populaţiei aflate la foarte mare distanţă unele de altele. Jocul reciproc al ilegalismelor făcea aşadar parte din viaţa politică şi economică a societăţii. Mai mult chiar: un anumit număr de transformări (căderea în uitare, de pildă, a regulamentelor lui Colbert[p], nerespectarea obstacolelor vamale din interiorul regatului, dislocarea practicilor corporatiste) avuseseră loc în breşa lărgită zilnic de ilegalismul popular; or, burghezia avusese nevoie de aceste transformări; şi pe ele îşi întemeiase ea o parte a avîntului economic. Tolerarea devenea în astfel de cazuri încurajare.

Dar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, procesul tinde să se inverseze. În primul rînd, o dată cu creşterea generală a bogăţiei, dar şi cu puternicul avînt demografic, ţinta principală a ilegalismului popular tind să nu o mai constituie în primul rînd drepturile, ci bunurile: tîlhăriile şi furtul tind să ia locul contrabandei şi al luptei armate împotriva oamenilor de finanţe. Şi astfel, ţăranii, fermierii, meşteşugarii încep să devină victima predilectă. Le Trosne nu făcea, desigur, decît să exagereze o tendinţă reală atunci cînd îi descria pe ţărani suferind de pe urma abuzurilor comise de vagabonzi mai mult decît, în trecut, din pricina pretenţiilor feudalilor; hoţii s-au abătut acum asupra locuitorilor satelor ca un nor de insecte dăunătoare,

devorînd recoltele şi golind hambarele.[21] Se poate afirma că în secolul al XVIII-lea a început o criză progresivă a ilegalismului popular; şi că nici mişcările de la începutul Revoluţiei (legate de respingerea drepturilor senioriale), nici cele de mai tîrziu (la care se adăugau lupta împotriva drepturilor proprietarilor, protestul politic şi religios, refuzul înrolărilor) nu au reuşit să-l refacă în forma sa veche şi acceptată. În plus, dacă o bună parte a burgheziei admisese, fără prea multe probleme, ilegalismul drepturilor, îi venea însă greu să-l suporte cînd era vorba de ceea ce ea considera a fi drepturile ei de proprietate. Nimic nu este mai grăitor în această privinţă decît problema delincvenţei ţărăneşti de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în special după declanşarea Revoluţiei.[22] Trecerea spre o agricultură intensivă exercită asupra drepturilor de folosinţă, asupra derogărilor de la lege şi măruntelor ilegalisme acceptate o presiune crescîndă. În plus, dobîndită parţial de burghezie, despovărată de obligaţiile feudale ce apăsau asupra ei, proprietatea asupra pămîntului devine o proprietate absolută: toate derogările de la lege pe care ţărănimea le obţinuse sau le păstrase (renunţarea la vechi obligaţii sau întărirea practicilor nelegale: dreptul de păşunat pe pîrloagă, strîngerea lemnelor etc.) sînt acum urmărite judiciar de noii proprietari, care le conferă pur şi simplu statutul de infracţiune (provocînd astfel în rîndurile populaţiei o serie de reacţii în lanţ, din ce în ce mai ilegale sau, dacă vrem, din ce în ce mai criminale: distrugerea îngrăditurilor, furtul sau uciderea de animale, incendieri, violenţe, asasinate).[23] O dată cu noul statut al proprietăţii, ilegalismul drepturilor, care asigura de multe ori supravieţuirea celor mai sărmani, tinde să devină un ilegalism ce vizează bunurile. Va trebui, prin urmare, să fie pedepsit.

Iar dacă burghezia suportă cu dificultate acest ilegalism atunci cînd el priveşte proprietatea funciară, îl va considera de-a dreptul intolerabil la nivelul proprietăţii comerciale şi indus-

---

[21] Le Trosne, *Mémoire sur les vagabonds*, 1764, p. 4.

[22] Y.-M. Bercé, *Croquants et nu-pieds*, 1974, p. 161.

[23] Cf. O. Festy, *Les Délits ruraux et leur répression sous la Révolution et le Consulat*, 1956; M. Agulhon, *La vie sociale en Provence*, 1970.

triale: dezvoltarea porturilor, apariţia marilor antrepozite unde sînt stocate mărfurile, organizarea atelierelor de mari dimensiuni (cu o cantitate considerabilă de materii prime, unelte, produse finite, ce aparţin antreprenorului şi sînt greu de supravegheat) impun de asemenea o riguroasă reprimare a ilegalismului. Modul în care bogăţia tinde să fie investită la niveluri cantitative total noi în mărfuri şi maşini presupune o intoleranţă sistematică şi viguroasă la adresa ilegalismului. Fenomenul este fireşte cît se poate de evident acolo unde avîntul economic este mai intens. Colquhoun furnizase probe cifrice ale acestei urgenţe de a reprima nenumăratele practici ilegale, care, numai în cazul Londrei, se prezenta astfel: după estimările antreprenorilor şi ale companiilor de asigurări, furturile de produse importate din America şi depozitate pe cheiurile Tamisei se ridicau, în anii buni, ca şi în cei mai puţin buni, la 250 000 de lire; în total, numai în portul Londrei (şi fără a pune la socoteală şi arsenalele) se fura anual în valoare de aproximativ 500 000 de lire; la care trebuiau adăugate cele 700 000 de lire pentru oraşul luat separat. Iar în cadrul acestui jaf permanent, trei fenomene trebuiau, conform lui Colquhoun, luate în consideraţie: complicitatea şi adesea chiar participarea activă a angajaţilor, supraveghetorilor, contramaiştrilor şi muncitorilor: „ori de cîte ori un mare număr de muncitori se va afla laolaltă, se vor găsi printre ei, în mod necesar, şi mulţi indivizi dubioşi"; existenţa unei întregi filiere de comerţ ilicit, care începe chiar din ateliere sau de pe docuri, continuă cu tăinuitorii — tăinuitori angrosişti, specializaţi în anumite tipuri de marfă, şi tăinuitori cu amănuntul, pe ale căror tejghele nu se poate vedea decît „o jalnică etalare de fiare vechi, zdrenţe şi îmbrăcăminte de proastă calitate", în timp ce odaia din spate geme „de mărfuri aduse de vapoare şi care erau de cea mai mare valoare, buloane şi cuie de aramă, bucăţi de fontă şi metale preţioase, produse din Indiile Occidentale, mobile şi tot felul de lucruri cerute de muncitori de toate soiurile" — apoi cu vînzători la mîna a doua şi cu colportori ce răspîndesc pînă departe, la sate, lucrurile furate[24]; în

[24] P. Colquhoun, *Traité sur la police de Londres,* traducere franceză 1807, vol. I. La paginile 153–182 şi 292–339, Colquhoun oferă o expunere foarte detaliată a acestor filiere.

sfîrşit, fabricarea de bani falşi (existau, risipite prin toată Anglia, între 40 şi 50 de fabrici de bani falşi ce lucrau fără întrerupere). Or, ceea ce face cu putinţă această imensă activitate în acelaşi timp de delapidare şi de concurenţă este un întreg ansamblu de derogări de la lege: unele trec drept un fel de drepturi dobîndite (de pildă, dreptul de a aduna din jurul vapoarelor bucăţile de fier, capetele de otgon sau de a vinde zahărul strîns de pe jos cu mătura; altele sînt de ordinul acceptării morale: analogia pe care acest tip de furt o întreţine, în mintea autorilor lui, cu contrabanda îi „deprind cu acest tip de delicte a căror enormitate ajung să nu o mai perceapă"[25].

Toate aceste practici ilicite trebuie, prin urmare, controlate şi recodificate. Infracţiunile trebuie limpede definite şi ferm pedepsite, trebuie ca din acest ansamblu de nereguli tolerate şi sancţionate discontinuu cu o ostentaţie disproporţionată să se determine ceea ce constituie infracţiune de netolerat, iar acesteia să-i fie aplicată o pedeapsă care să nu poată fi evitată. O dată cu noile forme ale acumulării de capital, ale raporturilor de producţie şi ale statutului juridic al proprietăţii, toate practicile populare care ţineau — fie tacit, cotidian, tolerat, fie sub o formă violentă — de ilegalismul drepturilor sînt preluate în forţă de ilegalismul bunurilor. Furtul tinde să devină prima dintre marile evaziuni din legalitate, în această mişcare ce face trecerea de la o societate a prelevării juridico-politice spre o societate caracterizată prin apropierea mijloacelor şi produselor muncii. Sau, pentru a spune în alt fel lucrurilor pe nume: economia ilegalismelor s-a restructurat o dată cu dezvoltarea societăţii capitaliste. Ilegalismul bunurilor a fost disociat de ilegalismul drepturilor. Disociere ce acoperă o opoziţie de clasă, dat fiind că, pe de o parte, ilegalismul ce se va afla cel mai la îndemîna claselor populare va fi ilegalismul bunurilor — transfer violent de proprietăţi; şi că, pe de altă parte, burghezia va păstra numai pentru sine ilegalismul drepturilor: posibilitatea de a-şi face propriile regulamente şi legi; de a asigura un imens sector al circulaţiei economice printr-un joc în marginile legislaţiei — marje prevăzute prin tăcerile din textele acesteia sau

[25] *Ibid.*, pp. 297–298.

lăsate libere printr-o tolerare de fapt. Iar această imensă redistribuire a ilegalismelor se va traduce chiar printr-o specializare a circuitelor judiciare: pentru ilegalismele de bunuri — pentru furt —, tribunale obişnuite şi pedepse; pentru ilegalismele de drepturi — fraude, evaziuni fiscale, operaţiuni comerciale nelegale —, jurisdicţii speciale, bazate pe tranzacţii, aranjamente, amenzi atenuate etc. Burghezia îşi rezervă domeniul fertil al ilegalismului drepturilor. Şi, simultan cu apariţia acestui clivaj, se afirmă necesitatea ţinerii constante sub control a situaţiei, care să vizeze în special ilegalismul bunurilor. Apare necesitatea de a se renunţa la vechea economie a puterii punitive, ce se întemeia pe pletora confuză şi lacunară a instanţelor, pe o repartizare şi o concentrare a puterii corelative unei inerţii de fapt şi unei inevitabile derogări de la lege, pe pedepse făcute să impresioneze prin manifestare şi arbitrare în ce priveşte aplicarea. Se afirmă necesitatea definirii unei strategii şi a unor tehnici punitive în care o economie a continuităţii şi permanenţei să înlocuiască vechea economie a risipei şi excesului. Într-un cuvînt, reforma penală a văzut lumina zilei în punctul de joncţiune a luptei împotriva supraputerii suveranului şi a celei împotriva infraputerii ilegalismelor cucerite şi tolerate. Şi dacă ea a fost altceva decît rezultatul provizoriu al unei întîlniri de pură circumstanţă e pentru că între această supraputere şi această infraputere se închegase o reţea întreagă de legături. Forma suveranităţii monarhice, plasînd de partea suveranului încărcătura unei puteri ostentative, nelimitate, personale, nelegale şi discontinue, lăsa de partea supuşilor loc liber pentru un ilegalism constant; acesta era, într-un fel, corelatul tipului suveran de putere. Astfel încît, a te atinge de diversele prerogative ale suveranului însemna deopotrivă a ataca funcţionarea tradiţională a ilegalismelor. Cele două obiective se aflau în perfectă continuitate. Şi, după împrejurări ori anumite tactici, reformatorii le aşezau, pe rînd, în prim-plan. Le Trosne, acest fiziocrat, consilier la instanţa din Orléans, poate servi în acest caz drept exemplu. În 1764, el publică un memoriu despre vagabondaj: pepinieră de hoţi şi criminali „ce trăiesc în mijlocul societăţii fără a-i fi membri", care poartă „un adevărat război împotriva tuturor cetăţenilor" şi se află, printre noi, „în acel

stadiu care se presupune că a existat înainte de constituirea societăţii civile". Cere împotriva lor pedepsele cele mai severe (în mod foarte grăitor, se miră de faptul că faţă de vagabonzi se manifestă mai multă înţelegere decît faţă de contrabandişti); vrea ca poliţia să fie întărită şi ca jandarmii călare să-i urmărească pe vagabonzi cu sprijinul populaţiei ce are de suferit de pe urma furturilor acestora; cere ca aceşti indivizi inutili şi dăunători „să fie trecuţi în posesia statului şi să aparţină acestuia ca nişte sclavi stăpînilor lor"; dacă nu, să fie organizate împotriva lor vînători colective prin păduri, pentru a fi depistaţi, fiecare dintre cei care ar captura vreunul urmînd să fie răsplătit: „Se dă o recompensă de 10 livre pe cap de lup. Un vagabond însă e de o mie de ori mai periculos pentru societate."[26] În 1777, în *Vues sur la justice criminelle*, acelaşi Le Trosne cere să fie reduse prerogativele părţii publice, acuzaţii să fie consideraţi nevinovaţi pînă la eventuala lor condamnare, judecătorul să fie un arbitru imparţial între aceştia şi societate, legile să fie „neschimbătoare, constante, determinate cît mai precis cu putinţă", astfel încît supuşii să ştie „la ce se expun", iar magistraţii să nu fie altceva decît „organul legii"[27]. În cazul lui Le Trosne, ca în cazul multora din aceeaşi epocă, lupta pentru delimitarea puterii de a pedepsi este direct legată de nevoia de a supune ilegalismul popular unui control mai strict şi mai constant. Devine lesne de înţeles de ce critica supliciilor a avut o asemenea importanţă în cadrul reformei penale: supliciul era figura în care se întîlneau în chipul cel mai vizibil puterea nelimitată a suveranului şi ilegalismul veşnic treaz al poporului. Umanizarea pedepselor constituie regula conferită unui regim al acestora care trebuie să le limiteze pe amîndouă. „Omul" ce trebuie respectat în cadrul pedepsei este forma juridică şi morală pe care o îmbracă această dublă delimitare.

Însă, dacă este adevărat că reforma, ca teorie penală şi ca strategie a puterii punitive, a fost schiţată în punctul de întîlnire

---

[26] G. Le Trosne, *Mémoire sur les vagabonds*, 1764, pp. 8, 50, 54, 61–62.

[27] G. Le Trosne, *Vues sur la justice criminelle*, 1777, pp. 31, 37, 103–106.

a acestor două obiective, stabilitatea ei ulterioară se datorează faptului că cel de-al doilea obiectiv a ocupat, pentru multă vreme, un loc prioritar. Reforma a putut să evolueze de la stadiul de proiect la acela de instituţie şi de ansamblu de măsuri practice numai datorită faptului că, în perioada Revoluţiei, apoi sub imperiu şi, în sfîrşit, pe tot parcursul secolului al XIX-lea presiunea asupra ilegalismelor populare a devenit şi s-a menţinut ca un imperativ esenţial. Ceea ce înseamnă că dacă, aparent, noua legislaţie penală se caracterizează printr-o îmblînzire a pedepselor, o codificare mai netă, o scădere notabilă a arbitrariului şi un consens mai bine stabilit în privinţa puterii punitive (în absenţa unei împărţiri mai realiste a exercitării ei), ea este subîntinsă de o perturbare a economiei tradiţionale a ilegalismelor şi de o constrîngere strictă pentru menţinerea noii adaptări a lucrurilor. Este nevoie de conceperea unui sistem penal care să funcţioneze ca un aparat capabil să administreze ilegalismele diferenţiat, nu să le suprime pe toate.

*

Necesitatea unei deplasări de obiectiv şi a modificării scării acestuia; a definirii unor noi tactici pentru atingerea unei ţinte care acum devine mai subtilă, fiind şi mult mai răspîndită în corpul social; a găsirii de noi tehnici de ajustare a pedepselor la această ţintă şi de adaptare a efectelor lor; a definirii de noi principii pentru regularizarea, rafinarea, universalizarea artei de a pedepsi; a omogenizării exercitării acesteia; a diminuării costului ei economic şi politic prin mărirea eficacităţii şi prin înmulţirea circuitelor ei; într-un cuvînt — necesitatea constituirii unei noi economii şi a unei noi tehnologii a puterii punitive: acestea sînt, fără îndoială, principalele raţiuni de a fi ale reformei penale petrecute în secolul al XVIII-lea.

La nivel de principii, această nouă strategie se formulează lesne sub forma teoriei generale a contractului. Se presupune că cetăţeanul a acceptat-o o dată pentru totdeauna, laolaltă cu toate legile societăţii, exact pe cea care riscă să-l pedepsească. Criminalul apare în acest caz ca o fiinţă juridic paradoxală. A rupt pactul, este prin urmare inamicul întregii societăţi, dar ia

parte la pedepsirea ce se exercită asupra lui. Cea mai măruntă dintre crime atacă societatea în ansamblul ei; şi societatea în ansamblul ei — inclusiv criminalul — este prezentă în cea mai măruntă dintre pedepse. Pedeapsa penală este prin urmare o funcţie generalizată, coextensivă la întregul corp social, ca şi la fiecare dintre elementele sale. Se pune atunci problema „măsurii" şi a economiei puterii punitive.

Într-adevăr, infracţiunea opune un individ întregului corp social; împotriva lui, pentru a-l pedepsi, societatea are dreptul să se ridice în întregul ei. Luptă inegală: de o singură parte — toate forţele, toată puterea, toate drepturile. Dar lucrurile chiar trebuie să stea în felul acesta, dat fiind că este vorba de apărarea fiecărui individ în parte. Se ajunge astfel la constituirea unui formidabil drept de a pedepsi, infractorul devenind duşmanul comun. Chiar mai rău decît un duşman, căci loveşte societatea din interior — un trădător. Un „monstru"[q]. Cum să nu deţină societatea un drept absolut asupra lui? Cum să nu ceară ea să fie pur şi simplu suprimat? Şi, dacă este adevărat că principiul pedepselor trebuie subscris în cadrul pactului, nu trebuie atunci, în mod cît se poate de logic, ca fiecare cetăţean să consimtă la aplicarea pedepsei extreme în cazul acelora dintrei ei care îi atacă la nivelul corpului social? „Orice răufăcător, atacînd dreptul social, devine, din pricina nelegiuirii pe care a comis-o, un răzvrătit şi un trădător de patrie; în cazul acesta, menţinerea statului şi a sa devin incompatibile; trebuie ca unul să piară, iar, cînd se hotărăşte pieirea vinovatului, asta i se întîmplă nu atît în calitatea lui de cetăţean, ci ca duşman."[28] Dreptul de a pedepsi a fost deplasat de la răzbunarea suveranului spre apărarea societăţii. Dar este recompus în acest caz din elemente

---

[28] J.-J. Rousseau, *Contrat social*, cartea II, cap.V. Trebuie subliniat că aceste idei ale lui Rousseau au fost folosite în Constituantă de unii deputaţi ce voiau să menţină un sistem foarte riguros de pedepse. Şi, în mod ciudat, principiile *Contractului* au putut servi la susţinerea vechii corespondenţe de atrocitate dintre crimă şi pedeapsă. „Protecţia datorată cetăţenilor face necesară măsurarea pedepselor după atrocitatea crimelor, şi nu sacrificarea, în numele umanităţii, a umanităţii înseşi" (Mougins de Roquefort, care citează pasajul în chestiune din *Contrat social*, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires*, vol. XXVI, p. 637).

atît de puternice, încît devine chiar mai de temut ca înainte. Răufăcătorul a fost eliberat de sub apăsarea unei ameninţări, excesive prin natura ei, pentru a fi expus unei pedepse pe care nu se ştie ce anume ar putea să o limiteze. Refacerea unei teribile supraputeri. Şi necesitatea de a impune puterii pedepsei un principiu moderator.

„Cine nu se cutremură de groază cînd vede în istorie atîtea chinuri înfiorătoare şi inutile inventate şi folosite cu sînge rece de nişte monştri ce se pretind înţelepţi?"[29] Sau: „Legile mă cheamă să pedepsesc cea mai mare dintre crime. Răspund cu toată mînia pe care ea mi-a provocat-o. Ce-mi este însă dat să constat? Legile întrec cu mult crima... Doamne, care ne-ai întipărit în inimi repulsia faţă de durerea noastră şi a semenilor noştri, oare tocmai fiinţele pe care Tu le-ai creat atît de firave şi de sensibile sînt cele care au inventat chinuri atît de barbare, de rafinate?"[30] Principiul moderării pedepselor, chiar şi atunci cînd este vorba de pedepsirea duşmanului corpului social, se articulează la început ca un discurs al inimii. Mai mult chiar, ţîşneşte ca un strigăt al corpului ce se revoltă la vederea sau doar la gîndul prea multor cruzimi. Formularea principiului conform căruia penalitatea trebuie să rămînă „umană" are loc, în cazul reformatorilor, la persoana întîi. Ca şi cum s-ar fi exprimat în chip nemijlocit sensibilitatea celui care vorbeşte; ca şi cum corpul filozofului ori al teoreticianului ar fi intervenit, între înverşunarea călăului şi supliciat, pentru a-şi afirma propria lege şi a o impune pînă la urmă întregii economii a pedepselor. Lirism ce manifestă neputinţa de a găsi temeiul raţional al unui calcul penal? Între principiul contractualist ce-l scoate pe criminal în afara societăţii şi imaginea monstrului „avortat" de natură, unde să găsim o limită, dacă nu într-o natură umană care se manifestă nu în rigoarea legii, nu în ferocitatea delincventului, ci în sensibilitatea omului raţional care face legea şi nu comite crime?

---

29 Beccaria, *Des délits et des peines,* ed. 1856, p. 87.

30 P. L. de Lacretelle, *Discours sur le préjugé des peines infamantes,* 1784, p. 129.

Dar acest recurs la „sensibilitate" nu traduce o imposibilitate teoretică. Conține, de fapt, un principiu de calcul. Corpul, imaginația, suferința, sufletul ce se cer respectate nu sînt, de fapt, ale criminalului ce trebuie pedepsit, ci ale oamenilor care, subscriind pactului, au dreptul să exercite împotriva acestuia puterea de a se uni. Suferințele pe care îmblînzirea pedepselor este chemată să le suprime sînt ale judecătorilor și ale celor ce asistă, cu tot ce pot implica ele ca desensibilizare, ferocitate indusă prin obișnuință sau, dimpotrivă, ca milă nelalocul ei, ca indulgență fără temei: „Milă pentru aceste suflete blînde și sensibile asupra cărora aceste oribile cazne exercită un fel de tortură."[31] Ceea ce trebuie menajat și calculat sînt efectele inverse ale pedepsei asupra instanței care judecă și asupra puterii pe care aceasta pretinde că o exercită.

Aici își are rădăcinile principiul conform căruia nu trebuie niciodată aplicate decît pedepse „umane" unui criminal, chiar dacă acesta e un trădător și un monstru. Dacă acum legea trebuie să se poarte „omenește" cu cel aflat „în afara naturii" (cînd justiția de altădată îl trata în mod inuman pe cel aflat „în afara legii") nu este din pricina unei umanități profunde pe care criminalul ar avea-o ascunsă în el, ci în scopul necesarei reglări a efectelor de putere. Tocmai raționalitatea „economică" este cea care trebuie să măsoare pedeapsa și să-i prescrie tehnica potrivită. „Umanitatea" este numele respectuos dat acestei economii și calculelor sale minuțioase. „În materie de pedeapsă, nivelul minim este cerut de umanitate și recomandat de politică."[32]

---

[31] *Ibid.*, p. 131.

[32] A. Duport, „Discours à la Constituante", 22 decembrie 1789, *Archives parlementaires*, vol. X, p. 744. În același sens, ar putea fi citate diferitele concursuri propuse la sfîrșitul secolului al XVIII-lea de societăți și academii savante: cum trebuie să se procedeze „astfel încît blîndețea instrucției și a pedepselor să fie pusă în acord cu certitudinea unei pedepse prompte și exemplare și ca societatea civilă să-și afle cea mai mare securitate posibilă, pentru libertate și umanitate" (*Société économique de Berne*, 1777). Marat a răspuns cu al său *Plan de législation criminelle*. Care sînt „mijloacele de îmblînzire a rigorii legilor penale din Franța fără a dăuna siguranței publice" (*Académie de Châlons-sur-Marne*, 1780; lau-

Să luăm, pentru a putea înţelege această tehno-politică a pedepsirii, cazul-limită, cea din urmă dintre crime: o nelegiuire enormă, care ar viola în bloc legile cele mai respectate. Această crimă nu ar fi putut fi comisă decît în împrejurări atît de extraordinare, într-un secret atît de profund, cu un asemenea exces şi la limita absolut extremă a oricărei posibilităţi, încît nu ar putea fi decît singura şi, în orice caz, ultima de felul ei: nimeni nu ar putea vreodată să o imite; nimeni nu ar putea-o lua drept exemplu, şi nici măcar să se scandalizeze de faptul că a fost comisă. Ar fi sortită să dispară fără a lăsa urme. Acest apolog[33] al „crimei extreme" este, oarecum, în cadrul noii penalităţi ceea ce era păcatul originar în cadrul celei vechi: forma pură a raţiunii de a fi a pedepselor.

Ar trebui pedepsită o astfel de crimă? După ce criterii? Care ar putea fi utilitatea pedepsirii ei în cadrul economiei puterii punitive? Ea ar fi utilă doar în măsura în care ar repara „răul cauzat societăţii"[34]. Or, dacă lăsăm la o parte pagubele propriu-zis materiale — care, chiar ireparabile, ca în cazul unui asasinat, sînt de mică întindere la scara unei întregi societăţi —, neajunsul pe care o crimă îl aduce corpului social este dezordinea pe care o introduce: scandalul pe care-l provoacă, exemplul pe care-l oferă, incitarea de a o repeta dacă nu este pedepsită, posibilitatea de generalizare pe care o conţine. Pentru a fi utilă, pedeapsa trebuie să-şi ia ca obiectiv consecinţele crimei, înţelese ca şirul de dezordini pe care crima este capabilă să-l inaugureze. „Proporţia dintre pedeapsă şi calitatea delictului este determinată de influenţa pe care o are asupra ordinii sociale violarea pactului."[35] Or, influenţa unei crime nu este obligatoriu direct proporţională cu atrocitatea ei; o crimă care cutre-

---

reaţii au fost Brissot şi Bernardi); „maxima severitate a legilor tinde să diminueze numărul şi gravitatea crimelor la o naţie depravată?" (*Académie de Marseille,* 1786; laureatul a fost Eymar).

[33] G. Target, „Observations sur le projet du Code pénal", in Locré, *La Législation de la France,* vol. XXIX, pp. 7–8. Îl vom regăsi într-o formă inversată la Kant.

[34] C.E. de Pastoret, *Des lois pénales,* 1790, II, p. 21.

[35] G. Filangieri, *La Science de la législation,* trad. fr. 1786, vol. IV, p. 214.

mură conştiinţa poate adesea să aibă un efect mai mic decît o faptă rea pe care toată lumea o tolerează şi este gata în felul ei să o imite. Raritate a marilor crime; pericol, în schimb, al micilor ticăloşii familiare ce sporesc continuu. Nu trebuie, prin urmare, căutată o relaţie calitativă între crimă şi pedeapsă, o echivalare a ororii: „Urletele unui nenorocit pradă chinurilor pot şterge din trecutul ce nu se mai întoarce o acţiune deja înfăptuită?"[36] Calculul trebuie făcut în funcţie nu de crimă, ci de repetarea sa posibilă. Nu trebuie vizată ofensa trecută, ci dezordinea viitoare. Trebuie procedat astfel încît răufăcătorul să nu mai poată avea nici pofta de a o lua de la început, nici posibilitatea de a fi imitat.[37] A pedepsi va fi deci o artă a efectelor; decît să se opună enormităţii greşelii enormitatea pedepsei, trebuie ajustate reciproc cele două serii ce succedă crimei: efectele acesteia şi efectele pedepsei. O crimă fără succesiune nu necesită pedeapsă. Tot aşa cum — conform unei alte versiuni a aceluiaşi apolog — în ajunul dizolvării şi dispariţiei ei definitive, o societate nu are dreptul să înalţe eşafoade. Ultima dintre crime nu poate decît să rămînă nepedepsită.

Concepţie învechită. Nu era nevoie să se aştepte reforma din secolul al XVIII-lea pentru a evidenţia funcţia exemplară a pedepsei. Faptul că pedeapsa este orientată spre viitor şi că cel puţin una dintre funcţiile ei majore este de a preveni constituia, de veacuri, una din justificările curente ale dreptului de a pedepsi. Dar diferenţa e că efectul preventiv aşteptat ca urmare a pedepsei şi a ostentaţiei acesteia — deci a excesului ei — tinde acum să devină principiul economiei sale şi măsura justelor ei proporţii. Trebuie să pedepsim exact atît cît să împiedicăm. Deplasare deci în mecanica exemplului: într-o penalitate bazată pe supliciu, exemplul constituia replica dată crimei; el trebuia, printr-un soi de manifestare îngemănată, să arate crima şi să

---

[36] Beccaria, *Des délits et des peines,* 1856, p. 87.

[37] A. Barnave, „Discours à la Constituante": „Societatea nu vede în pedepsele pe care le aplică plăcerea barbară de a face o fiinţă umană să sufere; ea vede precauţia necesară pentru a preveni producerea de crime asemănătoare, pentru a îndepărta din societate răul cu care un atentat o ameninţă" (*Archives parlementaires,* vol. XXVII, 6 iunie 1791, p. 9).

arate în acelaşi timp şi puterea suverană care o domina; într-o penalitate calculată după propriile ei efecte, exemplul trebuie să facă trimitere la crimă — dar în modul cel mai discret cu putinţă —, să indice intervenţia puterii — dar cît mai economic posibil — şi, în cazul ideal, să facă imposibilă reapariţia ulterioară atît a crimei, cît şi a pedepsei. Exemplul nu mai este un ritual care face cunoscut, ci un semn ce împiedică. Prin intermediul acestei tehnici a semnelor punitive — care tinde să inverseze întregul cîmp temporal al acţiunii penale —, reformatorii vor să doteze puterea de a pedepsi cu un instrument economic, eficace, generalizabil la întregul corp social, capabil să codifice toate comportamentele şi astfel să reducă întregul domeniu difuz al ilegalismelor. Semiotehnica cu care se încearcă înarmarea puterii punitive se sprijină pe cinci sau şase reguli de bază.

Regula cantităţii minimale. O crimă este comisă pentru că aduce avantaje. Dacă ideii de crimă i s-ar ataşa ideea unui dezavantaj ceva mai mare, crima ar înceta să mai fie dezirabilă. „Pentru ca pedeapsa să producă efectul aşteptat, e de ajuns ca răul pe care ea îl produce să depăşească binele pe care vinovatul l-a obţinut de pe urma crimei."[38] Poate fi şi trebuie admisă o proximitate a pedepsei şi a crimei; dar nu în vechea formă, în care supliciul trebuia să echivaleze crima în intensitate, cu un adaos ce marca „plusul de putere" al suveranului ce-şi punea în aplicare legitima răzbunare; acum este vorba de o cvasiechivalare la nivelul intereselor: un interes ceva mai mare de a evita pedeapsa decît de a îndrăzni comiterea crimei.

Regula idealităţii suficiente. Dacă motivul unei crime îl constituie avantajul pe care criminalul crede că-l obţine, eficacitatea pedepsei rezidă în dezavantajul la care trebuie să se aştepte. Ceea ce constituie „pedeapsa" la nivelul acţiunii punitive nu este senzaţia de suferinţă, ci ideea unei dureri, a unei neplăceri, a unui inconvenient — „pedeapsa" ideii de „pedeapsă". Pedeapsa nu acţionează deci asupra corpului, ci asupra reprezentării. Sau, mai exact, dacă acţionează asupra corpului, asta se întîmplă în măsura în care corpul nu este atît subiectul unei

[38] Beccaria, *Traité des délits et des peines*, p. 89.

suferinţe, cît obiectul unei reprezentări: amintirea unei dureri poate împiedica recidiva, tot astfel cum spectacolul, chiar şi artificial, al unei pedepse fizice poate preveni proliferarea unei crime. Dar nu durerea ca atare va fi instrumentul tehnicii punitive. Deci, în majoritatea cazurilor, este inutilă etalarea marii panoplii a eşafoadelor, mai puţin atunci cînd trebuie suscitată o reprezentare eficace. Eliminare a corpului ca subiect al pedepsei, dar nu neapărat şi ca element într-un spectacol. Refuzul supliciilor, care, la începuturile teoriei, nu găsise decît o formulare lirică, îşi află aici posibilitatea de a se articula raţional: ceea ce trebuie amplificat la maximum este reprezentarea pedepsei, nu realitatea ei corporală.

Regula efectelor laterale. Pedeapsa trebuie să aibă efectele cele mai puternice asupra celor ce nu au comis greşeala; la limită, dacă ne-am putea asigura că vinovatul n-o mai poate lua de la capăt, ar fi suficient să-i facem pe ceilalţi să creadă că respectivul a fost pedepsit. Intensificare centrifugală a efectelor, ce ne conduce spre următorul paradox: în calcularea pedepselor, elementul cel mai puţin interesant rămîne tocmai vinovatul (numai dacă nu este susceptibil de recidivă). Beccaria a ilustrat acest paradox prin pedeapsa pe care o propunea în locul pedepsei capitale: sclavia pe viaţă. Pedeapsă, fizic, mai crudă decît moartea? Din contră, spunea el: căci suferinţa sclaviei e parcelată pentru condamnat în tot atîtea segmente cîte clipe îi rămîn acestuia de trăit; pedeapsă divizibilă la infinit, pedeapsă eleată, mult mai puţin severă decît pedeapsa capitală care se identifică dintru început cu supliciul. În schimb, pentru cei care îi văd sau şi-i reprezintă pe aceşti sclavi, chinurile pe care ei le îndură se concentrează într-o singură idee; toate secundele de sclavie se adună într-o reprezentare care devine astfel mai înspăimîntătoare chiar decît ideea morţii. Este pedeapsa ideală din punct de vedere economic: minimă pentru cel căruia îi este aplicată (şi care, redus la sclavie, nu are cum să recidiveze) şi maximă pentru cel care şi-o reprezintă. „Dintre pedepse şi în modul de a le aplica proporţional cu delictele, trebuie alese acele mijloace ce vor produce asupra minţii oamenilor impresia

cea mai eficace şi mai durabilă, şi în acelaşi timp cea mai puţin crudă asupra corpului vinovatului."[39]

Regula deplinei certitudini. Ideii fiecărei crime şi a avantajelor ce se aşteaptă de la comiterea ei trebuie să-i fie asociată ideea unei pedepse determinate, cu inconvenientele precise care decurg din ea; trebuie ca legătura de la una la cealaltă să fie considerată drept necesară şi ca nimic să nu o poată rupe. Acest element general de certitudine care trebuie să asigure eficacitatea sistemului punitiv implică o serie de măsuri precise. Legile ce definesc crimele şi prescriu pedepsele trebuie să fie perfect clare, „astfel încît fiecare membru al societăţii să poată deosebi acţiunile criminale de cele cinstite"[40]. Legile trebuie să fie date publicităţii, pentru ca fiecare să poată avea acces la ele; să se termine cu tradiţiile orale şi cutumele, în locul lor să se alcătuiască o legislaţie scrisă care să constituie „monumentul stabil al pactului social", texte tipărite aşezate astfel încît toată lumea să poată lua cunoştinţă de ele: „Numai tipărirea poate face din întregul public, şi nu doar din cîteva persoane particulare, depozitarul codului sacru al legilor."[41] Monarhul trebuie să renunţe la dreptul său de graţiere pentru ca forţa prezentă în ideea de pedeapsă să nu fie diminuată de speranţa acestei intervenţii: „Dacă oamenii sînt lăsaţi să creadă că o crimă poate fi iertată şi că pedeapsa nu este o consecinţă necesară a acesteia, ei pot nutri speranţa că nu vor fi pedepsiţi... legile să fie inexorabile, iar executorii inflexibili."[42] Şi, mai ales, nici o crimă comisă să nu scape privirii celor cărora le revine datoria de a face dreptate; nimic nu slăbeşte mai mult aparatul legilor decît speranţa impunităţii; cum să mai poată fi stabilită în mintea justiţiabililor legătura strictă dintre o nelegiuire şi o pedeapsă dacă ar fi afectată de un anumit coeficient de improbabilitate? N-ar trebui oare ca pedeapsa să fie cu atît mai de temut prin

---

[39] Beccaria, *Des délits et des peines*, p. 87.

[40] J.P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, vol. I, p. 24.

[41] Beccaria, *Des délits et des peines*, p. 26.

[42] Beccaria, *ibid.* Cf. şi Brissot: „Dacă graţierea e dreaptă, înseamnă că legea e strîmbă; acolo unde legislaţia e bună, graţierile nu sînt decît crime împotriva legii" (*Théorie des lois criminelles*, 1781, vol. I, p. 200).

violenţa ei cu cît este mai puţin redutabilă prin gradul scăzut de certitudine? Decît să imităm astfel vechiul sistem şi să fim „mai severi, e nevoie să fim mai vigilenţi"[43]. De aici, ideea că aparatul de justiţie trebuie să fie dublat de un organ de supraveghere care să-i fie direct subordonat şi care să permită fie împiedicarea crimelor, fie — dacă acestea au fost deja comise — arestarea autorilor lor; poliţia şi justiţia trebuie să meargă mînă în mînă ca acţiuni complementare ale aceluiaşi unic proces — poliţia asigurînd „acţiunea societăţii asupra fiecărui individ în parte", iar justiţia garantînd „drepturile indivizilor împotriva societăţii"[44]; în felul acesta, toate crimele vor fi aduse la lumina zilei şi vor fi pedepsite în deplină certitudine. Dar mai este nevoie ca procedurile să nu rămînă secrete, astfel ca motivele pentru care un inculpat este condamnat sau achitat să poată fi cunoscute de toată lumea şi ca fiecare în parte să poată înţelege raţiunile pedepsei: „Magistratul să-şi pronunţe raţionamentul cu voce tare, să fie obligat să citeze în judecata lui textul de lege care-l condamnă pe vinovat..., iar procedurile misterios păstrate în obscuritatea grefelor să fie deschise tuturor cetăţenilor ce se interesează de soarta condamnaţilor."[45]

Regula adevărului comun. Sub acest principiu cît se poate de banal, se ascunde o schimbare importantă. Vechiul sistem al probelor legale, utilizarea torturii, smulgerea mărturisirii, recursul la supliciu, la corp şi la spectacol pentru reproducerea adevărului izolaseră multă vreme practica penală de formele comune de demonstraţie: semiprobele produceau semiadevăruri şi semivinovaţi, frazele smulse prin suferinţă aveau valoare de autentificare, o prezumţie atrăgea după sine un nivel de pedeapsă. Era un sistem a cărui eterogenitate faţă de regimul obişnuit al probelor nu a devenit cu adevărat un scandal decît

---

[43] G. de Mably, *De la législation, Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 327. Cf. şi Vattel: „Nu atît atrocitatea pedepselor, cît precizia de a le solicita este cea care face pe toată lumea să-şi vadă de datorie" (*Le Droit des gens*, 1768, p. 163).

[44] A. Duport, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires*, vol. XXI, p. 45.

[45] G. de Mably, „De la législation", *Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 348.

în ziua în care puterea punitivă a avut nevoie, pentru propria ei economie, de un climat de certitudine irefutabilă. Cum pot fi asociate în mod absolut, în mintea oamenilor, ideea crimei şi ideea pedepsei, dacă realitatea pedepsei nu urmează, în toate cazurile, realităţii crimei? Stabilirea acesteia în toată evidenţa ei şi prin mijloace valabile pentru toţi devine astfel o sarcină fundamentală. Verificarea crimei trebuie să se încadreze în criteriile generale ale oricărui adevăr. Judecata judiciară, în argumentele la care recurge, în probele pe care le furnizează, trebuie să fie omogenă cu judecata pur şi simplu. Abandonare deci a probelor legale; eliminare a torturii, necesitate a unei demonstraţii complete pentru construirea unui adevăr just, ştergere a oricărei corelaţii între gradele bănuielii şi cele ale pedepsei. La fel ca un adevăr matematic, adevărul crimei nu va putea fi admis decît după ce va fi în întregime dovedit. Rezultă că, pînă la demonstrarea finală a crimei, inculpatul trebuie considerat nevinovat; şi că, pentru a-şi construi demonstraţia, judecătorul trebuie să recurgă nu la formele rituale, ci la instrumente comune, la acea raţiune a tuturor, deci şi a filozofilor şi a savanţilor: „În teorie, consider că magistratul este un filozof care-şi propune să descopere un adevăr demn de interes... Perspicacitatea îl va face să ţină seama de toate împrejurările şi legăturile, să apropie sau să deosebească ceea ce trebuie apropiat sau deosebit, pentru a judeca sănătos."[46] Ancheta, exercitare a raţiunii comune, renunţă la vechiul model inchizitorial şi îl adoptă pe acela, mult mai suplu (şi dublu validat, de ştiinţă şi de simţul comun), al cercetării empirice. Judecătorul va fi ca un „pilot ce navighează printre stînci": „Care sînt probele ori indiciile de care ne-am putea declara satisfăcuţi? Iată o întrebare la care nici eu, şi nici altcineva nu a încercat încă să caute un răspuns; circumstanţele putînd varia la nesfîrşit, iar probele şi indiciile trebuind să fie deduse din aceste circumstanţe, este absolut necesar ca indiciile şi probele cele mai limpezi să varieze ca proporţii."[47] De-acum înainte, practica penală va trebui să fie supusă unui regim comun al adevărului sau mai cu-

[46] G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage de la torture*, 1768, p. 49.
[47] P. Risi, *Observations de jurisprudence criminelle*, trad. fr. 1758, p. 53.

rînd unui regim complex în care, pentru formarea „intimei convingeri" a judecătorului, vor intra elemente dintre cele mai eterogene, aparţinînd deopotrivă demonstraţiei ştiinţifice, evidenţelor palpabile şi simţului comun. Justiţia penală, dacă păstrează forme ce-i garantează echitatea, se poate acum deschide spre adevărurile de toate felurile, cu condiţia să fie evidente, ferm stabilite şi acceptabile pentru toţi. Ritualul judiciar nu mai este prin el însuşi producătorul unui adevăr aparte. El e readus în cîmpul de referinţă al probelor comune. Se stabileşte, în felul acesta, cu mulţimea de discursuri ştiinţifice un raport dificil şi infinit, pe care justiţia penală nu e nici pînă azi capabilă să-l controleze. Omul legii nu mai e stăpînul propriului său adevăr.

Regula specificării optimale. Pentru ca semiotica penală să poată acoperi în totalitate cîmpul ilegalismelor ce trebuie redus, este nevoie de calificarea tuturor infracţiunilor; acestea trebuie clasificate şi reunite pe specii care să nu lase nimic pe dinafară. Este, prin urmare, nevoie de un cod suficient de precis pentru ca fiecare tip de infracţiune să poată fi limpede înfăţişat. Nu trebuie ca în tăcerile legii să răsară speranţa impunităţii. Este nevoie de un cod exhaustiv şi explicit, care să definească crimele şi să fixeze pedepsele.[48] Dar acelaşi imperativ de acoperire integrală prin efectele-semne ale pedepsirii obligă să se meargă şi mai departe. Ideea unei pedepse pentru toţi la fel nu are aceeaşi forţă pentru toată lumea; cel bogat nu se teme de amendă, după cum nici cel deja expus la stîlpul infamiei nu se teme de infamie. Nocivitatea unui delict şi valoarea lui inductivă variază în funcţie de statutul infractorului; crima comisă de un nobil este mai nocivă pentru societate decît crima pe care o comite un om din popor.[49] În sfîrşit, avînd în vedere că pedeapsa trebuie să împiedice recidiva, ea trebuie să ţină seama de natura profundă a criminalului, de gradul prezumabil de răutate şi de calitatea intrinsecă a voinţei acestuia: „Dintre doi oameni care au comis acelaşi tip de furt, în ce măsură cel care abia

---

[48] Pe această temă, a se vedea, între alţii, S. Linguet, *Nécessité d'une réforme de l'administration de la justice criminelle,* 1764, p. 8.

[49] P. L. de Lacretelle, *Discours sur les peines infamantes,* 1784, p. 144.

avea din ce-şi duce traiul este mai puţin vinovat decît cel care înoată în avere? Dintre doi sperjuri, cu cît cel căruia i-a fost încă din copilărie insuflat sentimentul onoarei este mai puţin vinovat decît cel care, lăsat în voia naturii, nu a beneficiat de nici un fel de educaţie?"[50] Vedem făcîndu-şi apariţia, în acelaşi timp cu nevoia unei clasificări în paralel a crimelor şi pedepselor, necesitatea unei individualizări a pedepselor, corespunzătoare caracterului singular al fiecărui criminal în parte. Această individualizare va cîntări foarte mult în întreaga istorie a dreptului penal modern; ea îşi are rădăcinile aici; fireşte că, în termeni de teorie a dreptului şi din punctul de vedere al exigenţelor practicii cotidiene, ea se opune radical principiului codificării; însă, din perspectiva economiei puterii punitive şi a tehnicilor prin care se urmăreşte punerea în circulaţie, în întregul corp social, a unor semne de pedepsire precis ajustate, fără exces ori lacune, fără „risipă" inutilă de putere, dar şi fără timiditate, se constată că întotdeauna codificarea sistemului delicte–pedepse şi modularea cuplului criminal–pedeapsă merg mînă în mînă şi se implică una pe cealaltă. Individualizarea apare drept obiectivul ultim al unui cod precis adaptat.

Or, această individualizare este foarte diferită ca natură de modulările pedepsei ce puteau fi întîlnite în vechea jurisprudenţă. Aceasta — şi, în acest punct, ea se găsea în perfect acord cu practica penitenciară creştină — utiliza pentru ajustarea pedepsei două serii de variabile: seria „circumstanţelor" şi seria „intenţiei". Adică elemente care să permită calificarea actului în sine. Modularea pedepsei ţinea de o „cazuistică" în sens larg.[51] Dar ceea ce începe să se contureze acum este o modulare referitoare la infractorul însuşi, la natura lui, la modul său de viaţă şi de gîndire, la trecutul său, la „calitatea", şi nu la intenţia voinţei sale. Se schiţează, deocamdată sub forma unui spaţiu încă gol, locul în care, în practica penală, cunoaşterea psihologică va veni să scoată în evidenţă jurisprudenţa cazuistică. Fireşte că, la acel sfîrşit de secol al XVIII-lea, ne aflăm

---

[50] J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle*, 1780, p. 34.

[51] Despre caracterul nonindividualizant al cazuisticii, cf. P. Cariou, *Les idéalités casuistiques* (teză dactilografiată).

încă departe de acest moment. Relaţia cod–individualizare este căutată în modelele ştiinţifice ale epocii. Istoria naturală oferea, desigur, schema cea mai potrivită: taxinomia speciilor într-o gradare neîntreruptă. Se încearcă constituirea unui Linné al crimelor şi pedepselor, astfel încît fiecare infracţiune şi fiecare individ ce trebuia pedepsit să cadă fără nici un arbitrariu sub incidenţa unei legi generale. „Trebuie alcătuit un inventar al tuturor genurilor de crime înregistrate în diferite ţări. După trecerea în revistă a crimelor, va trebui făcută o împărţire a lor pe specii. Cea mai bună regulă pentru această împărţire mi se pare a fi deosebirea crimelor după obiectul lor. Această împărţire trebuie alcătuită în aşa fel, încît fiecare specie să fie bine diferenţiată de celelalte şi ca fiecare crimă în parte, privită sub toate aspectele, să fie plasată între cea care trebuie să o preceadă şi cea care trebuie să-i urmeze, conform celei mai potrivite gradări, în sfîrşit, trebuie ca această listă să fie alcătuită în aşa fel, încît să poată fi pusă în legătură cu o altă listă, ce va fi întocmită pentru pedepse, astfel încît cele două liste să-şi poată corespunde cu exactitate una alteia."[52] În teorie — sau mai degrabă în vis —, dubla taxinomie a pedepselor şi a crimelor poate rezolva problema: cum pot fi aplicate legi fixe unor indivizi particulari?

Însă, departe de acest model speculativ, în aceeaşi epocă începeau să-şi facă apariţia forme încă foarte fruste de individualizare antropologică. Mai întîi, o dată cu noţiunea de recidivă. Ceea ce nu înseamnă că aceasta ar fi fost necunoscută vechilor legi penale.[53] Dar ea tinde să devină un calificativ pentru delincventul însuşi, fiind capabilă să modifice pedeapsa pronunţată: conform legislaţiei din 1791, recidiviştii erau pasibili, în majoritatea cazurilor, de o dublare a pedepsei; conform legii

---

[52] P. L. de Lacretelle, „Réflexions sur la législation pénale", in *Discours sur les peines infamantes*, 1784, pp. 351–352.

[53] Contrar celor susţinute de Carnot sau de F. Helie şi Chauveau, recidiva era foarte clar sancţionată de multe legi ale Vechiului Regim. Ordonanţa din 1549 declară că răufăcătorul care recidivează este o „fiinţă detestabilă, infamă, eminamente periculoasă pentru treburile publice"; recidivele de blasfemie, furt, vagabondaj etc. erau pasibile de pedepse speciale.

din Floréal, anul X[s], recidiviştii trebuiau însemnaţi cu litera R; iar Codul Penal din 1810 prevedea pentru ei fie maximul pedepsei, fie pedeapsa imediat superioară. Or, prin instituţia recidivei, ceea ce se are în vedere nu este autorul unui act definit prin lege, ci subiectul delincvent, o anume voinţă ce-şi manifestă caracterul intrinsec criminal. Încet-încet, pe măsură ce criminalitatea devine, în locul crimei, obiectul intervenţiei penale, opoziţia dintre cel aflat la prima abatere şi recidivist va tinde să fie tot mai importantă. Şi, pornind de la această opoziţie şi consolidînd-o în multe din puncte, se observă formarea, în aceeaşi epocă, a noţiunii de crimă „pasională" — crimă involuntară, nepremeditată, legată de împrejurări ieşite din comun, ce nu are, firește, scuza nebuniei, însă care promite să nu fie niciodată o crimă din obişnuinţă. Încă din 1791, Le Peletier atrăgea atenţia că subtila gradare a pedepselor pe care o expunea în faţa Constituantei putea să-l abată de la comiterea unei crime pe „cel rău, care, cu sînge rece, pune la cale o acţiune rea" şi care poate fi oprit de teama de pedeapsă; că ea este în schimb neputincioasă în faţa crimelor datorate „pasiunilor violente ce nu stau să socotească"; dar că acest fapt are doar puţină importanţă, atari crime netrădînd, la autorii lor, „nici un fel de răutate premeditată"[54].

Ceea ce se ascunde sub umanizarea pedepselor sînt tocmai toate aceste reguli ce autorizează — mai mult, impun — „blîndeţea" ca o economie atent calculată a puterii punitive. Ele determină însă şi o deplasare a punctului de aplicare a acestei puteri: nu mai trebuie să fie trupul, cu jocul ritual al suferinţelor excesive şi cu semnele făcute să impresioneze la nivelul ritualului supliciilor; ci trebuie să fie spiritul sau mai curînd un joc de reprezentări şi semne care circulă în chip discret, însă necesar şi evident, în mintea tuturor. Nu corpul, ci sufletul, spunea Mably. Şi putem observa ce anume trebuie să se înţeleagă prin acest termen: corelatul unei tehnici de putere. Ve-

[54] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, vol. XXVI, pp. 321–322. Anul următor, Bellart pronunţă ceea ce se poate considera a fi cea dintîi pledoarie pentru o crimă pasională, cu ocazia afacerii Gras. Cf. *Annales du barreau moderne*, 1823, vol. III, p. 34.

chile „anatomii" punitive sînt abandonate. Dar oare chiar să fi intrat, numai datorită acestui fapt şi în mod real, în epoca pedepselor necorporale?

*

În punctul de origine poate fi, prin urmare, situat proiectul politic de a cartografia cu precizie ilegalismele, de a generaliza funcţia punitivă şi de a delimita, pentru a o putea controla, puterea punitivă. Or, de aici se desprind două direcţii de obiectivare a crimei şi a criminalului. Pe de o parte, criminalul, desemnat ca duşman al tuturor şi pe care toţi au interesul să-l urmărească, cade în afara pactului social, se descalifică şi ca cetăţean, părînd a da la iveală un fragment sălbatic de natură: el apare sub chipul sceleratului, al monstrului, poate al nebunului, al bolnavului şi, în scurtă vreme, al „anormalului"[8]. Tocmai din această cauză, el va depinde într-o zi de o obiectivare ştiinţifică şi de „tratamentul" subsecvent. Pe de altă parte, necesitatea de a măsura, din interior, efectele puterii punitive prescrie tactici de intervenţie asupra tuturor criminalilor, actuali sau posibili: organizarea unui cîmp de prevenţie, calculul intereselor, punerea în circulaţie a unei serii de reprezentări şi semne, constituirea unui orizont de certitudine şi adevăr, ajustarea pedepselor la variabile din ce în ce mai fine; toate acestea conduc la o obiectivare deopotrivă a criminalilor şi a crimelor. În ambele cazuri, se poate observa că raportul de putere ce subîntinde activitatea de pedepsire începe să fie dublat de o relaţie de obiect în care se găseşte nu numai crima — ca fapt ce trebuie stabilit după norme comune —, ci şi criminalul ca individ ce trebuie cunoscut după criterii specifice. Se mai poate observa şi că această relaţie de obiect nu vine să se suprapună, din exterior, practicii punitive, ca în cazul interdicţiei puse în calea furiei supliciilor, interdicţie dictată de limitele sensibilităţii, sau ca în cazul unei interogaţii, raţionale sau „ştiinţifice", despre ce este acest om care e pedepsit. Procesele de obiectivare iau naştere chiar la nivelul tacticilor puterii şi al organizării exercitării acesteia.

Cu toate acestea, cele două tipuri de obiectivare ce se conturează o dată cu proiectele de reformă penală diferă mult unul

de celălalt: prin cronologie şi efecte. Obiectivarea criminalului aflat în afara legii, om aflat în stare primitivă, nu este încă decît o virtualitate, o linie de fugă în care se întretaie teme ale criticii politice şi figuri ale imaginarului. Va trebui să mai treacă o bună bucată de vreme pînă ce *homo criminalis* va deveni un obiect definit într-un cîmp de cunoaştere. Cealaltă linie de obiectivare a avut, dimpotrivă, consecinţe mult mai rapide şi mai hotărîtoare, în măsura în care era în chip mai direct legată de reorganizarea puterii punitive: codificare, definire a delictelor, fixare a pedepselor, reguli de procedură, definire a rolului magistraţilor. Şi, de asemenea, pentru că se sprijinea pe discursul deja constituit al Ideologilor. Într-adevăr, acest discurs oferea, prin teoria intereselor, reprezentărilor şi semnelor, prin seriile şi genezele pe care le reconstituia, un fel de reţetar general de exercitare a puterii asupra oamenilor: „spiritul" ca suprafaţă de înscriere pentru putere, cu semiologia drept unealtă; supunerea corpurilor prin controlul asupra ideilor; analiza reprezentărilor ca principiu al unei politici a corpurilor mult mai eficace decît anatomia rituală a supliciilor. Gîndirea Ideologilor nu a fost numai o teorie privitoare la individ şi societate; ea s-a dezvoltat ca o tehnologie a puterilor subtile, eficiente şi economice, în opoziţie cu risipa somptuoasă a puterii suveranilor. Să-l mai ascultăm o dată pe Servan: ideile de crimă şi de pedeapsă trebuie să fie strîns asociate şi „să se succeadă strîns... Cînd veţi fi format astfel lanţul ideilor în mintea cetăţenilor voştri, vă veţi putea lăuda că îi conduceţi şi că le sînteţi cu adevărat stăpîni. Un despot imbecil îi poate constrînge pe sclavi cu lanţuri de fier; însă un veritabil om politic îi leagă mult mai trainic cu lanţul propriilor lor idei; el leagă un capăt de planul fix al raţiunii; legătură cu atît mai temeinică cu cît nu ştim din ce anume se compune şi o credem a fi opera noastră; disperarea şi timpul rod lanţurile de fier şi de oţel, dar nu au nici o putere asupra conexiunilor de idei obişnuite, nu reuşeşte decît să le strîngă şi mai tare; iar pe fibrele cele moi ale creierului stau temeliile de nezdruncinat ale celor mai solide Imperii."[55]

---

[55] J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, p. 35.

Tocmai această semiotehnică a pedepselor, această „putere ideologică" va rămîne, cel puţin în parte, în suspensie şi va fi înlocuită printr-o nouă anatomie politică în care corpul va juca, din nou, dar într-o formă inedită, rolul principal. Iar această nouă anatomie politică va permite reintersectarea celor două linii de obiectivare divergente ce iau naştere în secolul al XVIII-lea: aceea care îl respinge pe criminal „de partea cealaltă" — de partea unei naturi împotriva naturii; şi aceea care încearcă să controleze delincvenţa printr-o economie calculată a pedepselor. O privire asupra noii arte de a pedepsi va scoate cu pregnanţă în relief înlocuirea semiotehnicii punitive cu o nouă politică a corpului.

NOTE

[a] Sub Vechiul Regim, caietele de doleanţe erau documente în care adunările convocate pentru alegerea deputaţilor în Stările Generale consemnau reclamaţiile şi dorinţele pe care aceştia urmau să le susţină. Caietele de doleanţe redactate pentru Stările Generale din 1789 constituie astfel un document cît se poate de limpede asupra dorinţelor francezilor în ajunul Revoluţiei. S-a remarcat că, în general, tonul era unul moderat şi că dovezile de fidelitate faţă de suveran abundă. Alegătorii cereau în principal abolirea drepturilor feudale, egalitatea în ce priveşte impozitele, suprimarea celebrelor şi funestelor mandate regale de întemniţare (*lettres de cachet*), eradicarea abuzurilor justiţiei şi, mai ales, o constituţie care să stabilească drepturile naţiunii faţă de rege şi care să garanteze libertatea individuală.

[b] Contele Joseph de Maistre (1753–1821), om politic, scriitor şi filozof francez, unul dintre adversarii cei mai de temut — în planul ideilor — ai Revoluţiei franceze. Catolic fervent, considera, ca şi Bossuet, că istoria oamenilor se află în mîinile Providenţei, că singura speranţă de mîntuire sînt Biserica romano-catolică şi papa, Raţiunii — atît de dragă filozofilor şi ideologilor secolului al XVIII-lea — el opunîndu-i simţul comun, credinţa şi intuiţia. În *Considérations sur la France* (1796), a denunţat dubla „crimă" de care se făcuse vinovată Revoluţia: atentatul împotriva suveranului şi împotriva religiei catolice. Silit, la presiunea Directoratului, să se exileze, ajunge ambasador al Sardiniei la Sankt-Petersburg, unde stabileşte relaţii foarte strînse cu ţarul Alexandru I şi cu aristocraţia rusă. Aici îşi va scrie, de astfel, şi principalele opere: *Essai sur le principe générateur des constitu-*

tions politiques, Du pape, Soirées du Saint-Pétersbourg ou Entretien sur le gouvernement temporel de la Providence ş. a.

[c] Pierre Louis de Lacretelle (1751–1824), jurisconsult francez. A colaborat la *Repertoriul de jurisprudenţă* al lui Guijot, fiind, de asemenea, autorul unui *Discours sur le prèjugé des peines infamantes*, ca şi al unui *Discours sur la multiplicité des lois*.

[d] Adrien Jean François Duport (1759–1798). Om politic francez, consilier în parlamentul din 1789, apoi deputat, în Stările Generale, al nobilimii pariziene. Se raliază, în cele din urmă, la cauza stării a treia, formînd, împreună cu Barnave şi Lameth, *triumviratul*. Prezintă, în faţa Constituantei, un raport cu privire la reorganizarea justiţiei, în care preconizează adoptarea, în Franţa, a instituţiei britanice a juriului, atît în justiţia civilă, cît şi în cea penală. Preşedinte al tribunalului penal din Paris. Silit, pînă la urmă, să se exileze.

[e] Pierre Pastoret (1756–1840). Om politic francez. A propus, în Adunarea Constituantă, transformarea Bisericii Sainte-Geneviève în panteon. Profesor de drept la Collège de France şi de filozofie la Sorbona, senator, pair, ministru de stat şi cancelar al Franţei. Dintre lucrările lui, pot fi amintite un *Éloge de Voltaire* şi o *Histoire de la législation*.

[f] Guy Jean-Baptiste Target (1733–1809). Magistrat francez. Ca avocat pe lîngă parlament, a combătut reforma lui Maupeou şi a colaborat la redactarea edictului de toleranţă cu privire la protestanţi. În calitate de consilier la tribunalul de casaţie, a colaborat la redactarea Codului Civil şi a celui Penal.

[g] Nicolas Bergasse (1750–1832). Om politic francez. Avocat celebru înainte de 1789, deputat în Stările Generale, a luat parte la redactarea actului Sfintei Alianţe cu Rusia şi se pare că nu a fost cu totul străin de adoptarea, de către puterile semnatare, a principiului intervenţiei.

[h] *„Ilegalism(e)"* este o creaţie terminologică a lui Foucault; nici unul dintre marile dicţionare (enciclopedice, ale limbii franceze sau de specialitate) nu îl atestă. Ce l-a făcut oare pe Foucault să inventeze, cînd, aparent, s-ar fi putut foarte bine folosi de termenul consacrat *ilegalitate*? *Ilegalitatea* se opune *legalităţii*, în vreme ce *ilegalismul* face pereche cu *legalismul*. Primii doi termeni au în vedere o ordine „de drept" teoretică, ideală, utopică; falsă, deci; *ilegalitatea* defineşte strict punctual şi exclusiv negativ nerespectarea *legalităţii*, care se presupune că domneşte în societate. Cea de-a doua pereche de termeni denunţă această iluzie: *ilegalismul* merge mînă în mînă cu *legalismul*, care este o respectare cît se poate de scrupuloasă, dar exclusiv *formală* a legii, a *literei* acesteia; o ipocrizie deci. Avînd în vedere una dintre

demonstrațiile de bază ale cărții de față — aceea a „colonizării" insidioase a aparatului judiciar de către „detaliile" mai mult sau mai puțin „neînsemnate" și „minore" ale aparatului represiv —, termenul „ilegalism" pare să aibă tocmai scopul de a denunța ipocrizia legalismului — care vrea să treacă drept legalitate — și de a scoate la lumină „contractul" dintre *permis* și *interzis* în cadrul economiei generale a puterii. Căci, dacă ilegalitatea este o modalitate de a semnifica exclusiv *negativ* nerespectarea legii, ilegalismele reprezintă o „pozitivare" a reprezentării, fiind vorba de o practică, sau, mai precis, de un ansamblu de „practici" sociale „ilegale", colective, anonime și, înainte de toate, cît se poate de concrete. Granița pe care puterea ține s-o traseze nu desparte, prin urmare, *legalul* de *ilegal*, ci *ilegalismele permise* — ale celor ce exercită puterea — de *ilegalismele nepermise*, ce se cer reprimate — ale celor asupra cărora, astfel, puterea se exercită. „Invenția" lui Foucault nu este deci întîmplătoare și, cu atît mai puțin, arbitrară.

[i] Pierre Chaunu, istoric francez contemporan, influențat de Școala *Analelor*. A se vedea, în românește, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor* (2 vol.), traducere și cuvînt înainte de Irina Mavrodin, Editura Meridiane, București, 1986.

[j] Jacques Thouret (1746–1794). Om politic francez, deputat, raportor al comitetului de redactare a noii Constituții revoluționare. În calitate de președinte al Adunării Constituante, a primit jurămîntul regelui Ludovic XVI. A sfîrșit prin a fi ghilotinat ca dantonist.

[k] Jacques Pierre Brissot sau Brissot de Warville (1754–1793). Om politic francez. A cunoscut, ca deținut, Bastilia, fiind condamnat pentru scrierea unui pamflet la adresa reginei. Fondator al „Societății Prietenilor Negrilor", a călătorit în America pentru a studia posibilitățile de a-i elibera pe aceștia din sclavie. Ca deputat, a proclamat egalitatea în drepturi a oamenilor de culoare. A căutat să determine declanșarea unui război generalizat, văzînd în acesta singurul mijloc de garantare a cuceririlor Revoluției, o adevărată „cruciadă a libertății universale": „Nu vom putea fi liniștiți decît atunci cînd întreaga Europă va fi în flăcări." Șef girondin, pus sub acuzație, reușește să fugă, dar este, pînă la urmă, prins și ghilotinat.

[l] Jean-Paul Marat (1743–1793). Om politic francez. Medic de formație, a publicat, în tinerețe, în Anglia, lucrări precum *A Philosophical Essay on Man* și *The Chains of Slavery*. În septembrie 1789, înființează, la Paris, ziarul *Le Publiciste parisien*, devenit, mai apoi, *L'Ami du peuple*. A afirmat necesitatea, în vremuri de criză, a concentrării puterii în mîinile unui dictator, fapt pentru care a fost atacat, în Convenție, de către girondini, dar și de către Danton și Robespierre.

A înregistrat un imens succes popular iscălind circulara iacobinilor prin care se chema la luptă împotriva girondinilor. Va fi asasinat de o admiratoare a acestora din urmă şi va face obiectul unui adevărat cult popular: osemintele îi vor fi transferate la Panthéon, de unde vor fi scoase de către reacţiunea thermidoriană.

[m] René Nicolas Charles Augustin de Maupeou (1714–1792). Cancelar al Franţei şi preşedinte al parlamentului din Paris. Foarte competent şi energic, va lua partea lui Ludovic XV împotriva parlamentarilor, încercînd să instaureze un despotism luminat şi modernizator şi neezitînd să-i exileze pe parlamentarii recalcitranţi. În 1771, iniţiază o profundă reformă juridică, creează un nou parlament, criticat, la început, de toată lumea, dar care sfîrşeşte prin a se impune, compus numai din judecători revocabili, care nu-şi mai pot cumpăra funcţiile şi care împart dreptatea în mod gratuit. Opera lui va fi însă distrusă de Ludovic XVI, care va reface vechile parlamente, readucînd la putere nobilimea.

[n] Jacob Nicolas Moreau (1717–1794). Scriitor francez, cu concepţii deschise către economie şi demografie. A fost consilier juridic al lui Maupeou şi a creat o colecţie de arhive a regatului.

[o] Louis Mandrin (1724–1755). Celebru bandit francez. Negustor ruinat, devine şeful unui grup de aproximativ 200 de contrabandişti ce se îndeletniceau, pe la 1750, cu introducerea în Franţa a unor mărfuri (tutun, mătăsuri etc.) supuse restricţiilor vamale, pe care, apoi, le vindeau pe pieţe în cursul unor raiduri armate în provincie. Bine primit de oameni, care se bat, literalmente, pe produsele lui ieftine, devine duşmanul numărul unu al membrilor Fermelor Generale, care vor tocmi mercenari pentru a-l captura. Prins, va fi condamnat la moarte şi executat.

[p] Jean-Baptiste Colbert (1619–1683). Om de stat francez. I-a succedat, ca ministru de stat, lui Fouquet, la dizgraţierea căruia va fi participat activ. Va cumula funcţii dintre cele mai înalte în regat şi se va ocupa, practic, peste două decenii, de întreaga administraţie a acestuia, cu excepţia afacerilor externe şi de război. Opera lui Colbert, intim legată de apogeul pe care îl atinge monarhia sub domnia lui Ludovic XIV, se înscrie în procesul de restaurare a autorităţii monarhice şi a puterii regale. Colbert a restaurat finanţele, creînd bugetul public, mărind veniturile, diminuînd cheltuielile statului şi ridicînd impozitele indirecte. În plan legislativ, a înfiinţat camera de justiţie şi a mărit competenţa intendenţilor regali, care au fost cei mai eficienţi agenţi ai centralizării monarhice. A realizat o anumită unitate legislativă, dat fiind că sub direcţia lui au fost elaborate ordonanţele civilă şi cea penală (1670), cu privire la ape şi păduri, comerţ şi marină. El a reuşit

astfel să pună ordine în haosul judiciar şi administrativ moştenit. Din punct de vedere economic, voinţa lui Colbert a fost aceea de a îmbogăţi ţara pentru a face poporul capabil să finanţeze „gloria monarhului". Creînd manufacturile regale, ce beneficiau de privilegii, el a urmărit o ridicare a calităţii produselor de lux şi, astfel, o expansiune economică a regatului. De altfel, colbertismul a fost definit ca un mercantilism, care concepea comerţul ca un „război al banilor". Din cauze multiple şi complexe, mutaţia capitalistă pe care Colbert o vizase nu a putut fi realizată. Era, probabil, mult prea devreme.

q „Monstrul uman. Noţiune veche, ce are drept cadru de referinţă legea. Noţiune juridică deci, dar în sens larg, dat fiind că este vorba nu numai de legile societăţii, ci şi de legile naturii; cîmpul de apariţie al monstrului este un domeniu juridico-medical. Această dublă infracţiune a fost reprezentată, pe rînd, de întruchipările fiinţei jumătate-om, jumătate-fiară (valorizate mai ales în Evul Mediu), de individualităţile duble (valorizate mai ales în perioada Renaşterii) şi de hermafroditi (care au pus atîtea probleme secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea); ceea ce face din monstrul uman un monstru este nu numai excepţia pe care el o reprezintă faţă de forma speciei, ci mai ales tulburarea pe care el o provoacă în sînul regulilor juridice (fie că este vorba de legile căsătoriei, de canoanele botezului sau de regulile de succesiune). Monstrul uman combină interzisul cu imposibilul" (Michel Foucault, *Résumé des cours, 1970–1982*, col. „Conférences, essais et leçons du Collège de France", Paris, Julliard, 1989, pp. 73–74, cap. „Les anormaux").

r Carl von Linné (1707–1778). Naturalist suedez, rămas celebru în special ca autor al unei clasificări a plantelor şi al alteia a regnului animal.

s La 24 noiembrie 1793, Convenţia naţională a instituit calendarul republican, conform căruia anul trebuia să înceapă la echinocţiul de toamnă (22 septembrie) şi să se compună din 12 luni a cîte 30 de zile fiecare, plus 5 sau 6 zile complementare, care trebuiau să fie consacrate celebrării sărbătorilor republicane. *Floréal* era a opta lună din acest calendar, şi începea pe 20 sau 21 aprilie.

t Michel Foucault a consacrat studierii „marii, nesfîrşitei şi confuzei familii a «anormalilor», al cărei spectru va bîntui sfîrşitul secolului al XIX-lea", întregul an şcolar 1974–1975, ca profesor la Collège de France. Concluzia la care a ajuns este următoarea: „Individul «anormal», de care, începînd cu sfîrşitul secolului al XIX-lea, atîtea instituţii, discursuri şi domenii de cunoaştere (*savoirs*) se îngrijesc, derivă [...] din excepţia juridico-naturală pe care o constituie monstrul, din puzderia de incorigibili prinşi în aparatele de îndreptare şi

din secretul universal al sexualităţii infantile. [...] Dar specificitatea acestor cadre de referinţă nu trebuie să ne facă să trecem cu vederea trei fenomene esenţiale care o anulează parţial sau, cel puţin, o modifică: elaborarea unei teorii generale a «degenerescenţei», care, pornind de la cartea lui Morel (1857), va servi, timp de o jumătate de secol, drept cadru teoretic, dar şi ca justificare, socială şi morală, pentru toate tehnicile de identificare, de clasificare şi de intervenţie asupra anormalilor; amenajarea unei reţele instituţionale deosebit de complexe care, la graniţa dintre medicină şi justiţie, serveşte deopotrivă drept structură de «îngrijire» a anormalilor şi drept instrument de «apărare» a societăţii; şi, în sfîrşit, mişcarea prin care elementul cel mai recent din punct de vedere istoric (problema sexualităţii infantile) le va «înghiţi» pe primele două pentru a deveni, în secolul al XX-lea, principiul explicativ cel mai fecund al tuturor anomaliilor" (Michel Foucault, *ibid.*, pp. 79–80).

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY

Capitolul al II-lea

BLÎNDEŢEA PEDEPSELOR

Arta de a pedepsi trebuie, prin urmare, să se bazeze pe o tehnologie a reprezentării. Întreprinderea nu poate izbuti decît dacă se înscrie într-o mecanică naturală. „Asemeni gravitaţiei corpurilor, o forţă tainică ne împinge mereu spre propria noastră stare de bine. Acest impuls nu e afectat decît de piedicile pe care legile i le aşază în cale. Toate acţiunile omului sînt efectele acestei porniri lăuntrice." A găsi pentru o crimă pedeapsa potrivită înseamnă a găsi dezavantajul a cărui idee să facă definitiv neatractivă ideea comiterii acelei nelegiuiri. Artă a energiilor ce intră în conflict, artă a imaginilor ce se asociază, fabricare de legături stabile care sfidează timpul: trebuie constituite cupluri de reprezentări cu valori opuse, instaurate diferenţe cantitative între forţele aflate în acţiune, stabilit un joc de semne-obstacol care să poată subordona mişcarea de forţe unui raport de putere. „Ideea supliciului trebuie să fie veşnic vie în inima omului slab şi să ţină sub control sentimentul care-l împinge la crimă."[1] Aceste semne-obstacol sînt chemate să alcătuiască noul arsenal al pedepselor, aşa precum semnele-răzbunare organizau vechile suplicii. Dar, ca să poată funcţiona, ele trebuie să îndeplinească mai multe condiţii.

1. Să fie cît mai puţin arbitrare cu putinţă. Este adevărat că societatea este aceea care, în funcţie de propriile ei interese, defineşte ceea ce trebuie considerat a fi crimă: crima nu este deci naturală. Dacă vrem însă ca pedeapsa să poată fi fără dificultate prezentă în minte, începînd chiar din clipa apariţiei intenţiei de crimă, este nevoie ca, de la una la cealaltă, legătura

[1] Beccaria, *Des délits et des peines*, 1856, p. 119.

să fie cît mai nemijlocită cu putinţă: o relaţie de asemănare, de analogie, de proximitate. Trebuie să asigurăm „pedepsei o conformitate cît mai mare cu natura delictului, astfel ca teama de pedeapsă să abată spiritul de la calea pe care îl angajase perspectiva unei crime aducătoare de avantaje"[2]. Pedeapsa ideală va fi transparentă la crima pe care o sancţionează; în felul acesta, pentru cel ce o contemplă, ea va fi fără greş semnul crimei pe care o pedepseşte; iar, pentru cel ce visează să comită o crimă, ideea fărădelegii va trezi de la sine semnul punitiv. Avantaj pentru stabilitatea legăturii, avantaj pentru calcularea proporţiilor dintre crimă şi pedeapsă, ca şi pentru citirea cantitativă a intereselor; avantaj, de asemenea, şi datorită faptului că, îmbrăcînd forma unei consecinţe firești, pedeapsa nu mai apare ca efect arbitrar al unei puteri omeneşti: „A deduce delictul din pedeapsă este cel mai bun mijloc de a proporţiona pedeapsa la crimă. Dacă acesta e un triumf al dreptăţii, este, deopotrivă, şi un triumf al libertăţii, căci, pedepsele nemaiţinînd de voinţa legislatorului, ci de natura lucrurilor, nu vom mai vedea un om acţionînd violent asupra altui om."[3] În pedeapsa analogică, puterea ce pedepseşte se ascunde.

Reformatorii au propus o întreagă panoplie de pedepse care, în acelaşi timp, să fie naturale prin instituire şi să preia în forma lor conţinutul crimei. De pildă, Vermeil: cei care abuzează de libertatea publică vor fi privaţi de a lor; le vor fi retrase drepturile civile acelora care au abuzat de binefacerile legii şi de privilegiile oferite de funcţiile publice; amenda va pedepsi delapidarea şi camăta; confiscarea va pedepsi furtul; umilirea — delictele de uzurpare de titluri; moartea — asasinatul; rugul — provocarea de incendii. În privinţa otrăvitorului, acestuia „călăul îi va pune dinainte o cupă al cărei conţinut i-l va arunca în faţă, ca să-l umple de oroarea crimei pe care a săvîrşit-o confruntîndu-l cu imaginea acesteia, şi-l va răsturna apoi într-un cazan cu apă clocotită"[4]. Simplă himeră? Poate. Însă principiul

---

[2] *Ibid.*

[3] J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle*, 1780, p. 33.

[4] F.M. Vermeil, *Essai sur les réformes à faire dans notre législation criminelle*, 1781, pp. 68–145; Cf. şi Ch.E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, p. 349.

unei comunicări simbolice este foarte limpede exprimat şi de Le Peletier, cînd acesta prezintă, în 1791, noua legislaţie penală: „Trebuie să existe legături precise între natura delictului şi natura pedepsei"; cel care se va fi dovedit feroce prin crima pe care a săvîrşit-o va avea de suferit dureri fizice; cel care va fi fost leneş va fi forţat la o muncă grea; cel care a fost mîrşav va avea de îndurat o pedeapsă infamantă.[5]

În ciuda cruzimii ce aminteşte fără dubiu de supliciile din Vechiul Regim, un cu totul alt mecanism operează în aceste pedepse analogice. Nu mai este vorba de a se opune cu atrocitate atrocităţii într-un turnir al puterii; nu mai este vorba de simetria răzbunării, ci de transparenţa semnului la ceea ce el semnifică; în acest teatru al pedepselor, se urmăreşte stabilirea unei legături nemijlocit inteligibile pentru simţuri şi care să prilejuiască un calcul simplu. Un fel de estetică raţională a pedepselor. „Nu doar în artele frumoase trebuie urmată fidel natura; instituţiile politice, măcar cele care au un caracter de înţelepciune şi elemente de durată, se întemeiază pe natură."[6] Pedeapsa trebuie să decurgă din crimă; legea trebuie să pară a fi o necesitate a lucrurilor, iar puterea trebuie să acţioneze sub masca forţei blînde a naturii.

2. Acest joc de semne trebuie să depăşească mecanica forţelor: să micşoreze dorinţa ce face crima atrăgătoare, să mărească avantajul ce face pedeapsa de temut; să inverseze raportul intensităţilor, făcînd ca reprezentarea pedepsei şi a dezavantajelor acesteia să fie mai vie decît reprezentarea crimei cu plăcerile pe care ea le procură. O întreagă mecanică deci a avantajului, a dinamicii lui, a modului în care oamenii şi-l reprezintă şi a intensităţii acestei reprezentări. „Legiuitorul trebuie să fie un arhitect priceput, care să ştie în acelaşi timp să utilizeze toate forţele ce pot contribui la soliditatea construcţiei şi să le atenueze pe cele care i-ar putea provoca ruina."[7]

Mai multe mijoace. „Să se meargă drept la sursa răului."[8] Să fie distrus resortul ce pune în mişcare reprezentarea crimei.

---

[5] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires,* vol. XXVI, pp. 321–322.

[6] Beccaria, *Des délits et des peines,* 1856, p. 114.

[7] *Ibid.,* p. 135.

[8] Mably, *De la législation, Œuvres complètes,* vol. IX, p. 246.

Să fie neutralizată forţa care a dat naştere acestei reprezentări. În spatele delictelor de vagabondaj stă lenea; aceasta trebuie combătută. „Nu vom ajunge la nici un rezultat închizîndu-i pe cerşetori în închisori sordide ce aduc mai mult a cloacă", va trebui să-i forţăm să muncească. „A-i pune la muncă e cel mai bun mijloc de a-i pedepsi."[9] Împotriva unei patimi nefaste, un obicei bun; împotriva unei forţe, altă forţă, dar este vorba de forţa sensibilităţii şi a pasiunii, nu de forţa puterii politice, cu armele ei. „N-ar trebui oare să deducem toate pedepsele din acel principiu atît de simplu, perfect şi bine cunoscut de a le alege din tot ce poate fi mai deprimant pentru pasiunea ce a condus la comiterea crimei?"[10]

Montarea împotriva ei înseşi a forţei ce a condus spre delict. Să scindăm avantajul şi să ne folosim de el pentru a face pedeapsa de temut. Pedeapsa să-l stîrnească şi să-l stimuleze pe om mai mult decît a putut greşeala să-l încînte. Dacă orgoliul este cel care a dus la comiterea unei nelegiuiri, atunci să fie rănit, pedeapsa să-l facă să se revolte. Eficacitatea pedepselor infamante constă în faptul că se sprijină pe vanitatea ce se află la rădăcina crimei. Fanaticii se mîndresc şi cu convingerile lor, şi cu supliciile pe care le îndură pentru ele. Trebuie făcut, prin urmare, în aşa fel, încît încăpăţînarea orgolioasă din care se hrăneşte fanatismul să se întoarcă împotriva acestuia: „Să-l strivim sub ridicol şi ruşine; dacă umilim vanitatea orgolioasă a fanaticilor în faţa unei mari mulţimi de spectatori, trebuie să ne aşteptăm la efecte benefice din partea acestei pedepse." Nu ar fi de nici un folos — chiar dimpotrivă — să le impunem fanaticilor dureri fizice.[11]

Să stimulăm acel avantaj util şi cinstit a cărui slăbire în intensitate o dovedeşte producerea crimei. Sentimentul de respect faţă de proprietate — ca avere, dar şi ca onoare, libertate, viaţă — e ceea ce răufăcătorul a pierdut atunci cînd ajunge să fure, să calomnieze, să răpească sau să ucidă. Trebuie, prin urmare, să-l facem să-l înveţe din nou. Şi vom începe prin a-l face să-l

---

[9] J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, I, p. 258.

[10] P. L. de Lacretelle, „Réflexions sur la législation pénale", in *Discours sur les peines infamantes*, 1784, p. 361.

[11] Beccaria, *Des délits et des peines*, p. 113.

deprindă pentru el însuşi: îl vom face să simtă ce înseamnă să-ţi pierzi libertatea de a dispune de propriile bunuri, de onoare, de timpul tău şi de trupul propriu, ca să o respecte la rîndul său pe a celorlalţi.[12] Pedeapsa ce instituie semne stabile şi uşor de descifrat trebuie să recompună şi economia avantajelor, şi dinamica patimilor.

3. Utilitate, prin urmare, a unei modulări temporale. Pedeapsa transformă, modifică, stabileşte semne, amenajează obstacole. Care ar fi utilitatea ei dacă ar trebui să fie definitivă? O pedeapsă fără sfîrşit ar fi contradictorie: toate constrîngerile pe care ea le impune condamnatului şi de care acesta, redevenit cinstit, nu ar putea nicicînd să se bucure nu ar mai fi decît suplicii; iar efortul depus pentru aducerea criminalului pe calea cea bună nu ar mai fi decît o cauză şi o cheltuială pierdute pentru societate. Dacă există indivizi incorigibili, trebuie să avem curajul de a-i elimina... Dar, pentru toţi ceilalţi, pedepsele nu pot funcţiona decît dacă au un sfîrşit. Analiză acceptată de Constituantă: Codul din 1791 prevede moartea pentru trădători şi asasini; toate celelalte pedepse trebuie să aibă un sfîrşit (maximum este de douăzeci de ani).

Dar, în primul rînd, rolul duratei trebuie integrat în economia pedepsei. Supliciile, cu violenţa lor, riscau să aibă rezultatul următor: cu cît crima era mai gravă, cu atît mai scurtă era pedeapsa. Durata intervenea şi în vechiul sistem de pedepse: zile la stîlpul infamiei, ani de surghiun, ore de agonizare pe roată. Era însă o perioadă de încercare, nu de transformare concertată. Durata trebuie acum să permită acţiunea proprie a pedepsei: „O suită prelungită de privaţiuni greu de îndurat ce scuteşte umanitatea de oroarea torturilor îl afectează mult mai profund pe vinovat decît o clipă trecătoare de durere... Ea reînvie fără încetare în ochii poporului martor amintirea legilor răzbunătoare şi îl face să simtă clipă de clipă o spaimă salutară."[13] Timpul ca operator al pedepsei.

---

[12] C. E. de Pastoret, *Des lois pénales*, 1790, I, p. 49.

[13] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, vol. XXVI. Autorii care renunţă la pedeapsa cu moartea prevăd cîteva pedepse definitive: J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, pp. 29–30; Ch.E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, p. 344: închisoare pe viaţă pentru cei consideraţi a fi „iremediabil răi".

Or, fragila mecanică a patimilor nu vrea ca ele să fie constrînse în acelaşi mod şi cu aceeaşi insistenţă pe măsură ce încep să se îndrepte; e de preferat ca pedeapsa să scadă în intensitate o dată cu efectele pe care le produce. Ea poate să fie fixă, în sensul că este determinată la fel pentru toţi prin lege; mecanismul ei intern însă trebuie să fie variabil. În proiectul pe care l-a înfăţişat Constituantei, Le Peletier propunea pedepse cu intensitate descrescîndă: un condamnat la pedeapsa cea mai grea nu va sta la carceră (lanţuri la picioare şi mîini, întuneric, izolare, pîine şi apă) decît într-o primă fază; va avea posibilitatea să muncească mai întîi două, apoi trei zile pe săptămînă. După efectuarea a două treimi din pedeapsă, va putea trece la regimul de cazină (celulă cu lumină naturală, lanţuri în jurul taliei, muncă solitară cinci zile pe săptămînă, în comun celelalte două zile; această muncă îi va fi plătită şi-i va permite să-şi amelioreze traiul zilnic). În sfîrşit, cînd se va apropia de sfîrşitul condamnării, va putea trece la regimul de închisoare: „Se va putea întîlni cu ceilalţi deţinuţi în fiecare zi pentru munca în comun. Dacă va dori, va putea să muncească de unul singur. Se va hrăni după cît va munci."[14]

4. Pentru condamnat, pedeapsa este o mecanică a semnelor, a avantajelor şi a duratei. Dar vinovatul nu este decît una dintre ţintele pedepsei. Aceasta îi priveşte în primul rînd pe ceilalţi: pe toţi vinovaţii posibili. Semnele-obstacol, întipărite încetul cu încetul în reprezentarea condamnatului, trebuie, prin urmare, să circule cu viteză şi pe o arie cît mai mare; să fie acceptate şi redistribuite de toţi; să formeze discursul pe care fiecare îl ţine tuturor şi prin intermediul căruia toţi îşi interzic reciproc crima — moneda de valoare ce ia locul, în mintea oamenilor, falsului profit al crimei.

În acest scop, pedeapsa trebuie considerată nu doar firească, ci şi interesantă; fiecare trebuie să poată descifra în ea propriul său avantaj. Trebuie să se renunţe la pedepsele spectaculoase, dar inutile. Ca şi la pedepsele ascunse văzului; dimpotrivă, pedepsele să poată fi privite ca o recompensare pe care vino-

[14] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, vol. XXVI, pp. 329–330.

vatul o oferă fiecăruia dintre concetăţenii lui în schimbul crimei care i-a lezat pe toţi: pedepse „ce sînt iertate fără încetare sub privirile cetăţenilor" şi care fac „să reiasă limpede utilitatea publică a emoţiilor simţite în comun şi particular"[15]. Ideal ar fi ca vinovatul să fie privit ca un fel de proprietate rentabilă: un sclav în slujba tuturor. De ce ar suprima societatea o viaţă şi un corp care i-ar putea aparţine? Mult mai de folos ar fi să fie pus „să slujească statul printr-o robie mai lungă sau mai scurtă, după natura crimei"; Franţa are şi-aşa o mulţime de drumuri impracticabile, ce îngreunează comerţul; hoţii, care, la rîndul lor, nu fac decît să împiedice libera circulaţie a mărfurilor, n-au decît să refacă drumurile. Ar fi mult mai elocvent decît moartea „exemplul unui om pe care-l avem tot timpul sub ochi, căruia i s-a luat libertatea şi care este obligat să-şi petreacă tot restul vieţii reparînd prejudiciul pe care l-a provocat societăţii"[16].

În vechiul sistem, corpul condamnaţilor devenea proprietatea regelui, pe care acesta îşi punea pecetea şi asupra căruia lăsa să se abată efectele propriei puteri. Acum, corpul va fi mai degrabă un bun social, obiectul unei aproprieri colective şi folositoare. De aici, faptul că reformatorii au propus aproape de fiecare dată lucrările publice ca pe una dintre pedepsele cele mai nimerite din cîte pot exista; de altfel, Caietele de doleanţe n-au făcut decît să meargă pe urmele lor: „Condamnaţii la o pedeapsă inferioară celei capitale să fie afectaţi la lucrările publice din cuprinsul ţării pe o durată proporţională crimei pe care au comis-o."[17] Lucrări publice voind să însemne două lucruri: avantaj colectiv pentru pedeapsa condamnatului şi caracter vizibil, controlabil al pedepsei. Vinovatul plăteşte în felul

---

[15] Ch. E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, p. 346.

[16] A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, p. 139.

[17] Cf. L. Masson, *La Révolution pénale en 1791*, p. 139. Împotriva muncii penale se obiecta totuşi că ar implica recursul la violenţă (Le Peletier) sau că ar profana caracterul sacru al muncii (Duport). Rabaud Saint-Étienne a determinat adoptarea expresiei *travaux forcés* „muncă silnică", ce se opune „muncii libere a oamenilor liberi", *Archives parlementaires*, vol. XXVI, pp. 710 şi urm.

acesta de două ori: prin munca pe care o depune şi prin semnele pe care le produce. În mijlocul societăţii, în pieţele publice sau pe marile drumuri, condamnatul reprezintă un focar de profituri şi semnificaţii. Este în modul cel mai vizibil de folos fiecărui cetăţean; dar, în acelaşi timp, insinuează în mintea tuturor semnul crimă–pedeapsă: utilitate secundă, pur morală, dar mult mai reală.

5. De unde, o întreagă economie savantă a publicităţii. În cazul supliciului corporal, suportul exemplului îl constituia teroarea: frică fizică, spaimă colectivă, imagini ce trebuie să se întipărească în memoria spectatorilor, ca pecetea regală pe obrazul sau umărul condamnatului. Acum, suportul exemplului îl constituie lecţia, discursul, semnul descifrabil, punerea în scenă şi dispunerea sub formă de tablou a moralităţii publice. Ceremonia pedepsirii nu va mai fi susţinută de restaurarea terifiantă a suveranităţii, ci de reactivarea Codului, de consolidarea colectivă a corelaţiei dintre ideea crimei şi ideea pedepsei. În pedeapsă, se va manifesta nu atît prezenţa regelui, cît vor putea fi citite legile înseşi. Acestea asociaseră cutărei crime cutare pedeapsă. Imediat ce crima va fi fost comisă, fără pierdere de vreme, va veni pedeapsa care va transpune în act discursul legii şi va arăta cum Codul, care leagă între ele ideile, leagă şi realităţile. Joncţiunea nemijlocită existentă în text va trebui să existe şi în acte. „Gîndiţi-vă la acele prime momente cînd vestea vreunei fapte atroce se răspîndeşte în oraşele şi satele noastre; cetăţenii seamănă cu nişte oameni ce ar vedea fulgerul căzînd lîngă ei; fiecare e pătruns de revoltă şi oroare... Iată clipa cînd trebuie pedepsită crima: nu o lăsaţi să scape; grăbiţi-vă să dovediţi vina şi s-o judecaţi. Ridicaţi eşafoade, ruguri, tîrîţi-l pe vinovat în pieţele publice, chemaţi oamenii în gura mare; îi veţi auzi atunci aplaudînd la pronunţarea judecăţilor voastre ca la declararea păcii şi a libertăţii; îi veţi vedea alergînd spre aceste înspăimîntătoare spectacole ca spre triumful legilor."[18] Pedepsirea publică este ceremonia recodificării nemijlocite.

---

[18] J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, pp. 35–36.

Legea se reface şi vine să se aşeze alături de nelegiuirea care o violase. În schimb, răufăcătorul e desprins de societate. O părăseşte. Dar nu prin acele sărbători ambigue în stilul Vechiului Regim, în cadrul cărora, în mod fatal, poporul era fie de partea crimei, fie a execuţiei, ci în cadrul unei ceremonii de doliu. Societatea care şi-a regăsit legile l-a pierdut, în schimb, pe acela dintre cetăţenii ei care le violase. Pedepsirea publică trebuie să manifeste o dublă jale: aceea că legile au putut fi ignorate şi aceea că ne vedem obligaţi să ne despărţim de un cetăţean. „Asociaţi supliciului pompa cea mai lugubră şi mai emoţionantă; ziua teribilă a execuţiei să fie pentru patrie o zi de doliu; durerea generală să fie zugrăvită pretutindeni cu litere de o şchioapă... Magistratul, învăluit în negru, să anunţe poporului atentatul comis şi trista necesitate a unei răzbunări legale. Diferitele scene ale acestei tragedii să biciuiască toate simţurile şi să pună în mişcare toate sentimentele duioase şi cinstite."[19]

Doliu al cărui înţeles trebuie să fie limpede pentru toată lumea; fiecare element din ritualul lui trebuie să grăiască, să denunţe crima, să reamintească legea, să arate necesitatea pedepsei, să-i justifice gradul. Afişele, anunţurile, semnele, simbolurile trebuie să fie în număr cît mai mare, pentru ca fiecare să le poată învăţa semnificaţiile. Publicitatea pedepsei nu trebuie să propage un efect fizic de teroare; ea trebuie să deschidă o carte de lectură. Le Peletier propunea ca poporul, o dată pe lună, să-i poată vizita pe condamnaţi „în durerosul lor colţ: deasupra uşii celulei, se vor putea citi, scrise cu litere groase, numele condamnatului, crima şi sentinţa"[20]. Şi, în stilul naiv şi ţeapăn al ceremoniilor imperiale, Bexon va imagina, cîţiva ani mai tîrziu, un întreg tablou de heraldică penală: „Condamnatul la moarte va fi dus spre eşafod într-un vehicul împodobit sau vopsit în negru şi roşu; dacă a trădat, va purta o cămaşă roşie pe care va sta scris, pe piept şi pe spate, cuvîntul «trădător»; dacă e paricid, va avea capul acoperit cu un văl negru, iar pe cămaşă vor fi brodate pumnale sau instrumentele ucigaşe de

[19] Dufau, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires*, vol. XXVI, p. 688.

[20] *Ibid.*, pp. 329–330.

care se va fi folosit; dacă a otrăvit, cămaşa sa, roşie, va fi ornată cu şerpi şi cu alte animale veninoase."[21]

Această prea limpede lecţie, acest recodaj ritual trebuie repetate cît mai des cu putinţă; pedepsele să fie mai mult o şcoală decît o sărbătoare; o carte permanent deschisă mai curînd decît o ceremonie. Durata, care face pedeapsa cu adevărat eficientă pentru vinovat, este folositoare şi pentru spectatori. Aceştia trebuie să aibă posibilitatea de a consulta clipă de clipă vocabularul imuabil al crimei şi pedepsei. O pedeapsă secretă este o pedeapsă pe jumătate irosită. Ar trebui ca în locurile de executare a pedepsei să poată fi aduşi copiii; şi-ar face acolo orele de educaţie cetăţenească. Iar oamenii deja formaţi ar reînvăţa periodic legile. Locurile de executare a pedepselor trebuie concepute ca o Grădină a Legilor pe care familiile ar vizita-o duminica. „Mi-ar plăcea ca, din cînd în cînd, după ce spiritele ar fi pregătite prin discursuri atente despre apărarea ordinii sociale, despre utilitatea pedepselor, să-i conducem pe tineri şi chiar pe oamenii maturi în ocne, la muncile silnice, ca să poată contempla soarta înfiorătoare a proscrişilor. Ar fi nişte pelerinaje mai de folos decît cele pe care le fac turcii la Mecca."[22] Iar Le Peletier considera că vizibilitatea pedepselor constituie unul dintre principiile de bază ale noului Cod Penal: „Din cînd în cînd, la intervale regulate de timp, prezenţa poporului trebuie să provoace ruşinea pe chipul vinovatului; iar prezenţa vinovatului în starea jalnică în care l-a adus crima pe care a comis-o trebuie să dea naştere în sufletul poporului unei învăţături folositoare."[23] Mult înainte de a fi conceput ca obiect al ştiinţei, criminalul este imaginat ca material educativ. După vizita de caritate, ce avea scopul de a împărtăşi suferinţa deţinuţilor — vizită pe care secolul al XVII-lea o inventase sau doar o reluase —, s-au avut în vedere aceste vizite ale copiilor aduşi să înveţe felul în care binefacerile legii condamnă crima: lecţie pe viu în muzeul ordinii sociale.

---

[21] S. Bexon, *Code de sûreté publique*, 1807, partea a II-a, pp. 24–25. Era vorba de un proiect expus regelui Bavariei.

[22] J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781.

[23] *Archives parlementaires*, vol. XXVI, p. 322.

6. Aşadar, în societate tradiţionalul discurs despre crimă va putea fi inversat. Gravă preocupare pentru făuritorii de legi ai secolului al XVIII-lea: cum să înăbuşe gloria îndoielnică de care se bucurau criminalii? Cum să reducă la tăcere epopeea marilor răufăcători pe care îi cîntă almanahurile, foile volante, istorioarele populare? Dacă recodificarea punitivă e bine făcută, dacă ceremonia de doliu se desfăşoară cum trebuie, crima nu va mai putea să apară decît ca o nenorocire, iar răufăcătorul ca un duşman pus să buchisească din nou alfabetul vieţii sociale. În locul laudelor care-i transformă pe criminali în eroi, în discursul oamenilor nu vor mai circula decît semnele-obstacol care frînează pofta de crimă prin frica, bine calculată, de pedeapsă. Mecanica pozitivă va funcţiona din plin în limbajul de zi cu zi, iar acesta îi va reîmprospăta necontenit forţele cu ajutorul a noi şi noi istorisiri. Discursul va deveni vehiculul legii: principiu constant al recodificării universale. Barzii populari se vor alătura în sfîrşit acelora care se autointitulează „misionarii raţiunii eterne"; vor deveni moralişti. „Saturat cu aceste imagini teribile şi cu aceste idei salutare, fiecare cetăţean le va propaga la el în familie, prin lungi istorisiri, făcute cu atît mai multă căldură cu cît vor fi mai avid ascultate; copiii săi, stînd roată, îşi vor deschide frageda lor memorie ca să primească, în linii inalterabile, ideea crimei şi a pedepsei, iubirea de legi şi de patrie, respectul şi încrederea în magistratură. Locuitorii satelor, martori şi ei ai acestor exemple, le vor semăna în jurul bordeielor, gustul cinstei va prinde rădăcini în aceste suflete necioplite, în vreme ce răufăcătorul, consternat de publica bucurie şi înspăimîntat la vederea atîtor duşmani, va renunţa poate la proiecte a căror urmare este atît de promptă şi de funestă."[24]

Iată, prin urmare, cum trebuie să ne imaginăm cetatea punitivă. La răscruci, în grădinile publice, pe marginea drumurilor în reparaţie sau a podurilor în construcţie, în ateliere deschise tuturor, în adîncul minelor ce se pot vizita — mii de mici teatre punitive. Pentru fiece crimă, o lege; pentru fiecare criminal, o pedeapsă. Pedeapsă vizibilă, pedeapsă locvace care spune totul, explică, se justifică, convinge: inscripţii, bonete, afişe, pancar-

[24] J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, p. 37.

te, simboluri, texte citite sau tipărite — toate reproduc neobosit Codul. Decoruri, fundaluri, efecte optice, „trompe l'oeil"-uri îngroaşă nu de puţine ori scena, făcînd-o să pară mai redutabilă decît este în realitate, dar şi mai explicită. Din locul în care e aşezat, publicul are impresia unor cruzimi care, de fapt, nu au loc. Dar esenţial este ca toate aceste asprimi reale sau amplificate să constituie, în conformitate cu o economie strictă, o lecţie: fiecare pedeapsă să fie un apolog. Şi ca, în contrast cu pildele nemijlocite de cinste, în orice clipă să poată fi întîlnite, sub forma unei scene vii, ravagiile viciului. Împrejurul fiecăreia dintre aceste „reprezentaţii" moralizante, şcolarii se vor înghesui laolaltă cu profesorii lor, iar adulţii vor repeta lecţia pe care vor trebui să o ţină copiilor lor. Nu marele ritual terifiant al supliciilor, ci, de-a lungul zilelor şi al străzilor, acest teatru sobru, cu puzderia lui de scene edificatoare. Iar memoria populară va reproduce în şuşotelile ei discursul auster al legii. Dar poate că, deasupra miilor de spectacole şi istorisiri, ar trebui să aşezăm semnul major al pedepsei pentru cea mai teribilă dintre crime: cheia de boltă a edificiului penal. Vermeil, în orice caz, imaginase scena pedepsei absolute care trebuia să domine toate teatrele pedepsei zilnice: unicul caz în care trebuia căutat infinitul punitiv. Într-un fel, echivalentul, în noua penalitate, a ceea ce fusese regicidul în cea veche. Vinovatului îi sînt scoşi ochii; într-o piaţă publică e închis într-o cuşcă de fier suspendată în aer; e cu desăvîrşire gol; cu o centură de fier în jurul mijlocului, e legat de zăbrele; pînă la capătul zilelor e hrănit numai cu pîine şi apă. „Este în felul acesta expus la toate intemperiile, cînd acoperit de zăpadă, cînd calcinat de un soare nemilos. Graţie acestui supliciu energic, care este mai curînd prelungirea unei morţi dureroase decît a unei vieţi chinuite, îl vom putea cu adevărat recunoaşte pe sceleratul pe care întreaga natură îl respinge, condamnat să nu mai vadă cerul pe care l-a ofensat şi să nu mai locuiască pe pămîntul pe care l-a murdărit."[25] Deasupra cetăţii punitive, păianjenul acesta de fier; iar cel pe care trebuie să-l crucifice astfel noua lege este paricidul.

*

[25] F. M. Vermeil, *Essai sur les réformes à faire dans notre législation criminelle,* 1781, pp. 148–149.

Un întreg arsenal de pedepse pitoreşti. „Feriţi-vă să acordaţi pedepse identice", spunea Mably. Este respinsă ideea unei pedepse uniforme, modulată numai după gravitatea greşelii. Mai precis: utilizarea închisorii ca formă generală de pedeapsă nu figurează nici măcar o dată în aceste proiecte ale unor pedepse specifice, vizibile şi grăitoare. Întemniţarea este, firește, prevăzută, dar ca o pedeapsă printre altele; ea este pedeapsa specifică cuvenită anumitor delicte, cele care atentează la libertatea indivizilor (precum răpirea) sau cele care decurg din abuzul de libertate (dezordinile, violenţa). Închisoarea mai este prevăzută şi ca o condiţie pentru executarea altor pedepse (munca silnică, de exemplu). Dar ea este departe de a acoperi întregul cîmp al penalităţii, avînd ca unic principiu de variabilitate durata. Mai mult, ideea unei detenţii penale este explicit criticată de mulţi reformatori. Pentru că e incapabilă să răspundă specificităţii crimelor. Pentru că nu are efect asupra publicului. Pentru că e inutilă şi chiar dăunătoare pentru societate: costă mult, întreţine lenea condamnaţilor, le sporeşte viciile.[26] Pentru că ispăşirea unei astfel de pedepse este dificil de controlat şi există riscul de a-i expune pe condamnaţi arbitrariului gardienilor. Pentru că îndeletnicirea de a-l priva pe om de libertate şi de a-l supraveghea în puşcărie este un act de tiranie. „Susţineţi că există printre voi monştri; iar pe aceşti oameni odioşi — dacă ar exista cu adevărat — legiuitorul ar trebui, poate, să-i trateze ca pe nişte asasini."[27] La urma urmei, închisoarea este incompatibilă cu toată această tehnică a pedepsei-efect, a pedepsei-reprezentare, a pedepsei-funcţie generală, a pedepsei-semn şi discurs. Închisoarea e bezna, violenţa şi suspiciunea. „Este un loc întunecat, unde privirea cetăţeanului nu poate număra victimele, unde, prin urmare, mulţimea lor este pierdută pentru utilitatea pildei... În timp ce, dacă, fără a spori crimele, am putea spori exemplul pedepselor, am ajunge în sfîrşit să le facem mai puţin necesare; de altfel, bezna închisorilor devine un motiv de neîncredere pentru cetăţeni; aceştia ajung repede să bănuiască fap-

[26] Cf. *Archives parlementaires*, vol. XXVI, p. 712.

[27] G. de Mably, „De la législation", *Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 338.

tul că acolo se comit mari samavolnicii... Ceva, cu siguranţă, nu merge cum ar trebui atunci cînd legea, care este făcută pentru binele mulţimii, în loc să suscite recunoştinţa acesteia, nu face decît să-i hrănească fără încetare murmurele."[28]

Faptul că închisoarea ar putea, ca astăzi, să acopere, între pedeapsa cu moartea şi pedepsele uşoare, întregul spaţiu median al punităţiunii este o idee care nu le putea veni reformatorilor imediat.

Or, tocmai aici e problema: în foarte scurtă vreme, detenţia a devenit forma esenţială de pedeapsă. În Codul Penal din 1810, între moarte şi amenzi, ea ocupă deja, într-un anumit număr de forme, aproape întregul cîmp al pedepselor posibile. „Ce este sistemul penal adoptat prin legea cea nouă? Este încarcerarea sub toate formele ei. Comparaţi, într-adevăr, cele patru pedepse principale care au mai rămas în Codul Penal. Munca silnică reprezintă o formă de încarcerare. Ocna este o închisoare în aer liber. Detenţia, recluziunea şi închisoarea corecţională nu sînt, într-o oarecare măsură, decît numele diferite ale uneia şi aceleiaşi pedepse."[29] Iar această întemniţare dorită de lege Imperiul s-a decis să o traducă în practică, conform unei întregi ierarhii penale, administrative, geografice: la nivelul cel mai de jos, asociate fiecărei judecătorii de pace, închisori ale poliţiei municipale; în fiecare arondisment, case de arest; în fiecare departament, o casă de corecţie; la vîrf, mai multe închisori centrale pentru condamnaţii pentru crime sau pentru condamnaţii corecţional cu pedepse mai mari de un an; în sfîrşit, în cîteva porturi, temniţele. Este proiectat un mare edificiu carceral ale cărui diferite niveluri trebuie să corespundă cu exactitatea etajelor centralizării administrative. Eşafodului, pe care corpul supliciatului era expus în faţa forţei ritual manifestate a suveranului, teatrului punitiv, unde pedeapsa a fost în permanenţă reprezentată dinaintea corpului social, le-au luat locul o imensă arhitectură închisă, complexă şi ierarhizată care se integrează în chiar corpul aparatului de stat. O cu totul altă

---

[28] Ch. É. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, pp. 344–345.

[29] C. F. M. de Rémusat, *Archives parlementaires*, vol. LXXII, 1 decembrie 1831, p. 185.

materialitate, o cu totul altă fizică a puterii, o cu totul altă modalitate de a învesti corpul oamenilor. Începînd cu Restauraţia şi sub Monarhia din iulie, vor exista în închisorile franceze, cu foarte mici diferenţe, între 40 000 şi 43 000 de deţinuţi (aproximativ un puşcăriaş la 600 de locuitori). Zidul cel înalt, nu acela care înconjura şi apăra, nici acela ce manifesta, prin prestigiu, puterea şi bogăţia, ci zidul închis cu grijă, de netrecut din nici o parte şi care adăposteşte travaliul devenit misterios al pedepsei va constitui, în imediata apropiere şi uneori chiar în mijlocul oraşelor secolului al XIX-lea, întruchiparea monotonă, deopotrivă materială şi simbolică, a puterii punitive. Deja sub Consulat, ministrul de interne fusese însărcinat să cerceteze situaţia diferitelor închisori ce funcţionau deja sau a locurilor care ar fi putut fi folosite în acest scop în diferite oraşe. Cîţiva ani mai tîrziu, au fost prevăzute credite pentru construirea, la nivelul puterii pe care trebuiau să o reprezinte şi să o slujească, a acestor noi fortăreţe ale ordinii civile. Imperiul le-a folosit, de fapt, pentru un alt război.[30] O economie mai puţin dispusă la cheltuieli, dar mai tenace a sfîrşit prin a le construi una cîte una în decursul secolului al XIX-lea.

Oricum, în mai puţin de douăzeci de ani, principiul, atît de limpede formulat în Constituantă, al pedepselor specifice, adaptate, eficiente, constituind, în fiecare caz, o lecţie pentru toţi s-a preschimbat în legea ce prevedea detenţia pentru orice infracţiune mai importantă, dacă aceasta nu intra în categoria celor pentru care se acorda pedeapsa cu moartea. Locul acelui teatru punitiv visat în secolul al XVIII-lea, care ar fi trebuit să acţioneze în principal asupra spiritului justiţiabililor, a fost ocupat de imensul aparat uniform al închisorilor, a cărui reţea de edificii enorme se va extinde în toată Franţa şi în întreaga Europă. Dar a încadra cronologic o prestidigitaţie într-un interval de douăzeci de ani este poate chiar prea mult. Se poate afirma că ea s-a petrecut aproape instantaneu. Este de ajuns să privim ceva mai îndeaproape proiectul de Cod Penal prezentat în Constituantă de Le Peletier. Principiul formulat la pornire

[30] Cf. É. Decazes, „Rapport au roi sur les prisons", in *Le Moniteur*, 11 aprilie 1819.

este că trebuie să existe „raporturi exacte între natura delictului şi natura pedepsei": dureri pentru cei ce s-au dovedit feroce, muncă pentru cei leneşi, infamie pentru cei cu sufletul depravat. Or, pedepsele aflictive propuse efectiv sînt trei forme de detenţie: carcera, în care pedeapsa cu întemniţarea este agravată de diferite măsuri (izolare, privare de lumină, restricţii alimentare); „cazna", în care aceste măsuri-anexe sînt atenuate, şi, în sfîrşit, închisoarea propriu-zisă, redusă la întemniţare pur şi simplu. Diversitatea atît de solemn promisă se reduce, pînă la urmă, la această penalitate uniformă şi cenuşie. Au existat de altfel, pe moment, unii deputaţi care şi-au manifestat surprinderea că, în locul stabilirii unui raport de natură între delicte şi pedepse, a fost urmat un cu totul alt plan: „Astfel încît, dacă mi-am trădat patria, voi fi închis; dacă mi-am ucis tatăl, voi fi închis; toate delictele imaginabile sînt pedepsite în modul cel mai uniform. Parcă aş vedea un medic care pentru toate bolile ar prescrie acelaşi medicament."[31]

Substituire promptă, care nu a constituit privilegiul Franţei. O regăsim, identică, şi în alte ţări. Cînd Ecaterina II[a], în anii imediat următori apariţiei tratatului *Des délits et des peines,* dispune redactarea unui proiect pentru un „nou cod de legi", lecţia lui Beccaria despre specificitatea şi diversitatea pedepselor nu a fost dată uitării; este reluată aproape cuvînt cu cuvînt: „Atunci cînd legile penale deduc fiece pedeapsă din natura particulară a fiecărei crime în parte este o victorie a libertăţii civile. Arbitrariul dispare cu totul; pedeapsa nu mai depinde de capriciul legislatorului, ci de natura în sine a faptei; nu mai avem de-a face cu un om agresînd un alt om, ci cu acţiunea proprie fiecărui individ în parte."[32] Cîţiva ani mai tîrziu, tot principiile lui Beccaria sînt cele care servesc drept fundament noului cod toscan şi celui pe care Iosif II[b] îl dă Austriei; cu toate acestea, cele două legislaţii fac din întemniţare — modulată ca durată şi agravată în anumite cazuri prin însemnarea cu fierul roşu şi lanţuri — o pedeapsă aproape uniformă: treizeci de ani de

[31] Ch. Chabroud, *Archives parlementaires,* vol. XXVI, p. 618.

[32] Ecaterina II, *Instructions pour la commission chargée de dresser le projet du nouveau code des lois,* art. 67.

detenție pentru atentat împotriva suveranului, pentru falsificare de bani și asasinat combinat cu furt; între cincisprezece și treizeci de ani pentru omucidere voluntară sau tîlhărie în care să se fi folosit arme; între o lună și cinci ani pentru furt etc.[33]

Această colonizare a penalității de către închisoare e însă surprinzătoare mai ales pentru că închisoarea nu era, cum ne-am putea închipui, o pedeapsă deja solid instalată în sistemul penal, imediat sub pedeapsa cu moartea, și care într-un mod cu totul firesc ar fi ocupat locul rămas gol prin dispariția suplicilor. În realitate — și, în această privință, multe țări se aflau în situația Franței —, închisoarea nu ocupa decît o poziție restrînsă și marginală în sistemul pedepselor. Textele stau mărturie. Ordonanța din 1670 nu citează detenția în rîndul pedepselor aflictive. Firește, detenția pe viață sau temporară figurase ca pedeapsă în anumite cutume.[34] Dar se considera că a căzut în desuetudine laolaltă cu celelalte suplicii: „Existau pe vremuri pedepse care nu mai sînt azi practicate în Franța, precum aceea de a scrie pedeapsa pe fața sau pe fruntea unui condamnat, ca și închisoarea pe viață, tot astfel precum un vinovat nu trebuie să fie condamnat cu aruncarea ca pradă la animale sălbatice sau cu munca în mină."[35] Faptic, este neîndoielnic că închisoarea supraviețuise în chip tenace, ca sancțiune pentru greșelile lipsite de gravitate, și asta în consonanță cu cutumele și obiceiurile locale. În acest sens, Soulatges vorbea de „pedepsele ușoare" pe care Ordonanța din 1670 nici nu le menționase: blamul, admonestarea, interdicția de ședere, acordarea de satisfacție persoanei ofensate și închisoarea pe timp limitat. În anumite regiuni, în special în cele care își conservaseră mai bine particularismul juridic, pedeapsa cu închisoarea cunoștea încă o mare răspîndire, dar lucrurile nu erau lipsite de unele dificultăți, ca în Roussillon[c], anexat de curînd.

---

[33] O parte a acestui Cod a fost tradusă în introducerea la P. Colquhoun, *Traité sur la police de Londres*, trad. fr. 1807, I, p. 84.

[34] Cf. de exemplu Coquille, *Coutume du Nivernais*.

[35] G. du Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, p. 3.

Însă dincolo de aceste neînţelegeri, juriştii ţin cu fermitate la principiul conform căruia „închisoarea nu este privită ca o pedeapsă în dreptul nostru civil"[36]. Rolul ei este de a pune sechestru pe persoană şi pe corp: *ad continendos homines, non ad puniendos* „pentru a-i reţine pe oameni, nu pentru a-i pedepsi", spune adagiul; privită din acest unghi, întemniţarea unui suspect are oarecum acelaşi rol cu aceea a unui datornic. Prin intermediul închisorii îl reţii pe cineva, nu îl pedepseşti.[37] Acesta e principiul general. Iar dacă închisoarea joacă foarte des rolul de pedeapsă, şi chiar în cazuri importante, o face în primul rînd ca substitut: ţine loc de galere pentru aceia — femei, copii, invalizi — care nu pot face faţă acestora: „Condamnarea la întemniţare pe timp limitat sau pentru totdeauna într-o «casă de forţă» este echivalentă cu condamnarea la galere."[38] În această echivalare, putem observa conturîndu-se cu precizie o posibilă înlocuire. Dar pentru ca ea să se producă efectiv, a trebuit ca închisoarea să-şi modifice statutul juridic.

A mai trebuit să fie depăşit şi un al doilea obstacol, care, în cazul Franţei cel puţin, nu era deloc neglijabil. Căci, în practică, închisoarea era aici cu atît mai descalificată cu cît era mai direct legată de arbitrariul regal şi de excesele puterii suverane. „Casele de forţă", azilurile generale, „ordinele regelui" sau ale locotenentului de poliţie, mandatele regale de arestare[d] obţinute de către notabili sau familii constituiseră o practică represivă de proporţii, juxtapusă „justiţiei normale" şi foarte adesea opusă ei. Iar această întemniţare extrajuridică era respinsă atît de

---

[36] F. Serpillon, *Code criminel,* 1767, vol. III, p. 1095. Există totuşi la Serpillon ideea că rigoarea închisorii constituie un început de pedeapsă.

[37] În acest sens trebuie înţelese numeroasele regulamente privitoare la închisori, care se referă la abuzurile temnicerilor, la siguranţa localurilor şi la imposibilitatea deţinuţilor de a comunica. De exemplu, decizia parlamentului din Dijon, din 21 septembrie 1706. Cf. şi F. Serpillon, *Code criminel,* 1767, vol.. III, pp. 601–647.

[38] E ceea ce precizează declaraţia din 4 martie 1724 referitoare la recidivele de furt, sau cea din 18 iulie 1724 despre vagabondaj. Un băiat care nu avea vîrsta necesară pentru a putea fi trimis la galere rămînea într-o „casă de forţă" pînă în momentul în care putea fi trimis acolo, uneori pentru a-şi ispăşi întreaga pedeapsă. Cf. *Crime et criminalité en France sous l'Ancien Régime,* 1971, pp. 266 şi urm.

juriştii clasici, cît şi de reformatori. Închisoarea ţine de monarh, spunea un tradiţionalist precum Serpillon, adăpostindu-se în spatele autorităţii preşedintelui Bouhier[e]: „Cu toate că, uneori, din raţiuni de stat, principii se decid să recurgă la această pedeapsă, justiţia obişnuită nu se foloseşte de astfel de condamnări."[39] Detenţia, întruchipare şi instrument privilegiat al despotismului, declamă reformatorii: „Ce se poate spune despre acele închisori secrete, inventate de spiritul fatal al monarhismului, destinate în principal ori filozofilor, cărora natura le-a încredinţat flacăra ei şi care îndrăznesc să-şi lumineze veacul prin care trec, ori acelor suflete mîndre şi independente ce nu au laşitatea de a nu denunţa relele patriei lor? Ce se poate spune despre acele închisori ale căror funeste porţi sînt deschise numai pentru a îngropa în ele pe veci, în urma unor scrisori misterioase, nefericitele lor victime? Ce se poate spune chiar despre aceste scrisori, capodopere ale unei tiranii ingenioase, ce calcă în picioare privilegiul pe care îl deţine orice cetăţean, acela de a fi audiat înainte de a fi judecat, şi care sînt de mii de ori mai periculoase pentru oameni decît invenţia lui Phalaris[f]?"[40]

Firește, aceste proteste, provenind din direcţii atît de diferite, se referă nu la întemniţare ca pedeapsă legală, ci la utilizarea „în afara legii" a detenţiei arbitrare şi nedeterminate. Nu este însă mai puţin adevărat că închisoarea era, în general, percepută ca marcată de abuzurile puterii. Şi multe din Caietele de doleanţe o resping ca incompatibilă cu o justiţie adevărată. Uneori, în numele principiilor juridice clasice: „Închisorile fiind destinate, conform legii, nu să pedepsească, ci să ţină persoanele vinovaţilor la dispoziţia justiţiei..."[41] Alteori, în numele efectelor închisorii care îi pedepseşte deja pe cei ce nu au fost condamnaţi încă, ce propagă şi generalizează răul pe care ar trebui să-l prevină şi care încalcă principiul caracterului individual al pedepselor, sancţionînd familia condamnatului în întregime; se afirmă că „închisoarea nu este o pedeapsă. Oamenii se revoltă împotriva ideii îngrozitoare că nu constituie o

---

[39] F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, vol. III, p. 1095.

[40] J.P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, vol. I, p. 173.

[41] Paris intra muros (Nobilime), citat *in* A. Desjardin, *Les Cahiers de doléances et la justice criminelle*, p. 477.

pedeapsă faptul de a-l priva pe un cetăţean de bunul cel mai de preţ, azvîrlindu-l în chip mîrşav în spaţiul crimei, smulgîndu-l de lîngă tot ce-i e mai drag, împingîndu-l poate spre ruină şi interzicîndu-i nu numai lui, ci şi nefericitei sale familii orice mijloc de subzistenţă"[42]. Şi Caietele de doleanţe cer, în nenumărate rînduri, suprimarea acestor case de detenţie: „Sîntem de părere că aceste case de forţă trebuie desfiinţate..."[43] Şi într-adevăr, decretul din 13 martie 1790 ordonă să fie eliberate „toate persoanele deţinute în castele, aşezăminte religioase, case de forţă, aresturi ale poliţiei sau în orice alt fel de închisori în urma unor mandate regale de arestare sau ordine ale agenţilor puterii executive".

Cum a putut detenţia, legată în chip atît de vizibil de un ilegalism denunţat pînă şi în cazul puterii monarhului, să devină, şi încă într-un răstimp atît de scurt, una din formele cele mai răspîndite ale pedepselor legale?

*

Explicaţia cea mai curentă o constituie formarea, în decursul epocii clasice, a cîtorva mari modele de întemniţare punitivă. Prestigiul acestora, cu atît mai mare cu cît cele mai recente dintre ele proveneau din Anglia şi mai ales din America, ar fi permis depăşirea dublului obstacol format de regulile seculare ale dreptului şi de funcţionarea despotică a închisorii. Într-un timp foarte scurt, se presupune că aceste modele ar fi înlăturat miracolele punitive imaginate de reformatori, impunînd realitatea serioasă a detenţiei. Importanţa acestor modele a fost, fără nici o îndoială, mare. Dar tocmai ele sînt cele care, înainte chiar de a furniza soluţia, pun probleme: problema existenţei şi cea a răspîndirii lor. Cum au putut ele lua naştere şi, mai ales, cum au putut fi acceptate în chip atît de unanim? Căci e uşor de demonstrat că, dacă, în anumite privinţe, aceste modele erau

---

[42] Langres, „Trois Ordres", citat *ibid.*, p. 483.

[43] Briey, „Tiers État", citat *ibid.*, p. 484. Cf. P. Goubert şi M. Denis, *Les Français ont la parole*, 1964, p. 203. Se pot găsi şi în Caietele de doleanţe cereri pentru menţinerea caselor de detenţie pe care familiile le-ar putea utiliza.

conforme cu principiile generale ale reformei penale, din multe alte puncte de vedere ele sînt cu totul eterogene, adeseori chiar incompatibile cu ele.

Cel mai vechi dintre aceste modele, acela considerat că le-a inspirat, mai de aproape sau mai de departe, pe toate celelalte este Rasphuis din Amsterdam, inaugurat în 1596.[44] Era în principal destinat cerşetorilor şi răufăcătorilor tineri. Modul său de funcţionare se baza pe trei mari principii: durata pedepsei putea, cel puţin între anumite limite, să fie stabilită de însăşi administraţia închisorii, în funcţie de purtarea prizonierului (această libertate de acţiune putea, de altfel, să fie prevăzută chiar în sentinţă: în 1597, un deţinut a fost condamnat la doisprezece ani de închisoare, ce puteau fi reduşi la numai opt dacă respectivul urma să aibă un comportament satisfăcător). Munca era obligatorie şi se desfăşura în comun (de altfel, celula individuală nu era utilizată decît ca pedeapsă suplimentară; deţinuţii dormeau cîte 2 sau 3 într-un pat, în celule ce adăposteau între 4 şi 12 persoane); iar, în schimbul muncii depuse, deţinuţii primeau salariu. În sfîrşit, deţinuţii erau integraţi zi de zi într-un orar strict, un sistem de interdicţii şi de obligaţii, o supraveghere continuă, exortaţii, lecturi morale, un întreg joc de mijloace pentru a „atrage spre bine" şi a „îndepărta de la rău". Rasphuis din Amsterdam poate fi considerat ca un simbol important. Din punct de vedere istoric, el face trecerea de la teoria, specifică secolului al XVI-lea, a unei transformări pedagogice şi spirituale a individului prin exerciţiu continuu, la tehnicile penitenciare imaginate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. El

---

[44] Cf. Thorsten Sellin, *Pioneering in Penology,* 1944, care oferă o analiză exhaustivă a Rasphuis-ului şi a Spinhuis-ului din Amsterdam. Putem lăsa deoparte un alt „model" citat adeseori în secolul al XVIII-lea, acela propus de Mabillon în *Réflexions sur les prisons des ordres religieux,* reeditat în 1845. Se pare că acest text a fost redescoperit în secolul al XIX-lea, în momentul în care catolicii disputau protestanţilor locul pe care aceştia îl ocupaseră în cadrul mişcării filantropice şi al anumitor administraţii. Opusculul lui Mabillon, ce pare a fi rămas puţin cunoscut şi fără răsunet, ar demonstra că „prima concepţie a sistemului penitenciar american" este o „concepţie în întregime monastică şi franceză, orice s-ar fi spus pentru a-i da o origine geneveză ori pennsylvaniană" (L. Faucher).

a pus la dispoziţia celor trei instituţii atunci create principiile de bază pe care fiecare dintre acestea le va dezvolta în cîte o direcţie anume.

Casa de forţă din Gent/Gand[g] s-a ocupat în special cu organizarea muncii penale în jurul unor imperative economice. Argumentul folosit îl constituia faptul că lipsa de activitate este principala cauză a majorităţii delictelor. O anchetă — una dintre primele de acest fel, fără îndoială — făcută în 1749 pe condamnaţii din raza jurisdicţiei localităţii Aalst/Alost[h] arăta că răufăcătorii nu erau „meşteşugari sau ţărani (cei ce muncesc nu se gîndesc decît la munca ce îi hrăneşte), ci leneşi dedaţi cerşetoriei"[45]. De aici, ideea unei case care să asigure, într-un fel, pedagogia universală a muncii pentru cei ce i se dovedesc refractari. Patru avantaje: scad urmăririle penale costisitoare pentru stat (s-ar putea în felul acesta economisi peste 100 000 de livre în Flandra); statul nu mai este obligat să acorde reduceri de impozite pentru proprietarii de păduri ruinaţi de vagabonzi; sînt formaţi o mulţime de muncitori noi, ceea ce „ar contribui, prin concurenţă, la scăderea costului mîinii de lucru"; în sfîrşit, oamenii cu adevărat sărmani pot beneficia, fără să o mai împartă cu nimeni, de necesara caritate.[46] Această atît de utilă pedagogie va reface gustul muncii la subiectul inactiv, îl va reintroduce cu forţa într-un sistem al intereselor în care munca va fi mai avantajoasă decît inactivitatea, va forma în jurul lui o microsocietate, simplificată şi coercitivă, în care se va impune cu limpezime maxima: cine vrea să trăiască trebuie să mun-

---

[45] Vilan XIV, *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs*, 1773, p. 64; acest memoriu, legat de înfiinţarea închisorii corecţionale din Gent/Gand, a rămas inedit pînă în 1841. Numărul mare al pedepselor constînd în interdicţia de şedere întărea şi mai mult legăturile dintre delict şi vagabondaj. În 1771, formaţiunile statale din Flandra constatau că „pedepsele constînd în interdicţia de şedere pronunţate împotriva cerşetorilor rămîn fără efect, ceea ce înseamnă că formaţiunile statale îşi trimit unele altora supuşii pe care fiecare îi consideră periculoşi în raza ei. De unde rezultă că un cerşetor izgonit în felul acesta dintr-un loc în altul va sfîrşi prin a fi spînzurat, pe cînd, dacă ar fi obligat să se obişnuiască cu munca, nu ar apuca-o pe această cale" (L. Stoobant, in *Annales de la Société d'histoire de Gand*, vol. III, 1898, p. 228). Cf. planşa nr. 14.

[46] Vilan XIV, *Mémoire...*, p. 68.

cească. Obligativitate a muncii, dar şi retribuire ce permite deţinutului să-şi îmbunătăţească nivelul de trai în detenţie şi după ieşire. „Omul care nu găseşte din ce să-şi asigure traiul zilnic trebuie în mod necesar să ajungă la dorinţa de a-şi procura cele necesare prin muncă; această posibilitate îi este oferită prin intermediul instituţiilor publice şi al disciplinei; el este întru cîtva forţat să se apuce de muncă; urmează apoi atracţia oferită de cîştig; îndreptat în moravuri, obişnuit să muncească, hrănit fără griji şi chiar cu unele profituri pe care le pune deoparte pentru cînd o să iasă", acest om a învăţat o meserie „care îi asigură subzistenţa fără riscuri"[47]. Reedificare a lui *homo œconomicus* ce exclude folosirea pedepselor prea scurte — care ar face imposibilă deprinderea tehnicilor şi a gustului muncii — sau definitive — care ar face inutilă orice ucenicie. „Termenul de şase luni este prea scurt pentru a-i îndrepta pe criminali şi a-i obişnui cu gustul muncii"; în schimb, „termenul pe viaţă îi aruncă pradă deznădejdii; îi face indiferenţi la îndreptarea moravurilor şi la spiritul muncii; nu le stă gîndul decît la proiecte de evadare şi de revoltă; şi din moment ce tot nu a fost luată decizia de a li se lua viaţa, de ce am căuta să le-o facem de nesuportat?"[48] Durata pedepsei nu are sens decît prin raportare la o ameliorare posibilă şi la o utilizare economică a criminalilor readuşi pe calea cea bună.

La principiul muncii, modelul englez mai adaugă, ca o condiţie esenţială a îndreptării, şi izolarea. Schema acesteia fusese stabilită în 1775 de către Hanway[i], care o justifica mai întîi cu argumente negative: promiscuitatea din închisori oferă exemple rele şi, în mod nemijlocit, posibilităţi de evadare, iar în viitor, de şantaj ori complicitate. Închisoarea ar semăna prea mult cu o manufactură dacă i-am lăsa pe deţinuţi să muncească în comun. Motivele pozitive, apoi: izolarea constituie un „şoc teribil" pornind de la care, eliberat de influenţele nefaste, condamnatul poate opera o întoarcere spre sine însuşi şi o redescoperire în adîncul propriei conştiinţe a vocii binelui; munca solitară va deveni prin urmare un exerciţiu atît de convertire, cît şi

[47] *Ibid.*, p. 107.
[48] *Ibid.*, pp. 102–103.

de învăţare; va reforma nu doar jocul de interese propriu lui *homo œconomicus*, ci şi imperativele subiectului moral. Celula, tehnică a monahismului creştin ce nu se mai păstra decît în ţările catolice, devine în această societate protestantă instrumentul graţie căruia se pot reconstitui atît *homo œconomicus*, cît şi conştiinţa religioasă. Între crimă şi reîntoarcerea la principiile dreptului şi ale virtuţii, închisoarea va constitui un „spaţiu între două lumi", un loc al transformărilor individuale ce vor restitui statului supuşii pe care acesta îi pierduse. Aparat de modificat indivizii pe care Hanway îl numeşte „reformatoriu"[49]. Iată principiile generale pe care Howard şi Blackstone le vor pune în aplicare în 1779, cînd independenţa Statelor Unite va face imposibile deportările şi va fi pregătită o lege care să modifice sistemul de pedepse. Încarcerarea, avînd dublul scop de a aduce sufletul şi comportamentul pe calea cea dreaptă, îşi face intrarea în sistemul legilor civile. Preambulul legii, redactat de Blackstone şi Howard, descrie întemniţarea individuală în tripla ei funcţie: de pildă de temut, de instrument de convertire şi de condiţie pentru învăţarea unei meserii: supuşi „unei detenţii în izolare, unei munci ordonate şi influenţei instrucţiei religioase", unii criminali ar putea „nu doar să inspire teamă celor ce ar încerca să-i imite, ci să se îndrepte şi pe ei înşişi şi să deprindă obişnuinţa de a munci"[50]. De unde, decizia de a construi două penitenciare, unul pentru bărbaţi, celălalt pentru femei, în care deţinuţii izolaţi unii de ceilalţi ar fi puşi „la muncile cele mai umile şi mai potrivite cu ignoranţa, nepăsarea şi încăpăţînarea criminalilor": să meargă în interiorul unei roţi ca să pună în mişcare o maşină, să fixeze un cabestan, să şlefuiască marmură, să bată cînepă, să geluiască lemn, să rupă mărunt cîrpe, să împletească plase şi saci. Pînă la urmă, nu a fost construit decît un singur penitenciar, cel din Gloucester, şi care nici nu respecta decît parţial schema iniţială: izolarea totală pentru cei mai periculoşi dintre criminali; pentru ceilalţi, muncă de zi în comun şi separare pe timpul nopţii.

---

[49] J. Hanway, *The Defects of Police*, 1775.

[50] Preambul la „Bill"-ul din 1779, citat de Julius, *Leçons sur les prisons*, trad. fr. 1831, I, p. 299.

În sfîrșit, modelul reprezentat de Philadelphia[k]. Desigur, cel mai renumit dintre toate, pentru că apărea ca legat de inovațiile politice ale sistemului american, dar și pentru că nu a fost menit, precum celelalte, unui eșec imediat și n-a fost abandonat; a fost neîncetat reluat și transformat pînă la marile discuții iscate în anii 1830 în jurul reformei penitenciare. În multe privințe, închisoarea de pe Walnut Street, inaugurată în 1790, sub influența directă a mediilor quaker[l], prelua modelul de la Gent/Gand și Gloucester.[51] Muncă obligatorie în ateliere, ocupare permanentă a deținuților, finanțare a închisorii prin această muncă, dar și retribuire individuală a prizonierilor pentru a li se asigura reintegrarea morală și materială în lumea strictă a economiei; condamnații sînt prin urmare „tot timpul folosiți la munci productive pentru a-i face să suporte cheltuielile închisorii, pentru a nu-i lăsa pradă inactivității și pentru a le pregăti unele resurse în vederea momentului cînd captivitatea lor va trebui să se încheie"[52]. Activitatea e așadar riguros controlată conform unui orar deosebit de strict, supravegheat clipă de clipă; fiecare moment al zilei e afectat unui anumit scop, prescrie un anumit tip de activitate și își are propriile obligații și interdicții: „Toți prizonierii se trezesc de cu noaptea, astfel încît, după ce și-au făcut paturile, s-au pieptănat, s-au spălat și s-au îndeletnicit cu alte necesități, încep cu toții lucrul la răsăritul soarelui. Din clipa aceea, nici unul nu se mai poate duce la dormitoare sau în alte locuri decît în ateliere și la locurile ce le-au fost destinate pentru lucru... La căderea serii, bătaia unui clopot îi înștiințează să-și părăsească lucrul... Li se acordă o jumătate de oră ca să-și pregătească paturile, după care nu li se mai permite să vorbească cu voce tare sau să facă nici cel mai mic zgomot."[53] Ca și la Gloucester, izolarea nu este totală; este

---

[51] Quakerii cunoșteau fără îndoială la fel de bine și Rasphuis, și Spinhuis din Amsterdam. Cf.T. Sellin, *Pioneering in Penology*, pp. 109–110. În orice caz, închisoarea de pe Walnut Street se plasa în continuarea Almhouse-ului deschis în 1767 și a legislației penale pe care quakerii voiseră să o impună în pofida administrației engleze.

[52] G. de La Rochefoucauld-Liancourt, *Des prisons de Philadelphie*, 1796, p. 9.

[53] J. Turnbull, *Visite à la prison de Philadelphie*, trad. fr. 1797, pp. 15–16.

rezervată numai anumitor condamnaţi care pe vremuri ar fi riscat pedeapsa cu moartea şi celor care, în interiorul închisorii, merită să fie pedepsiţi în mod special: „Acolo, lipsit de orice fel de ocupaţie, fără nimic care să-i poată distrage atenţia, în aşteptarea şi incertitudinea momentului cînd o să fie eliberat", deţinutul petrece „lungi ceasuri de nelinişte, prizonier al gîndurilor ce le vin în minte tuturor celor vinovaţi"[54]. În sfîrşit, ca şi la Gent/Gand, durata detenţiei poate varia în funcţie de comportamentul prizonierului: inspectorii închisorii, după consultarea dosarului, obţin din partea autorităţilor — fără dificultate pînă către 1820 — graţierea deţinuţilor care s-au comportat corespunzător.

Walnut Street prezintă în plus o serie de trăsături care îi sînt specifice sau care, cel puţin, dezvoltă ceea ce exista doar virtual în celelalte modele. În primul rînd, principiul nonpublicităţii pedepsei. Dacă condamnarea şi ceea ce a motivat-o trebuie să fie aduse la cunoştinţa tuturor, în schimb executarea pedepsei trebuie să se desfăşoare în secret; publicul nu poate interveni nici în calitate de martor, nici de garant al pedepsei; certitudinea că, în dosul zidurilor, deţinutul îşi ispăşeşte pedeapsa trebuie să fie de ajuns pentru a constitui un exemplu: dispar spectacolele de stradă pe care legea din 1786 le ocazionase impunînd anumitor condamnaţi să execute lucrări publice în oraşe sau pe drumuri.[55] Pedeapsa şi îndreptarea pe care aceasta trebuie să o opereze sînt procese care au loc între prizonier şi cei ce-l supraveghează. Sînt procese ce impun o transformare integrală a individului — a corpului şi a deprinderilor lui — prin munca zilnică la care acesta e constrîns, a spiritului şi voinţei — prin îngrijirile spirituale cărora le face obiectul:

---

[54] Caleb Lownes, *in* N. K. Teeters, *The Cradle of Penitentiary,* 1955, p. 49.

[55] Despre dezordinile provocate de această lege, cf. B. Rush, *An Inquiry into the Efects of Public Punishments,* 1787, pp. 5–9, şi Robert Vaux, *Notices,* p. 45. Trebuie reţinut că în raportul lui J.-L. Siegel, care inspirase Rasphuis-ul din Amsterdam, se prevedea ca pedepsele să nu fie pronunţate în public, prizonierii să fie duşi noaptea la casa de corecţie, gardienii să se angajeze sub jurămînt că nu vor dezvălui identitatea acestora şi nici un fel de vizită să nu fie permisă (T. Sellin, *Pioneering in Penology,* pp. 27–28).

„Sînt puse la dispoziție Biblii și alte cărți de religie practică; clerul de diferite confesiuni existent în oraș și prin împrejurimi asigură serviciul divin o dată pe săptămînă și oricare altă persoană ce se îndeletnicește cu edificarea morală poate oricînd să aibă acces la prizonier."[56] Însă chiar administrația are ca misiune operarea acestei transformări. Singurătatea și întoarcerea spre sine nu sînt suficiente; nu mai mult ca discursurile pur religioase. O lucrare asupra sufletului deținutului trebuie să aibă loc cît mai des cu putință. Închisoarea, ca aparat administrativ, va fi în același timp și o mașină de transformat spiritul. Cînd deținutul pășește pragul închisorii, îi este citit regulamentul. „În același timp, inspectorii caută să conștientizeze în el obligațiile morale ce îi incumbă; îi zugrăvesc infracțiunea pe care a săvîrșit-o din punctul lor de vedere, răul care a rezultat în mod necesar pentru societatea care îl proteja și nevoia de a compensa răul comis prin exemplul și îndreptarea lui. Îl fac să promită că-și va face datoria cu tragere de inimă, că se va purta cum trebuie, promițîndu-i sau făcîndu-l să spere că, dacă se va comporta cum se cuvine, va putea să fie eliberat înainte de expirarea termenului stabilit de sentință... Din cînd în cînd, inspectorii au datoria să stea pe rînd de vorbă cu criminalii, despre obligațiile lor ca oameni și ca membri ai societății."[57]

Dar, firește, cel mai important este faptul că această supraveghere și această transformare a comportamentului sînt însoțite — condiție și consecință, deopotrivă — de constituirea unei cunoașteri a indivizilor. O dată cu condamnatul, administrația de la Walnut Street primește un raport privitor la crima acestuia, la împrejurările comiterii infracțiunii, un rezumat al interogatoriului, observații privitoare la modul în care respectivul s-a comportat înainte și după pronunțarea sentinței. Tot atîtea elemente indispensabile pentru „a determina care vor fi măsurile necesare pentru a-l dezvăța de vechile apucături"[58].

---

[56] Primul raport al inspectorilor de la Walnut Street, citat de Teeters pp. 53–54.

[57] J. Turnbull, *Visite à la prison de Philadelphie,* trad. fr. 1797, p. 27.

[58] B. Rush, care a fost unul dintre inspectori, notează următoarele după o vizită efectuată la Walnut Street: „Măsuri de îngrijire morală: predică, lectura unor cărți potrivite, curățenie a îmbrăcămintii și încăperilor, băi; nu se ridică vocea, vin puțin, tutun cît mai puțin posibil, cît mai puțină conversație cu caracter obscen sau profan. Muncă neîntreruptă; se

Pe tot timpul detenţiei, el va fi ţinut sub observaţie; se va nota zilnic cum se comportă, iar inspectorii — doisprezece notabili ai oraşului desemnaţi în 1795 —, care, doi cîte doi, vizitează săptămînal închisoarea, trebuie să se informeze asupra a tot ceea ce se petrece înăuntrul ei, să ia cunoştinţă de purtarea fiecărui condamnat în parte şi să-i desemneze pe cei pentru care va fi solicitată graţierea. Cunoaşterea indivizilor, permanent adusă la zi, permite repartizarea acestora în interiorul închisorii mai puţin în funcţie de crimele pe care le-au comis, de aptitudinile de care fac dovadă. Închisoarea devine un fel de observator permanent care permite clasificarea varietăţilor de defecte sau de slăbiciuni. Cu începere din 1797, deţinuţii erau împărţiţi în patru clase: prima pentru cei care au fost în mod explicit condamnaţi la izolare absolută sau care în închisoare au încălcat grav regulile; o a doua pentru cei care sînt „bine cunoscuţi ca vechi delincvenţi... sau ale căror moralitate coruptă, caracter periculos, înclinaţii anormale ori comportament turbulent" s-au manifestat în perioada de cînd sînt închişi; o a treia pentru cei „la care caracterul şi împrejurările de dinainte şi de după condamnare dovedesc că nu sînt delincvenţi prin obişnuinţă". Există, în sfîrşit, o secţiune specială, o clasă de detenţie destinată acelora cărora nu li se cunoaşte încă felul de a fi sau care, dacă sînt ceva mai bine cunoscuţi, nu trebuie să facă parte din categoria precedentă.[59] Ia naştere, în felul acesta, o cunoaştere individualizantă ce-şi stabileşte ca domeniu de referinţă nu atît crima comisă (cel puţin nu luată ca un act izolat), cît periculozitatea virtuală de care face dovadă un individ şi care se manifestă în modul de comportare observat zilnic. Din acest punct de vedere, închisoarea funcţionează ca un instrumentar de cunoaştere.

*

Între acest aparat punitiv propus de modelele flamand, englez şi american, între aceste „reformatorii" şi puzderia de pedepse închipuite de reformatori pot fi stabilite punctele de convergenţă şi diferenţele.

---

ocupă de grădină; este frumoasă: 1 200 de verze." *In* N. K. Teeters, *The Cradle of Penitentiary,* 1935, p. 50.

[59] „Minutes of the Board, 16 iunie 1797", *in* N. K. Teeters, *loc. cit.*, p. 59.

Puncte de convergență. În primul rînd, inversarea temporală a pedepsirii. Și „reformatoriile" își propun ca funcție să evite repetarea unei crime, și nu să șteargă urmele acesteia. Sînt niște dispozitive orientate spre viitor, amenajate pentru a bloca repetarea actului criminal. „Obiectul pedepsei nu îl constituie ispășirea crimei, pe care numai Ființa supremă o poate decide; ci prevenirea delictelor de același fel."[60] Iar în Pennsylvania, Buxton afirma că principiile lui Montesquieu și Beccaria trebuiau să dobîndească acum „forță de axiome", „prevenirea crimelor fiind unicul scop al pedepsei"[61]. O pedeapsă nu este prin urmare aplicată pentru a șterge o crimă, ci pentru a transforma un vinovat (actual sau virtual); pedeapsa trebuie să conțină și o anumită tehnică de corecție. Și în acest punct, Rush este foarte apropiat de juriștii reformatori — mai puțin, poate, metafora pe care o întrebuințează — atunci cînd afirmă: s-au inventat mașini care ușurează munca; cu atît mai mult ar trebui lăudat cel care ar găsi „metodele cele mai rapide și mai eficiente de a readuce la cinste și fericire partea cea mai vicioasă a omenirii și de a extirpa o parte din viciul ce există"[62]. În sfîrșit, modelele anglo-saxone, ca și proiectele legiuitorilor și ale teoreticienilor recurg la procedee de singularizare a pedepsei: prin durata, natura, intensitatea și felul în care e aplicată, pedeapsa trebuie să fie adaptată la caracterul individual și la ce reprezintă acesta ca pericol pentru ceilalți. Sistemul pedepselor trebuie deschis variabilelor individuale. În schema lor generală, modelele mai mult sau mai puțin derivate din Rasphuis din Amsterdam nu se aflau în contradicție cu ceea ce propuneau reformatorii. S-ar putea chiar crede, la o primă privire, că nu

---

[60] W. Blackstone, *Commentaire sur le Code criminel d'Angleterre*, trad. fr. 1776, p. 19.

[61] W. Bradford, *An Inquiry How Far the Punishment of Death is Necessary in Pennsylvania*, 1793, p. 3.

[62] B. Rush, *An Inquiry into the Effects of Public Punishments*, 1787, p. 14. Această idee, a unui aparat de transformat, poate fi întîlnită deja la Hanway, în proiectul său de „reformatoriu": „Ideea de azil și ideea de răufăcător sînt incompatibile; dar să încercăm să facem din închisoare un reformatoriu autentic și eficace, în loc să mai fie, ca atîtea altele, o școală a viciului" (*Defects of Police*, p. 52).

erau decît dezvoltarea — sau schiţarea — acestora la nivel de instituţii concrete.

Şi totuşi, disparitatea sare în ochi de cum se pune problema definirii acestei corecţii individualizante. Diferenţa apare în procedura de accedere la individ, în modul prin care puterea punitivă îl poate influenţa, în instrumentele de care se foloseşte pentru a opera această transformare; în tehnologia pedepsirii, nu în fundamentul ei teoretic; în raportul pe care-l stabileşte cu corpul şi cu sufletul, şi nu în felul de a se încadra în interiorul sistemului dreptului.

Să luăm metoda preconizată de reformatori. Punctul care constituie obiectul pedepsei, prin care-l influenţează pe individ? Reprezentările: reprezentarea intereselor, reprezentarea avantajelor, a dezavantajelor, a satisfacţiei şi insatisfacţiei proprii; şi dacă pedepsei i se întîmplă să pună stăpînire pe trup, să-i aplice tehnici cu nimic inferioare supliciilor, faptul acesta se petrece numai în măsura în care corpul este — pentru condamnat şi pentru spectatori — un obiect al reprezentării. Instrumentul cu care se acţionează asupra reprezentărilor? Alte reprezentări, sau, mai precis, cupluri de idei (crimă–pedeapsă, avantaj imaginat al crimei–dezavantaj perceput al pedepselor); aceste împerecheri nu pot funcţiona decît în regim de publicitate: scene punitive care le dovedesc sau le consolidează în ochii tuturor, discursuri care le fac să circule, revalorizînd clipă de clipă jocul semnelor. Rolul criminalului în derularea pedepsei este acela de a reintroduce, de faţă cu codul şi cu crimele, prezenţa reală a semnificatului, adică a acelei pedepse care, conform codului, trebuie să fie automat asociată unei anumite infracţiuni. Producînd din abundenţă şi în chip manifest acest semnificat, reactivînd în felul acesta sistemul semnificant al codului, făcînd să funcţioneze ideea de crimă ca un semn punitiv — iată cum se achită răufăcătorul de datoria sa către societate. Îndreptarea individuală trebuie deci să asigure procesul de recalificare a individului ca subiect de drept, prin întărirea sistemelor de semne şi a reprezentărilor pe care acestea le pun în circulaţie.

Aparatul penalităţii corective acţionează într-un cu totul alt mod. Punctul de aplicare al pedepsei nu-l constituie reprezentarea, ci corpul, timpul, gesturile şi activităţile de zi cu zi; şi sufletul, dar numai în măsura în care acesta e sediu al obiş-

nuinţelor. Corpul şi sufletul, ca principii ale comportamentului, formează elementul propus acum intervenţiei punitive. Mai curînd decît o artă a reprezentărilor, aceasta trebuie să se întemeieze pe o manipulare calculată a individului: „Orice crimă îşi are vindecarea în influenţarea fizică şi morală"; pentru determinarea pedepselor, trebuie deci „să cunoaştem principiul senzaţiilor şi al simpatiilor ce se produc în sistemul nervos"[63]. În ce priveşte instrumentele folosite, nu mai sînt jocuri ale reprezentării cele pe care le consolidezi şi le propagi; ci forme de coerciţie, scheme de constrîngere aplicate şi repetate. Exerciţii, nu semne: orare, programe, mişcări obligatorii, activităţi regulate, reflecţie solitară, muncă în comun, tăcere, atenţie, ascultare, obiceiuri sănătoase. Şi, pînă la urmă, ceea ce se încearcă să se reconstituie prin această tehnică de corecţie nu este atît subiectul de drept, care se află prins în jocul de interese fundamentale ale pactului social; ci subiectul ascultător, individul supus unor obişnuinţe, reguli, ordine, unei autorităţi ce se exercită fără întrerupere în jurul şi asupra lui, şi pe care trebuie să-l lase să funcţioneze în mod automat în el. Două feluri, prin urmare, total diferite de a reacţiona la infracţiune: reconstituirea subiectului juridic al pactului social sau formarea unui subiect supus, pliat pe forma deopotrivă generală şi detaliată a unei puteri oarecare.

Toate acestea nu ar da, poate, decît o diferenţă cu totul speculativă — în ambele cazuri nefiind, la urma urmei, vorba decît de formarea unor indivizi supuşi —, dacă penalitatea „coercitivă" n-ar antrena cu ea cîteva consecinţe capitale. Dresarea conduitei prin ocuparea deplină a timpului, dobîndirea de deprinderi, constrîngerile asupra corpului implică un raport cu totul aparte între cel pedepsit şi cel care pedepseşte. Raport ce nu face doar inutilă dimensiunea de spectacol: o exclude.[64] Agentul pedepsirii trebuie să exercite o putere totală pe care nici un terţ nu poate veni să o perturbe; individul de corijat trebuie să fie total învăluit în puterea ce se exercită asupra lui. Imperativ

---

[63] B. Rush, *An Inquiry into the Effects of Public Punishments*, 1787, p. 13.

[64] Cf. criticile lui Rush la adresa spectacolelor punitive, în special a acelora pe care le imaginase Dufriche de Valazé, *An Inquiry into the Effects of Public Punishments*, 1787, pp. 5–9.

al secretului. Şi, prin urmare, autonomie fie doar şi relativă a acestei tehnici de pedepsire: ea va trebui să-şi aibă propriul mecanism, propriile reguli, propriile tehnici, propriul mod de cunoaştere; va trebui să-şi fixeze propriile norme şi să decidă ea însăşi în privinţa propriilor rezultate: discontinuitate, sau, oricum, specificitate faţă de puterea judiciară care declară vinovăţia şi fixează limitele generale ale pedepsei. Or, aceste două consecinţe — secret şi autonomie în exercitarea puterii punitive — sînt exagerate pentru o teorie şi o politică a penalităţii ce-şi propunea două obiective: să-i facă pe toţi cetăţenii să ia parte la pedepsirea inamicului social; să determine ca exercitarea puterii punitive să fie întru totul adecvată şi transparentă legilor ce-o delimitează în mod public. Nişte pedepse secrete şi necodificate legislativ, o putere punitivă ce se exercită în umbră după criterii şi cu instrumente care scapă oricărui control — toată strategia reformei riscă să fie, în felul acesta, compromisă. După pronunţarea sentinţei, se constituie o autoritate ce duce cu gîndul la cea exercitată de vechiul sistem. Puterea care aplică pedepsele ameninţă să fie tot atît de despotică şi arbitrară ca puterea care le hotăra odinioară.

Pe ansamblu, divergenţa este următoarea: cetate punitivă sau instituţie coercitivă? De o parte, funcţionarea puterii penale repartizată în întregul spaţiu social; prezentă pretutindeni ca scenă, spectacol, semn, discurs; lizibilă ca o carte deschisă; operînd printr-o recodificare permanentă a spiritului cetăţenilor; asigurînd reprimarea crimei prin obstacolele puse în calea ideii de crimă; acţionînd în mod invizibil şi inutil asupra „fibrelor cele moi ale creierului", cum spunea Servan. O putere punitivă care circulă prin toată reţeaua socială e activă în fiecare dintre punctele reţelei şi sfîrşeşte prin a nu mai fi percepută ca putere a unora asupra altora, ci ca reacţie nemijlocită a tuturor faţă de fiecare în parte. De cealaltă parte, o funcţionare compactă a puterii punitive: o preocupare meticuloasă pentru corpul şi timpul celui vinovat, o încadrare a gesturilor şi a modului de a se comporta ale acestuia de către un sistem de autoritate şi cunoaştere; o ortopedie concertată, aplicată vinovaţilor cu scopul de a-i îndrepta individual; o gestionare autonomă a acestei puteri, care se izolează atît de corpul social, cît şi de puterea

judiciară propriu-zisă. Ceea ce se inaugurează prin apariția închisorii este instituționalizarea puterii de a pedepsi, sau, mai exact: va fi oare mai sigură puterea de a pedepsi (avînd obiectivul strategic pe care și l-a fixat la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: reducerea ilegalismelor populare) ascunzîndu-se într-o funcție socială generală, în „cetatea punitivă", sau investindu-se într-o instituție coercitivă, în spațiul închis al „reformatoriului"?

Oricum, se poate spune că, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ne aflăm în prezența a trei modalități de a organiza puterea punitivă. Prima este cea aflată încă în exercițiu și care se sprijinea pe vechiul drept monarhic. Celelalte se referă, ambele, la o concepție preventivă, utilitară, corectivă a unui drept de a pedepsi ce aparține întregii societăți; dar ele diferă foarte mult una de cealaltă la nivelul dispozitivelor pe care le propun. Schematizînd masiv, se poate spune că, în dreptul monarhic, pedepsirea este un ceremonial de suveranitate; care utilizează stigmatele rituale ale răzbunării, pe care le aplică asupra corpului condamnatului; pedeapsa desfășoară sub privirile spectatorilor un efect de teroare cu atît mai intens cu cît mai bruscă, mai arbitrară și aflată permanent deasupra propriilor legi este prezența fizică a suveranului și a puterii lui. În proiectul juriștilor reformatori, pedeapsa este o procedură de recalificare a indivizilor ca subiecți de drept; ea utilizează nu stigmate, ci semne, ansambluri codificate de reprezentări cărora scena pedepsei trebuie să le asigure circulația cea mai rapidă și acceptarea cea mai universală cu putință. În sfîrșit, în proiectul de instituție carcerală care se elaborează, pedeapsa este o tehnică de constrîngere a indivizilor; ea aplică procedee de dresare a corpului — nu semne —, cu urmele pe care acestea le lasă, sub forma deprinderilor, în comportament; ceea ce presupune organizarea unei puteri specifice de gestionare a pedepsei. Suveranul cu forța sa, corpul social, aparatul administrativ. Stigmatul, semnul, urma. Ceremonia, reprezentarea, exercițiul. Inamicul nimicit, subiectul de drept în curs de recalificare, individul supus unei constrîngeri nemijlocite. Corpul torturat, mintea căreia îi sînt manipulate reprezentările, corpul dresat: iată trei serii de elemente ce caracterizează cele trei dispozitive care s-au înfruntat în ultima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ele

nu pot fi nici reduse la teorii ale dreptului (deşi le verifică), nici identificate cu aparate de stat sau instituţii (deşi acestea se bazează pe ele), nici derivate din opţiuni morale (deşi îşi găsesc justificarea în ele). Sînt modalităţi de exercitare a puterii de a pedepsi. Trei tehnologii de putere.

Problema este, în acest caz, următoarea: cum se face că a treia a fost cea care s-a impus pînă la urmă? Cum s-a substituit modelul coercitiv, corporal, solitar, secret al puterii punitive modelului reprezentativ, scenic, semnificant, public, colectiv? De ce exerciţiul fizic al pedepsirii (care nu este totuna cu supliciul) a luat, împreună cu închisoarea care îi e suportul instituţional, locul jocului social al semnelor de pedeapsă şi al sărbătorii locvace care le făcea să circule?

NOTE

[a] Ecaterina II cea Mare, împărăteasă a Rusiei (1762–1796). Autocrată convinsă, protectoare a numeroşi filozofi şi artişti francezi.

[b] Iosif II, împărat al Austriei (1765–1790). Despot luminat.

[c] Veche provincie a Franţei, aparţinînd, din secolul al XIII-lea, Spaniei, reintegrată în regatul Franţei abia în 1659. Avînd capitala la Perpignan, ea se întinde de-a lungul Pirineilor Orientali.

[d] În original: *lettres de cachet*. Scrisori închise, iscălite de rege (de fapt, de cele mai multe ori, de mîna unui secretar al acestuia, atît de mare era, zilnic, numărul lor) şi pecetluite cu sigiliul regal, care conţineau ordinul regelui de a întemniţa, interna sau exila o persoană. *Les lettres de grand cachet* erau solicitate de intendenţii regali; cele numite *de petit cachet* erau puse la dispoziţia familiilor pentru ca acestea să poată soluţiona, în ceea ce-i privea pe anumiţi membri ai lor, cazuri pe care le socoteau scandaloase. Procedura era de a adresa o cerere regelui, care ordona unui intendent efectuarea unei anchete. Simbol al absolutismului monarhic, care nu făcea însă decît să se sprijine, dîndu-le curs, pe cereri, reclamaţii şi delaţiuni rămase secrete şi venite de jos, din rîndurile populaţiei, aceste mandate regale de întemniţare au cunoscut, în secolul al XVIII-lea, o extraordinară înflorire şi au provocat nenumărate proteste. Marchizul de Sade a fost unul dintre „beneficiarii" celebri ai acestei proceduri arbitrare, pe care Adunarea Constituantă a abolit-o în 1790. „Scrisoarea regală de întemniţare urcă de jos în sus (sub formă de cerere) înainte de a coborî treptele aparatului de putere sub forma unui ordin purtînd sigiliul regal. Ea

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

este instrumentul unui control local şi, ca să mă exprim astfel, capilar" (Michel Foucault, *Résumé des cours, 1970–1982*, Julliard, Paris, 1989, p. 42. A se vedea, de asemenea, culegerea *Le désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille. Présenté par Arlette Farge et Michel Foucault*, Collection „Archives", Gallimard–Julliard, Paris, 1982.

[e] Jean Bouhier (1673–1746). Magistrat şi erudit francez, preşedinte al parlamentului din Dijon. A ţinut un salon şi a avut o bibliotecă în care, din ordinul regelui, trebuia depus un exemplar din toate lucrările ce vedeau lumina tiparului în Franţa.

[f] Tiran al cetăţii Agrigentum (aprox. 570–554 î.Cr.), despre care se povesteşte că-şi ardea victimele într-un taur de aramă.

[g] Gent/Gand: port belgian, în Flandra Orientală, vechi şi important centru manufacturier şi artistic.

[h] Aalst/Alost: oraş belgian în Flandra Orientală.

[i] Jonas Hanway (1712–1786). Filantrop englez. A călătorit mult în Rusia şi Persia, după care, la 38 de ani, s-a retras din afaceri şi a început să se intereseze de problemele sociale. Împreună cu Sir John Fielding întemeiază Marine Society, ce urmărea atragerea de recruţi pentru marină. A ajutat la înfiinţarea spitalului Magdalen şi la reformarea spitalului Foundlin.

[j] John Howard (1726–1790). Filantrop englez. Şi-a consacrat întreaga viaţă ameliorării sistemului penitenciar. Este autorul mai multor lucrări, dintre care se cer amintite *The State of the Prisons in England and Wales* şi *Historical Remarks and Anecdotes on the Castle of the Bastille*.

[k] Sistemul penitenciar pennsylvanian prevede izolarea celulară completă a deţinuţilor, atît pe timpul zilei, cît şi pe timpul nopţii. Susţinut, încă din 1790, de Franklin, acest sistem a fost experimentat pentru prima oară la Philadelphia (capitala statului Pennsylvania), în 1826, şi a fost introdus în Franţa începînd din 1875, o dată cu construirea sau reconstruirea unor mari stabilimente penitenciare precum închisorile Santé (1867), cu 1 400 de celule, Fresnes (1899), cu 2 500 de celule, Petite-Roquette (destinată femeilor). Istoricii nu privesc ca pe o întîmplare faptul că reformele penitenciare au venit din Statele Unite ale Americii, şi în special din Pennsylvania. În 1681, William Penn a primit teritoriul viitorului stat american, care urma să-i poarte numele, în proprietate de la Coroana britanică şi a făcut din el un refugiu împotriva intoleranţei religioase europene, instaurînd un regim democratic care a atras mulţi coloni de cele mai diferite origini: germani, olandezi, englezi (quakeri), scoţieni, irlandezi, francezi (hughenoţi). Astfel că, în scurt timp, Philadelphia, capitala acestei colonii, a devenit

un important şi prosper centru economic, comercial şi cultural care a participat activ la mişcarea insurecţională, adăpostind primele congrese (1774, 1775), Declaraţia de Independenţă fiind semnată aici, pe 4 iulie 1776. S-a impus ca un oraş antisclavagist, puritan şi conservator.

[1] Quakerii sînt membrii unui grup religios de tradiţie protestantă numit „Societatea Prietenilor". Termenul sub care s-au făcut cunoscuţi este o poreclă provenită de la întemeietorul grupului, George Fox, care îl implorase pe judecătorul Bennet „să-l onoreze pe Dumnezeu şi să se cutremure (în engleză: *to quake*) dinaintea Cuvîntului divin". Fox a început să-şi predice doctrina în 1647, legiuitorul grupului fiind Robert Penn, iar unicul lui teolog, Robert Barclay. Născută dintr-o revoltă îndreptată împotriva abuzurilor de ritualism, dogmatism şi conformism ale Bisericii anglicane, mişcarea quakerilor profesează autoritatea supremă a luminii interioare a Sfîntului Duh, negarea sfintelor taine, abolirea serviciului divin strict în favoarea sacerdoţiului universal, extins şi la femei. Adversari ai teoriei corupţiei incurabile a omului în urma păcatului originar, quakerii contestă ideile lui Calvin cu privire la predestinarea absolută, har şi justificarea exclusiv prin credinţă. Puritatea lor morală remarcabilă, solidaritatea, distanţa totală faţă de puterea politică şi pacifismul absolut i-a făcut în scurtă vreme incomozi şi indezirabili, ceea ce a dus la nenumărate persecuţii în Anglia şi America. William Penn a obţinut din partea Coroanei britanice concesionarea unui vast teritoriu în nord-estul Americii (actuala Pennsylvania), unde a instalat o democraţie religioasă, utopie care nu a durat multă vreme. Quakerii s-au făcut remarcaţi prin opere filantropice ieşite din comun. Astfel, în secolul al XIX-lea, ei au participat activ la luptele pentru abolirea sclaviei, au fost neobosiţi în teritoriile devastate de primul război mondial, în 1945 s-au instalat între ruinele Berlinului, pentru ca, în deceniul şapte al secolului nostru, să-şi manifeste solidaritatea cu Vietnamul. De-a lungul întregii lor istorii, quakerii au făcut dovada unui acut simţ al urgenţei în caz de catastrofă. Această mişcare aparţinînd aripii mistice a protestantismului s-a aflat aproape tot timpul, pe plan social, în avangarda progresului, mai ales în ce priveşte pedagogia.

Partea a treia

DISCIPLINA

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

CORPURILE DOCILE

Iată înfăţişarea ideală a soldatului, aşa cum mai era ea încă zugrăvită la începutul secolului al XVII-lea. Soldatul este, înainte de toate, cineva care poate fi recunoscut de la distanţă; poartă semne: semnele naturale ale energiei şi curajului, ca şi însemnele mîndriei; corpul este blazonul forţei şi al vitejiei lui; şi dacă este adevărat că trebuie să deprindă meseria armelor încetul cu încetul — în principal luptînd —, manevrele (ca mersul) ori ţinuta (ca poziţia capului) ţin în bună măsură de o retorică corporală a onoarei: „Semnele după care pot fi recunoscuţi cei mai apţi pentru această meserie sînt indivizii ageri şi vioi, cu capul drept, cu pieptul scos înainte, umerii laţi, braţele lungi, degetele puternice, fără burtă, pulpele groase, gambele zvelte şi picioarele osoase, dat fiind că un om de asemenea talie nu are cum să nu fie iute şi puternic"; ajuns lăncier, soldatul „va trebui să meargă cu pas cadenţat pentru a avea cît mai multă graţie şi gravitate cu putinţă, căci Lancea este o armă demnă de respect şi care merită să fie purtată cu o atitudine gravă şi temerară"[1]. A doua jumătate a secolului al XVIII-lea: soldatul a devenit ceva ce se fabrică; dintr-o plămadă informă, dintr-un corp inapt a fost obţinută maşina de care este nevoie; ţinuta devine din ce în ce mai lucrată; treptat, o constrîngere calculată parcurge fiecare parte a corpului, o ia în stăpînire, supune ansamblul, îl face permanent disponibil şi se prelungeşte, pe nesimţite, în automatismul deprinderilor; pe scurt, „ţăranul a fost izgonit" şi i s-a dat „chipul soldatului"[2]. Recruţii sînt învă-

[1] L. de Montgommery, *La Milice française*, ediţia din 1636, pp. 6 şi 7.
[2] Ordonanţa din 20 martie 1764.

ţaţi „să ţină capul sus şi drept; să stea drepţi fără să îndoaie spinarea, să împingă abdomenul în faţă, să-şi bombeze pieptul şi să-şi îndrepte spatele; şi, ca să se obişnuiască, li se va da această poziţie lipindu-i de un zid, astfel încît călcîiele, pulpele gambelor, umerii şi mijlocul să fie lipite de zid, ca şi dosul mîinilor, răsucind braţele spre în afară, fără să le îndepărteze de corp... tot la fel vor fi învăţaţi să nu se uite niciodată în jos, ci să-i privească drept în faţă pe cei prin faţa cărora trec... să rămînă nemişcaţi în aşteptarea ordinului, fără să-şi mişte capul, mîinile sau picioarele... în sfîrşit, să păşească cu pas hotărît, cu genunchii întinşi, cu vîrfurile întoarse în jos şi înspre afară"[3].

În decursul epocii clasice, a avut loc o adevărată descoperire a corpului ca obiect şi scop al puterii. Pot fi cu mare uşurinţă găsite indicii ale marii atenţii acordate atunci corpului — corpului manipulat, modelat, dresat, corp ce se supune, răspunde, care capătă abilitate sau a cărui forţă creşte. Marea carte despre Omul-maşină a fost scrisă simultan în două registre: cel anatomo-metafizic, ale cărui prime pagini fuseseră redactate de Descartes şi pe care medicii şi filozofii l-au dus mai departe; şi registrul tehnico-politic, alcătuit dintr-un întreg corpus de regulamente militare, şcolare, aplicate în aziluri, ca şi din procedee empirice şi bine gîndite, în scopul controlării sau îndreptării operaţiunilor executate de corp. Două registre foarte diferite, dat fiind că într-unul era vorba de supunere şi folosire, iar în celălalt de funcţionare şi explicare: corp util şi corp inteligibil. Totuşi, între unul şi celălalt, puncte de contact. *Omul-maşină* al lui La Mettrie[a] este în acelaşi timp o reducţie materialistă a sufletului şi o teorie generală a dresajului, în centrul cărora se găseşte noţiunea de „docilitate" ce reuneşte corpul analizabil şi corpul manipulabil. Docil este corpul care poate fi supus, utilizat, transformat şi perfecţionat. Celebrele automate nu erau, în ce le priveşte, doar o modalitate de a ilustra organismul; erau şi nişte marionete politice, modele de putere la scară redusă: obsesie a lui Frederic[b], rege meticulos al mecanismelor miniaturale, al regimentelor bine dresate şi al lungilor exerciţii.

---

[3] *Ibid.*

Ce aduc, prin urmare, atît de nou schemele de docilitate față de care secolul al XVIII-lea a manifestat atîta interes? Nu se întîmplă, firește, pentru prima oară ca tocmai corpul să facă obiectul unor investiții atît de imperioase și de presante; în orice tip de societate, corpul este prins înăuntrul unor puteri foarte stricte, care îl supun la constrîngeri, interdicții și obligații. Cu toate acestea, mai multe lucruri sînt noi în cazul acestor tehnici. În primul rînd, scara la care se efectuează controlul: nu mai este vorba de tratarea corpului în masă, în bloc, ca și cum ar fi vorba de o unitate indisociabilă, ci de a-l lucra cu de-amănuntul; de a exercita asupra lui o constrîngere subtilă, de a asigura puncte de contact chiar la nivelul mecanicii — mișcări, gesturi, atitudini, rapiditate: putere infinitezimală desfășurată asupra corpului activ. În al doilea rînd, obiectul controlului: nu mai sînt avute în vedere elementele semnificative ale conduitei sau limbajul corpului, ci economia, eficiența mișcărilor, organizarea lor internă; constrîngerea are acum în vedere mai curînd forțele decît semnele; singura ceremonie cu adevărat importantă este aceea a exercițiului. În sfîrșit, modalitatea de control, care presupune o coerciție neîntreruptă, constantă, preocupată mai curînd de procesele activității decît de rezultatul acesteia, și care acționează conform unei codificări ce cartografiază cît mai amănunțit timpul, spațiul, mișcările. Metodele acestea care permit supravegherea minuțioasă a operațiunilor executate de corp, care asigură aservirea constantă a forțelor acestuia și le impun un raport de docilitate–utilitate, constituie ceea ce putem numi „tipuri de disciplină". Multe dintre procedeele disciplinare existau încă de multă vreme — în mînăstiri, oștire, ca și în ateliere. Însă abia în decursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea au devenit formele de disciplină formule generale de dominație. Ele diferă de sclavie, dat fiind că nu se mai întemeiază pe un raport de posesie asupra corpurilor; putem vorbi chiar de eleganța disciplinei de a renunța la un astfel de raport costisitor și violent, reușind să obțină efecte de utilitate cel puțin la fel de mari. Diferite, în același timp, și de sistemul domestic al servituții, care este un raport de dominație constant, global, masiv, neanalitic, nelimitat și stabilit sub forma voinței unice a stăpînului, a „poftei" acestuia. Diferite de vasalitate,

care este un raport de supunere ultracodificat, dar la distanţă şi care priveşte nu atît operaţiunile executate de corp, cît produsele muncii şi semnele rituale de supunere. Diferite, în sfîrşit, şi de ascetismul şi formele de „disciplină" de tip monastic, ce au mai mult funcţia de a asigura renunţarea decît sporirea utilităţii şi care, chiar dacă implică ascultarea de un altul, au ca principal scop creşterea controlului fiecăruia asupra propriului trup. Momentul istoric al apariţiei formelor de disciplină este momentul în care ia naştere o artă a corpului omenesc ce nu urmăreşte numai perfecţionarea deprinderilor, nici doar accentuarea aservirii acestuia, ci formarea unui raport care, prin intermediul aceluiaşi mecanism, să-l facă cu atît mai ascultător cu cît este mai util, şi invers. Se constituie aşadar o politică a constrîngerilor ca travaliu asupra corpului, o manipulare calculată a elementelor, gesturilor şi comportamentelor acestuia. Corpul uman este introdus într-o maşinărie de putere care-l examinează, îl dezarticulează şi-l recompune. O „anatomie politică", ce este totodată şi o „mecanică a puterii", este pe punctul de a se naşte, ea defineşte modul în care se poate pune stăpînire pe corpul altora, nu doar pentru a-l face să execute ceea ce dorim noi, ci pentru ca el să opereze cu tehnicile şi conform rapidităţii şi eficienţei dinainte stabilite. Disciplina fabrică în felul acesta corpuri supuse şi exersate, corpuri „docile". Disciplina sporeşte forţele corpului (în termeni economici de utilitate) şi diminuează aceleaşi forţe (în termeni politici de aservire). Pe scurt: disociază puterea de corp; face, pe de o parte, din putere o „aptitudine", o „capacitate" pe care caută să o dezvolte; şi inversează, pe de altă parte, energia, forţa care ar putea rezulta din aceasta, transformînd-o într-un raport de supunere strictă. Dacă exploatarea economică separă forţa de produsul muncii, despre constrîngerea disciplinară se poate spune că stabileşte la nivelul corpului relaţia coercitivă dintre o aptitudine majorată şi o dominare intensificată.

„Inventarea" acestei noi anatomii politice nu trebuie privită ca o descoperire ivită pe neaşteptate. Ci ca o puzderie de procese adesea minore, de origini diferite, risipite ca localizare, care se amestecă, se repetă, se imită şi se sprijină unele pe altele, se deosebesc după domeniile de aplicare, devin conver-

gente, schiţînd încetul cu încetul epura unei metode generale. Pot fi întîlnite foarte de timpuriu operînd în colegii; ceva mai tîrziu, în şcolile elementare; s-au infiltrat în mod progresiv în spaţiul azilelor; şi, în cîteva zeci de ani, au restructurat organizarea militară. Uneori, au migrat cu mare viteză dintr-un loc într-altul (între armată şi şcolile cu caracter tehnic, colegii şi licee), alteori lent şi în chip ceva mai discret (militarizarea insidioasă a marilor ateliere). De fiecare, sau aproape de fiecare dată însă, ele s-au impus, răspunzînd la necesităţi de conjunctură: aici o inovaţie industrială, dincolo recrudescenţa anumitor boli endemice, în altă parte inventarea puştii ori victoriile militare ale Prusiei. Ceea ce nu le-a împiedicat să se înscrie în ansamblul unor transformări generale şi de esenţă pe care va trebui să încercăm să le surprindem.

Nu ne propunem să trasăm aici istoria diferitelor instituţii disciplinare în ce poate avea fiecare mai specific. Ci doar să identificăm, dintr-o serie de exemple, acele tehnici de bază care, de la o instituţie la alta, s-au generalizat cel mai repede. Tehnici întotdeauna minuţioase, infime adesea, dar care au importanţa lor: dat fiind că definesc un anumit mod de învestire politică detaliată a corpului, o nouă „microfizică" a puterii; şi avînd în vedere că nu au încetat, din secolul al XVII-lea şi pînă azi, să cucerească domenii din ce în ce mai vaste, ca şi cum ar tinde să acopere întregul cîmp social. Mici şiretlicuri cu o mare putere de propagare, sistematizări abile, aparent nevinovate, însă profund suspicioase, dispozitive ascultînd de economii interne de nemărturisit sau vizînd constrîngeri lipsite de glorie — acestea sînt totuşi cele care au determinat mutaţia suferită de regimul punitiv în zorii epocii contemporane. Descrierea lor va implica insistenţa plictisitoare asupra detaliilor şi atenţia mărită acordată amănuntelor: căutarea, în spatele unor figuri dintre cele mai lipsite de importanţă, nu a unui sens, ci a unei precauţii; reînscrierea lor nu doar în coeziunea unui mod de funcţionare, ci şi în coerenţa unei tactici. Viclenii nu atît ale marii raţiuni, ce nu-şi încetează lucrul nici în somn şi dă fără încetare sens nesemnificativului, cît ale atentei „rele-voinţe", ce nu lasă nimic deoparte. Disciplina este o anatomie politică a detaliului.

Pentru a-i pune în gardă pe cei nerăbdători, să ne amintim cele spuse de mareşalul de Saxa[c]: „Cu toate că cei care se ocupă de amănunte trec drept nişte inşi limitaţi, mi se pare totuşi că această parte e esenţială, pentru că e temelia şi pentru că este cu neputinţă să înalţi vreun edificiu sau să pui bazele vreunei metode fără să-i cunoşti principiile. Nu este de ajuns să-ţi placă arhitectura. Trebuie să ştii şi cum se taie piatra."[4] Ar fi de scris o întreagă istorie a acestei „tăieri a pietrelor" — istorie a raţionalizării utilitare a detaliului prin contabilitate morală şi control politic. Nu epoca clasică a inaugurat-o; ea a accelerat-o, i-a modificat scara, a dotat-o cu instrumente de precizie şi poate i-a găsit ecouri în calculul infinitezimal sau în zugrăvirea celor mai subtile caractere ale fiinţelor naturale. Oricum, „detaliul" reprezenta încă de multă vreme o categorie a teologiei şi a ascetismului: fiecare amănunt este important, dat fiind că, în ochii lui Dumnezeu, nici o imensitate nu este mai mult decît un amănunt, dar că nimic din tot ce există nu este îndeajuns de mic ca să nu fi fost voit de una din voinţele sale singulare. În această mare tradiţie a eminenţei detaliului îşi va afla cu uşurinţă locul toată scrupulozitatea educaţiei creştine, a pedagogiei şcolare sau militare şi, la urma urmei, a tuturor formelor de dresaj. Pentru omul disciplinat, ca şi pentru cel credincios, nici un amănunt nu este indiferent, dar nu atît prin sensul pe care acestea l-ar ascunde, cît prin suprafaţa de contact pe care ele o constituie pentru puterea care vrea să le ia în stăpînire. Pe deplin grăitor, marele imn închinat „lucrurilor mărunte" şi eternei lor importanţe de către Jean-Baptiste de La Salle[d], în al său *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes*, în care mistica cotidianului se întîlneşte cu disciplina minusculului. „Cît e de periculos să nu dăm atenţie lucrurilor mărunte! Este un gînd cît se poate de mîngîietor pentru un suflet ca al meu, prea puţin înclinat spre fapte mari, să-mi dau seama că preocuparea pentru lucrurile mărunte poate, printr-o evoluţie nevăzută, să-l înalţe pe om pînă la sfinţenia cea mai desăvîrşită: pentru că lucrurile mici sînt cele ce poruncesc celor mari... Lucruri mărunte, se va spune, vai, Doamne, oare ce

[4] Mareşalul de Saxa, *Mes rêveries*, vol. I, „Avant-propos", p. 5.

lucru mare putem face noi, creaturi slabe şi muritoare ce sîntem, pentru tine? Lucruri mărunte! Dar, dacă cele mari ne-ar sta dinainte, le-am putea noi oare împlini? Nu le-am socoti oare dincolo de puterile noastre? Lucruri mărunte! Dar dacă sînt pe placul lui Dumnezeu, şi le acceptă ca pe nişte lucruri mari? Lucruri mici! Le-am încercat? Le numim astfel din experienţă? Lucruri mărunte! Ne facem vinovaţi dacă, privindu-le în felul acesta, nu le vom da importanţă? Lucruri mărunte! Şi totuşi, ele au dat naştere, în timp, marilor sfinţi. Da, lucruri mărunte! Dar mari cauze, mari sentimente, mare fervoare, mare ardoare, şi, prin urmare, mari merite, mari comori, mari recompense."[5] Minuţia regulamentelor, privirea scrupuloasă a inspecţiilor, punerea sub control a celor mai neînsemnate zone ale vieţii şi corpului vor oferi în scurtă vreme, în cadrul şcolii, al cazărmii, al spitalului şi al atelierului un conţinut laicizat, o raţionalitate economică şi tehnică acestui calcul mistic al infimului şi al infinitului. Iar o Istorie a Detaliului în secolul al XVIII-lea, aşezată sub semnul lui Jean-Baptiste de La Salle, cu tangenţe leibniziene şi buffoniene, trecînd prin Frederic II, străbătînd pedagogia, medicina, tactica militară şi economia, trebuia să ajungă pînă la omul care visase, la sfîrşitul secolului, să devină un nou Newton, dar nu al imensităţii cereşti ori al maselor planetare, ci al „micilor corpuri", al micilor mişcări, al micilor acţiuni; la omul care i-a răspuns lui Monge[e] („Nu exista decît o singură lume de descoperit"): „Ce mi-a fost dat să aud? Dar lumea amănuntelor, cine s-a gîndit vreodată la această lume cu totul aparte? Eu am crezut în ea încă de la vîrsta de cincisprezece ani. M-am ocupat atunci de ea, şi amintirea ei trăieşte în mine ca o idee fixă ce nu mă părăseşte nici o clipă... Această altă lume este cea mai importantă dintre toate cele de a căror descoperire eram mîndru: cînd mă gîndesc la ea, mi se strînge sufletul."[6] Nu el a fost cel care a descoperit-o; dar se ştie că a făcut

---

[5] J. -B. de La Salle, *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes*, ediţia din 1783, pp. 238–239.

[6] É. Geoffroy Saint-Hilaire atribuie această declaraţie lui Bonaparte, în Introducerea la *Notions synthétiques et historiques de philosophie naturelle*.

totul ca s-o organizeze; şi că a dorit să se înconjoare cu un dispozitiv de putere care să-i permită observarea pînă şi a celui mai mărunt eveniment de pe cuprinsul statului pe care-l guverna; voia, prin riguroasa disciplină pe care o impusese, „să cuprindă ansamblul acestei vaste maşini, fără ca nici cel mai mic detaliu să nu-i poată scăpa"[7].

O observare minuţioasă a detaliului şi, în acelaşi timp, o includere în calculul politic a acestor lucruri mărunte, în vederea supravegherii şi a utilizării oamenilor, cîştigă treptat teren, de-a lungul epocii clasice, aducînd cu sine un întreg arsenal de tactici, un întreg corpus de procedee şi de cunoştinţe, descrieri, reţete şi date. Din toate aceste amănunte s-a născut, fără îndoială, omul umanismului modern.[8]

Arta repartizărilor

Disciplina se ocupă înainte de toate de repartizarea indivizilor în spaţiu. În acest scop, ea recurge la mai multe tehnici.

1. Disciplina impune uneori *delimitarea,* specificarea unui loc separat de toate celelalte şi închis asupra lui însuşi. Loc protejat al monotoniei disciplinare. A existat marea „închidere" a vagabonzilor şi ticăloşilor; au mai existat însă şi altele, mai discrete, dar şi insidioase şi eficiente. Colegiile[f]: încetul cu încetul, modelul mînăstirii se impune; internatul apare ca regimul de educare dacă nu cel mai frecvent, cu siguranţă cel mai perfecţionat; devine obligatoriu la Louis-le-Grand, cînd, după plecarea iezuiţilor[g], acesta e transformat într-un colegiu-model.[9] Cazărmile: armata, această masă dezordonată, trebuie fixată; trebuie împiedicate jafurile şi violenţele; trebuie liniştiţi oamenii locului, care nu se împacă cu trupele ce se mişcau din loc

---

[7] J. -B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle,* 1808, p. 14.

[8] Mă voi opri la exemple din cadrul instituţiilor militare, medicale, şcolare şi industriale. Alte exemple ar mai fi putut fi extrase din sfere precum colonizarea, sclavajul, îngrijirile din primii ani de copilărie.

[9] Cf. Ph. Ariès, *L'Enfant et la famille,* 1960, pp. 308–313 şi G. Snyders, *La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles,* 1965, pp. 35–41.

în loc; trebuie evitate conflictele cu autoritățile civile; oprite dezertările; controlate cheltuielile. Ordonanța din 1719 prevede construirea mai multor sute de cazărmi, după modelul celor deja amenajate în sud; izolarea va fi strictă: „Întregul ansamblu va fi împrejmuit și închis cu un zid înalt de zece picioare, ce va înconjura pavilioanele la treizeci de picioare distanță" — și aceasta pentru a menține trupele „în ordine și disciplină și pentru ca ofițerul să poată răspunde"[10]. În 1745, existau cazărmi în aproximativ 320 de orașe; iar în 1775, capacitatea totală a acestora era estimată la circa 200 000 de oameni.[11] Pe lîngă atelierele risipite pretutindeni, se dezvoltă și mari spații manufacturiere[h], în același timp omogene și bine delimitate: mai întîi, manufacturile reunite, apoi, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, uzinele (forjele de la Chaussade ocupă întreaga peninsulă Médine, între Nièvre și Loire; ca să instaleze, în 1777, uzina de la Indret, Wilkinson amenajează, cu diguri și rambleuri, o insulă de pe Loire; Toufait construiește Le Creusot, în valea Charbonnière, căreia a trebuit să-i schimbe înfățișarea, și a instalat în perimetrul uzinei chiar și locuințe muncitorești); este o modificare de scară și, în același timp, un nou tip de control. Uzina se înrudește în chip explicit cu mînăstirea, cu fortăreața, cu un oraș închis; paznicul „nu va deschide porțile decît la întoarcerea muncitorilor și numai după ce va bate clopotul care anunță reluarea lucrului"; un sfert de oră mai tîrziu, nimeni nu va mai avea dreptul să intre; la sfîrșitul zilei, șefii de atelier au datoria să predea gărzii manufacturii cheile, și aceasta va redeschide porțile[12]. Pe măsură ce forțele de producție sînt tot mai mult concentrate, se pune problema extragerii unui maximum de avantaje și a neutralizării inconvenientelor ce

---

[10] *L'ordonnance militaire*, vol. XLI, 25 septembrie 1719. Cf. planșele nr. 5 și 6.

[11] Daisy, *Le Royaume de France*, 1745, pp. 201–209; Memoriu anonim din 1775 (Depozitul de război, 3689 f. 156). A. Navereau, *Le Logement et les ustensiles des gens de guerre de 1439 à 1789*, 1924, pp. 132–135.

[12] *Projet de règlement pour l'aciérie d'Amboise*, Arhivele naționale, f. 12 1301.

rezultă din acest fapt (furturi, întreruperi ale lucrului, tulburări şi „comploturi"); în paralel cu problema protejării materialelor şi a utilajelor, se pune şi aceea a controlării forţelor de muncă: „Ordinea şi liniştea ce trebuie păstrate impun ca toţi muncitorii să fie strînşi sub acelaşi acoperiş, astfel ca acela dintre asociaţi însărcinat cu conducerea manufacturii să poată preveni şi îndrepta abuzurile ce ar putea să apară în rîndurile muncitorilor şi să le înăbuşe din faşă."[13]

2. Însă principiul „delimitării" nu este nici constant, nici indispensabil şi nici suficient în dispozitivele disciplinare. Acestea prelucrează spaţiul într-un mod mult mai suplu şi cu mai multă migală. Şi, în primul rînd, conform principiului localizării elementelor sau al *cadrilajului*. Fiecare individ la locul său; şi, în fiecare amplasament, un individ. Trebuie evitate repartizările pe grupuri; trebuie desfăcute implantările colective; trebuie analizate pluralităţile confuze, masive ori mobile. Spaţiul disciplinar tinde să se împartă în tot atîtea parcele cîte corpuri sau elemente de repartizat există. Trebuie anulate efectele repartizărilor neclare, dispariţia necontrolată a indivizilor, circulaţia lor difuză, îngrămădirea lor inutilizabilă şi periculoasă; tactică antidezertare, antivagabondaj, antiaglomerare. Se pune problema stabilirii prezenţelor şi a absenţelor, aceea de a şti unde şi cum pot fi găsiţi indivizii, de a instaura comunicaţii utile şi de a le întrerupe pe celelalte, de a putea supraveghea clipă de clipă purtarea fiecărui individ în parte, de a-l putea evalua, sancţiona, a-i măsura calităţile şi meritele. Procedură deci pentru a cunoaşte, a stăpîni şi a utiliza. Disciplina organizează un spaţiu analitic.

Şi în acest caz, ea trimite la un vechi procedeu arhitectural şi religios: chilia de mînăstire. Chiar dacă compartimentele pe care ea le fixează devin întru totul ideale, spaţiul formelor de disciplină continuă, de fapt, să rămînă un spaţiu celular. Solitudinea necesară a corpului şi a sufletului postula un anumit ascetism: trebuie ca măcar din cînd în cînd ele să înfrunte ispitele

---

[13] Memoriu către rege, referitor la fabrica de pînză de corăbii din Angers, *in* V. Dauphin, *Recherche sur l'industrie textile en Anjou*, 1913, p. 199.

şi poate chiar severitatea lui Dumnezeu. „Somnul este imaginea morţii, dormitorul este imaginea mormîntului... chiar dacă dormitoarele sînt comune, paturile sînt totuşi în aşa fel rînduite şi se izolează cu atîta precizie cu ajutorul perdelelor, încît fetele pot să se trezească şi să se culce fără să se vadă între ele."[14] Dar aceasta nu este decît o formă încă foarte frustă.

3. Regula *amplasărilor funcţionale* va codifica, încetul cu încetul, în instituţiile disciplinare, un spaţiu pe care, de obicei, arhitectura îl lasă disponibil şi la îndemîna unor utilizări dintre cele mai diverse. Sînt definite locuri determinate care să răspundă nu numai necesităţii de a supraveghea, de a întrerupe comunicaţiile periculoase, ci şi aceleia de a crea un spaţiu util. Procesul este limpede observabil în spitale, şi mai ales în spitalele militare şi maritime. În Franţa, se pare că Rochefort[1] a servit drept experiment şi model. Un port, şi cu atît mai mult un port militar, este, cu circuitele sale de mărfuri, de oameni înrolaţi de bunăvoie sau cu forţa, de marinari care se îmbarcă şi debarcă, de boli şi epidemii, un loc al dezertărilor, al contrabandei, al contaminării: răscruce de amestecuri periculoase, intersecţie de trasee interzise. Spitalul maritim trebuie aşadar să ofere îngrijiri, dar tocmai de aceea el trebuie să fie un filtru, un dispozitiv care identifică şi cartografiază; el trebuie să asigure un control asupra acestei imense mobilităţi şi agitaţii, descompunînd confuzia ilegalităţii şi a răului. Supravegherea medicală a bolilor şi a contaminărilor merge mînă în mînă cu o serie întreagă de alte controale: militar pentru dezertori, fiscal pentru mărfuri, administrativ pentru medicamente, raţii, dispariţii, vindecări, decese, simulări. De aici, necesitatea de a împărţi şi delimita spaţiul cu multă rigurozitate. Primele măsuri adoptate la Rochefort aveau în vedere mai mult lucrurile decît oamenii, mărfurile de valoare mai curînd decît bolnavii. Organizarea supravegherii fiscale şi economice precedă tehnicile de ţinere sub observaţie medicală: localizarea medicamentelor în lăzi închise, registru cu utilizarea lor; ceva mai tîrziu, este pus la punct un sistem de verificare a numărului real de bolnavi, a identităţii

[14] *Règlement pour la communauté des filles du Bon Pasteur*, în Delamare, *Traité de Police*, cartea III, titlul V, p. 507. Cf. şi planşa nr. 8.

acestora, a unităţilor de care aparţin; sînt apoi reglementate plecările şi sosirile, bolnavii sînt obligaţi să rămînă la ei în saloane; la fiecare pat, este afişat numele celui care-l ocupă; fiecare individ ce primeşte îngrijiri este înscris într-un registru pe care medicul este obligat să-l consulte în timpul vizitei; mai tîrziu, vor urma izolarea contagioşilor, paturile separate. Puţin cîte puţin, un spaţiu administrativ şi politic se organizează ca spaţiu terapeutic; acesta tinde să individualizeze corpurile, bolile, simptomele, vieţile şi morţile; constituie un tablou real al singularităţilor juxtapuse şi atent diferenţiate. Disciplina dă naştere unui spaţiu util din punct de vedere medical.

În uzinele care-şi fac apariţia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, principiul „cadrilajului" individualizant se complică. Se pune atît problema distribuirii indivizilor într-un spaţiu în care aceştia să poată fi izolaţi şi reperaţi, cît şi aceea de a articula această repartizare la un aparat de producţie cu propriile lui exigenţe. În operaţia de împărţire a „posturilor", trebuie combinate repartizarea corpurilor, amenajarea spaţială a aparatului de producţie şi diversele forme de activitate. De acest principiu ascultă manufactura lui Oberkampf de la Jouy. Ea se compune dintr-o serie de ateliere individualizate pe fiecare mare tip de operaţii în parte: pentru imprimeri, pregătitorii planşelor pentru culoare, colorişti, retuşori, gravori, vopsitori. Clădirea cea mai mare, construită în 1791 de Toussaint Barré, are o sută zece metri în lungime şi trei etaje. Parterul este afectat aproape în întregime imprimării în bloc; conţine 132 de mese dispuse pe două rînduri de-a lungul sălii prevăzute cu 88 de ferestre; fiecare imprimer lucrează la o masă, cu „trăgătorul" său, însărcinat să prepare şi să întindă culorile. În total, 264 de persoane. La un capăt al fiecărei mese, un soi de rastel pe care muncitorul întinde, la uscat, pînza pe care tocmai a imprimat-o.[15] Parcurgîndu-se culoarul central al atelierului, se poate asigura o supraveghere în acelaşi timp generală şi individuală: pot fi constatate prezenţa, sîrguinţa muncitorului, calitatea muncii acestuia; muncitorii pot fi comparaţi între ei, pot fi clasificaţi după

[15] Regulamentul fabricii din Saint-Maur, B.N. Ms. col. Delamare, *Manufactures* III.

îndemînare şi viteza de lucru; pot fi urmărite stadiile succesive ale procesului de fabricaţie. Toate aceste înserieri formează o grilă permanentă: confuziile se clarifică[16]: ceea ce vrea să însemne că producţia se divide şi că procesul muncii se articulează, pe de o parte, conform fazelor, stadiilor sau operaţiilor lui elementare, iar, pe de altă parte, după indivizii care-l efectuează, după corpurile singulare care i se dedică: fiecare variabilă a acestei forţe — energia, promptitudinea, îndemînarea, constanţa — poate fi observată, deci caracterizată, evaluată, contabilizată şi raportată la fiecare agent al ei în parte. Astfel scoasă în evidenţă în chip perfect lizibil la toată seria de corpuri singulare, forţa de muncă poate fi analizată în unităţi individuale. Sub diviziunea procesului de producţie — şi în acelaşi timp cu ea — găsim la originea marii industrii descompunerea individualizantă a forţei de muncă; compartimentările spaţiului disciplinar le-au asigurat, adesea, şi pe una, şi pe cealaltă.

4. În cadrul disciplinei, elementele sînt interşanjabile, dat fiind că fiecare se defineşte prin locul pe care-l ocupă într-o serie şi prin distanţa care-l separă de celelalte elemente. Unitatea minimală nu este prin urmare nici teritoriul (unitate de dominaţie), nici locul (unitate de reşedinţă), ci poziţia: cea ocupată de un individ într-un clasament, punctul în care se intersectează un rînd şi o coloană, intervalul din cadrul unei serii de intervale ce pot fi parcurse unele după altele. Disciplina — artă a rangului şi tehnică de transformare a configuraţiilor. Ea individualizează corpurile printr-o localizare ce nu le fixează, ci le repartizează şi le face să circule într-o reţea de relaţii.

Să luăm exemplul „clasei". În colegiile iezuiţilor, mai putea fi încă întîlnită o organizare deopotrivă binară şi în masă; clasele, care puteau număra pînă la două sau trei sute de elevi, erau împărţite în grupe de cîte zece; fiecare din aceste grupe, cu decurionul ei, era plasată într-o tabără, cea romană sau cea cartagineză; fiecăreia dintre aceste decurii îi corespundea o

[16] Cf. cele spuse de La Métherie vizitînd Le Creusot: „Clădirile pentru un atît de frumos stabiliment şi o atît de mare cantitate de lucrări diferite ar trebui să aibă o suprafaţă suficientă ca să nu se producă nici un fel de încurcături între muncitori în timpul lucrului" (*Journal de physique*, vol. XXX, 1787, p. 66).

decurie adversă. Forma generală era cea a războiului şi a rivalităţii; munca, învăţarea, clasificarea se desfăşurau sub forma întrecerii, prin înfruntarea dintre două armate; prestaţia fiecărui elev în parte se înscria în acest duel general; de ea depindeau victoria sau înfrîngerea uneia dintre tabere; iar elevilor le era atribuit un loc ce corespundea funcţiei fiecăruia şi valorii sale de luptător în grupa unitară pe care o alcătuia decuria lui.[17] Se poate, de altfel, observa că toată această comedie romană permitea adoptarea, în cadrul exerciţiilor binare de rivalitate, a unei dispuneri spaţiale pe modelul legiunii, cu poziţie, ierarhie şi supraveghere piramidale. Nu trebuie să uităm faptul că, în general, modelul roman a jucat, în Epoca Luminilor, un dublu rol; prin caracterul lui republican, el reprezenta însăşi instituţia libertăţii; prin aspectul militar, reprezenta schema ideală a disciplinei. Roma secolului al XVIII-lea şi a Revoluţiei este Roma Senatului, dar şi Roma legiunilor; Roma Forumului, dar şi a taberelor de luptă. Pînă la Imperiu, referinţa romană a vehiculat, într-un mod ambiguu, idealul juridic al cetăţeniei şi tehnica procedeelor disciplinare. În orice caz, elementul strict disciplinar din fabula antică pe care o jucau în permanenţă colegiile iezuiţilor a prevalat asupra elementului de competiţie şi de război mimat. Puţin cîte puţin — dar mai ales după 1762 —, spaţiul şcolar îşi pierde caracterul diferenţiat; clasa devine omogenă, nu mai este compusă decît din elemente individuale aşezate unele lîngă altele sub privirea profesorului. În secolul al XVIII-lea, „poziţia" este cea care începe să definească marea formă de repartizare a indivizilor în ordinea şcolară: şirurile de copii în clasă, pe culoare, în curţi; poziţie atribuită fiecăruia pentru fiecare temă şi probă în parte; poziţie pe care fiecare o obţine de la o săptămînă la alta, de la o lună la alta, de la un an la altul; alinierea claselor de vîrstă unele după altele; succesiunea materiilor predate, a problemelor tratate într-o ordine crescîndă de dificultate. Şi, în tot acest ansamblu de alinieri obligatorii, fiecare elev, după vîrstă, performanţe, purtare, ocupă cînd o poziţie, cînd alta; se deplasează fără încetare în interiorul aces-

[17] Cf. C. de Rochemonteix, *Un collège au XVIIe siècle*, 1889, vol. III, pp. 51 şi urm.

tor serii de compartimente — unele ideale, marcînd o ierarhie a cunoştinţelor sau a capacităţilor, celelalte trebuind să traducă material, în spaţiul clasei sau al colegiului, această repartizare a valorilor şi a meritelor. Mişcare continuă, în care indivizii se substituie unii altora, într-un spaţiu ritmat de intervale aliniate.

Organizarea unui spaţiu serial a constituit una dintre marile mutaţii tehnice ale învăţămîntului elementar. El a permis depăşirea sistemului tradiţional (un elev lucrînd cîteva minute cu profesorul, în timp ce grupul dezordonat al celor ce aşteaptă rămîne lipsit de ocupaţie şi de supraveghere). Atribuind locuri individuale, acest tip de spaţiu a făcut posibile controlarea fiecăruia în parte şi lucrul simultan al tuturor. A pus la punct o nouă economie a timpului de învăţare. A determinat funcţionarea spaţiului şcolar ca o maşină de învăţat, dar şi de supravegheat, de ierarhizat, de recompensat. J.-B. de La Salle visa la o clasă a cărei repartizare spaţială să poată asigura simultan o serie întreagă de diferenţieri: după cît sînt de avansaţi elevii, după valoarea fiecăruia, după caracterul mai mult sau mai puţin bun, după sîrguinţa mai mare sau mai mică, după curăţenie şi după averea părinţilor. Atunci, sala de clasă ar fi format un mare şi unic tablou[k], cu intrări multiple, sub privirea atent „clasificatoare" a profesorului: „În toate clasele, vor exista locuri repartizate tuturor elevilor la fiecare lecţie în parte, astfel încît toţi cei ce participă la aceeaşi lecţie să fie aşezaţi într-unul şi mereu acelaşi loc. Şcolarii de la lecţiile cele mai avansate vor fi aşezaţi în băncile aflate cel mai aproape de pereţi, după care vor urma ceilalţi, în ordinea lecţiilor, către centrul clasei... Fiecare elev va avea locul său obişnuit şi nimeni nu-l va părăsi sau schimba decît la cererea sau cu acordul inspectorului peste şcoli." Va trebui să se procedeze în aşa fel încît „cei care, din neglijenţa părinţilor, au vermină să fie despărţiţi de cei care sînt curaţi şi nu au aşa ceva; ca un şcolar superficial şi neatent să fie aşezat între doi care sînt cuminţi şi serioşi, un elev libertin fie singur, fie între doi cu frica lui Dumnezeu"[18].

---

[18] J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B.N. Ms. 11759, pp. 248–249. Ceva mai înainte, Batencour propusese o clasă compusă din trei părţi: „Cea mai onorabilă pentru cei ce învaţă latina... Este de dorit să

Organizînd „celulele", „locurile" şi „poziţiile", formele de disciplină fabrică spaţii complexe: deopotrivă arhitecturale, funcţionale şi ierarhice. Spaţii ce asigură fixarea şi permit circulaţia; decupează segmente individuale şi stabilesc legături operatorii; marchează locuri şi indică valori; garantează supunerea indivizilor, dar şi o mai bună economie a timpului şi a gesturilor. Sînt spaţii mixte: reale, dat fiind că determină dispunerea clădirilor, a sălilor, a mobilierului, dar şi ideale, întrucît asupra acestor amenajări sînt proiectate caracterizări, evaluări, ierarhii. Prima dintre marile operaţii ale disciplinei este prin urmare constituirea de „tablouri vii" ce transformă aglomerările dezordonate, inutile sau periculoase în mulţimi ordonate. Constituirea de „tablouri" a fost una dintre marile probleme ale tehnologiei ştiinţifice, politice şi economice ale secolului al XVIII-lea: amenajarea grădinilor de plante şi de animale şi realizarea, în acelaşi timp, de clasificări raţionale ale fiinţelor vii; observarea, controlarea şi regularizarea circulaţiei de mărfuri şi monedă şi, totodată, alcătuirea unui tablou economic care să poată funcţiona ca sursă de îmbogăţire; inspectarea oamenilor, constatarea prezenţei sau absenţei — şi punerea la punct a unui registru general şi permanent al forţelor armate; repartizarea bolnavilor, separarea unora de alţii, distribuirea cu grijă a spaţiului spitalicesc şi stabilirea şi clasificarea sistematică a bolilor: tot atîtea operaţii strîns înrudite, în care cei doi constituenţi — repartizarea şi analiza, controlul şi inteligibilitatea — acţionează solidar. Tabloul este, în secolul al XVIII-lea, deopotrivă o tehnică de putere şi o procedură de cunoaştere. Problema care se pune este aceea a organizării multiplului, a dotării cu un instrument cu ajutorul căruia multiplul să poată fi parcurs şi luat în stăpînire; este problema impunerii unei „ordini". Ca şi conducătorul de oşti de care vorbea Guibert[1], naturalistul, medicul, economistul sînt „orbiţi de imensitate, zăpăciţi de multitu-

existe suficient de multe locuri la masă, ca să aibă loc toţi cei care scriu şi să fie evitate dezordinile pe care le provoacă de obicei leneşii." În alta, cei ce învaţă să citească: o bancă pentru cei bogaţi, o alta pentru cei săraci „pentru ca păduchii să nu se ia". Cea de-a treia amplasare, pentru nou-veniţi: „Cînd va fi recunoscută capacitatea, li se va repartiza un loc." (M.I.D.B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, pp. 56–57) Cf. planşele nr. 9 şi 10.

dine... combinaţiile fără număr ce rezultă din multiplicitatea de obiecte, nenumăratele direcţii ale atenţiei strînse la un loc alcătuiesc o povară ce le întrece forţele. Pe măsură ce se perfecţionează şi se apropie tot mai mult de adevăratele principii, ştiinţa modernă a războiului ar putea deveni mai simplă şi mai puţin greoaie"; armatele, conduse după „tactici simple, analogice, capabile să execute toate mişcările... ar fi mai uşor de deplasat şi de condus"[19]. Tactică, ordonare spaţială a oamenilor; taxinomie, spaţiu disciplinar al fiinţelor naturale; tablou economic, mişcare reglată a averilor.

Tabloul nu are însă aceeaşi funcţie în toate aceste registre diferite. În ordine economică, el permite măsurarea cantităţilor şi analizarea mişcărilor. Sub formă de taxinomie, are ca funcţie caracterizarea (şi, prin urmare, reducerea singularităţilor individuale) şi constituirea de clase (deci excluderea considerentelor de număr). Însă, sub forma repartizării disciplinare, dispunerea în tablou are, din contră, funcţia de a trata mulţimea ca atare, de a o repartiza şi de a extrage din ea un beneficiu cît mai mare cu putinţă. În timp ce taxinomia naturală se situează pe axa ce duce de la caracteristic la categorial, tactica disciplinară se situează pe axa care leagă singularul de multiplu. Ea permite atît caracterizarea individului ca individ, cît şi ordonarea unei mulţimi date. Ea constituie condiţia de bază pentru controlul şi utilizarea unui ansamblu de elemente distincte: temelia unei microfizici a unei puteri pe care am putea-o numi „celulară".

Controlul activităţii

1. *Programul zilnic de activitate* este o veche moştenire. Comunităţile monastice i-au sugerat, fără îndoială, modelul strict. Acesta s-a răspîndit repede. Cele trei mari procedee ale programului de activitate — stabilirea unui ritm, constrîngerea la ocupaţii determinate, reglarea ciclurilor de repetiţie — şi-au făcut foarte devreme apariţia în colegii, ateliere, spitale. Noilor

[19] J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, I, Discurs preliminar, p. XXXVI.

discipline nu le-a fost deloc greu să se instaleze înăuntrul vechilor scheme; instituţiile de educaţie şi stabilimentele de asistenţă duceau mai departe viaţa şi ordinea din mînăstirile cărora adeseori le erau anexate. Rigoarea timpului industrial a păstrat vreme îndelungată un aspect religios; în secolul al XVII-lea, regulamentele interioare ale marilor manufacturi precizau exerciţiile care trebuiau să ritmeze munca: „Toate persoanele..., dimineaţa, înainte de începerea lucrului, vor începe prin a se spăla pe mîini, îşi vor închina munca lui Dumnezeu, vor face semnul crucii şi se vor apuca de lucru"[20]; chiar şi în secolul al XIX-lea, cînd se va dori folosirea în industrie a unor populaţii rurale, pentru a le obişnui cu munca în ateliere, se întîmplă să se recurgă la congregaţii; muncitorii sînt încadraţi în „uzine-mînăstiri". Marea disciplină militară s-a constituit, în armatele protestante ale lui Mauriciu de Orania[m] şi Gustav Adolf[n], prin intermediul ritmicităţii unui timp punctat de exerciţiile pioase; viaţa în armată trebuie să atingă, spunea, mult mai tîrziu, Boussanelle, tocmai unele „din perfecţiunile mînăstirii"[21]. Vreme de secole, ordinele religioase au fost adevăraţii profesori de disciplină: specialiste în ce priveşte timpul, mari tehniciene ale ritmului şi activităţilor încadrabile în reguli precise. Dar tipurile de disciplină transformă procedeele de ordonare temporală pe care le moştenesc. Perfecţionîndu-le, în primul rînd. Timpul începe să fie măsurat în sferturi de oră, în minute, în secunde. În armată, în primul rînd: Guibert efectuează sistematic cronometrajele de tir a căror idee o avusese Vauban[o]. În şcolile elementare, împărţirea timpului devine din ce în ce mai amănunţită; activităţile sînt delimitate cît mai exact, prin comenzi ce trebuie îndeplinite pe loc: „La sfîrşitul orei, un şcolar va suna din clopoţel şi, la primul sunet al acestuia, toţi şcolarii vor îngenunchea, cu mîinile încrucişate şi cu ochii plecaţi. La sfîrşitul rugăciunii, profesorul va suna iar din clopoţel, prima dată pentru ca elevii să se ridice, o a doua oară pentru ca aceştia să se închine în faţa lui Cristos şi o a treia oară ca să se

---

[20] Articolul I din regulamentul interior al fabricii de la Saint-Maur.

[21] L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, p. 2. În privinţa caracterului religios al disciplinei în armata suedeză, cf. *The Swedish Discipline*, 1632.

aşeze în bănci."[22] La începutul secolului al XIX-lea, vor fi propuse pentru şcoala mutualistă orare precum urmează: 8.45 – intrarea monitorului, 8.52 – monitorul face apelul, 8.56 – intrarea copiilor şi rugăciunea, 9.00 – aşezarea în bănci, 9.04 – primul exerciţiu pe tăbliţă, 9.08 – încheierea dictării, 9.12 – cel de-al doilea exerciţiu pe tăbliţă etc.[23] Înmulţirea progresivă a personalului salariat atrage, la rîndul ei, nevoia unei împărţiri stricte a timpului: „Dacă se întîmplă ca muncitorii să vină la lucru cu o întîrziere mai mare de un sfert de oră după ce clopotul va fi bătut..."[24]; „acela dintre lucrători care va fi solicitat în timpul lucrului şi va întîrzia mai mult de cinci minute..."; „cel care nu se va prezenta la lucru la ora exactă..."[25] Dar, în acelaşi timp, se caută să se garanteze şi calitatea timpului folosit: control neîntrerupt, urmărire îndeaproape din partea supraveghetorilor, îndepărtare a tot ce poate tulbura sau distrage; timpul trebuie organizat ca să fie pe de-a-ntregul util: „Sînt cu desăvîrşire interzise în timpul lucrului distrarea lucrătorilor prin gesturi sau în alt fel, jucarea oricărui fel de joc, mîncatul, dormitul, istorisirea de întîmplări sau glume"[26]; şi nici chiar în timpul pauzelor de masă „nu va fi voie să se spună nici un fel de povestiri, de întîmplări sau să se discute lucruri ce îi abat pe muncitori de la munca lor"; „este cu desăvîrşire interzis oricărui muncitor să introducă sub orice fel de pretext vin în incinta manufacturii şi să bea în ateliere"[27].

Timpul măsurat şi plătit trebuie să fie un timp fără incorectitudini sau carenţe, un timp de bună calitate, în tot cursul căruia corpul trebuie să rămînă totalmente absorbit de activitatea

---

[22] J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B.N. Ms. 11759, pp. 27–28.

[23] Bally, citat de R.R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, teză dactilografiată, I, p. 221.

[24] *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, art. 2, Arhivele Naţionale, F 121301. Se precizează că prevederea este valabilă şi pentru cei ce muncesc cu bucata.

[25] Regulament provizoriu pentru fabrica dlui S. Oppenheim, 1809, art. 7–8, *in* Hayem, *Mémoires et documents pour revenir à l'histoire du commerce*.

[26] Regulamentul pentru fabrica dlui S. Oppenheim, art. 16.

[27] *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, art. 4.

pe care o are de executat. Precizia şi abnegaţia sînt, împreună cu caracterul ordonat, virtuţile de căpătîi ale timpului disciplinar. Dar nici acestea nu constituie o noutate absolută. Alte procedee sînt cu adevărat caracteristice formelor de disciplină.

2. *Elaborarea temporală a actului.* Să luăm două modalităţi de a controla înaintarea unei trupe. Începutul secolului al XVII-lea: „Soldaţii care înaintează în şir sau în formaţie de luptă trebuie obişnuiţi să meargă în cadenţa tobei. Pentru aceasta, ei trebuie să înceapă cu piciorul drept, astfel încît toată trupa să ridice acelaşi picior în acelaşi timp."[28] Jumătatea secolului al XVIII-lea — patru feluri de paşi: „Lungimea pasului mic va fi de un picior, cea a pasului normal, a pasului dublu şi a pasului de marş de două picioare, măsurate de la un călcîi la celălalt; în ce priveşte durata, pasul mic şi pasul normal vor ţine o secundă, timp în care se vor face doi paşi dubli; durata pasului de marş va fi ceva mai mare de o secundă. Pasul pentru întoarcere va fi efectuat în acelaşi interval de o secundă; va fi executat la peste 18 degete de la un călcîi la celălalt... Pasul normal va fi efectuat înainte, ţinîndu-se capul sus şi corpul drept, păstrîndu-se echilibrul în mod succesiv pe un singur picior şi ducîndu-l pe celălalt înainte, cu glezna întinsă, vîrful piciorului orientat puţin în afară şi în jos, astfel încît să măture fără exagerare terenul pe care va trebui să se meargă şi punînd piciorul pe pămînt, astfel ca toate părţile să-l atingă în acelaşi timp fără să izbească."[29] În intervalul dintre aceste două prescripţii, au fost introduse în joc un nou mănunchi de constrîngeri, un alt grad de precizie în descompunerea gesturilor şi a mişcărilor, un alt mod de a adapta corpul la cerinţe de timp.

Ceea ce se defineşte prin ordonanţa din 1766 nu este un orar-cadru general pentru o activitate; este mai mult decît un ritm colectiv şi obligatoriu, impus din exterior; este un „program"; el asigură însăşi elaborarea actului ca atare; îi controlează din interior desfăşurarea şi fazele. Se trece astfel de la o formă de comandă care măsura ori ritma gesturile, la o tramă

[28] L. de Montgommery, *La Milice française*, ed. din 1636, p. 86.

[29] *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'exercice de l'infanterie.*

care le constrînge şi le susţine de-a lungul întregii lor succesiuni. Este definită astfel un fel de schemă anatomo-cronologică a comportamentului. Actul este descompus în elemente; este determinată poziţia corpului, a membrelor, a articulaţiilor; fiecărei mişcări în parte îi este atribuită o direcţie, o amplitudine, o durată anume; ordinea lor de succesiune este dinainte fixată. Timpul pătrunde în corp şi, o dată cu timpul, toate tipurile de control minuţios ale puterii.

3. De unde, *corelarea corpului cu gestul.* Controlul disciplinar nu constă doar în a-i învăţa pe alţii sau în a le impune o anumită serie de gesturi determinate; el presupune găsirea relaţiei optime dintre un anumit gest şi poziţia globală a corpului, care constituie condiţia eficacităţii şi rapidităţii gestului respectiv. Într-o bună întrebuinţare a corpului, care permite o bună întrebuinţare a timpului, nimic nu trebuie să rămînă inactiv sau inutil: totul trebuie solicitat să formeze suportul actului cerut. Un corp bine disciplinat formează contextul operaţional al celui mai mărunt dintre gesturi. O scriere corectă presupune, de pildă, o gimnastică — o întreagă rutină, al cărei cod riguros priveşte corpul în ansamblu, de la vîrful piciorului pînă la vîrful degetului arătător. Trebuie „ţinut corpul drept, puţin răsucit, degajat spre stînga şi uşor aplecat înainte, astfel încît, punînd cotul pe masă, bărbia să poată fi sprijinită în pumn, chiar dacă orientarea privirii nu permite acest lucru; piciorul stîng trebuie să stea, sub masă, puţin mai în faţă decît dreptul. Trebuie păstrată o distanţă de două degete între corp şi marginea mesei; căci nu doar scrisul va fi mai rapid, dar nici nu există ceva mai dăunător sănătăţii decît obiceiul de a propti stomacul în masă; partea braţului stîng dintre cot şi mînă trebuie să stea pe masă. Braţul drept trebuie să fie îndepărtat de corp la aproximativ trei degete şi să depăşească cu aproximativ cinci degete marginea mesei, pe care trebuie să se sprijine fără să apese. Profesorul îi va învăţa pe şcolari poziţia pe care aceştia trebuie să o aibă în timpul scrisului şi o va îndrepta fie prin semne, fie în alt fel ori de cîte ori aceştia nu o vor respecta."[30] Un corp disciplinat este suportul unui gest eficient.

---

[30] J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, ed. din 1828, pp. 63–64. Cf. planşa nr. 7.

4. *Articularea corp–obiect.* Disciplina defineşte fiecare dintre raporturile pe care corpul trebuie să le întreţină cu obiectul pe care-l mînuieşte. Între unul şi celălalt, ea schiţează o angrenare atentă. „Duceţi arma înainte. În trei timpi. Se va ridica puşca cu mîna dreaptă, apropiind-o de corp pentru a o ţine perpendicular pe genunchiul drept, cu capătul ţevii la înălţimea ochilor, apucînd-o prin lovire cu mîna stîngă, braţul întins fiind lipit de trup la înălţimea centurii. În cel de-al doilea timp, puşca va fi readusă cu mîna stîngă prin partea din faţă, cu ţeava în partea dinăuntru între ochi, mîna dreaptă o va apuca cu putere, cu braţul întins, cu apărătoarea de trăgaci sprijinită pe primul deget, cu mîna stîngă la înălţimea crestei, cu degetul mare întins de-a lungul ţevii pe mulură. În al treilea timp, se va lua mîna stîngă de pe puşcă, pentru a fi lăsată să cadă de-a lungul coapsei, ridicîndu-se apoi cu mîna dreaptă, cu platina spre exterior în dreptul pieptului, cu braţul drept întins pe jumătate, cotul lipit de trup, degetul mare întins de-a lungul platinei, sprijinit pe primul şurub, cocoşul sprijinit pe primul deget şi ţeava bine potrivită."[31] Avem aici de-a face cu un exemplu perfect a ceea ce am putea numi codificarea instrumentală a corpului. Aceasta constă în descompunerea gestului global în două serii paralele: seria elementelor corpului care trebuie puse în joc (mîna dreaptă, mîna stîngă, diferitele degete ale mîinii, genunchiul, ochiul, cotul etc.) şi seria elementelor din care se compune obiectul de mînuit (ţeavă, creastă, cocoş, şurub etc.); după care urmează punerea în corelaţie a unora cu celelalte printr-o serie de gesturi simple (sprijinire, îndoire); în sfîrşit, fixarea succesiunii obligatorii în care fiecare dintre aceste corelaţii ocupă un loc determinat. Această sintaxă obligatorie este ceea ce teoreticienii militari din secolul al XVIII-lea numeau o „manevră"[P]. Procedeul tradiţional cedează locul unei prescrieri explicite şi restrictive. Puterea se strecoară pe toată suprafaţa de contact dintre corp şi obiectul pe care acesta îl manipulează, sudîndu-le pe unul de celălalt. Se ajunge astfel la constituirea unui complex corp–armă, corp–instrument, corp–maşină. Ne aflăm la mare distanţă de vechile forme de constrîngere ce nu

[31] *Ordonnance du 1er janvier 1766*, titlul XI, art. 2.

solicitau din partea corpului decît semne sau produse, forme de expresie sau rezultatul unei munci. Reglementarea impusă de putere este totodată şi legea de edificare a operaţiunii. Şi astfel îşi face apariţia această caracteristică a puterii disciplinare: aceasta îndeplineşte nu atît o funcţie de prelevare, cît una de sintetizare, nu atît de extorcare a produsului, cît de legare coercitivă de aparatul de producţie.

5. *Utilizarea exhaustivă.* Principiul care era subiacent orarului în forma lui tradiţională era, în esenţă, unul negativ; principiu al nonpasivităţii: este interzis să pierzi timpul calculat de Dumnezeu şi plătit de oameni; orarul trebuia să preîntîmpine pericolul risipei de timp — culpă morală şi lipsă de onestitate economică. În ce o priveşte, disciplina pune la punct o economie pozitivă; ea stabileşte principiul unei exploatări teoretic progresive a timpului: epuizare a acestuia mai curînd decît folosire; urmăreşte să extragă, din elementul timp, tot mai multe clipe disponibile şi, din fiece clipă în parte, mereu mai multe forţe utile. Ceea ce înseamnă că trebuie căutată intensificarea folosirii chiar şi a celei mai neînsemnate clipe, ca şi cum timpul, tocmai prin fracţionare, ar deveni inepuizabil; sau ca şi cum, măcar, printr-o organizare din ce în ce mai detaliată, s-ar putea tinde spre un punct ideal unde un maximum de viteză ar atinge un maximum de eficacitate. Tocmai aceasta era tehnica utilizată în celebrele regulamente ale infanteriei prusace pe care toată Europa le-a imitat după victoriile înregistrate de Frederic II[32]: cu cît se descompune mai mult timpul, cu cît îi sînt înmulţite subdiviziunile, cu cît este mai desfăcut în elementele componente oferite privirii care le controlează, cu atît devine mai facilă accelerarea unei operaţiuni sau măcar reglarea ei conform unei viteze optime; de aici, reglementarea strictă a timpului de acţiune, atît de importantă în armată şi care tre-

[32] Succesul trupelor prusace poate fi atribuit doar „disciplinei şi antrenării lor excelente; nu este prin urmare un lucru indiferent alegerea exerciţiului; la acest succes s-a muncit în Prusia, fără preget, timp de patruzeci de ani" (Mareşalul de Saxa, Scrisoare către contele d'Argenson, 25 februarie 1750, Arsenal, Ms. 2701, şi *Mes rêveries*, vol. II, p. 249). Cf. planşele nr. 3 şi 4.

buia să devină la fel de importantă pentru toată tehnologia activităţii umane: şase timpi prevedea regulamentul prusac din 1743 pentru a duce arma la picior, patru timpi pentru prezentare, treisprezece pentru a o aşeza invers pe umăr etc. Prin alte mijloace, şcoala mutualistă a fost şi ea structurată ca un aparat menit să intensifice utilizarea timpului; organizarea ei permitea reconvertirea caracterului linear şi succesiv al predării lecţiilor de către profesor: ea regla contrapunctul unor operaţiuni efectuate simultan de diferitele grupe de elevi sub conducerea monitorilor şi a adjuncţilor, astfel încît fiecare clipă în parte să fie ocupată cu activităţi multiple, dar coordonate; şi, pe de altă parte, ritmul impus prin semnale, fluiere, comenzi îi obliga pe toţi elevii să respecte norme temporale ce trebuiau să accelereze procesul de învăţare şi, în acelaşi timp, să inculce rapiditatea ca pe o virtute[33]; „unicul scop al acestor comenzi este acela de a-i obişnui pe copii să execute repede şi bine operaţii identice, de a diminua pe cît posibil, prin viteză, pierderea de timp pe care o provoacă trecerea de la o operaţie la alta"[34].

Or, datorită acestei tehnici de constrîngere, un nou obiect este pe cale de a se constitui; încetul cu încetul, el va lua locul corpului mecanic — al corpului compus din solide şi dotat cu mişcări, a cărui imagine îi obsedase vreme îndelungată pe visătorii perfecţiunii disciplinare. Acest nou obiect este corpul natural, purtător de forţe şi sediu al unei durate: corpul capabil de operaţii precise, care au o ordine, o durată, condiţii interne, elemente componente. Devenind ţinta unor noi mecanisme de putere, corpul se oferă unor noi forme de cunoaştere. Corp al exerciţiului mai mult decît al fizicii speculative; corp manipulat de autorităţi mai curînd decît de spirite animale; corp al dresajului

---

[33] Exerciţiu de scriere: „...9: mîinile pe genunchi. Această comandă e transmisă printr-un sunet de clopoţel; 10: mîinile pe masă, capul sus; 11: ştergeţi tăbliţele: toţi elevii şterg tăbliţele cu un pic de salivă sau, mai bine, cu o bucată de cîrpă; 12: arătaţi tăbliţele; 13: monitori, controlaţi. Aceştia vor trece în revistă tăbliţele adjuncţilor şi apoi pe acelea ale elevilor din banca lor. Adjuncţii le trec în revistă pe cele ale copiilor din banca lor şi apoi rămîn cu toţii la locurile lor."

[34] Samuel Bernard, Raport din 30 octombrie 1816, ţinut la Societatea de învăţămînt mutualist.

util, şi nu al mecanicii raţionale, dar care, tocmai de aceea, va da la iveală o serie de exigenţe naturale şi de rigori funcţionale. Acesta e corpul pe care îl descoperă Guibert în critica sa la adresa manevrelor prea artificiale. Prin intermediul exerciţiului la care este silit, corpul îşi arată corelaţiile esenţiale şi respinge în mod spontan ceea ce îi este incompatibil: „Intraţi în majoritatea şcolilor noastre de instrucţie şi-i veţi vedea pe toţi acei nefericiţi soldaţi în poziţii silite şi nefireşti, cu toţi muşchii încordaţi şi circulaţia sîngelui întreruptă... Să luăm aminte la intenţia naturii şi la constituţia corpului omenesc, şi vom afla poziţia şi capacitatea indicate clar ce se cer a fi impuse soldatului. Capul trebuie să stea drept şi liber deasupra umerilor, perpendicular în mijlocul lor. Nu trebuie răsucit nici la dreapta, nici la stînga, pentru că, avînd în vedere corespondenţa dintre vertebrele gîtului şi omoplatul de care acestea sînt prinse, nici una dintre ele nu poate acţiona circular fără să antreneze după sine una din părţile umărului şi, prin urmare, corpul nemaifiind plasat în unghi drept, soldatul nu mai poate merge drept înainte şi nici sluji drept reper de aliniere... Osul şoldului, pe care Regulamentul îl semnalează ca punctul pe care trebuie să se sprijine patul armei, nefiind plasat la fel la toţi oamenii, puşca trebuie ţinută de unii mai la dreapta, de alţii mai la stînga. Din aceleaşi raţiuni de inegalitate de structură, apărătoarea trăgaciului se întîmplă să stea mai mult sau mai puţin lipită de corp, după cum un om are partea din afară a umărului mai mult sau mai puţin acoperită cu carne etc."[35]

Am văzut modul în care procedurile de repartizare disciplinară îşi aveau locul printre tehnicile, contemporane lor, de clasificare şi întocmire de tablouri; dar, totodată, şi felul în care ele au introdus problema specifică a indivizilor şi a mulţimii. În mod identic, controalele disciplinare ale activităţii se înscriu alături de toate cercetările, teoretice sau practice, privitoare la maşinăria naturală a corpurilor; numai că ele încep să dea la iveală procese specifice ale acestora; treptat, comportamentul şi exigenţele lui organice vor lua locul simplei fizici a mişcării. Corpul, forţat să fie ascultător pînă în actele lui cele mai

[35] J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, I, pp. 21–22.

mărunte, opune rezistenţă şi arată care sînt condiţiile de funcţionare proprii unui organism. Puterea disciplinară are drept corespondent o individualitate nu doar analitică şi „celulară", ci şi naturală şi „organică".

Organizarea genezelor individuale

În 1667, edictul care punea bazele manufacturii familiei Gobelins[9] prevedea şi organizarea unei şcoli. Şaizeci de copii bursieri urmau să fie selecţionaţi de către intendentul-şef al clădirilor regale, încredinţaţi o vreme unui profesor ce trebuia să le asigure „educaţia şi instrucţia", apoi plasaţi ca ucenici la diferiţi maeştri tapiseri din manufactură (aceştia urmînd să primească în schimb o compensaţie ce se scădea din bursa elevilor); după şase ani de ucenicie, patru ani de serviciu şi o probă de calificare, ei aveau dreptul „să deschidă şi să ţină prăvălie" în orice oraş de pe cuprinsul regatului. Regăsim în cazul de faţă caracteristicile uceniciei corporative: raport de dependenţă deopotrivă individual şi total faţă de maestru: durată statutară a formării, ce se încheie cu o probă de calificare, dar nu se structurează conform unui program precis; schimb global între maestru, care trebuie să ofere tot ce ştie, şi ucenic, care este obligat să-l slujească şi să-l ajute pe maestru, şi uneori chiar să-l plătească. Forma serviciului domestic se îmbină cu transferul de cunoştinţe.[36] În 1737, un edict organizează o şcoală de desen pentru ucenicii de la manufactura Gobelins; aceasta nu are scopul de a înlocui formarea sub îndrumarea maeştrilor, ci de a o completa. Or, ea implică o cu totul altă organizare a timpului. Elevii se strîng la şcoală două ore pe zi, mai puţin duminicile şi sărbătorile. Se face prezenţa după o listă afişată pe perete; absenţii sînt trecuţi într-un registru.

[36] Această îmbinare reiese limpede din anumite clauze ale contractului de ucenicie: maestrul este obligat să ofere elevului — în schimbul banilor şi muncii acestuia — tot ce ştie, fără a păstra pentru sine nici cel mai mic secret; în caz contrar, maestrul este pasibil de amendă. Cf., de exemplu, F. Grosrenaud, *La Corporation ouvrière à Besançon*, 1907, p. 62.

Şcoala este împărţită în trei clase. Prima, pentru cei care nu au nici o noţiune de desen; aceştia sînt puşi să copieze după modele, mai mult sau mai puţin dificile, conform aptitudinilor fiecăruia. A doua, „pentru cei care cunosc deja principiile de bază" sau care au absolvit prima clasă; ei trebuie să reproducă tablouri „după privire şi fără să copieze", neacordînd atenţie decît desenului. În clasa a treia, elevii învaţă culorile, execută pasteluri, se iniţiază în teoria şi practica vopsitoriei. În mod regulat, elevii au de executat teme individuale; fiecare astfel de exerciţiu, iscălit de autor şi datat, este predat profesorului; cele mai bune sînt recompensate; strînse la sfîrşitul anului şi comparate, ele permit stabilirea progreselor, a valorii la acea dată şi a locului cuvenit fiecărui elev în parte; sînt astfel selecţionaţi cei care merită să promoveze în clasa superioară. Un registru general, ţinut de profesori şi de adjuncţii acestora, trebuie să înregistreze zi de zi purtarea elevilor şi tot ce se petrece în şcoală; el este pus periodic la dispoziţia unui inspector.[37]

Şcoala din cadrul manufacturii Gobelins nu este decît ilustrarea unui fenomen important: dezvoltarea, în cursul epocii clasice, a unei noi tehnici de administrare a timpului existenţelor individuale; de coordonare a raporturilor dintre timp, corpuri şi forţe; de asigurare a cumulului duratei; şi de transformare în profit sau utilitate sporită a mişcării timpului ce trece. Cum poate fi capitalizat timpul indivizilor, cum poate fi el cumulat în fiecare dintre ei, în corpurile, forţele sau capacităţile lor, şi încă într-un mod care să permită întrebuinţarea şi controlul? Cum pot fi organizate durate profitabile? Formele de disciplină, care analizează spaţiul, care descompun şi recompun activităţile, trebuie înţelese şi ca aparate pentru adiţionarea şi capitalizarea de timp. Prin intermediul a patru procedee, pe care organizarea militară le scoate cît se poate de limpede în evidenţă.

1° Împărţind durata în segmente succesive sau paralele, fiecare dintre acestea trebuind să ajungă la un termen dinainte stabilit. De exemplu, separînd timpul de formare şi perioada de

[37] Cf. E. Gerspach, *La Manufacture des Gobelins*, 1892.

practică; neamestecînd instrucţia recruţilor cu exerciţiile veteranilor; deschizînd şcoli militare distincte pentru efectuarea serviciului militar (crearea Şcolii Militare din Paris[r], în 1764, şi crearea, în 1776, a douăsprezece asemenea şcoli în provincie); recrutînd soldaţii profesionişti de la vîrste cît mai fragede, luînd copii, „trecîndu-i în grija patriei, crescîndu-i în şcoli particulare"[38]; învăţîndu-i succesiv ţinuta, apoi mersul, după aceea mînuirea armelor, apoi tragerea la ţintă şi netrecînd la o altă activitate decît dacă precedenta a fost complet asimilată: „Una dintre principalele erori este aceea de a-i arăta soldatului tot exerciţiul dintr-o dată"[39]; într-un cuvînt, descompunînd timpul în intervale, separate şi adaptate. 2° Organizînd aceste intervale temporale conform unei scheme analitice — succesiuni de elemente cît mai simple cu putinţă, care se combină după o complexitate crescîndă. Ceea ce înseamnă că instrucţia renunţă la principiul repetării analogice. În secolul al XVI-lea, exerciţiul militar consta îndeosebi în mimarea, integrală sau pe părţi, a luptei şi în determinarea unei creşteri globale a priceperii ori forţei soldatului[40]; în secolul al XVIII-lea, predarea „manualului" urmează principiul „elementarului", abandonîndu-l pe cel al „exemplarului": gesturi simple — poziţia degetelor, flexiunea piciorului, mişcarea braţelor —, care sînt componente de bază ale conduitelor utile şi, în plus, asigură şi un dresaj general al forţei, al îndemînării şi al docilităţii. 3° Finalizînd aceste segmente temporale, fixîndu-le un termen final marcat printr-o probă, care are tripla funcţie de a indica dacă subiectul a atins nivelul statutar, de a garanta conformitatea uceniciei lui cu a celorlalţi şi de a diferenţia capacităţile fiecărui individ în parte. Cînd sergenţii, caporalii etc. „însărcinaţi cu instruirea recruţilor vor considera că l-au adus pe vreunul pînă la stadiul de a intra

[38] Era proiectul lui J. Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780, p. 456.

[39] Regulament din 1743 pentru infanteria prusacă, Arsenal, ms. 4076.

[40] F. de la Noue recomanda înfiinţarea de academii militare la sfîrşitul secolului al XVI-lea, în cadrul cărora să se înveţe „mînuirea cailor, alergarea cu pumnalul în vestă şi uneori înarmat, trasul cu armele, executarea de acrobaţii, sărituri; dacă s-ar adăuga înotul şi luptele, nu ar fi decît cu atît mai bine, căci toate acestea fac persoana mai robustă şi mai îndemînatică" (*Discours politiques et militaires*, ed. 1614, pp. 181–182).

în prima clasă, îl vor aduce mai întîi înaintea Ofiţerilor din compania lor, care-l vor examina cu atenţie; dacă aceştia nu-l găsesc îndeajuns de exersat, vor refuza să-l admită; dacă, dimpotrivă, omul prezentat le pare capabil de a fi primit, numiţii ofiţeri îl vor recomanda ei înşişi comandantului de regiment, care va constata dacă aşa stau lucrurile şi-l va supune examinării ofiţerilor superiori. Cele mai neînsemnate greşeli vor fi suficiente pentru a-l respinge şi nimeni nu va putea să promoveze din a doua clasă în prima fără să fi trecut prin acest examen"[41]. 4° Organizînd serii de serii; prescriind fiecăruia — după nivel, vechime, grad — exerciţiile potrivite; exerciţiile comune au un rol diferenţiator, fiecărui individ în parte fiindu-i destinate exerciţii specifice. La încheierea fiecărei serii, încep alte serii, care formează o încrengătură şi se subîmpart la rîndul lor. Astfel încît fiecare individ este prins într-o serie temporală care-i defineşte cu precizie nivelul sau poziţia pe care o ocupă. Polifonie disciplinară a exerciţiilor: „Soldaţii din clasa a doua vor exersa toate dimineţile sub comanda sergenţilor, caporalilor, anspesazilor[s], soldaţilor din prima clasă... Soldaţii din prima clasă vor exersa în fiecare duminică sub comanda comandantului de escadră; caporalii şi anspesazii vor exersa în fiecare după-amiază de marţi sub comanda sergenţilor din companiile lor, iar aceştia în după-amiezele zilelor de 2, 12 şi 22 ale fiecărei luni sub comanda ofiţerilor superiori."[42]

Tocmai acest timp disciplinar este cel care se va impune puţin cîte puţin şi în practica pedagogică — specializînd timpul de formare şi separîndu-l de timpul adult, de timpul meseriei deprinse; amenajînd diferite stadii separate unele de altele prin probe gradate; determinînd programe ce trebuie să se desfăşoare fiecare pe durata unei faze anume şi care cuprind exerciţii de dificultate crescîndă; calificînd indivizii după felul în care au parcurs aceste serii. În locul timpului „iniţiatic" al formării tradiţionale (timp global, controlat numai de maestru, confirmat printr-o probă unică), timpul disciplinar a impus seriile lui multiple şi progresive. Se ajunge astfel la constituirea unei întregi

[41] *Instruction par l'exercice de l'infanterie*, 14 mai 1754.
[42] *Ibid.*

pedagogii analitice extrem de atente la detalii (căci descompune materia de predat pînă la elementele cele mai simple, ierarhizează pe stadii stricte fiecare fază a evoluţiei) şi foarte precoce în istoria sa (dat fiind că anticipează din plin analizele genetice ale Ideologilor, cărora le slujeşte drept model tehnic). La începutul secolului al XVIII-lea, Demia voia ca învăţarea cititului să fie împărţită pe şapte niveluri: primul pentru cei care învaţă literele, al doilea pentru cei care învaţă să le pronunţe, al treilea pentru cei care învaţă să lege silabele pentru a forma cuvinte, al patrulea pentru cei care citesc latineşte pe propoziţii sau de la un semn de punctuaţie la altul, al cincilea pentru cei care încep să citească în franceză, al şaselea pentru cei mai pricepuţi la lectură, al şaptelea pentru cei ce citesc după manuscrise. Însă, în cazul în care elevii ar fi prea numeroşi, ar mai trebui introduse şi unele subdiviziuni; prima clasă ar trebui să cuprindă patru grupe: una pentru cei care învaţă „literele simple"; alta pentru cei care învaţă literele în combinaţii; o a treia pentru cei care învaţă literele abreviate (â, ê...); o ultimă grupă pentru cei care învaţă literele duble (ff, ss, tt, st). Clasa a doua urmează să fie la rîndul ei împărţită în trei grupe: a celor care „pronunţă fiecare literă cu glas tare înainte de a pronunţa silaba D.O., DO"; a celor „care buchisesc silabele cele mai dificile, cum ar fi *bant, brand, spinx*" etc.[43] Fiecare palier al combinaţiilor de elemente trebuie să se înscrie într-o mare serie temporală, care reprezintă o evoluţie naturală a minţii şi, deopotrivă, un cod pentru procedurile educaţionale.

Dispunerea în „serie" a activităţilor succesive permite învestirea duratei de către putere: posibilitate a unui control detaliat şi a unei intervenţii punctuale (de diferenţiere, corijare, pedepsire, eliminare) în fiecare moment al timpului; posibilitate de a caracteriza, deci de a utiliza indivizii conform nivelului la care aceştia au ajuns în cadrul seriilor pe care le au de parcurs; posibilitate de a cumula timpul şi activitatea, de a le regăsi, totalizate şi utilizabile într-un rezultat ultim, ce reprezintă capacitatea finală a unui individ. Dispersarea temporală este concen-

[43] Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, pp. 19–20.

trată pentru a fi transformată în profit şi a se menţine dominaţia asupra unei durate ce scapă. Puterea se articulează direct pe timp; îi asigură controlul şi-i garantează utilizarea.

Procedeele disciplinare dau naştere unui timp linear ale cărui momente se integrează unele în altele şi sînt orientate către un punct terminal stabil. Altfel spus, unui timp „evolutiv". Or, să ne aducem aminte că, în acelaşi moment istoric, tehnicile administrative şi economice de control determinau apariţia unui timp social de tip serial, orientat şi cumulativ: descoperire a unei evoluţii în termeni de „progres". În ce le priveşte, tehnicile disciplinare duc la apariţia de serii individuale: descoperire a unei evoluţii în termeni de „geneză". Progresul societăţilor şi formarea indivizilor — aceste două mari „descoperiri" ale secolului al XVIII-lea se află, poate, în corespondenţă cu noile tehnici de putere şi, mai precis, cu o nouă modalitate de a gestiona timpul şi de a-l face util, prin segmentare, serializare, sintetizare şi totalizare. O macro- şi o microfizică a puterii au permis, firește, nu inventarea istoriei (de multă vreme nu mai avea aceasta nevoie să fie inventată), ci integrarea unei dimensiuni temporale unitare, continue şi cumulative în exercitarea controalelor şi în practica dominaţiei. Istoricitatea „evolutivă", aşa cum s-a constituit ea atunci — şi în chip atît de solid, încît reprezintă şi azi, pentru mulţi, o evidenţă — este legată de un mod particular de funcţionare a puterii. Tot aşa precum, desigur, „istoria-rememorare" a cronicilor, genealogiilor, faptelor de vitejie, domniilor şi documentelor fusese, vreme îndelungată, legată, la rîndul ei, de o altă modalitate de putere. O dată cu apariţia noilor tehnici de aservire, „dinamica" evoluţiilor continue tinde să înlocuiască „dinastica" evenimentelor solemne.

În orice caz, micul continuum temporal al individualităţii-geneză pare, într-adevăr, să constituie, laolaltă cu individualitatea-celulă sau individualitatea-organism, un efect şi un obiect al disciplinei. Iar în centrul acestei serializări a timpului se află o procedură care este, pentru ea, echivalentul a ceea ce era înscrierea în „tablou" pentru repartizarea indivizilor şi pentru compartimentarea celulară; sau a ceea ce era „manevra" pentru economia activităţilor şi controlul organic. Este vorba de „exer-

ciţiu". Exerciţiul este acea tehnică cu ajutorul căreia corpurilor li se impun sarcini deopotrivă repetitive şi diferite, dar întotdeauna gradate. Orientînd comportamentul spre un stadiu terminal, exerciţiul face posibilă o permanentă caracterizare a individului, fie prin raportare la acest punct final, fie prin raportare la ceilalţi indivizi, fie prin raportare la un anumit tip de parcurs. În felul acesta, exerciţiul asigură, sub forma continuităţii şi a constrîngerii, o creştere, o ţinere sub observaţie, o evaluare. Înainte de a îmbrăca această formă strict disciplinară, exerciţiul a parcurs o lungă istorie: el poate fi regăsit în practicile militare, religioase, universitare — fie ca un ritual de iniţiere, fie ca o ceremonie pregătitoare, ca o repetiţie teatrală sau ca o probă. Organizarea lui lineară, continuu progresivă, derularea lui genetică în timp au fost — cel puţin în armată şi în şcoală — introduse tîrziu. Şi, fără nici o îndoială, pe filieră religioasă. Oricum, ideea unei „programe" şcolare care să-l însoţească pe copil pînă la încheierea instruirii lui şi care să implice, de la un an la altul, de la o lună la alta, exerciţii de complexitate crescîndă a apărut, se pare, mai întîi în interiorul unui grup religios: Fraţii Vieţii în Comun[44]. Puternic influenţaţi de Van Ruysbroek[1] şi de mistica renană, membrii acestui grup au transpus o parte din tehnicile spirituale în domeniul educaţiei — şi nu doar în educaţia clericilor, ci şi în aceea a magistraţilor şi a negustorilor: tema unei perfecţiuni spre care conduce magistrul pilduitor devine, la ei, tema unei perfecţionări autoritare a elevilor de către profesor, exerciţiile din ce în ce mai severe pe care şi le propune viaţa ascetică se transformă în sarcini de complexitate crescîndă, ce marchează dobîndirea progresivă a cunoştinţelor şi a bunei purtări; efortul întregii comunităţi înspre mîntuire se transformă în competiţia colectivă şi permanentă a indivizilor ce se clasifică unii în comparaţie cu alţii. Este posibil ca tocmai unele tehnici de viaţă şi mîntuire comunitare să fi constituit primul nucleu al metodelor destinate să producă aptitudini definite individual, însă utile colectiv.[45] Sub

[44] Cf. Codina Meir, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites*, 1968, pp. 160 şi urm.

[45] Prin intermediul şcolilor din Liège, Devenport, Zwolle, Wesel; şi graţie şi lui Joannes Sturmius/Sturm şi memoriului său din 1538 pentru

forma lui mistică sau ascetică, exercițiul era o modalitate de a pune timpul petrecut în această viață în slujba dobîndirii mîntuirii. Puțin cîte puțin, în istoria Occidentului, exercițiul își va inversa sensul, păstrîndu-și însă o parte din caracteristici: astfel, el începe să servească la economisirea timpului vieții, la cumularea acestuia într-o formă utilă și la exercitarea puterii asupra oamenilor prin intermediul timpului astfel structurat. Exercițiul, devenit element al unei tehnologii politice a corpului și a duratei, nu mai culminează într-o lume de dincolo, ci tinde spre o aservire ce nu a încetat să se accentueze.

Compunerea forțelor

„Să începem prin a spulbera vechea prejudecată conform căreia se credea că forța unei trupe poate fi mărită sporindu-i adîncimea. Toate legile fizice despre mișcare se transformă în simple himere cînd se dorește adaptarea lor la domeniul tacticii."[46] Cu începere din secolul al XVII-lea, problema tehnică a infanteriei a fost să se elibereze de sub tutela modelului fizic al masei. Înarmată cu sulițe și muschete — greoaie, imprecise,

---

organizarea unui gimnaziu la Strassburg/Strasbourg. Cf. *Bulletin de la société d'histoire du protestantisme*, vol. XXV, pp. 499–505.

De notat că raporturile dintre armată, organizarea religioasă și pedagogie sînt deosebit de complexe. „Decuria", unitate a armatei romane, poate fi regăsită în mînăstirile benedictine, ca unitate de muncă și, fără îndoială, de supraveghere. Frații Vieții în Comun au împrumutat-o de la aceștia și au transpus-o în organizarea lor pedagogică, elevii fiind grupați cîte zece. Iezuiții au preluat această unitate în scenografia colegiilor lor, în care au reintrodus un model militar. Dar și decuria a fost, la rîndul ei, dizolvată în beneficiul unei scheme încă și mai militarizate, pe ranguri, coloane, linii.

[46] J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, I, p. 18. La drept vorbind, această foarte veche problemă redevine actuală în secolul al XVIII-lea din motivele economice și tehnice despre care vom avea ocazia să vorbim; iar respectiva „prejudecată" fusese foarte des luată în discuție chiar și în afară de Guibert însuși (în jurul lui Folard, Pireh, Mesnil-Durand).

incapabile să țintească și să nimerească —, o trupă era folosită fie ca un proiectil, fie ca un zid ori o fortăreață: „temuta infanterie a armatei spaniole"; dispunerea soldaților înăuntrul acestei mase se efectua mai ales în funcție de vechime și de vitejie; în centru, pentru a da greutate, volum și densitate corpului de armată — novicii; în fața lor, la colțuri și pe flancuri — soldații cei mai curajoși sau recunoscuți pentru priceperea lor. În decursul epocii clasice, s-a trecut la un întreg joc de articulații fine. Unitatea — regiment, batalion, subdivizie (*section*), mai tîrziu „divizie"[47] — devine un fel de mașină cu multe piese ce se deplasează unele în raport cu altele pentru a ajunge la o configurație și a obține un rezultat bine definit. Motivele unei astfel de mutații? Unele sînt economice: fiecare individ în parte trebuie făcut util, iar formarea, întreținerea, dotarea trupelor trebuie să devină rentabile; fiecărui soldat în parte — unitate prețioasă — trebuie să i se confere un maximum de eficacitate. Dar aceste motive economice nu au putut deveni hotărîtoare decît în urma unei transformări tehnice: inventarea puștii[48]; mai precisă și mai rapidă decît muscheta, aceasta punea în valoare priceperea soldatului; mult mai capabilă să atingă o țintă precisă, ea permitea exploatarea puterii de foc la nivel individual; și, invers, făcea din fiecare soldat o țintă posibilă, necesitînd, în felul acesta, o mobilitate mai mare; această invenție ducea deci la dispariția unei tehnici a maselor în favoarea unei arte ce repartiza unitățile și oamenii de-a lungul unor linii relativ suple și mobile. De aici, nevoia de a elabora o întreagă practică atent calculată a amplasamentelor individuale și colective, a deplasărilor de grupe sau elemente izolate, a schimbărilor de poziție, a trecerilor dintr-un dispozitiv în altul; într-un cuvînt, necesitatea de a inventa o mașinărie al cărei principiu să nu îl mai constituie masa mobilă sau imobilă, ci o geometrie de segmente divizibile, avînd ca element de bază soldatul în

[47] În sensul în care acest termen a fost folosit cu începere din 1759.

[48] Evenimentul care a dus la generalizarea puștii îl putem data cu aproximație ca fiind bătălia de la Steinkerque (1699).

mişcare cu puşca lui[49]; şi, fireşte, dincolo de soldatul ca atare, gesturile minimale, timpii acţiunilor elementare, fragmentele de spaţiu ocupate sau parcurse.

Aceleaşi probleme se pun şi atunci cînd este vorba de constituirea unei forţe productive al cărei rezultat trebuie să fie superior sumei forţelor elementare ce o compun: „Ziua de muncă combinată produce cantităţi mai mari de valori de întrebuinţare [...] prin mărirea forţei mecanice a muncii, sau lărgirea sferei ei de acţiune în spaţiu, sau restrîngerea în spaţiu a cîmpului de producţie în raport cu scara producţiei, sau mobilizarea în momentul critic de multă muncă într-un timp scurt [...] forţa productivă specifică a zilei de muncă combinate este forţa productivă socială a muncii sau forţa productivă a muncii sociale. Ea constituie un rezultat al cooperării înseşi."[50]

Astfel îşi face apariţia o nouă exigenţă, căreia disciplina este chemată să-i răspundă: construirea unei maşini al cărui rezultat să fie maximalizat prin articularea concertată a pieselor elementare din care ea se compune. Disciplina nu mai este doar o artă de a repartiza corpurile, de a extrage din acestea timp şi de a cumula acest timp, ea trebuie să compună forţele în vederea obţinerii unui aparat eficace. Această exigenţă se traduce în mai multe feluri.

1. Corpul individual devine un element ce poate fi aşezat, mişcat, pus în relaţie cu alte elemente. Nu curajul sau forţa

---

[49] În legătură cu această importanţă a geometriei, a se vedea J. de Beausobre: „Ştiinţa războiului este înainte de toate geometrică... Dispunerea unui batalion şi a unui escadron pe lungimea unui front şi pe o anumită adîncime nu este decît rezultatul unei geometrii profunde şi încă necunoscute" (*Commentaire sur les défenses des places*, 1757,vol. II, p. 307).

[50] K. Marx, *Capitalul*, cartea I, secţiunea a 4-a, cap. XI (Marx–Engels, *Opere*, vol. 23, Editura Politică, Bucureşti, 1966, p. 340). Marx revine de mai multe ori asupra analogiei dintre problemele diviziunii muncii şi cele ale tacticii militare. De exemplu: „Aşa cum forţa de atac a unui escadron de cavalerie sau forţa de rezistenţă a unui regiment de infanterie se deosebeşte esenţial de suma forţelor de atac şi de rezistenţă pe care le desfăşoară fiecare cavalerist şi fiecare infanterist în parte, tot aşa şi suma forţelor mecanice ale muncitorilor izolaţi se deosebeşte de potenţialul social al forţelor care se desfăşoară atunci cînd un număr mare de braţe colaborează simultan la aceeaşi operaţie unică [...]" (*ibid.*, pp. 336–337).

constituie, de acum înainte, principalele variabile care-l definesc, ci locul pe care el îl ocupă, intervalul pe care-l acoperă, regularitatea, ordinea optimă în care el îşi efectuează deplasările. Omul de trupă este mai presus de orice un fragment de spaţiu mobil, înainte chiar de a fi curaj sau onoare. Portretul soldatului în viziunea lui Guibert: „Cînd este înarmat, el ocupă cel mult două picioare în diametru, considerîndu-l adică de la o extremitate la alta, şi aproximativ un picior în profunzime, măsurat de la piept la umeri, la care trebuie să se adauge un picior de interval real între el şi cel care se află în urma lui; ceea ce face două picioare pe toate direcţiile de fiecare soldat în parte şi demonstrează că o trupă de infanterie în luptă ocupă, fie pe lungimea frontului, fie în adîncime, tot atîţia paşi cîte rînduri o compun."[51] Reducţie funcţională a corpului. Dar şi integrare a acestui corp-segment într-un ansamblu la care el se articulează. Soldatul, al cărui corp a fost dresat să funcţioneze piesă cu piesă pentru operaţiuni determinate, trebuie să devină, la rîndul lui, un element într-un mecanism de alt nivel. Soldaţii vor fi instruiţi mai întîi „unul cîte unul, apoi doi cîte doi, apoi în număr tot mai mare... În ce priveşte mînuirea armelor, atunci cînd soldaţii vor fi fost instruiţi separat, ei vor trebui puşi să execute doi cîte doi şi să-şi schimbe alternativ locurile pentru ca acela ce se găseşte în stînga să se înveţe şi cu locul din dreapta"[52]. Corpul se constituie astfel ca piesă a unei maşini multisegmentare.

2. Tot piese într-un mecanism sînt şi diferitele serii cronologice pe care disciplina trebuie să le combine spre a forma un timp compus. Timpul unora trebuie să se potrivească la timpul celorlalţi, în aşa fel încît o cantitate cît mai mare de forţe să poată fi extrasă din fiecare şi combinată într-un rezultat optim. Servan visa în acest sens la un aparat militar care ar acoperi întregul teritoriu naţional şi în care fiecare ar urma să fie fără încetare — dar şi în mod diferenţiat — ocupat conform segmentului evolutiv şi secvenţei genetice în care se află. Viaţa

---

[51] J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, vol. I, p. 27.

[52] Ordonanţă privitoare la exerciţiul de infanterie, 6 mai 1755.

militară ar începe la o vîrstă cît mai fragedă, cînd li s-ar preda copiilor, în „case militare", meseria armelor; ea s-ar încheia în aceleaşi case, unde veteranii, pînă în ultima lor zi de viaţă, i-ar instrui pe copii, i-ar pune pe recruţi la manevre, ar comanda exerciţiile soldaţilor, i-ar supraveghea atunci cînd aceştia ar avea de executat lucrări de interes obştesc şi, în sfîrşit, ar veghea la menţinerea ordinii în interiorul ţării atunci cînd trupele ar lupta la hotare. Nu există nici un moment al vieţii din care să nu se poată extrage forţe utile, cu condiţia de a şti să diferenţiezi aceste momente şi să le combini cu alte momente. În mod asemănător, în marile ateliere se apelează la copii şi bătrîni; datorită faptului că aceştia posedă unele capacităţi elementare pentru care nu este nevoie să fie întrebuinţaţi muncitori ce au cu totul alte aptitudini; în plus, ei constituie o mînă de lucru ieftină; şi, în sfîrşit, dacă muncesc, se pot întreţine singuri: „Toţi oamenii harnici, spunea un perceptor despre o întreprindere din Angers, pot găsi în această manufactură, de la vîrsta de zece ani şi pînă la bătrîneţe, resurse împotriva inactivităţii şi a mizeriei ce decurge din ea."[53] Dar această potrivire a cronologiilor diferite va ajunge la o subtilitate maximă în învăţămîntul primar. Începînd cu secolul al XVII-lea şi pînă la introducerea, la începutul celui de-al XIX-lea, a metodei lui Lancaster, ceasornicăria complexă a şcolii mutualiste se va făuri rotiţă după rotiţă: la început, elevilor mai mari li s-au încredinţat misiuni de simplă supraveghere, apoi de control al muncii, apoi de predare; pînă ce s-a ajuns ca întregul timp al tuturor elevilor să fie ocupat fie cu predarea, fie cu învăţatul. Şcoala devine un aparat de învăţat în care fiecare elev, fiecare nivel şi fiecare moment, dacă sînt combinaţi cum trebuie, sînt în permanenţă întrebuinţaţi în procesul general de învăţămînt. Unul din marii partizani ai şcolii mutualiste dă măsura acestui progres: „Într-o şcoală cu 360 de copii, profesorul care, în timpul unei şedinţe de trei ore, ar fi vrut să se ocupe pe rînd de fiecare copil în parte nu i-ar fi putut acorda decît o jumătate de

[53] Harvouin, Raport asupra circumscripţiei intendentului din Tours, *in* P. Marchegay, *Archives d'Anjou*, vol. II, 1850, p. 360.

minut. Graţie noii metode, toţi cei 360 de copii scriu, citesc sau socotesc cîte două ore şi jumătate fiecare."[54]

3. Această combinare atent cîntărită a forţelor necesită un sistem foarte precis de comandă. Întreaga activitate a individului disciplinat trebuie ritmată şi susţinută prin ordine a căror eficienţă se bazează pe concizie şi claritate; ordinul nu trebuie explicat şi nici măcar formulat; trebuie şi e suficient să declanşeze comportamentul dorit. Raportul dintre profesorul de disciplină şi cel care-i dă ascultare este unul de semnalizare: acesta nu trebuie să înţeleagă ordinul, ci să perceapă semnalul şi să reacţioneze la el pe loc, conform unui cod mai mult sau mai puţin artificial dinainte stabilit. Plasarea corpurilor într-o mică lume de semnale cărora le corespunde un răspuns obligatoriu şi numai unul: tehnică de dresaj ce „exclude în chip despotic orice fel de reprezentare, ca şi cel mai mic murmur"; soldatul disciplinat „începe să se supună oricărei comenzi; supunerea lui este promptă şi oarbă; aerul de nesupunere, cea mai mică ezitare ar constitui o greşeală gravă"[55]. Formarea şcolarilor trebuie făcută la fel; cît mai puţine vorbe, fără explicaţii, la limită o tăcere totală care să nu fie întreruptă decît de semnale — clopoţel, bătăi din palme, gesturi, simpla privire a profesorului ori micul aparat din lemn de care se foloseau Fraţii din Şcolile creştine; era numit în chip generic „Semnalul" şi trebuia să manifeste, prin concizia lui maşinală, deopotrivă tehnica poruncii şi morala supunerii. „Cel dintîi şi principalul folos al semnalului este să atragă în acelaşi timp toate privirile şcolarilor asupra profesorului şi să-i facă atenţi la ce vrea acesta să le aducă la cunoştinţă. Astfel, ori de cîte ori acesta va dori să atragă atenţia copiilor şi să întrerupă vreun exerciţiu, va suna o singură dată. Un bun şcolar, de fiecare dată cînd va auzi sunetul semnalului va considera că aude însăşi vocea profesorului sau de-a dreptul glasul lui Dumnezeu chemîndu-l pe nume. Va simţi atunci ce a simţit tînărul Samuel şi-şi va spune, ca şi acesta, în adîncul sufletului: «Doamne, iată-mă!»" Elevul va trebui să

[54] Samuel Bernard, Raport din 30 octombrie 1816, ţinut în faţa Societăţii de învăţămînt mutualist.

[55] L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, p. 2.

învețe codul semnalelor și să răspundă în mod automat la fiecare dintre ele. „Rugăciunea încheindu-se, profesorul va suna o dată și, uitîndu-se la copilul pe care vrea să-l pună să citească, îi va face semn să înceapă. Pentru a-l opri pe cel ce citește, va produce un sunet cu semnalul... Pentru a-i face semn celui care citește să repete, atunci cînd acesta pronunță greșit o literă, o silabă sau un cuvînt, va produce două sunete, succesiv și fără pauză. Dacă, după reluarea textului, el nu repetă exact cuvîntul pe care l-a pronunțat greșit pentru că a apucat să citească mai multe cuvinte după acesta, profesorul va produce trei sunete succesive și fără pauză pentru a-i face semn să se întoarcă cu mai multe cuvinte în urmă, pînă ce școlarul va ajunge la silaba sau cuvîntul pe care le-a citit greșit."[56] Școala mutualistă va duce și mai departe acest control al comportamentelor prin sistemul semnalelor la care trebuie să se reacționeze instantaneu. Pînă și ordinele verbale trebuie să funcționeze ca elemente de semnalizare: „Așezați-vă în bancă. La cuvintele *așezați-vă*, copiii pun cu zgomot mîna dreaptă pe pupitru și în același timp introduc piciorul în bancă; la cuvintele *în bancă*, ei introduc în bancă și celălalt picior și se așază în fața tăbliței... *Luați tăbliței:* la cuvîntul *luați*, duc mîna dreaptă la sfoara ce servește la atîrnarea tăbliței de cuiul ce se află în fața lor și, cu mîna stîngă, apucă tăblița de mijloc; la cuvîntul *tăbliței*, ei o desprind și o așază pe pupitru."[57]

Rezumînd, putem spune că disciplina fabrică, pornind de la corpurile pe care le controlează, patru tipuri de individualitate, sau, mai curînd, un tip de individualitate dotat cu patru caracteristici: este vorba de o individualitate celulară (grație jocului

---

[56] J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, 1828, pp. 137–138. Cf. și Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, p. 21.

[57] *Journal pour l'instruction élémentaire*, aprilie 1816. Cf. R.R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, teză dactilografiată, I, care a calculat că elevii trebuiau să primească peste 200 de ordine pe zi (fără a pune la socoteală ordinele excepționale); numai în cursul dimineții, recepționau 26 de comenzi verbale, 23 prin semne, 37 de sunete de clopoțel, 24 de fluiere, ceea ce înseamnă un fluierat sau un sunet de clopoțel la fiecare 3 minute.

repartizării spaţiale), organică (datorită codificării activităţilor), genetică (prin cumularea timpului), combinatorie (prin compunerea forţelor). Pentru a obţine acest tip de individualitate, disciplina se foloseşte de patru mari tehnici: construieşte tablouri; prescrie manevre; impune exerciţii; şi, în sfîrşit, pentru a garanta combinarea forţelor, organizează „tactici". Tactica — arta de a construi (cu corpuri localizate, activităţi codificate şi aptitudini însuşite) aparate în care produsul diferitelor forţe să fie majorat prin combinarea calculată a acestora — constituie, fără îndoială, forma cea mai înaltă a practicii disciplinare. În această ştiinţă, teoreticienii secolului al XVIII-lea vedeau fundamentul întregii practici militare, începînd cu controlarea şi supunerea la exerciţii a corpurilor individuale şi terminînd cu utilizarea forţelor specifice multiplicităţilor cele mai complexe. Arhitectură, anatomie, mecanică, economie a corpului disciplinar: „În ochii majorităţii militarilor, tactica nu este decît o ramură a vastei ştiinţe a războiului; în ochii mei, ea este baza acestei ştiinţe; este această ştiinţă însăşi, dat fiind că ne învaţă cum să constituim trupele, cum să le punem în ordine, să le deplasăm, să le determinăm să lupte; dat fiind că numai ea poate compensa numărul şi mînui multitudinea; ea va cuprinde, în sfîrşit, cunoaşterea oamenilor, a armelor, a tensiunilor, a circumstanţelor, căci toate aceste cunoştinţe strînse la un loc trebuie să determine aceste mişcări."[58] Sau: „Termenul acesta [tactică]... oferă o imagine privitoare la poziţia oamenilor ce compun o anume trupă, respectiv la diferitele trupe care alcătuiesc o armată, despre mişcările şi acţiunile lor, despre raporturile dintre ele."[59]

Se poate ca războiul, ca strategie, să fie continuarea politicii[u]. Dar nu trebuie să uităm că „politica" a fost concepută ca o continuare, dacă nu exactă şi directă a războiului, atunci cel puţin a modelului militar ca mijloc fundamental de prevenire a tulburărilor civile. Politica, privită ca tehnică de menţinere a păcii şi a ordinii interne, a căutat să pună în aplicare dispozitivul armatei perfecte, al masei disciplinate, al trupei docile şi utile, al regimentului în cantonament şi pe cîmpul de luptă, la

[58] J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, p. 4.
[59] P. Joly de Maizeroy, *Théorie de la guerre*, 1777, p. 2.

manevre şi exerciţiu. În marile state ale secolului al XVIII-lea, armata garantează pacea civilă pentru că este, desigur, o forţă reală, o sabie mereu ameninţătoare, dar şi pentru că reprezintă o tehnică şi o sumă de cunoştinţe ce-şi pot proiecta schema proprie asupra corpului social. Dacă există o serie politică–război ce trece prin strategie, există şi o serie armată–politică ce trece prin tactică. Strategia este aceea care permite înţelegerea războiului ca modalitate de a duce politica între state; însă tactica este aceea care face posibilă înţelegerea armatei ca principiu de menţinere a absenţei războiului în societatea civilă. Epoca clasică a asistat la naşterea marii strategii politice şi militare prin intermediul căreia naţiunile îşi confruntă forţele economice şi demografice; dar a fost, totodată, şi martora apariţiei minuţioasei tactici militare şi politice cu ajutorul căreia se exercită în interiorul statelor controlul asupra corpurilor şi forţelor individuale. „Militarul" — instituţia militară, personajul militarului, ştiinţa militară, atît de diferite de ceea ce caracteriza, pe vremuri, „războinicul" — se defineşte, în această perioadă, în punctul unde se întîlnesc războiul şi zgomotele de luptă, pe de o parte, ordinea şi liniştea ascultătoare a păcii, de cealaltă. Istoricii ideilor pun visul societăţii perfecte pe seama filozofilor şi juriştilor secolului al XVIII-lea; a existat însă şi un vis militar cu privire la societate; temelia acestui vis au constituit-o nu starea naturală, ci mecanismele atent subordonate ale unei maşini, nu contractul originar, ci constrîngerile permanente, nu drepturile fundamentale, ci dresajele infinit progresive vizînd nu voinţa generală, ci docilitatea automată.

„Disciplina ar trebui extinsă la scară naţională", spunea Guibert. „Statul pe care-l visez eu va avea o administraţie simplă, solidă, uşor de guvernat. Va semăna cu acele enorme maşini care, prin intermediul unor resorturi deloc complicate, produc efecte de amploare; forţa acestui stat va proveni din propria lui forţă; prosperitatea, din prosperitate. Timpul care distruge toate îi va spori puterea. El va contrazice acea prejudecată atît de răspîndită conform căreia imperiile sînt supuse unei inexorabile legi de decădere şi ruină."[60] Regimul napoleonian nu este de-

[60] J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, Discurs preliminar, pp. XXIII–XXIV. Cf. cele spuse de Marx despre armată şi formele societăţii burgheze (Scrisoare către Engels, 25 septembrie 1857).

parte şi, o dată cu el, acea formă de stat ce-i va supravieţui şi despre care nu trebuie să uităm că a fost pregătită de jurişti, dar şi de soldaţi, de consilieri de stat, dar şi de ofiţeri de rînd, de oameni ai legii, dar şi de oameni de tabără militară. Referinţa romană care a însoţit această formare manifestă permanent un dublu indice: cetăţenii şi legionarii, legea şi manevra. În timp ce juriştii şi filozofii căutau în pact un model originar pentru construirea sau reconstruirea corpului social, militarii şi, împreună cu ei, tehnicienii disciplinei elaborau procedurile de constrîngere individuală şi colectivă a corpurilor.

NOTE

[a] Julien Offray de La Mettrie (1709–1751), medic şi filozof francez. Publicarea, în Franţa, a lucrării sale de inspiraţie materialistă *Histoire naturelle de l'âme* (1745) îl face să-şi piardă postul de medic în armata franceză. Silit să se exileze, nu găseşte refugiu decît la curtea lui Frederic II. O altă lucrare a sa, *La politique du médecin* (1746), a fost arsă din ordinul parlamentului din Paris. În lucrări precum *L'Homme-machine, L'Homme-plante, Animaux plus que machines, L'art de jouir, Vénus métaphysique,* La Mettrie a pornit de la teoria lui Descartes despre omul-maşină.

[b] Frederic II, zis şi cel Mare sau Unicul (1712–1786). Rege al Prusiei. Primind educaţie franceză, a avut un comportament politic independent, a practicat ştiinţele, artele, literele, filozofia, a corespondat cu Voltaire şi a scris un *Anti-Machiavelli.* A fost, înainte de toate, un conducător de oşti remarcabil: sub domnia lui, armata prusacă a atins un efectiv de 160 000 de oameni, cu care a experimentat metode tactice noi (ordinea oblică, învăluirea etc.). După Războiul de Şapte Ani, a reuşit să refacă bogăţia ţării printr-o politică economică şi financiară înţeleaptă, dezvoltînd agricultura prin popularea şi colonizarea zonelor cu populaţie puţină, ameliorînd astfel harta densităţilor demografice. S-a preocupat, în acelaşi timp, şi de dezvoltarea industriei. A creat numeroase fabrici, bănci, a suprimat taxele interne. A visat, de asemenea, să reformeze justiţia, ordonînd redactarea codului frederician (1748) — ce prevedea o magistratură independentă şi simplificată —, pe care însă a refuzat să-l promulge. Model de despot luminat, a elaborat o teorie proprie despre putere, pe care o întemeia pe raţiune, refuzînd să acorde autorităţii un caracter religios şi considerînd că suveranul trebuie să lucreze pentru interesul ţării, şi nu al său personal. Pentru el, războiul nu reprezenta un scop în sine, ci un mij-

loc de restabilire a păcii cu ajutorul armatei. A fost admirat de Voltaire şi de filozofii francezi, care i-au creat reputaţia de „rege-filozof".

[c] Maurice, conte de Saxa, numit Mareşalul de Saxa (1696–1750). Mareşal al Franţei, a făcut dovada marii sale înzestrări de strateg în timpul războiului de succesiune la tronul Austriei. Drept recompensă pentru meritele sale deosebite, Ludovic XV i-a dăruit castelul Chambord.

[d] Sfîntul Jean-Baptiste de La Salle (1651–1719). A colaborat la întemeierea, la Reims, a primelor şcoli gratuite şi a pus bazele institutului Fraţilor din Şcolile creştine (1681–1682), format din credincioşi din afara clerului şi destinat educării creştine a copiilor săraci. Pedagog original, a înlocuit învăţămîntul colectiv cu cel individual şi, ca limbă de predare, latina cu franceza. Pentru aceste şcoli, el a scris o *Règle,* cîteva *Méditations* şi diverse tratate, ca şi *Conduite des écoles* (1717), una dintre primele lucrări de metodică.

[e] Gaspard Monge (1746–1818). Matematician francez. Admis la Şcoala de geniu militar din Mézières, s-a făcut remarcat rezolvînd o delicată problemă de calcul al reliefului unor fortificaţii, punînd astfel bazele unei tehnici grafice ce va deveni geometria descriptivă. Partizan entuziast al Revoluţiei Franceze şi prieten, mai tîrziu, cu Napoleon (alături de care a participat la campania din Egipt), a fost ministru al marinei, a organizat fabricile de praf de puşcă şi topitoriile pentru tunuri şi a luat parte activ la crearea Şcolii Normale şi a Şcolii Politehnice.

[f] În Evul Mediu, colegiile erau case destinate să-i adăpostească pe studenţii săraci ce frecventau Universitatea. Cele mai multe se aflau în „quartier des Écoles", din Cartierul Latin din Paris. La început, Universitatea nu poseda o clădire proprie, aşa încît profesorii îşi ţineau cursurile în aceste colegii. Începînd din secolul al XVI-lea, o dată cu declinul Universităţii, colegiile devin — şi vor rămîne pînă la sfîrşitul Vechiului Regim — marile centre de învăţămînt ale Franţei. Iezuiţii au fost aceia care, în secolul al XVI-lea, au creat o mulţime de colegii, atît în provincie, cît şi la Paris. În aceste instituţii de învăţămînt religios, programele, disciplina, regimul de internat erau foarte strict şi atent organizate.

[g] Compania (sau Societatea) lui Isus, ordin întemeiat, în 1540, la Roma, de cîţiva „maîtres ès arts" ai Universităţii din Paris, grupaţi în jurul celui ce va deveni Sfîntul Ignaţiu de Loyola. La începuturile ei, Compania era o grupare misionară aflată, prin jurămînt, la dispoziţia papei, dar, începînd din 1547, sfîntul Ignaţiu a adăugat o misiune ce nu figura în programul iniţial: învăţămîntul va deveni, cu timpul, una dintre principalele activităţi ale Ordinului iezuiţilor şi unul dintre mijloacele de luptă cele mai eficiente ale Contrareformei catolice. Iezuiţii au creat numeroase colegii şi universităţi, cele dintîi fiind

Colegiul Roman (1551) şi Colegiul Germanic (1552) din Roma. La Paris, ei au transformat colegiul Clermont în colegiul Louis-le-Grand (1682).

[h] În Vechiul Regim, manufacturile aparţineau particularilor, dar beneficiau de anumite privilegii regale acordate în schimbul unor angajamente precise în ceea ce priveşte producţia. Prin încurajarea producţiei manufacturiere de lux (porţelanuri, tapiserie, tutun, arme etc.), Colbert urmărise să reţină în regat capitalurile orientate spre cumpărăturile de lux.

[i] Rochefort, vechi port militar francez la Atlantic. Colbert a fost cel care a creat baza navală a portului Rochefort.

[j] Legiunea era un corp al armatei romane ce desemna, la origine, armata romană în ansamblul ei. În cadrul legiunii, legionarii erau repartizaţi pe trei rînduri, în funcţie de vîrstă şi de armament. Legiunile erau compuse din centurii, conduse, fiecare, de un centurion. Tribunii militari conduceau, fiecare, 1 000 de oameni. Comandantul suprem al legiunii era un magistrat, deţinător al *imperium*-ului. Organizarea pe legiuni se distingea printr-o ierarhie strictă, printr-o disciplină aspră şi prin exerciţii numeroase şi dificile.

[k] În original: *le tableau*. În context, termenul actualizează, pe de o parte, sensul de *tablou vivant* („grup de persoane dispuse astfel încît să reproducă sau să evoce un tablou celebru"; „grup de persoane imobile"; „spectacol") şi, pe de altă parte, sensul de *tabel, listă, inventar, repertoriu.*

[l] François Apollini, conte de Guibert (1744–1790). General şi scriitor militar francez, distins în timpul Războiului de Şapte Ani. Prin lucrări precum *Essai général de tactique* (1772) şi *Défense du système de la guerre moderne* (1779), a revoluţionat concepţiile tactice ale epocii. Astfel, el era împotriva coloanelor adînci şi preconiza — ca admirator al armatei prusace — o ordine la niveluri reduse, suplă, pentru a putea fi utilizată eficacitatea armelor de foc. Aceste concepţii, ce presupuneau o reorganizare completă a armatei — şi, în primul rînd, punerea la punct a sistemului divizionar — au avut o influenţă deloc neglijabilă asupra gîndirii militare a lui Napoleon. Guibert a prevăzut, de asemenea, apariţia şi amploarea pe care le vor dobîndi războaiele naţionale.

[m] Mauriciu de Orania (1567–1625). Mauriciu de Nassau, fiu al lui Wilhelm de Orania (Taciturnul) şi al Annei de Saxa. *Stathouder* (conducător) al Olandei, talentat şef militar în luptele împotriva spaniolilor, devenit prinţ de Orania la moartea fratelui său mai mare.

[n] Gustav (II) Adolf (1594–1632). Rege al Suediei, a reformat statul cu ajutorul cancelarului Oxenstierna, a dezvoltat învăţămîntul şi a reformat armata. Astfel, el a chemat la oaste numai elemente de naţionalitate suedeză, pe care le-a supus unei discipline religioase stricte.

Tactica sa, bazată pe formaţiuni mici şi mobile, ca şi pe întîietatea acordată armelor de foc uşoare, va face şcoală. Protector al protestantismului împotriva catolicismului Habsburgilor, va fi ucis în bătălia de la Lützen.

[o] Sébastien Le Prestre, senior de Vauban (1633–1707). Mareşal al Franţei, dotat cu însemnate calităţi de inginer militar, s-a remarcat, în afara unor construcţii strategice, prin proiectul unei reforme fiscale de structură, ce preconiza egalitatea tuturor în ce priveşte impozitele. Lucrarea sa *Projet d'une dîme royale* a fost interzisă pentru că denunţa arbitrarul regal şi descria mizeria claselor populare, victime ale fiscalităţii impuse de rege. Ludovic XIV l-a apreciat totuşi ca inginer şi specialist în arta războiului. Alte lucrări: *Traité de l'attaque et de la défense des places, Traité des mines.*

[p] Manevrele sînt exerciţii de instrucţie militară pe timp de pace ce depăşesc schemele formaţiunilor dinainte stabilite. Ele pun în valoare arta de a conduce trupele pe teren, combinînd mişcarea diferitelor formaţiuni în funcţie de o idee tactică sau de forma terenului. Principalele manevre sînt înaintarea în direcţia inamicului, apărarea mobilă, manevra de întîrziere şi cea de retragere. La nivel redus, manevrele urmăresc utilizarea armelor de foc care să permită mişcarea efectivelor.

[q] În 1601, Henri IV aduce din Flandra 200 de textilişti. În 1661, Colbert înfiinţează manufactura de mobilier a Coroanei, pe care o instalează în casa Gobelins, unde aduce textilişti, ebenişti, orfevri, topitori, pietrari, gravori. În 1667, este emis edictul de organizare a manufacturii, care cuprinde mai multe ateliere, precum şi o şcoală de ucenici. Întreaga manufactură este plasată sub direcţia lui Le Brun, prim-pictor al lui Ludovic XIV.

[r] *L'École militaire* din Paris, construită, între 1752 şi 1774, după planurile arhitectului Jacques-Ange Gabriel şi la iniţiativa financiarului Pâris-Duvernay şi a Marchizei de Pompadour, era destinată să primească elita elevilor din cele douăsprezece colegii militare din provincie, aleşi în special din rîndul tinerilor nobili lipsiţi de avere.

[s] În original: *anspessades,* din coruperea italienescului *lancia spezzata,* „lance frîntă": gentilom care slujea în infanteria franceză, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

[ş] Fraţii Vieţii în Comun, comunitate religioasă întemeiată, în 1381, de misticul olandez Geert Groote, discipol al lui Ruysbroek, compusă din credincioşi ce-şi duceau viaţa în comun, de unde şi numele comunităţii. În secolul al XV-lea, ei au înfiinţat numeroase şi importante şcoli în Renania şi în Ţările de Jos, din care au ieşit mari umanişti creştini, precum Erasmus şi Nicolaus Cusanus. Au dispărut în secolul al XVI-lea.

[t] Van Ruysbroek (sau Van Ruusbroec, Van Rusbrock), Preafericitul Jan, supranumit şi Admirabilul (1293–1381). Teolog şi scriitor

din ţinutul Brabant. Prin lucrările lui (dintre care se cer amintite *Podoaba nunţii spirituale*, — apărută şi la Humanitas, 1995, trad. de Emil Iorga —, *Oglinda mîntuirii veşnice*, *Cele Şapte Trepte ale iubirii spirituale*) a influenţat curentul mistic numit *Devotio moderna.* Aceasta a fost o mişcare ascetică şi mistică, apărută la sfîrşitul secolului al XIV-lea în Ţările de Jos, pe care au dezvoltat-o în special Fraţii Vieţii în Comun din Deventer şi călugării augustinieni din Windesheim. Aceştia propuneau o spiritualitate nu foarte intelectuală, accesibilă, dimpotrivă, cît mai multora, prin sentenţe uşor de reţinut, capabile să provoace meditaţia, mijlocul esenţial de înălţare a sufletului către Dumnezeu. Spiritualitatea acestei mişcări a fost exprimată în multe opere, cea mai importantă fiind *Imitatio Christi* de Thomas a Kempis (vezi traducerea realizată de Andrei Brezianu şi editată de Arhiepiscopia Romano-Catolică, Bucureşti, 1992).

[t] În original: *Les Frères des Écoles chrétiennes*. Congregaţie de credincioşi laici întemeiată în 1680 de Sfîntul Jean-Baptiste de La Salle în scopul instruirii copiilor săraci. Ocupîndu-se în special de învăţămîntul primar, primar superior, tehnic şi profesional, congregaţia continuă să existe şi astăzi, fiind răspîndită în întreaga lume.

[u] Aluzie la celebra definiţie conform căreia „războiul nu este decît continuarea politicii prin alte mijloace", aparţinînd generalului, filozofului şi istoricului militar prusac Carl von Clausewitz (1780–1831), admirator, mai ales în principala sa lucrare, *Despre război* (a se vedea traducerea românească apărută, în 1982, la Editura Militară), al lui Napoleon şi Frederic II.

BCU IASI/CENTRAL

Capitolul al II-lea

MIJLOACELE BUNEI MODELĂRI

La începutul secolului al XVII-lea, Walhausen vorbea despre „disciplina judicioasă" ca artă a „bunei modelări"[1]. Puterea disciplinară este, într-adevăr, o putere care, în loc să extorcheze şi să preleveze, are ca principală funcţie pe aceea de „a modela"; sau, desigur, de a forma cu scopul de a preleva mai bine şi extorca mai mult. Ea nu înlănţuie forţele pentru a le reduce; caută să le coreleze astfel încît să le facă deopotrivă să sporească şi să le poată întrebuinţa. În loc să-şi subordoneze uniform şi în masă tot ce i se supune, ea separă, analizează, diferenţiază, merge cu procedeele de decompoziţie pînă la nivelul unităţilor necesare şi suficiente. „Modelează" multitudinile mobile, confuze, nefolositoare de corpuri şi forţe într-o multiplicitate de elemente individuale — mici celule separate, autonomii organice, identităţi şi continuităţi genetice, segmente combinatorii. Disciplina „fabrică" indivizi; ea este tehnica specifică unei puteri pentru care indivizii sînt în acelaşi timp obiecte şi instrumente ale exercitării sale. Nu este o putere biruitoare care, pe baza propriului său exces, se poate încrede în propria supraputere; e o putere modestă, suspicioasă, funcţionînd conform unei economii măsurate, dar permanente. Modalităţi umile, procedee minore, în comparaţie cu ritualurile grandilocvente ale suveranităţii ori cu marile aparate ale statului. Dar tocmai ele vor fi acelea care vor invada, încetul cu încetul, formele majore, modificîndu-le mecanismele şi impunîndu-le propriile lor procedee. Aparatul judiciar nu va fi scutit de această invazie

[1] J.J. Walhausen, *L'Art militaire pour l'infanterie*, 1615, p. 23.

abia disimulată. Succesul puterii disciplinare se datorează, fără îndoială, folosirii de instrumente simple: controlul ierarhic, sancţiunea normalizatoare şi combinarea acestora într-o procedură care-i este specifică, examenul/examinarea.

Supravegherea ierarhică

Exercitarea disciplinei presupune un dispozitiv care să constrîngă prin simplul joc al privirii; un aparat în care tehnicile ce fac posibilă vederea induc efecte de putere, şi, în schimb, mijloacele coercitive îi fac perfect vizibili pe cei asupra cărora ele se aplică. În decursul epocii clasice, asistăm la lenta edificare a acestor „observatoare" ale multiplicităţii umane, cărora istoria ştiinţelor le-a acordat mult prea puţină atenţie. Alături de marea tehnologie a lunetelor, lentilelor şi fasciculelor luminoase, care a coincis cu întemeierea noii fizici şi a noii cosmologii, au existat şi micile tehnici ale formelor de supraveghere multiple şi încrucişate, ale privirilor ce trebuie să vadă fără să fie văzute; o obscură artă a luminii şi vizibilului a pregătit în surdină o cunoaştere nouă a omului, prin intermediul unor tehnici de aservire şi al unor procedee de utilizare a acestuia.

Aceste „observatoare" au un model aproape ideal: tabăra militară. E cetatea ridicată în pripă, artificială, ce poate fi construită şi remodelată aproape după plac; sediul unei puteri ce trebuie să aibă cu atît mai multă intensitate, dar şi discreţie, cu atît mai multă eficacitate şi valoare preventivă cu cît se exercită asupra unor oameni înarmaţi. În tabăra perfectă, întreaga putere se exercită prin simplul joc al unei supravegheri exacte; şi fiecare privire e o piesă în mecanismul global al puterii. Vechiul şi tradiţionalul plan pătrat a fost considerabil regîndit după nenumărate scheme. Sînt definite cu precizie geometria aleilor, numărul şi amplasarea corturilor, orientarea intrărilor, dispunerea rîndurilor şi a şirurilor; este trasată reţeaua privirilor ce se controlează unele pe altele: „În careul de adunare a trupelor se trag cinci linii; prima se află la 16 picioare de cea de-a doua; celelalte se află la 8 picioare una de alta; iar ultima la 8 picioare de scuturile lăncierilor. Acestea se află la 10 picioare de cor-

turile ofiţerilor inferiori, exact faţă în faţă cu primul comandant. Spaţiul dintre companii are o lăţime de 51 de picioare... Toate corturile se află la două picioare unele de altele. Corturile subalternilor se află faţă în faţă cu spaţiile libere dintre companiile lor. Comandantul din spate se află la 8 picioare de ultimul cort al soldaţilor, iar intrarea acestuia priveşte spre cortul căpitanilor... Corturile căpitanilor sînt ridicate vizavi de spaţiile dintre companiile lor. Intrările privesc exact spre aceste companii."[2] Tabăra este diagrama unei puteri ce acţionează în virtutea unei vizibilităţi generale. Multă vreme, va mai persista în urbanistică, în structurarea oraşelor muncitoreşti, a spitalelor, azilelor, închisorilor, instituţiilor de învăţămînt acest model al taberei militare sau măcar principiul care îl subîntinde: cuplarea spaţială a tipurilor de supraveghere ierarhizate. Principiu al „încastrării". Tabăra a fost pentru arta nedeclarată a felurilor de supraveghere ceea ce camera obscură a fost pentru marea ştiinţă a opticii.

Ia atunci amploare o întreagă problematică: aceea a unei arhitecturi ce nu mai este făcută doar pentru a fi văzută (fastul palatelor) sau pentru supravegherea spaţiului exterior (geometria fortăreţelor), ci pentru a face cu putinţă un control interior, articulat şi detaliat — pentru a-i face vizibili pe cei care se află înăuntru; mai general vorbind, aceea a unei arhitecturi care constituie un operator pentru transformarea indivizilor: care să acţioneze asupra celor pe care-i adăposteşte, să fie un mijloc de ţinere sub control a comportamentului lor, să prelungească pînă la ei efectele puterii, să-i poată face obiect de cunoaştere, să-i modifice. Pietrele îi pot face pe oameni docili şi uşor de descifrat. Vechii scheme simple a izolării şi împrejmuirii — a zidului gros, a porţii solide ce fac imposibile intrarea şi ieşirea — începe să i se substituie calculul deschiderilor, al plinurilor şi

---

[2] *Règlement pour l'infanterie prusienne*, trad.fr., Arsenal, ms. 4067, f° 144. Pentru vechile scheme, a se vedea Praissac, *Les Discours militaires*, 1623, pp. 27–28; Montgommery, *La Milice française*, p. 77. Pentru noile scheme, cf. Beneton de Morange, *Histoire de la guerre*, 1741, pp. 61–64, şi *Dissertations sur les tentes;* cf. şi numeroase regulamente, precum *Instruction sur le service des règlements de Cavalerie dans les camps*, 29 iunie 1753.

golurilor, al trecerilor şi transparenţelor. În felul acesta, spitalul-edificiu se organizează încetul cu încetul ca instrument de acţiune medicală: el trebuie să permită o bună ţinere sub observaţie a bolnavilor, deci o mai bună apreciere a îngrijirilor necesare; forma clădirilor, prin atenta separare a bolnavilor, trebuie să împiedice contaminările; ventilaţia şi aerul făcut să circule în jurul fiecărui pat sînt menite, în sfîrşit, să nu permită ca aburii dăunători să stagneze în preajma pacientului, descompunîndu-i umorile şi agravîndu-i boala prin efectele lui nemijlocite. Spitalul — aşa cum se urmăreşte să se amenajeze el în a doua jumătate a secolului, şi pentru care s-au făcut atîtea proiecte după cel de-al doilea incendiu de la Hôtel-Dieu[a] — nu mai este pur şi simplu acoperişul sub care îşi găseau adăpostul mizeria şi moartea apropiată; devine, prin chiar materialitatea lui, un operator terapeutic.

Aşa cum şcoala-clădire trebuie să fie un operator al modelării. Ea este maşina pedagogică pe care Pâris-Duvernay[b] o concepuse la Şcoala Militară pînă în detaliile cele mai fine pe care i le impusese lui Gabriel[c]. A modela corpuri viguroase — imperativ al sănătăţii; a obţine ofiţeri competenţi — imperativ al calificării; a forma militari supuşi — imperativ politic; a preveni dezmăţul şi homosexualitatea — imperativ al moralităţii. Împătrit motiv de a stabili compartimentări etanşe între indivizi, dar şi deschizături pentru supravegherea lor permanentă. Însăşi clădirea Şcolii Militare trebuia să constituie un aparat de supravegheat; camerele erau repartizate de-a lungul unui culoar ca o serie de mici celule; la intervale regulate, se găsea o locuinţă de ofiţer, astfel încît „fiecare zece elevi să aibă cîte un ofiţer la dreapta şi la stînga"; elevii erau închişi în aceste odăi pe toată durata nopţii; iar Pâris insistase să se pună geam la „peretele dinspre coridor al fiecărei camere, de la nivelul pervazului pînă la unu sau două picioare de plafon. Pe lîngă aspectul acestor geamuri, care nu poate să fie decît unul agreabil, îndrăznesc să afirm că ele sînt deosebit de utile în multe privinţe, nemaivorbind de raţiunile de disciplină ce pot să motiveze această amplasare"[3]. În sălile de mese, fusese amenajată „o es-

[3] Citat *in* R. Laulan, *L'École militaire de Paris*, 1950, pp. 117–118.

tradă ceva mai ridicată pe care să fie aşezate mesele inspectorilor de studii, pentru ca aceştia să poată vedea toate mesele elevilor din secţiile lor pe tot timpul mesei"; fuseseră instalate latrine cu jumătăţi de uşă, pentru ca supraveghetorul să poată vedea capul şi picioarele elevilor, dar cu pereţi laterali îndeajuns de înalţi „pentru ca acei ce se află înăuntru să nu se poată vedea între ei"[4]. Supraveghere de o minuţiozitate nesfîrşită, pe care arhitectura o prelungeşte prin mii de dispozitive nedemne. Nu le vom considera derizorii decît dacă vom uita rolul acestui instrumentar minor, dar perfect, în obiectivarea progresivă şi în cartografierea din ce în ce mai perfecţionată a comportamentelor individuale. Instituţiile disciplinare au secretat o maşinărie de control care a funcţionat ca un microscop al conduitei; diviziunile rafinate şi analitice pe care ele le-au realizat au dus la formarea, în jurul oamenilor, a unui aparat de observare, înregistrare şi modelare. Cum trebuie subîmpărţite privirile, cum se pot stabili între ele relee şi căi de comunicaţie la nivelul acestor maşini de observat? Cum trebuie să se procedeze pentru ca din multiplicitatea calculată a privirilor să rezulte o putere omogenă şi continuă?

Un aparat disciplinar perfect permite unei singure priviri să vadă permanent totul. Un punct central e deopotrivă sursă de lumină luminînd toate lucrurile şi loc de convergenţă a tot ce trebuie să fie ştiut: ochi perfect căruia nu-i scapă nimic şi centru înspre care sînt îndreptate toate privirile. Este ceea ce imaginase Ledoux[d] construind Arc-et-Senans[e]: în centrul clădirilor, dispuse în cerc şi deschizîndu-se, toate, spre interior, o construcţie înaltă trebuia să cumuleze funcţiile administrative de conducere, pe cele de poliţie pentru supraveghere, economice de control şi verificare, religioase de îndemn la supunere şi muncă; de acolo vin toate ordinele, acolo sînt înregistrate toate activităţile, observate şi apreciate toate greşelile; şi toate acestea imediat, aproape fără nici un alt suport decît o geometrie exactă. Dintre toate motivele prestigiului de care s-au bucurat, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, tipurile circulare de

[4] Arh. naţ. MM 666–669. J. Bentham povesteşte că fratelui său i-a venit ideea *Panopticon*-ului vizitînd Şcoala Militară din Paris.

arhitectură[5], nu trebuie, fără îndoială, să-l trecem cu vederea pe acesta: ele exprimau o anumită utopie politică.

În realitate însă, privirea disciplinară a avut nevoie de relee. Piramida putea răspunde mai bine decît cercul la două exigenţe: aceea de a fi îndeajuns de completă pentru a forma o reţea fără lacune — de unde posibilitatea de a-şi spori eşaloanele şi de a le repartiza pe toată suprafaţa de controlat; şi aceea de a fi totuşi suficient de discretă pentru a nu impieta asupra activităţii ce trebuia disciplinată şi a nu constitui pentru aceasta o frînă ori un obstacol; de a se integra în dispozitivul disciplinar ca o funcţie care să-i amplifice efectele posibile. Acestuia trebuie să-i fie descompuse instanţele, dar numai pentru a i se mări funcţia productivă. Pentru a specifica supravegherea şi a o face funcţională.

Este problema marilor ateliere şi a uzinelor, în care este organizat un nou tip de supraveghere. Acesta e diferit de cel care, în regimul manufacturilor, era asigurat din exterior de către inspectori, însărcinaţi cu verificarea respectării regulamentelor; acum se pune problema unui control intens şi continuu; acesta însoţeşte întregul proces al muncii; nu se mai concentrează — exclusiv — asupra producţiei (natură, cantitate de materii prime, tip de unelte utilizate, dimensiuni şi calitate a produselor), ci are în vedere activitatea oamenilor, priceperea, atitudinea, promptitudinea, rîvna şi comportarea lor. Dar diferă, în acelaşi timp, şi de controlul domestic al stăpînului, prezent alături de muncitori şi ucenici; căci este efectuat de comişi, supraveghetori, controlori şi contramaiştri. Pe măsură ce aparatul de producţie devine tot mai important şi mai complex, pe măsură ce cresc numărul de muncitori şi diviziunea muncii, sarcinile de control devin mai stringente şi mai dificile. Supravegherea devine astfel o funcţie precisă, dar care trebuie să facă parte integrantă din procesul de producţie; ea trebuie să-l dubleze pe toată durata lui. Un personal specializat, prezent în mod constant, însă distinct de muncitori devine indispensabil: „În marea manufactură, totul se face la bătaia de clopot, muncitorii sînt constrînşi şi certaţi cu asprime. Comişii, obişnuiţi să adopte faţă

[5] Cf. planşele nr. 11, 12, 15.

de aceştia un aer de superioritate şi poruncitor, într-adevăr necesar în lucrul cu mulţimea, îi tratează sever sau dispreţuitor; de aceea s-a ajuns ca aceşti muncitori ori să coste prea mult, ori să nu facă altceva decît să treacă prin manufactură."[6] Iar dacă lucrătorii preferă încadrarea de tip corporatist[f] acestui nou regim de supraveghere, patronii recunosc în el un element indisociabil de sistemul de producţie industrială, de proprietatea privată şi de profit. La scara unei uzine, a unei mari forje sau a unei mine, cazurile de risipă s-au înmulţit într-atîta, încît cea mai măruntă abatere în fiecare dintre acestea produce pe ansamblu o fraudă imensă, care nu doar înghite beneficiile, ci lichidează capitalurile; „...cea mai mică stîngăcie imperceptibilă şi tocmai de aceea repetată zi de zi poate deveni fatală pentru întreprindere, ajungînd în scurtă vreme s-o distrugă"; de unde rezultă că numai nişte agenţi care depind direct de proprietar şi au numai această însărcinare vor putea să vegheze „să nu se cheltuie nici un ban în mod inutil, să nu se risipească nici o clipă din ziua de lucru"; aceşti agenţi vor avea rolul „să-i supravegheze pe muncitori, să inspecteze toate lucrările şi să încunoştinţeze comitetul de tot ce se întîmplă"[7]. Supravegherea devine un operator economic decisiv, în măsura în care este în acelaşi timp o piesă internă a aparatului de producţie şi un element specific al puterii disciplinare.[8]

Regăsim acelaşi proces şi în reorganizarea învăţămîntului elementar: specificare a supravegherii şi integrare a ei în relaţia pedagogică. Dezvoltarea şcolilor parohiale, creşterea numărului de elevi, inexistenţa unei metode care să permită reglementarea simultană a activităţii unei clase întregi, dezordinea şi confuzia astfel rezultate impuneau organizarea unor modalităţi de control. Pentru a veni în întîmpinarea profesorilor, Batencour a

---

[6] *Encyclopédie*, articolul „Manufacture".

[7] Cournol, *Considérations d'intérêt public sur le droit d'exploiter les mines*, 1790, Arh. naţ. A XIII [14].

[8] Cf. K. Marx: „Funcţiile de conducere, de supraveghere şi de mijlocire devin funcţiile capitalului de îndată ce munca subordonată lui devine muncă cooperată. Ca funcţie specifică a capitalului, funcţia de conducere dobîndeşte trăsături specifice" (*Capitalul*, cartea I, secţiunea a patra, cap. XI — p. 342 din ed. rom.; cf. nota 50 de la p. 237).

ales dintre elevii cei mai buni o serie de „persoane cu însărcinări", intendenţi, observatori, monitori, repetitori, recitatori de rugăciuni, responsabili cu scrisul, primitori de cerneală, confesori şi inspectori. Rolurile astfel definite sînt de două feluri: unele corespund unor sarcini materiale (să împartă cerneală şi hîrtie, să dea suplimente celor sărmani, să citească texte cu caracter religios în zilele de sărbătoare etc.); celelalte ţin de supraveghere: „observatorii" trebuie să noteze cine a ieşit din bancă, cine vorbeşte cînd nu trebuie, cine nu are mătănii sau carte de rugăciuni, cine nu stă cum se cuvine în timpul serviciului divin, cine se poartă necuviincios, întîrzie la vorbă sau face gălăgie pe stradă; „admonestorii" au sarcina de „a fi atenţi la cei ce vorbesc sau şoptesc în timp ce-şi învaţă lecţiile, la cei care nu scriu sau se ţin de şotii"; „inspectorii" se vor informa, în familii, în legătură cu elevii care au absentat sau care au comis greşeli grave. În ce-i priveşte pe intendenţi, aceştia îi supraveghează pe toţi ceilalţi cu alte însărcinări. Numai „repetitorii" au un rol pedagogic: ei trebuie să-i pună pe elevi să citească doi cîte doi, cu voce scăzută.[9] Or, cîteva decenii mai tîrziu, Demia va stabili o ierarhie de acelaşi tip, funcţiile de supraveghere fiind însă aproape toate dublate de un rol pedagogic: un ajutor de profesor îi învaţă pe copii să ţină condeiul, ghidează mîna, corectează greşelile şi, în acelaşi timp, „notează greşelile din cadrul discuţiilor referitoare la lecţii"; un alt ajutor de profesor are aceleaşi însărcinări pentru ora de citire; intendentul, care-i controlează pe ceilalţi cu însărcinări şi veghează asupra purtării generale, are şi misiunea de „a-i deprinde pe nou-veniţi cu exerciţiile care se fac în şcoală"; decurionii ascultă spunerea pe de rost a lecţiilor şi-i „notează" pe cei ce nu le ştiu.[10] Avem

---

[9] M.I.D.B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, pp. 68–83.

[10] Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, pp. 27–29. Poate fi semnalat un fenomen de acelaşi gen în organizarea colegiilor: vreme îndelungată, „prefecţii" au fost, independent de profesori, cei care aveau răspunderea morală a micilor grupe de elevi. Mai ales după 1762, asistăm la apariţia unui tip de control în acelaşi timp mai administrativ şi mai integrat în ierarhie: supraveghetori, profesori responsabili de grupe, profesori subalterni. Cf. Dupont-Ferrier, *Du collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand*, I, pp. 254 şi 476.

aici schema unei instituții de tip „mutualist", unde, într-un dispozitiv unic, sînt integrate trei proceduri: învățămîntul propriu-zis, dobîndirea de cunoștințe prin chiar desfășurarea activității pedagogice și, în sfîrșit, o observare reciprocă și ierarhizată. O relație de supraveghere, bine precizată și reglementată, e înscrisă în chiar miezul practicii de predare: nu ca o piesă conexă sau adiacentă, ci ca un mecanism care-i este inerent și menit să-i sporească eficacitatea.

Supravegherea ierarhizată, continuă și funcțională nu e, firește, una dintre marile „invenții" tehnice ale secolului al XVIII-lea, dar insidioasa ei extindere își datorează importanța noilor mecanisme de putere pe care le aduce cu ea. Grație ei, puterea disciplinară devine un sistem „integrat", legat din interior de economia și de obiectivele dispozitivului în cadrul căruia se exercită, putere ce se organizează, totodată, și ca o capacitate multiplă, automată și anonimă; căci, dacă este adevărat că supravegherea depinde de indivizi, modul ei de funcționare este acela al unei rețele de relații de sus în jos, dar și, pînă la un anumit punct, de jos în sus și lateral; această rețea e cea care structurează ansamblul și-l traversează de la un capăt la celălalt cu efecte de putere ce se sprijină unele pe altele: supraveghetori permanent supravegheați. În cadrul supravegherii ierarhizate specifice tipurilor de disciplină, puterea nu este deținută ca un lucru, nu se transmite ca o proprietate; ea funcționează ca o mașinărie. Și, dacă este adevărat că organizarea piramidală îi conferă un „șef", aparatul în ansamblul lui este cel ce produce „putere" și repartizează indivizii în interiorul acestui cîmp permanent și continuu. Ceea ce-i permite puterii disciplinare să fie în același timp absolut indiscretă — dat fiind că se află pretutindeni și mereu trează, că nu permite, în principiu, nici o zonă de umbră și că-i controlează fără întrerupere chiar pe cei însărcinați cu controlul — și absolut „discretă", căci funcționează în permanență și în bună măsură pe tăcute. Disciplina determină funcționarea unei puteri relaționale ce se întreține de una singură prin propriile ei mecanisme și care, în locul ostentației manifestărilor, se bazează pe jocul neîntrerupt de priviri atent calculate. Datorită tehnicilor de supraveghere, „fizica" puterii, angrenarea corpului se efectuează după legile opticii și

ale mecanicii, conform unui întreg joc de spaţii, linii, ecrane, fascicule, grade şi fără a recurge, cel puţin în principiu, la excese, la forţă, la violenţă. Putere aparent cu atît mai puţin „corporală" cu cît e mai savant „fizică".

Sancţiunea normalizatoare

1. În orfelinatul cavalerului Paulet, şedinţele tribunalului ce se întrunea în fiecare dimineaţă prilejuiau un întreg ceremonial: „I-am găsit pe toţi elevii aşezaţi în formaţie de luptă, într-o aliniere, nemişcare şi tăcere perfecte. Şeful clasei, un tînăr gentilom de şaisprezece ani, era ieşit din rînd, cu spada în mînă; la comanda lui, elevii s-au pus în mişcare cu o viteză sporită şi s-au aşezat în cerc. Consiliul se strînsese în centru; fiecare responsabil dădu raportul despre grupa lui pe ultimele douăzeci şi patru de ore. Acuzaţilor li se dădu voie să se dezvinovăţească; fură audiaţi martorii; avură loc deliberări şi, cînd se ajunse la un consens, şeful clasei anunţă cu voce tare numărul de vinovaţi, natura delictelor şi pedepsele hotărîte. După aceea, elevii defilară în cea mai mare ordine."[11] În centrul tuturor sistemelor disciplinare, funcţionează un mic mecanism penal. Acesta beneficiază de un fel de privilegiu în împărţirea dreptăţii, avînd propriile lui legi, delictele lui specifice, formele lui caracteristice de sancţionare şi instanţele lui de judecată. Formele de disciplină stabilesc o „infrapenalitate"; cartografiază un spaţiu pe care legile îl lasă neocupat; definesc şi reprimă un ansamblu de comportamente care scăpase pînă în acel moment relativei indiferenţe a marilor sisteme punitive: „La sosire, colegii vor trebui să se salute reciproc; ...la plecare, ei vor trebui să strîngă mărfurile şi uneltele de care s-au folosit şi, pe timpul nopţii, să stingă lămpile"; „este cu desăvîrşire interzisă distragerea celorlalţi colegi prin gesturi sau în alt mod"; aceştia vor trebui „să se comporte onest şi decent"; cel care va absenta, fără să-l prevină pe d. Oppenheim, mai mult de cinci minute va fi „notat pentru o jumătate de zi"; şi, pentru a fi siguri că nimic nu va fi neglijat

[11] Pictet de Rochemont, *Journal de Genève*, 5 ianuarie 1788.

în cadrul acestei amănunţite justiţii penale, se interzice „tot ce le-ar putea dăuna dlui Oppenheim şi asociaţilor acestuia"[12]. În atelier, la şcoală, în armată domneşte o întreagă micropenalitate legată de timp (întîrzieri, absenţe, întreruperi ale lucrului), de activitatea propriu-zisă (neatenţie, neglijenţă, lipsă de zel), de comportament (lipsă de politeţe, nesupunere), de discurs (vorbărie, obrăznicie), de corp (poziţii „incorecte", gesturi nepotrivite, murdărie), de sexualitate (lipsă de pudoare, indecenţă). În acelaşi timp, sînt folosite ca pedepse o întreagă serie de procedee mergînd de la pedeapsa fizică uşoară pînă la privări minore şi mici umiliri. Trebuie gîndite la nivelul caracterului lor penalizabil fracţiunile cele mai neînsemnate ale comportării, după cum elementelor aparent indiferente ale aparatului disciplinar trebuie să li se confere o funcţie punitivă: la limită, trebuie ca totul să poată servi la pedepsirea celui mai mărunt lucru; ca fiecare subiect în parte să fie prins într-o universalitate sancţionabilă–sancţionantă. „Prin cuvîntul pedeapsă, trebuie să se înţeleagă tot ce-i poate face pe copii să simtă greşeala pe care au comis-o, tot ce-i poate ruşina, tot ce-i poate face să se simtă jenaţi;... o anumită răceală, o anumită indiferenţă, o întrebare, un gest care să-i ruşineze, retragerea unei însărcinări."[13]

2. Dar disciplina posedă un mod specific de a pedepsi, care nu este doar un model la scară redusă al tribunalului. Ceea ce cade sub incidenţa penalităţii disciplinare este neascultarea, tot ce e neconform normei, tot ce se îndepărtează de la regulă, abaterile. Este penalizabil domeniul, ce nu a fost definit ca atare, a tot ceea ce nu e potrivit: soldatul comite o „greşeală" ori de cîte ori nu atinge nivelul cerut; „greşeala" elevului poate consta, alături de orice delict minor, în incapacitatea de a-şi face tema. Regulamentul infanteriei prusace impunea ca soldatul care nu a învăţat să mînuiască corect puşca să fie tratat „cu toată asprimea posibilă". În mod asemănător, „cînd un şcolar nu va fi ţinut minte catehismul din ziua precedentă, va putea fi silit să-l înveţe pe dinafară pe cel din ziua respectivă, fără să comită nici

[12] Regulament provizoriu pentru fabrica dlui Oppenheim, 29 sept. 1809.

[13] J.- B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, 1828, pp. 204–205.

cea mai mică greşeală, şi va fi pus să-l repete a doua zi; sau va fi obligat să-l asculte în picioare ori în genunchi, cu palmele împreunate, sau va fi supus la un alt fel de penitenţă".

Ordinea pe care pedepsele disciplinare trebuie să o instaureze este de natură mixtă: este o ordine „artificială", impusă în mod explicit de o lege, un program, un regulament. Dar este, totodată, şi o ordine ce ascultă de procese naturale şi observabile: durata învăţării unei lecţii, timpul necesar rezolvării unui exerciţiu, nivelul de aptitudine trimit la o regularitate care este, în acelaşi timp, o regulă. Copiii din şcolile creştine nu trebuie niciodată puşi în situaţia să înveţe o „lecţie" de care nu sînt încă în stare, căci ar fi expuşi pericolului de a nu putea să înveţe nimic; totuşi, durata fiecărui stadiu este fixată regulamentar, iar acela care, după trei examene, nu a reuşit să promoveze în stadiul superior trebuie pus să stea, la vedere, în banca „ignoranţilor". În regim disciplinar, sancţiunea implică o dublă referinţă juridico-naturală.

3. Pedeapsa disciplinară are ca funcţie reducerea abaterilor. Prin urmare, ea trebuie să fie în primul rînd *corectivă*. Pe lîngă pedepsele împrumutate direct de la modelul judiciar (penalizări, bici, carceră), sistemele disciplinare favorizează pedepsele ce ţin de domeniul exerciţiului — de învăţarea intensificată, iterativă, repetată de mai multe ori: regulamentul pentru infanterie din 1766 prevedea ca soldaţii din prima clasă „care vor dovedi neglijenţă ori rea-voinţă să fie retrogradaţi în ultima clasă" şi să nu poată reveni în prima decît după efectuarea de noi exerciţii şi trecerea unui nou examen. După cum spunea şi J.-B. de La Salle: „Dintre toate formele de penitenţă, pedepsele cu scrisul date elevilor sînt cele mai convenabile pentru dascăl, după cum sînt cele mai avantajoase şi mai pe placul părinţilor"; ele permit „să se extragă din chiar greşelile elevilor mijloacele de a le impulsiona progresul prin corectarea greşelilor"; celor care, de exemplu, „nu-şi vor fi scris tot ce aveau de scris sau nu se vor fi străduit să scrie cum trebuie li se va putea da pedeapsa de a scrie sau de a învăţa pe de rost".[14] Pedeapsa disciplinară este, în bună măsură, izomorfă obligaţiei înseşi; ea reprezintă mai puţin răzbunarea legii ultragiate, cît repetarea, stăruinţa

[14] *Ibid.*

asupra ei. Astfel încît efectul corectiv aşteptat din partea pedepsei să nu treacă decît în chip secundar prin ispăşire şi căinţă; el este obţinut în mod direct prin mecanica unei modelări. A pedepsi înseamnă a exersa.

4. Pedeapsa nu este, în cadrul disciplinei, decît un element al unui sistem dublu: recompensă–sancţiune. Şi abia acest sistem devine operaţional în procesul de modelare şi corijare. Profesorul „trebuie să evite, pe cît posibil, să recurgă la pedepse; el trebuie, dimpotrivă, să caute ca recompensele să fie mai frecvente decît pedepsele, cei leneşi fiind mai incitaţi de dorinţa de a fi răsplătiţi ca sîrguincioşii decît de teama de a fi pedepsiţi; iată de ce este de cel mai mare folos ca, atunci cînd profesorul se va vedea nevoit să facă apel la pedepse, să încerce să cîştige inima copilului înainte de a-l pedepsi"[15]. Acest mecanism compus din două elemente permite efectuarea unui anumit număr de operaţiuni specifice penalităţii disciplinare. În primul rînd, definirea comportărilor şi a performanţelor în funcţie de două valori opuse: a binelui şi a răului; în locul partajului simplu al interdicţiei, ca în justiţia penală, avem o repartizare între polul pozitiv şi polul negativ; întreaga comportare este încadrată în cîmpul notelor bune şi proaste, al punctelor bune şi rele. Devine astfel posibilă, în plus, stabilirea unei cuantificări şi a unei economii cifrate. O contabilitate penală, permanent adusă la zi, permite stabilirea bilanţului punitiv al fiecărui elev. „Justiţia" şcolară a împins foarte departe acest sistem, şi cel puţin rudimente ale lui pot fi reperate în armată sau ateliere. Fraţii din Şcolile Creştine organizaseră o întreagă microeconomie a păsuirilor şi sancţiunilor: „Păsuirile vor folosi elevilor pentru ca aceştia să poată scăpa de penitenţele ce le vor fi impuse... De exemplu, dacă un şcolar va primi drept pedeapsă să copieze patru sau şase întrebări din catehism, el va putea evita această penitenţă cu ajutorul cîtorva puncte de păsuire; profesorul va stabili numărul de puncte corespunzător fiecărei întrebări în parte... Păsuirile reprezentînd un anumit număr de puncte, profesorul dispune şi de alte păsuiri, de mai mică valoare, ce vor servi drept «mărunţiş» pentru primele. Un copil va primi, să

[15] Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, p. 17.

zicem, o pedeapsă de scris pe care nu o va putea răscumpăra decît în schimbul a şase puncte; el posedă o păsuire de zece puncte; o prezintă profesorului, care îi va restitui patru puncte; şi tot astfel în toate celelalte cazuri."[16] Şi, prin jocul acestei cuantificări, al acestei circulaţii de avansuri şi datorii, graţie calculului permanent al notărilor de plus şi minus, aparatele disciplinare ierarhizează subiecţii „buni" şi subiecţii „răi", comparîndu-i reciproc. Prin această microeconomie a unei penalităţi continue, se operează o diferenţiere care nu priveşte actele, ci pe indivizii înşişi, natura, posibilităţile, nivelul şi valoarea lor. Disciplina, sancţionînd cu mare precizie actele, măsoară individualităţile conform „adevărului"; penalitatea pe care ea o aplică se înscrie în ciclul cunoaşterii individualităţilor.

5. Repartizarea pe ranguri sau grade are un dublu rol: acela de a marca diferenţele, de a ierarhiza calităţile, competenţele şi aptitudinile; dar şi pe acela de a pedepsi şi de a recompensa. Funcţionare penală a punerii în ordine şi caracter ordinal al sancţiunii. Disciplina răsplăteşte prin simplul joc al avansărilor, ce permite ocuparea unor ranguri şi poziţii; şi pedepseşte retrogradînd şi degradînd. Rangul este prin el însuşi recompensă sau pedeapsă. La Şcoala Militară, fusese pus la punct un sistem complex de clasificare „onorifică", uniforme ce traduceau această clasificare în ochii tuturor şi sancţiuni mai mult sau mai puţin onorabile sau ruşinoase ce erau asociate, ca semn de evidenţiere sau de ocară, rangurilor astfel distribuite. Această repartizare clasificatorie şi penală era efectuată la intervale apropiate cu ajutorul rapoartelor pe care ofiţerii, profesorii, adjuncţii acestora le întocmeau, fără considerente de vîrstă sau grad, referitor la „calităţile morale ale elevilor" şi la „comportarea lor general recunoscută". Prima clasă, numită „a celor foarte buni", se distingea printr-un epolet de argint; onoarea consta în faptul de a fi tratată ca „o trupă pur militară"; militare, prin urmare, erau şi pedepsele corespunzătoare acestei clase (arest şi, în cazuri grave, închisoare). Cea de-a doua clasă, „a celor

[16] J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, B.N., ms. 11759, pp. 156 şi urm. Avem de-a face aici cu transpunerea sistemului indulgenţelor.

buni", purta un epolet din mătase roşie şi argint; elevii erau pasibili de închisoare şi arest, dar şi de recluziune şi stat în genunchi. Clasa „mediocrilor" avea dreptul la un epolet de lînă roşie; la pedepsele precedente, se adăuga, cînd era cazul, haina de dimie. Ultima clasă, a celor „răi", era marcată printr-un epolet de lînă maronie; „elevii acestei clase vor fi supuşi la toate pedepsele folosite în cadrul Şcolii sau la cele a căror aplicare va fi considerată necesară, mergîndu-se chiar pînă la izolarea completă". Acestor clase li s-a adăugat pentru o vreme clasa „de ruşine", pentru care au fost concepute regulamente speciale, „astfel încît cei ce o compun să fie permanent separaţi de ceilalţi şi îmbrăcaţi în dimie". Dat fiind că numai meritul şi comportarea erau cele care trebuiau să hotărască locul elevului, „cei din ultimele două clase se vor putea mîndri cu promovarea în primele două şi cu posibilitatea de a purta însemnele acestora atunci cînd, prin mărturii unanime, se va recunoaşte că au devenit demni de o asemenea onoare datorită îndreptării purtării lor şi progreselor pe care le-au înregistrat; şi, tot aşa, cei din primele două clase vor fi retrogradaţi dacă slăbesc ritmul şi dacă rapoarte repetate şi dezavantajoase demonstrează că nu mai merită locul şi prerogativele primelor clase...". Clasamentul care pedepseşte trebuie să tindă spre dispariţie. „Clasa de ruşine" nu există decît ca să dispară: „Pentru a putea fi judecat gradul de îndreptare al acestor elevi din clasa de ruşine ce se comportă cum se cuvine", ei vor fi reintegraţi în celelalte clase şi-şi vor primi înapoi uniformele; vor continua însă să stea printre tovarăşii lor întru turpitudine pe timpul meselor şi al recreaţiilor; acolo vor rămîne dacă nu continuă să se comporte cum trebuie; „le vor părăsi definitiv numai dacă se vor comporta mulţumitor atît în noua clasă, cît şi în cadrul grupului de elevi supravegheaţi de pedagog"[17]. Dublu efect, prin urmare, al acestei penalităţi ierarhizante: ea îi repartizează pe elevi după aptitudini şi purtare, deci după întrebuinţarea ce li se va putea da cînd vor termina şcoala; exercită asupra lor o presiune constantă pentru a-i face pe toţi să se supună aceluiaşi model, pentru

[17] Arhivele Naţionale, MM 658, 30 martie 1758, şi MM 666, 15 septembrie 1763.

ca toţi la un loc să fie siliţi „la supunere, ascultare, atenţie în studiu şi la exerciţii şi la cît mai precisa executare a sarcinilor şi a tuturor elementelor componente ale disciplinei". Pentru ca toţi să devină la fel.

Într-un cuvînt, în regimul puterii disciplinare, arta de a pedepsi nu urmăreşte nici ispăşirea, şi nici reprimarea propriu-zisă. Ea pune în aplicare cinci operaţii diferite: raportează faptele, performanţele şi comportamentele individuale la un ansamblu care este în acelaşi timp cîmp de comparare, spaţiu de diferenţiere şi principiu al unei reguli de urmat. Îi diferenţiază pe indivizi unii faţă de alţii şi în funcţie de regula de ansamblu — aceasta fiind determinată să funcţioneze fie ca prag minimal, fie ca medie ce trebuie respectată, fie ca deziderat spre care trebuie să se tindă. Măsoară în termeni cantitativi şi ierarhizează în termeni de valoare capacitatea, nivelul, „natura" indivizilor. Intensifică, prin intermediul acestei măsurători „valorizante", efectul constrîngător al unei conformităţi de realizat. În sfîrşit, trasează limita ce va defini deosebirea faţă de toate diferenţierile, graniţa exterioară a anormalului („clasa de ruşine", din cadrul Şcolii Militare). Penalitatea neîntreruptă care parcurge toate punctele şi controlează toate momentele instituţiilor disciplinare compară, diferenţiază, ierarhizează, omogenizează, exclude. Pe scurt, *normalizează*.

Ea se deosebeşte deci punct cu punct de o penalitate judiciară ce are ca funcţie esenţială raportarea nu la un ansamblu de fenomene observabile, ci la un corpus de legi şi de texte ce trebuie să fie gravate în memorie; care nu urmăreşte să diferenţieze indivizi, ci să specifice acte în lumina unui anumit număr de categorii generale; nu să ierarhizeze, ci pur şi simplu să acţioneze opoziţia binară dintre permis şi interzis; nu să omogenizeze, ci să opereze separaţia, stabilită o dată pentru totdeauna, prin condamnare. Dispozitivele disciplinare au secretat o „penalitate a normei", ireductibilă, ca principiu şi mod de funcţionare, la penalitatea tradiţională a legii. Micul tribunal ce pare să funcţioneze fără întrerupere în edificiile disciplinei, şi care împrumută, uneori, forma teatrală a marelui aparat judiciar, nu trebuie să ne inducă în eroare: el nu prelungeşte, cum pare, cu excepţia cîtorva continuităţi formale, mecanismele justiţiei pe-

nale pînă în intimitatea existenţei cotidiene; sau, cel puţin, nu în aceasta constă esenţa lui; tipurile de disciplină — sprijinindu-se pe o serie întreagă de procedee, de altfel venerabile — au fabricat o nouă funcţionare punitivă, şi tocmai ea este cea care, puţin cîte puţin, a învestit marele aparat exterior pe care părea să-l reproducă modest sau ironic. Funcţionarea juridico-antropologică pe care o trădează întreaga istorie a penalităţii moderne nu-şi are originea în suprapunerea, peste justiţia penală, a ştiinţelor umane şi în exigenţele proprii acestei noi raţionalităţi sau umanismului pe care ea l-ar aduce cu sine; ea îşi are punctul de formare în tehnica disciplinară care a activat noile mecanisme de sancţionare normalizatoare.

O dată cu tipurile de disciplină, îşi face apariţia puterea Normei[8]. Legea cea nouă a societăţii moderne? Să spunem, mai degrabă, că, începînd din secolul al XVIII-lea, ea a venit să se adauge altor puteri, obligîndu-le la noi delimitări: a Legii, a Cuvîntului şi a Textului, a Tradiţiei. Normalul se instituie ca principiu de constrîngere în învăţămînt o dată cu instaurarea unei educaţii standardizate şi cu organizarea şcolilor normale; se instituie prin efortul de a pune la punct un corp medical şi o încadrare spitalicească a naţiunii, capabile să determine funcţionarea unor norme generale de sănătate; se instituie prin regularizarea tehnicilor şi a produselor industriale.[18] Ca şi supravegherea şi împreună cu ea, standardizarea devine, la sfîrşitul epocii clasice, unul din marile instrumente de putere. Însemnelor ce traduceau statute, privilegii, apartenenţe tinde să le ia locul, sau măcar să li se adauge, un întreg joc de grade de normare, reprezentînd semne de apartenenţă la un corp social omogen, dar care au în ele însele un rol de clasificare, ierarhizare şi distribuire a rangurilor. Într-un sens, puterea de normare obligă la omogenitate; dar, în acelaşi timp, ea individualizează, permiţînd măsurarea abaterilor, determinarea nivelurilor, fixarea domeniilor şi determinarea utilităţii diferenţelor, ajustîndu-le unele la celelalte. E de la sine înţeles că puterea normei funcţionează cu uşurinţă în interiorul unui sistem întemeiat pe egalitatea for-

[18] Asupra acestui punct, trebuie să ne raportăm la paginile esenţiale ale lui G. Canguilhem din *Le Normal et le Pathologique*, ed. 1966, pp. 171–191.

mală, întrucît, în sînul unei omogenităţi ce constituie regula, ea introduce, ca imperativ util şi rezultat al unei măsurători, întregul spectru al diferenţierilor individuale.

Examenul/examinarea

Examenul combină tehnicile ierarhiei care supraveghează şi pe acelea ale sancţiunii ce normează. Este o privire normatoare, o supraveghere ce permite definirea, clasificarea şi pedepsirea. Instituie la nivelul indivizilor o vizibilitate prin intermediul căreia aceştia sînt diferenţiaţi şi sancţionaţi. Din aceste motive, în toate dispozitivele disciplinare, examenul este puternic ritualizat. În el se întîlnesc ceremonialul puterii şi forma experienţei, desfăşurarea forţei şi stabilirea adevărului. În centrul procedurilor de disciplină, exprimă aservirea celor percepuţi ca obiecte şi obiectivarea celor aserviţi. Suprapunerea raporturilor de putere şi a relaţiilor de cunoaştere devine, în cadrul examenului, manifestă. Încă o inovaţie a epocii clasice pe care istoricii ştiinţelor au lăsat-o în umbră. Se face istoria experienţelor orbilor din naştere, ale copiilor-lupi sau ale celor sub hipnoză. Cine însă se va apleca asupra istoriei mai generale, mai difuze, dar şi mai determinante, a examenului — a ritualurilor, metodelor, personajelor şi rolurilor acestuia, a jocurilor lui de întrebări şi răspunsuri, a sistemelor lui de notare şi clasificare? Căci, în această tehnică măruntă, sînt angajate un întreg domeniu de cunoaştere şi un tip de putere. Se vorbeşte adeseori despre ideologia conţinută, în chip discret sau zgomotos, în „ştiinţele" umane. Dar însăşi tehnologia acestora, acea neînsemnată schemă operaţională atît de răspîndită (de la psihiatrie la pedagogie, de la diagnosticarea bolilor la angajarea mîinii de lucru), acel procedeu atît de familiar al examenului nu manifestă ele oare, în cadrul unui singur mecanism, relaţii de putere ce permit prelevarea şi formarea de cunoştinţe? Învestirea politică are loc nu doar la nivelul conştiinţei, al reprezentărilor şi în ceea ce credem că ştim, ci la nivelul a ceea ce face posibilă cunoaşterea.

Una dintre condiţiile esenţiale ale deblocajului epistemologic al medicinei petrecut la sfîrşitul secolului al XVIII-lea a fost

organizarea spitalului ca aparat de „examinare". Ritualul vizitei medicale constituie forma lui cea mai izbitoare. În secolul al XVII-lea, medicul, venind din exterior, îmbina inspecţia propriu-zisă cu multe alte tipuri de control — religios, administrativ; el nu lua deloc parte la gestiunea de zi cu zi a spitalului. Treptat, vizita a devenit mai regulată, mai riguroasă şi, în special, tot mai extinsă: a început să acopere o parte din ce în ce mai importantă a funcţionării spitaliceşti. În 1661, medicul de la Hôtel-Dieu din Paris avea obligaţia de a efectua o vizită pe zi; în 1687, un medic „expectant" trebuia să examineze, după-amiaza, anumiţi bolnavi mai grav. Regulamentele din secolul al XVIII-lea precizează programele de vizită şi durata acesteia (două ore cel puţin); ele insistă ca o rulare a medicilor să permită asigurarea vizitei în toate zilele, „chiar şi în duminica de Paşti"; în sfîrşit, în 1771 este instituit un medic intern, ce are sarcina „să asigure toate serviciile ce intră în competenţa lui, atît noaptea, cît şi ziua, în intervalele dintre vizitele unui medic extern"[19]. Inspecţia de odinioară, discontinuă şi grăbită, se transformă într-o observare regulată, ce plasează bolnavul într-o situaţie de a fi supus aproape permanent examenului medical. Cu două consecinţe: în ierarhia internă, medicul, element pînă atunci exterior, începe să devină mai important decît personalul religios şi să-i confere acestuia un rol determinat, însă subordonat în cadrul tehnicii de investigaţie; îşi face apariţia categoria „infirmierului"; în ce priveşte spitalul ca atare, care era înainte de toate un loc de asistenţă, el va deveni locul de formare şi de confruntare a cunoştinţelor: răsturnare a raporturilor de putere şi constituire a unei ştiinţe. Spitalul bine „disciplinat" va fi locul adecvat al „disciplinei" medicale; aceasta va putea din acel moment să renunţe la caracterul ei pur textual şi să-şi aleagă referinţele mai puţin din tradiţia marilor autori, şi mai mult dintr-un domeniu de obiecte oferite examinării.

Într-un mod asemănător, şcoala devine un fel de aparat de examinare neîntreruptă, ce dublează pe toată durata ei operaţia de transmitere a cunoştinţelor. Va fi din ce în ce mai puţin vorba de vechile întreceri în care elevii îşi confruntau forţele, şi

[19] *Registre des délibérations du bureau de l'Hôtel-Dieu.*

din ce în ce mai mult de o comparare continuă a fiecăruia cu toţi, ce permite deopotrivă măsurarea şi sancţionarea. Fraţii din Şcolile Creştine voiau ca elevii să facă exerciţii în fiecare zi a săptămînii: în prima la ortografie, în cea de-a doua la aritmetică, în cea de-a treia, dimineaţa, la catehism, şi seara la scriere etc. În plus, o probă trebuia să aibă loc în fiecare lună, cu scopul de a-i desemna pe cei ce meritau să fie examinaţi de inspector[20]. Începînd din 1775, existau la Şcoala de Poduri şi Şosele şaisprezece examene pe an: trei la matematică, trei la arhitectură, trei la desen, două la scriere, unul de prelucrare a pietrei, unul la stil, unul de proiectare, unul de nivelare, unul de măsurare a clădirilor.[21] Examenul nu se mulţumeşte să sancţioneze formarea profesională; el reprezintă unul din factorii permanenţi ai procesului de învăţămînt; stă la baza acestui proces conform unui ritual de putere continuat constant. Or, examenul permite profesorului ca, în timp ce-şi transmite învăţătura, să stabilească în privinţa elevilor săi un cîmp întreg de cunoştinţe. Dacă proba cu care se încheia formarea profesională în tradiţia corporatistă valida însuşirea unei aptitudini — „capodopera" autentifica un transfer de învăţătură deja efectuat —, examenul este, pentru şcoală, un veritabil şi constant mecanism ce asigură schimbul de cunoştinţe: el garantează transmiterea acestora de la profesor la elev, însă prelevează asupra elevului cunoştinţe destinate şi rezervate profesorului. Şcoala devine locul de elaborare a pedagogiei. Şi, la fel cum procedura examenului medical a făcut posibil deblocajul epistemologic al medicinei, epoca şcolii „examinatorii" a marcat începutul unei pedagogii ce funcţionează ca ştiinţă. La nivelul armatei, epoca inspecţiilor şi a manevrelor permanent repetate a marcat şi dezvoltarea unei imense ştiinţe tactice, care şi-a arătat pe deplin roadele în epoca războaielor napoleoniene.

Examenul comportă un întreg mecanism ce leagă o anumită formă de exercitare a puterii de un anumit tip de formare a cunoştinţelor.

---

[20] J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, 1828, p. 160.

[21] Cf. *L'Enseignement et la diffusion des sciences au XVIIIe [siècle]*, 1964, p. 360.

1. *Examenul intervertește economia vizibilității în exercitarea puterii.* Prin tradiție, puterea este ceea ce se vede, ceea ce se arată, ceea ce se manifestă și, în chip paradoxal, își găsește principiul forței tocmai în mișcarea prin care o desfășoară. Cei asupra cărora se exercită puterea pot rămîne în umbră; nu primesc lumină decît de la acea parte de putere ce le e concedată, sau de la răsfrîngerea de o clipă a acesteia pe chipul lor. Puterea disciplinară, în schimb, nu se poate exercita decît devenind invizibilă; le impune însă celor pe care îi supune un principiu de vizibilitate obligatorie. În disciplină, subiecții sînt cei care trebuie să fie văzuți. Punerea lor în lumină asigură domnia puterii ce se exercită asupra lor. Tocmai faptul de a fi văzut fără încetare, de a putea fi tot timpul văzut îl menține în stare de dependență pe individul disciplinar. Iar examenul este tehnica prin care puterea, în loc să emită semnele propriei autorități, în loc să-și pună amprenta asupra supușilor, îi captează pe aceștia într-un mecanism de obiectivare. În spațiul pe care-l ia în stăpînire, puterea disciplinară își manifestă forța în principal modelînd obiecte. Examenul reprezintă ceremonialul acestei obiectivări.

Pînă în acel moment, rolul ceremoniei politice fusese acela de a prilejui manifestarea extremă și, totodată, organizată a puterii; ea era o expresie excesivă a forței, o „cheltuială" în același timp exagerată și codificată prin care puterea își refăcea forțele. Se înrudea totdeauna, mai mult sau mai puțin, cu triumful. Apariția solemnă a suveranului aducea cu sine ceva de sacralizare, de încoronare, de întoarcere de după victorie; pînă și fastul funerar se desfășura în strălucirea forței etalate. Disciplina are în schimb propriul ei tip de ceremonie. Care nu este triumful, ci trecerea în revistă, „parada", formă fastuoasă a examenului. „Subiecții" sînt oferiți ca „obiecte" examinării unei puteri ce nu se manifestă decît prin privire. Nu iau contact în mod direct cu imaginea forței suverane; ci doar îi etalează efectele — ca să spunem așa, în negativ — pe corpurile lor devenite strict lizibile și docile. Pe 15 martie 1666, Ludovic XIV efectuează prima sa trecere în revistă militară: 18 000 de oameni, „una dintre acțiunile cele mai strălucitoare ale întregii lui domnii", despre care se spunea că „ținuse întreaga Europă cu sufletul la gură". Cîțiva ani mai tîrziu, se bate o medalie pentru comemo-

rarea evenimentului[22]. Pe ea, stă scris, în exergă: *Disciplina militaris restituta* „Disciplina militară reabilitată", şi, la legendă: *Prolusio ad victorias* „Pregătirea pentru luptă în vederea victoriei". În dreapta, regele, păşind în faţă cu piciorul drept, comandă personal exerciţiul cu un baston. În jumătatea stîngă, mai multe rînduri de soldaţi sînt reprezentate din faţă şi aliniate în adîncime; au braţul întins la înălţimea umărului şi-şi ţin puştile pe verticală; înaintează cu piciorul drept, avînd piciorul stîng îndreptat spre exterior. Pe sol, liniile se întretaie în unghi drept, desenînd, sub picioarele soldaţilor, pătrate mari ce servesc drept repere pentru diferitele faze şi poziţii cerute de exerciţiu. În fundal, se profilează o arhitectură clasică. Coloanele palatului prelungesc coloanele formate din oamenii aliniaţi şi puştile lor în poziţie verticală, după cum se sugerează că dalele prelungesc liniile exerciţiului. În schimb, deasupra balustradei ce încoronează edificiul se văd statui ce înfăţişează personaje dansînd: linii sinuoase, gesturi rotunde, falduri. Marmura e străbătută de mişcări, al căror principiu de unitate este armonic. În ce-i priveşte, oamenii sînt împietriţi într-o atitudine ce se repetă uniform din rînd în rînd şi din şir în şir: unitate tactică. Ordinea arhitecturii, care liberează, în partea superioară, figurile dansului, impune la nivelul solului regulile şi geometria sa oamenilor disciplinaţi. Coloanele puterii. „Bine", a spus într-o bună zi marele duce Mihail, prin faţa căruia trupele tocmai îşi încheiaseră defilarea, „atîta doar că respiră"[23].

Să luăm această medalie drept mărturie a momentului în care se întîlnesc, într-un mod paradoxal, dar semnificativ, imaginea alegorică cea mai ostentativă a puterii suverane şi aparţia ritualurilor caracteristice puterii disciplinare. Vizibilitatea abia marcată a monarhului devine vizibilitate necesară a supuşilor. Şi tocmai această inversare a regimului de vizibilitate în funcţionarea formelor de disciplină va fi aceea care va asigura, pînă la nivelurile cele mai de jos, exercitarea puterii. Pătrundem în era examenului fără sfîrşit şi a obiectivării coercitive.

---

[22] Despre această medalie, cf. articolul lui J. Jacquiot, in *Le Club français de la médaille*, trim. IV, 1970, pp. 50–51. Planşa nr. 2.

[23] Kropotkin, *În jurul unei vieţi*, 1902, p. 9. Datorez această sursă dlui G. Canguilhem.

2. *Examenul determină și înscrierea individualității într-un cîmp documentar.* El lasă în urmă o întreagă arhivă subtilă și minuțioasă ce se constituie la nivelul corpurilor și al zilelor. Examenul, care dispune indivizii într-un cîmp de supraveghere, îi plasează, totodată, într-o rețea scriptică; îi atrage într-o masă de documente care-i captează și-i fixează. Încă de la apariția lor, procedurile de examinare au fost însoțite de un sistem de înregistrare intensă și de cumul documentar. O „putere a înregistrării scriptice" se constituie astfel ca o piesă esențială în mecanismele disciplinei. Din multe puncte de vedere, ea preia modelele metodelor tradiționale ale documentației administrative. Însă cu tehnici speciale și inovații importante. Unele privesc metodele de identificare, de înregistrare a semnalmentelor sau de descriere. Era problema armatei, unde trebuiau găsiți dezertorii, evitate înrolările repetate, corectate statele de plată fictive întocmite de ofițeri, cunoscute serviciile aduse și valoarea fiecăruia în parte, stabilit cu certitudine bilanțul dispăruților și al morților. Era și problema spitalelor, unde trebuiau depistați cei bolnavi, excluși simulanții, urmărită evoluția bolilor, verificată eficiența tratamentelor, reperate cazurile analoge și începuturile de epidemii. Era și problema instituțiilor de învățămînt, unde trebuia evaluată aptitudinea fiecăruia, situate nivelul și capacitățile, indicată utilizarea eventuală care i se putea da: „Registrul folosește, ca să se poată recurge la el oricînd și oriunde, pentru a cunoaște modul de comportare al copiilor, progresul lor în privința evlaviei, la catehism, la scriere, după perioada petrecută în Școală, spiritul și modul lor de a raționa înregistrate din clipa intrării în Școală."[24]

De aici, formarea unei serii întregi de coduri ale individualității disciplinare ce permit, prin omogenizare, transcrierea trăsăturilor individuale stabilite în urma examenului: cod fizic al semnalmentelor, cod medical al simptomelor, cod școlar sau militar al comportării și performanțelor. Aceste coduri erau încă foarte rudimentare, sub forma lor calitativă sau cantitativă, dar ele marchează momentul unei prime „formalizări" a individualului în interiorul relațiilor de putere.

---

[24] M.I.D.B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, p. 64.

Celelalte inovaţii ale scriiturii disciplinare se referă la corelarea acestor elemente, la cumulul de documente, la înscrierea lor, la organizarea de cîmpuri comparative ce permit clasificarea, formarea de categorii, stabilirea de medii, fixarea de norme. În special spitalele secolului al XVIII-lea au fost mari laboratoare pentru metodele scriptice şi documentare. Ţinerea la zi a registrelor, definirea caracteristicilor acestora, modurile de transcriere dintr-unele în altele, circulaţia lor pe timpul vizitelor, confruntarea lor în cursul întrunirilor regulate ale medicilor şi administratorilor, transmiterea datelor pe care le conţin către organisme de centralizare (fie în cadrul spitalului, fie la biroul central al azilelor), contabilizarea maladiilor, a însănătoşirilor, a deceselor la nivelul unui spital, al unui oraş şi, la limită, al întregii naţiuni au făcut parte integrantă din procesul prin care spitalele au fost supuse regimului disciplinar. În rîndul condiţiilor de bază ale unei bune „discipline" medicale, în ambele sensuri ale cuvîntului, trebuie considerate şi procedeele scriptice ce permit integrarea, fără pierderea specificităţii, a datelor individuale în sisteme cumulative; procedîndu-se astfel încît, de la oricare registru general s-ar pleca, un individ să poată fi găsit şi, invers, fiecare dată a examenului individual să se poată repercuta asupra unor calcule de ansamblu.

Datorită acestui întreg aparat scriptic care-l însoţeşte, examinarea deschide două posibilităţi aflate în corelaţie: constituirea individului ca obiect descriptibil, analizabil, nu însă pentru a fi redus la trăsături „specifice", aşa cum fac naturaliştii cu fiinţele vii; ci pentru a-l menţine — în trăsăturile lui singulare, în evoluţia lui specifică, în aptitudinile şi capacităţile lui proprii — sub privirea unei cunoaşteri permanente; şi, pe de altă parte, constituirea unui sistem comparativ care să permită măsurarea unor fenomene globale, descrierea de grupuri, caracterizarea de fapte colective, estimarea diferenţelor care există între indivizi, distribuirea lor într-o „populaţie".

Importanţă decisivă, prin urmare, a acestor mici tehnici de notare, înregistrare, întocmire de dosare, de dispunere pe coloane şi tabele, care ne sînt, astăzi, atît de familiare, dar care au permis deblocarea epistemologică a ştiinţelor individului. Se pune, pe bună dreptate, problema aristotelică: este posibilă o ştiinţă a

individului, şi este ea legitimă? La o problemă mare, soluţii — poate — pe măsură. Rămîne însă mica problemă istorică a apariţiei, înspre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, a ceea ce ar putea fi aşezat sub sigla de ştiinţe „clinice"; problema pătrunderii individului (şi nu, ca pînă atunci, a speciei) în cîmpul cunoaşterii; problema accesului descrierii particulare, a interogatoriului, a anamnezei, a „dosarului" în funcţionarea generală a discursului ştiinţific. La această simplă problemă de fapt e necesar, fără îndoială, un răspuns lipsit de grandoare: trebuie să privim din perspectiva procedeelor scriptice şi de înregistrare, a mecanismelor de examinare, a formării dispozitivelor de disciplină şi a constituirii unui nou tip de putere asupra corpurilor. Naşterea ştiinţelor omului? Ea trebuie, cu siguranţă, căutată în arhivele lipsite de glorie în care s-a elaborat jocul modern al coerciţiilor asupra corpurilor, gesturilor, comportamentelor.

3. *Examenul, cu tot cortegiul lui de tehnici documentare, face din fiecare individ în parte un „caz":* un caz care constituie în acelaşi timp un obiect pentru o cunoaştere şi un suport pentru o putere. Cazul nu mai este, ca în cazuistică ori în jurisprudenţă, un ansamblu de circumstanţe care definesc un act şi care pot modifica aplicarea unei reguli, ci este însuşi individul aşa cum poate fi el descris, evaluat, măsurat, comparat cu alţi indivizi, şi aceasta în chiar individualitatea lui; şi mai este şi individul ce trebuie modelat sau remodelat, ce trebuie clasat, normat, exclus etc.

Vreme îndelungată, individualitatea obişnuită — cea de jos şi a tuturor — a rămas sub pragul descrierii. Să fii privit, observat, să se vorbească despre tine în mod amănunţit, să fii urmărit zi de zi de un sistem scriptic neîntrerupt era un privilegiu. Cronica unui om, povestea vieţii lui, istoriografia redactată de-a lungul existenţei sale făceau parte din ritualurile prestigiului său. Or, procedeele disciplinare răstoarnă acest raport, coboară pragul individualităţii descriptibile şi fac din această descriere un mijloc de control şi o metodă de dominaţie. Nu mai avem de-a face cu un monument pentru o memorie viitoare, ci cu un document pentru o utilizare eventuală. Iar această nouă descriptibilitate este cu atît mai puternic marcată, cu cît încadrarea disciplinară este mai strictă: copilul, bolnavul, nebunul, condam-

natul vor deveni — din ce în ce mai firesc începînd din secolul al XVIII-lea şi conform unei curbe a mecanismelor disciplinare — obiect pentru descrieri individuale şi pentru povestiri biografice. Această transpunere în scris a unor existenţe reale nu mai este un procedeu de eroizare; ea funcţionează ca procedură de obiectivare şi aservire. Viaţa atent verificată a bolnavilor mintal sau a delincvenţilor ţine, ca şi cronica regilor ori epopeea marilor bandiţi populari, de o anumită funcţie politică a scrisului; numai că în cadrul unei cu totul alte tehnici a puterii.

Examenul, ca fixare în acelaşi timp rituală şi „ştiinţifică" a diferenţelor individuale, ca ţintuire a fiecăruia la propria sa singularitate (spre deosebire de ceremonia în cadrul căreia se manifestă statute, origini, privilegii, funcţii, cu toată ostentaţia însemnelor lor) indică tocmai apariţia unei noi modalităţi de putere, în cadrul căreia fiecare primeşte drept statut propria sa individualitate şi este în mod statutar legat de trăsăturile, măsurile, diferenţele, „notele" care-l caracterizează şi fac din el, oricum, un „caz".

În cele din urmă, examenul se află în centrul procedurilor ce constituie individul ca efect şi obiect al puterii, ca efect şi obiect al cunoaşterii. Examenul este cel care, combinînd supravegherea ierarhică şi sancţiunea normalizatoare, asigură marile funcţii disciplinare de repartizare şi clasificare, de extragere maximală a forţelor şi timpului, de cumulare genetică neîntreruptă, de compunere optimă a aptitudinilor. Aşadar, de fabricare a individualităţii celulare, organice, genetice şi combinatorii. Prin el, se ritualizează formele de disciplină care pot fi caracterizate, pe scurt, ca o modalitate de putere pentru care diferenţele individuale sînt pertinente.

*

Formele de disciplină marchează momentul în care are loc ceea ce am putea numi răsturnarea axei politice a individualizării. În societăţi al căror sistem feudal nu este decît un exemplu printre altele, se poate afirma că individualizarea este maximă în zona unde se exercită suveranitatea şi în regiunile superioare ale puterii. Cu cît deţii mai multă autoritate şi mai mult

prestigiu, cu atît eşti mai conturat ca individ, prin ritualuri, discursuri ori reprezentări plastice. „Numele" şi genealogia care situează în interiorul unui ansamblu de legături de rudenie înfăptuirea de acte de vitejie ce manifestă superioritatea forţelor şi pe care le imortalizează naraţiunile, ceremoniile ce marchează, prin rînduielile lor, raporturile de forţă, monumentele sau daniile ce conferă supravieţuire după moarte, fastul şi risipa, relaţiile multiple de închinare şi suzeranitate ce se întreţes — toate acestea constituie tot atîtea proceduri ale unei individualizări „ascendente". Într-un regim disciplinar, în schimb, individualizarea este „descendentă": pe măsură ce puterea devine mai anonimă şi mai funcţională, cei asupra cărora ea se exercită tind să fie tot mai puternic individualizaţi; prin forme de supraveghere mai curînd decît prin ceremonii, prin forme de respectare a normelor mai curînd decît prin naraţiuni comemorative, prin măsurători comparative ce au „norma" ca referinţă, şi nu prin genealogii ce stabilesc strămoşii ca puncte de reper; prin „diferenţe" mai curînd decît prin mari fapte. Într-un sistem de disciplină, copilul este mai individualizat decît adultul, bolnavul mai mult decît omul sănătos, nebunul şi delincventul mai mult decît omul normal şi nedelincventul. În orice caz, spre cei dintîi sînt îndreptate, în civilizaţia noastră, toate mecanismele individualizante; iar atunci cînd se urmăreşte individualizarea adultului sănătos, normal şi rigorist, se caută depistarea elementelor infantile pe care le ascunde, a demenţei secrete prezente în el, a crimei fundamentale pe care a vrut să o comită. Toate ştiinţele, analizele ori practicile cu radical „psiho-" îşi au originea în această răsturnare istorică a procedurilor de individualizare. Momentul în care s-a trecut de la mecanisme istorico-rituale de formare a individualităţii la mecanisme ştiinţifico-disciplinare, în care normalul a luat locul ancestralului, iar măsura pe cel al statutului, substituind, în felul acesta, individualitatea omului memorabil cu aceea a omului calculabil, acel moment cînd ştiinţele omului au devenit posibile este momentul în care au fost puse în aplicare o nouă tehnologie a puterii şi o altă anatomie politică a corpului. Şi, dacă, din adîncul Evului Mediu şi pînă astăzi, „aventura" continuă să circumscrie individualitatea, trecerea de la epic la romanesc, de la marile fapte la singularitatea

secretă, de la lungile exiluri la căutarea interioară a copilăriei, de la dueluri la fantasme se înscrie, şi ea, în formarea unei societăţi disciplinare. Necazurile micului Hans, şi nu „micuţul Henri", sînt cele ce deapănă azi aventura copilăriei noastre. *Romanul Trandafirului* e scris azi de Mary Barnes; în locul lui Lancelot — preşedintele Schreber.

Se afirmă adesea că modelul unei societăţi ce are ca elemente constitutive indivizii e împrumutat de la formele juridice abstracte ale contractului şi schimbului. Societatea de piaţă s-a reprezentat pe sine drept o asociere contractuală de subiecţi juridici izolaţi. Tot ce este posibil. Teoria politică a secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea pare, într-adevăr, să respecte adesea această schemă. Dar nu trebuie să uităm că, în aceeaşi epocă, a existat şi o tehnică de constituire efectivă a indivizilor ca elemente corelative ale unei puteri şi ale unei cunoaşteri. Fără îndoială că individul este atomul fictiv al unei reprezentări „ideologice" a societăţii; dar el este, deopotrivă, şi o realitate fabricată de acea tehnologie specifică de putere pe care o numim „disciplină". Trebuie să încetăm să mai descriem efectele de putere în termeni negativi: puterea „exclude", „reprimă", „refulează", „cenzurează", „abstrage", „maschează", „ascunde". În realitate, puterea produce; produce real; produce domenii de obiecte şi ritualuri de adevăr. Individul şi cunoştinţele ce se pot dobîndi despre el ţin de această producţie.

Dar oare nu exagerăm acordînd o asemenea forţă şiretlicurilor adesea minuscule ale disciplinei? Unde trebuie căutată originea efectelor acestora?

NOTE

[a] *Hôtel-Dieu* din Paris, amplasat, ca majoritatea aşezămintelor de acest tip, în imediata apropiere a catedralei de care depinde (Notre-Dame), este menţionat încă din 829. Distrus de un incendiu, în 1772, a fost reconstruit pe acelaşi loc, pentru ca, mai tîrziu (sub cel de-al doilea Imperiu), să fie demolat şi (între 1866 şi 1878) reconstruit.

[b] Joseph Pâris, zis Pâris-Duverney (1684–1770). Unul dintre cei patru fraţi Pâris, toţi bancheri îmbogăţiţi ca furnizori ai armatelor Italiei şi Flandrei în timpul războaielor ligii de Augsburg şi de succesiune la tronul Austriei. Foarte întreprinzător, Pâris-Duverney a deter-

minat, în calitate de şef al controlului general al finanţelor, măriri considerabile ale preţurilor, fapt care a dus la creşterea mizeriei populare şi la extinderea fenomenului cerşetoriei, provocînd chiar revolte. Dizgraţiat de Ludovic XIV, este rechemat în slujbă graţie intervenţiilor Marchizei de Pompadour şi, împreună cu unul din fraţii săi, Pâris de Monmartel, devine unul dintre principalii creditori ai statului şi ai curţii regale, adevărat ministru de finanţe ocult care va face din umbră politica protectoarei sale, Marchiza de Pompadour. În 1751, Pâris-Duvernay va contribui hotărîtor la întemeierea şi construirea Şcolii Militare din Paris, al cărei prim-intendent va fi.

[c] Jacques-Ange Gabriel (1698–1782). Arhitect francez, provenit dintr-o familie de antreprenori şi arhitecţi care au construit sau refăcut numeroase edificii în întregul regat. Lui i se datorează, printre altele, proiectul după care a fost ridicată Şcoala Militară din Paris, ca şi transformarea pieţei Louis XV (viitoarea Place de la Concorde), celebru exemplu de amenajare urbană. Stilul său, numit „Louis XV", poate fi regăsit în construcţii precum Micul Trianon şi Opera din Versailles.

[d] Claude Nicolas Ledoux (1736–1806). Arhitect şi urbanist francez. A lucrat îndeosebi pentru aristocraţie şi pentru marii bancheri, ceea ce i-a adus drept recompensă titlul de academician şi postul de arhitect al regelui. A realizat (printre altele) teatrul din Besançon şi închisoarea din Aix-en-Provence. Ca arhitect al Fermelor Generale, a construit (între 1783 şi 1789) barierele Parisului, care au provocat un scandal ce i-a fost fatal. A rămas în istorie mai ales ca autor al unui proiect de oraş ideal, început la salina Chaux de la Arc-et-Senans, şi al unui sat, la Maupertuis, care l-au făcut să fie clasat printre pionierii urbanismului vizionar.

[e] „Salina Regală Chaux" din localitatea Arc-et-Senans (în ţinutul Doubs) a fost concepută de Ledoux ca un oraş industrial modern, dotat cu multe anexe sociale. Între 1775 şi 1779, nu s-a realizat decît jumătate din partea centrală, cuprinzînd mai multe clădiri (ateliere, casa directorului, locuinţele personalului) dispuse în formă de hemiciclu. Restaurat, acest ansamblu arhitectural adăposteşte astăzi un centru de cercetări futurologice.

[f] Corporaţia era un organism social ce-i reunea pe toţi practicanţii unei profesiuni. Organizate pe verticală, corporaţiile se opun sindicatelor. Corporatismul este o doctrină ce respinge deopotrivă individualismul şi colectivismul, urmărind apărarea exclusiv a intereselor legate de o profesiune anume. Deşi un regim autoritar modern precum acela instaurat, în Italia, de Mussolini a încercat să readucă în actualitate corporatismul, s-a dovedit că acesta era de mai multe secole caduc.

[g] „Dacă ştim că *norma* este cuvîntul latinesc ce desemnează unghiul drept şi că *normalis* înseamnă perpendicular, ştim tot ce trebuie ştiut cu privire la originea sensului termenilor normă şi normal"

(Georges Canguilhem, *Le normal et le pathologique,* Presses Universitaires de France, Paris, 1966). „Adjectivul grecesc *orthós,* care înseamnă deopotrivă drept şi corect, confirmă forţa legăturii dintre geometrie şi etică" (Yves Pélicier, in *Encyclopédie philosophique universelle,* vol. I, *L'univers philosophique,* Presses Universitaires de France, Paris, 1990, p. 1417). „Astfel se trece de la normalitate (care este de ordinul constatativului) la normă (care este de ordinul prescriptivului); enunţăm ceea ce trebuie să fie. Norma este un canon, un ideal, o regulă etc. " *(ibidem).* Avem astfel de-a face cu o insesizabilă alunecare, cu o „contaminare a normalului de către normativ şi a normalităţii de către normă" *(ibidem).* Atîta doar că, pretinzînd că re-dresează, că îndreaptă, că readuc la normal, pe calea cea dreaptă, disciplinele *creează,* în realitate, norma la care par a încerca să „revină": „Individualizarea normativă are loc fără o referire la o natură sau la o esenţă a subiecţilor" (François Ewald, „Michel Foucault et la norme", *in* vol. colectiv *Michel Foucault, Lire l'œuvre,* Jérôme Millon, Grenoble, 1992). „Individul ce trebuie corijat. Un personaj mai recent decît monstrul. El este corelativ nu atît imperativelor legii sau formelor canonice ale naturii, cît tehnicilor de formare (*dressage*) ce posedă propriile lor exigenţe. Apariţia «incorigibilului» este contemporană cu instaurarea tehnicilor disciplinare, la care asistăm — de-a lungul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea — în armată, în şcoli, în ateliere şi, ceva mai tîrziu, chiar în sînul familiilor. Noile procedee de formare (*dressage*) a corpului, a comportamentului şi a aptitudinilor inaugurează problema care scapă acestei normativităţi care nu se mai confundă cu suveranitatea legii. «Interdicţia» constituia măsura judiciară cu ajutorul căreia un individ era, fie şi numai în parte, descalificat ca subiect de drept. Acest cadru juridic şi negativ va fi în parte invadat, în parte înlocuit de un întreg ansamblu de tehnici şi procedee prin intermediul cărora se va purcede la îndreptarea (*dresser*) celor care opun rezistenţă formării (*au dressage*) şi la corijarea incorigibililor. «Închiderea» practicată pe scară foarte largă cu începere din secolul al XVII-lea poate apărea drept o formulă aflată la jumătate de drum între procedura negativă a interdicţiei judiciare şi procedeele pozitive de îndreptare (*redressement*). Închiderea exclude, în fapt, şi funcţionează în afara cadrului legilor, însă îşi dă drept justificare necesitatea de a corija, de a ameliora, de a îndrepta către păreri de rău, de a întoarce spre «sentimente mai bune». Pornind de la această formă confuză, însă decisivă din punct de vedere istoric, este necesar să studiem apariţia, la date istorice precise, a diferitelor instituţii de redresare şi a categoriilor de indivizi cărora aceste instituţii le sînt adresate. Apariţii tehnico-instituţionale ale categoriei orbilor, surdomuţilor, imbecililor, retardaţilor, nervoşilor, dezechilibraţilor" (Michel Foucault, *Résumé des cours. 1970–1982*), „Conférences, essais et leçons du Collège de France", Julliard, 1989, pp. 75–76).

Capitolul al III-lea

PANOPTISMUL

Iată — conform unui regulament de la sfîrşitul secolului al XVII-lea — măsurile ce trebuiau luate cînd într-un oraş era declarată ciuma[1].

Mai întîi, o strictă cartografiere spaţială: închiderea, fireşte, a oraşului şi a zonei, interdicţia de a ieşi din ţinut sub ameninţarea pedepsei cu moartea, sacrificarea tuturor animalelor fără stăpîn; împărţirea oraşului în cartiere distincte, în care puterea este încredinţată cîte unui intendent. Fiecare stradă e plasată sub autoritatea unui sindic[a], care are misiunea s-o supravegheze; dacă ar părăsi-o, ar fi pasibil de pedeapsa cu moartea. În ziua anunţată, tuturor locuitorilor li se ordonă să se închidă în casă: ieşirea e interzisă sub pedeapsa cu moartea. Sindicul încuie personal, pe dinafară, uşa fiecărei case în parte; ia cheia cu el şi o predă intendentului de cartier; acesta o păstrează asupra lui pînă la ieşirea din carantină. Fiecare locuitor îşi va fi făcut în prealabil provizii; în ce priveşte vinul şi pîinea, între stradă şi interiorul caselor vor fi fost amenajate în prealabil mici tuburi din lemn care să permită repartizarea raţiilor fără să existe vreun contact între cei care fac aprovizionarea şi locuitori; pentru carne, peşte şi legume, se folosesc scripeţi şi coşuri. Dacă este neapărat nevoie să se iasă din casă, ieşirile se vor face cu rîndul şi evitîndu-se orice fel de întîlnire. Nu circulă decît intendenţii, sindicii, soldaţii din gardă şi, de asemenea, între casele infestate, de la un cadavru la altul, „cioclii", care nu are

[1] *Archives militaires de Vincennes*, A 1 516 91 sc. Act. Acest regulament este, în esenţă, conform cu o întreagă serie de alte regulamente ce datează din aceeaşi perioadă ori dintr-una anterioară.

nici o importanţă că sînt lăsaţi pradă morţii: sînt „oameni sărmani, care transportă bolnavii, îngroapă morţii, curăţă şi fac multe alte servicii josnice şi abjecte". Spaţiu parcelat, imobil, fix. Fiecare este ţintuit locului. Şi, dacă face vreo mişcare, îşi pune în joc viaţa, va fi contaminat sau pedepsit.

Inspecţia funcţionează fără întrerupere. Privirea e pretutindeni trează: „Un corp de miliţie considerabil, comandat de ofiţeri pricepuţi şi de oameni de încredere", corpuri de gardă la porţile oraşului, la primărie şi în toate cartierele, pentru a asigura o ascultare promptă din partea populaţiei şi pentru a întări autoritatea magistraţilor, „ca şi pentru a preîntîmpina producerea a tot soiul de tulburări, tîlhării şi jafuri". La uşile caselor, posturi de veghe; la capetele străzilor, santinele. Zilnic, intendentul vizitează cartierul pe care-l are în grijă şi verifică dacă sindicii se achită de sarcinile încredinţate, dacă locuitorii au ceva de reclamat în privinţa lor; le „supraveghează acţiunile". Tot zilnic, sindicul vizitează strada de care răspunde; se opreşte în dreptul fiecărei case; îi scoate pe toţi locuitorii la ferestre (celor care locuiesc spre curte li se repartizează o fereastră ce dă spre stradă şi la care nimeni altcineva în afara lor nu are voie să se arate); sindicul îi strigă pe fiecare pe nume; se informează, pe rînd, despre starea tuturor — „la care locuitorii sînt obligaţi, sub ameninţarea pedepsei cu moartea, să spună adevărul"; dacă vreunul dintre ei nu se prezintă la fereastră, sindicul trebuie să se intereseze despre motivul acestei absenţe: „Va descoperi astfel cu uşurinţă dacă morţii sau bolnavii nu sînt cumva ţinuţi ascunşi." Fiecare în cuşca lui, fiecare la fereastra lui, răspunzînd la numele lui şi arătîndu-se personal atunci cînd i se cere — marea trecere în revistă a viilor şi a morţilor.

Această supraveghere se sprijină pe un sistem de înregistrare permanent: rapoarte ale sindicilor către intendenţi, ale intendenţilor către magistraţii municipali sau către primar. La începutul „izolării", sînt stabilite, unul cîte unul, rolurile ce revin tuturor locuitorilor prezenţi în oraş; pe o listă sînt trecute „numele, vîrsta, sexul, fără deosebire de condiţie socială": un exemplar pentru intendentul cartierului, un al doilea la primărie, un altul pentru ca sindicul să poată face apelul zilnic. Tot ce se observă în cursul vizitelor — decese, îmbolnăviri, reclamaţii,

nereguli — este notat şi adus la cunoştinţa intendenţilor şi magistraţilor. Aceştia controlează acordarea îngrijirilor medicale; au desemnat un medic responsabil; nici un alt practician nu poate oferi îngrijiri, nici un spiţer nu are dreptul să prepare medicamentele, nici un preot nu poate vizita vreun bolnav fără să fi primit din partea medicului desemnat un bilet scris „pentru a împiedica să fie ascunşi şi trataţi, împotriva dispoziţiilor magistraţilor, bolnavii contagioşi". Înregistrarea patologicului trebuie să fie constantă şi centralizată. Relaţia fiecărui individ cu propria boală şi cu propria moarte trece obligatoriu prin instanţele puterii, prin înregistrarea acestor aspecte, prin hotărîrile pe care le iau.

După cinci sau şase zile de la declararea carantinei, se purcede la dezinfectarea caselor, una cîte una. Locuitorii sînt scoşi afară; în fiecare încăpere, „mobilele şi mărfurile" sînt ridicate ori suspendate; se stropeşte cu parfum, care e ars după ce sînt astupate cu grijă ferestrele, uşile şi chiar şi găurile cheilor, care sînt umplute cu ceară. În cele din urmă, întreaga casă este închisă pe timpul cît se arde parfumul; ca şi la intrare, parfumerii sînt controlaţi „în prezenţa locuitorilor casei, pentru a se vedea dacă nu au asupra lor la ieşire ceva ce nu avuseseră cînd au intrat". Patru ore mai tîrziu, locuitorii se pot întoarce în casă.

Tot acest spaţiu închis, parcelat, supravegheat în toate privinţele, în care indivizilor li se atribuie un loc fix, în care cele mai mici mişcări sînt controlate, în care toate evenimentele sînt înregistrate, în care o activitate neîntreruptă de scriere leagă centrul şi periferia, în care puterea este exercitată monolitic, conform unei scheme ierarhice continue, în care fiecare individ e constant reperat, examinat şi distribuit între vii, bolnavi şi morţi — toate acestea constituie un model compact al dispozitivului disciplinar. Ciumei îi corespunde ordinea, care are funcţia de a lămuri toate lucrurile neclare: boala ce se transmite cînd corpurile vin în contact; răul care proliferează cînd spaima şi moartea anulează interdicţiile. Ordinea prescrie fiecăruia propriul loc, propriul corp, propria boală şi propria moarte, fiecăruia propriul bun, graţie unei puteri omniprezente şi omnisciente ce se subîmparte în mod regulat şi neîntrerupt pînă la determinarea finală a individului, a ceea ce-l caracterizează, a ceea ce-i

aparţine, a ceea ce i se întîmplă. Împotriva ciumei, care e contact, disciplina îşi manifestă puterea, care este una de analiză. A existat în jurul ciumei o întreagă ficţiune literară a sărbătorii: legi anulate vremelnic, interdicţii ridicate, frenezie a timpului ce trece, corpuri venind în contact fără respect, indivizi ce-şi dau jos măştile, care-şi părăsesc identitatea statutară şi chipul sub care puteau fi recunoscuţi, dînd la iveală un cu totul alt adevăr. A existat însă şi un vis politic al ciumei, care era exact opusul celui dintîi: nu sărbătoare colectivă, ci delimitări stricte; nu legi încălcate, ci pătrundere a regulamentului pînă în cele mai fine detalii ale existenţei, prin intermediul unei ierarhii exhaustive, care asigură funcţionarea capilară a puterii; nu măşti ce se pun şi se scot, ci fiecăruia atribuirea „adevăratului" său nume, a „adevăratului" său loc, a „adevăratului" său corp şi a „adevăratei" sale boli. Ciuma, ca formă în acelaşi timp reală şi imaginară a dezordinii, are drept corelat medical şi politic disciplina. În spatele dispozitivelor disciplinare, poate fi descifrată teama de „contaminări", teama de ciumă, de revolte, de crime, vagabondaj, dezertări, de oameni care apar şi dispar, care trăiesc şi mor în dezordine.

Dacă este adevărat că lepra a dat naştere ritualurilor de excludere care au oferit, pînă la un anumit punct, modelul şi chiar forma „Marii Închideri"[b], despre ciumă se poate afirma că a dat naştere schemelor disciplinare. Mai curînd decît o împărţire masivă între unii şi ceilalţi, ciuma necesită separări multiple, repartizări individualizante, o organizare în profunzime a supravegherilor şi controalelor, o sporire şi o ramificare a puterii. Leprosul este prizonierul unei practici a excluderii, a exilului-închidere; el este lăsat să se piardă într-o masă care este prea puţin important să fie diferenţiată; ciumaţii sînt prinşi într-o cartografiere tactică meticuloasă, în care diferenţierile individuale nu sînt decît efectele constrîngătoare ale unei puteri ce sporeşte, se articulează şi se subdivide. De o parte, marea închidere; de cealaltă parte, buna modelare. Lepra cu separaţia ei; ciuma cu decupajele ei. Una este marcată; cealaltă, analizată şi repartizată. Exilul leprosului şi stoparea ciumei nu conţin acelaşi vis politic. Cel dintîi reprezintă visul unei comunităţi pure; celălalt, al unei societăţi disciplinate. Două modalităţi de

a exercita puterea asupra oamenilor, de a le controla raporturile, de a desface periculoasele lor posibilităţi de contact. Oraşul atins de ciumă, infiltrat pe de-a-ntregul de ierarhie, supraveghere, control, scriere, oraşul imobilizat în funcţionarea unei puteri extensive ce se referă în mod vizibil la toate corpurile individuale este utopia cetăţii perfect guvernate. Ciuma (cel puţin, aceea rămasă la stadiul ipotetic) constituie proba prin care exerciţiul puterii disciplinare poate fi definit în chip ideal. Pentru a determina funcţionarea drepturilor şi legilor conform teoriei pure, juriştii se plasau imaginar în starea de natură; pentru a vedea funcţionarea formelor perfecte de disciplină, guvernanţii meditau la starea de ciumă. În structura schemelor disciplinare, imaginea ciumei este echivalentul tuturor neregulilor şi dezordinilor posibile; aşa după cum imaginea leprei, a contactului ce trebuie întrerupt se află în structura schemelor de excludere.

Scheme diferite deci, dar nu şi incompatibile. Încet-încet, le vedem apropiindu-se; secolului al XIX-lea îi aparţine ideea de a aplica spaţiului excluderii, al cărui locuitor simbolic era leprosul (şi a cărui populaţie reală o alcătuiau cerşetorii, vagabonzii, nebunii, agresivii), tehnica de putere proprie supravegherii disciplinare. Tratarea „leproşilor" drept „ciumaţi", proiectarea decupajelor fine ale disciplinei asupra spaţiului confuz al internării, elaborarea acestuia cu ajutorul metodelor de repartizare analitică a puterii, individualizarea excluşilor recurgînd însă la proceduri de individualizare pentru a marca excluderile — iată ce a realizat în mod regulat puterea disciplinară încă de la începutul secolului al XIX-lea: azilul psihiatric, penitenciarul, casa de corecţie, stabilimentul de educare supravegheată şi, parţial, spitalele; în general toate instanţele de control individual funcţionează în conformitate cu un dublu model: cel al împărţirii binare şi al marcării (alienat–nealienat; periculos– inofensiv; anormal–normal); şi cel al fixării coercitive, al repartizării diferenţiale (cine este; unde trebuie să se afle; prin ce anume poate fi caracterizat, cum poate fi recunoscut; cum se poate exercita asupra lui, în mod individual, o supraveghere constantă etc.). Pe de o parte, sînt „pestiferaţi" leproşii; excluşilor li se impune tactica formelor individualizante de disciplină; şi, pe de altă parte, universalitatea controalelor disciplinare permite

marcarea „leprosului" şi punerea în mişcare, împotriva acestuia, a mecanismelor dualiste ale excluderii. Separarea constantă a normalului de anormal, separare la care este supus fiecare individ, aduce pînă la noi, aplicate însă unor cu totul alte obiecte, marcajul binar şi exilul leprosului; existenţa unui întreg ansamblu de tehnici şi instituţii ce-şi propun să-i evalueze, să-i controleze şi să-i îndrepte pe anormali trezeşte la viaţă dispozitivele disciplinare născute din spaima de ciumă. Toate mecanismele de putere care, chiar şi astăzi, se dispun în jurul anormalului, ca să-l marcheze şi să-l modifice, grupează cele două forme din care, la origine, se trag.

*

Panopticon-ul lui Bentham[c] este imaginea arhitectonică a acestei „compuneri". Principiul lui este cunoscut: la periferie, o construcţie inelară; în centru, un turn prevăzut cu ferestre largi ce dau spre faţa interioară a inelului; clădirea periferică este împărţită în celule ce ocupă întreaga grosime a construcţiei; acestea au, fiecare, cîte două ferestre, una spre interior, către ferestrele turnului, cealaltă spre exterior, permiţînd astfel luminii să străbată celula dintr-o parte în alta. E suficientă în aceste condiţii plasarea unui supraveghetor în turnul central, iar în fiecare celulă închiderea unui nebun, a unui bolnav, a unui condamnat, a unui muncitor ori a unui şcolar. Datorită efectului de *contre-jour* din turn, pot fi observate, decupîndu-se cu precizie în lumină, micile siluete captive aflate în celulele de pe circumferinţă. Cîte cuşti, tot atîtea mici teatre, în care fiecare actor e singur, perfect individualizat şi în permanenţă vizibil. Dispozitivul panoptic organizează unităţi spaţiale ce fac posibile vederea continuă şi recunoaşterea imediată. Într-un cuvînt, principiul carcerei se inversează; sau, mai degrabă, dintre cele trei funcţii ale acesteia — închiderea, privarea de lumină şi aceea de a sustrage privirilor —, nu se păstrează decît prima, renunţîndu-se la celelalte două. Lumina zilei şi privirea unui supraveghetor captează mai bine decît umbra, care, pînă la urmă, proteja. Vizibilitatea este o capcană.

Ceea ce permite, înainte de toate — ca efect negativ —, să se evite constituirea acelor mase compacte, viermuitoare, agi-

tate, ce puteau fi întîlnite în locurile de detenţie şi care fuseseră pictate de Goya şi descrise de Howard. Fiecare se află la locul lui, bine închis într-o celulă de unde supraveghetorul îl vede din faţă; pereţii laterali îl împiedică însă să intre în contact cu ceilalţi deţinuţi. Este văzut, dar nu poate să vadă; obiect pentru o informaţie, dar nici o clipă subiect al unei comunicări. Dispunerea încăperii sale, faţă în faţă cu turnul central, îi impune o vizibilitate axială; în vreme ce împărţirea inelului în celule bine izolate una de alta implică o invizibilitate laterală. Iar aceasta e garanţia ordinii. Dacă deţinuţii sînt nişte condamnaţi, nici un pericol de complot, de tentativă de evadare colectivă, de proiecte de noi crime în viitor sau de nefaste influenţe reciproce; dacă este vorba de bolnavi, nici un pericol de contaminare; dacă sînt nebuni, nici un risc de agresiuni reciproce; iar dacă sînt copii, adio copiat, gălăgie, vorbărie, pierdere de vreme. Dacă prizonierii sînt muncitori, vor fi evitate certurile, furturile, asocierile, ca şi toate acele distracţii ce întîrzie munca, îi reduc randamentul sau provoacă accidente. Mulţimea, ca masă compactă, ca loc al celor mai diverse schimburi, al individualităţilor ce devin una ca efect colectiv, este abolită, în folosul adunării de individualităţi separate. Din punctul de vedere al gardianului, în locul mulţimii îşi face apariţia o multiplicitate numărabilă şi controlabilă; din punctul de vedere al deţinuţilor, o solitudine sechestrată şi permanent privită[2].

De aici, efectul major al Panopticului: acela de a induce în deţinut o stare conştientă şi permanentă de vizibilitate ce garantează funcţionarea automată a puterii. De a face ca supravegherea să fie permanentă în efectele sale, chiar dacă e discontinuă ca acţiune; ca perfecţiunea puterii să tindă să facă inutilă actualitatea exercitării ei; ca acest aparat arhitectural să fie o maşină capabilă să creeze şi să întreţină un raport de putere independent de cel ce exercită această putere; pe scurt, ca deţinuţii să fie prinşi într-o situaţie de putere ai cărei agenţi să fie ei înşişi. În acest scop, este prea mult şi, totodată, prea puţin ca prizonierul să fie permanent ţinut sub observaţie de un suprave-

[2] J. Bentham, *Panopticon, Works*, ed. Bowring, vol. IV, pp. 60–64. Cf. planşa nr. 16.

ghetor: prea puţin, căci esenţialul este ca prizonierul să se ştie supravegheat; prea mult, dat fiind că nu este nevoie să fie efectiv supravegheat. Din această pricină, Bentham a stabilit principiul conform căruia puterea trebuie să fie vizibilă şi cu neputinţă de verificat. Vizibilă: deţinutul va avea neîncetat dinaintea ochilor înalta siluetă a turnului central de unde este pîndit. Cu neputinţă de verificat: deţinutul nu trebuie niciodată să ştie dacă e efectiv privit; dar trebuie să aibă certitudinea că poate oricînd să fie. Pentru a face incertă prezenţa sau absenţa supraveghetorului, pentru ca prizonierii, din celulele lor, să nu poată zări nici măcar vreo umbră ori vreo siluetă în *contre-jour,* Bentham a prevăzut nu doar jaluzele la ferestrele sălii centrale de supraveghere, ci şi, în interior, pereţi care să o taie în unghi drept şi, pentru trecerea dintr-o despărţitură în alta, nu uşi, ci şicane: căci cea mai mică mişcare, o lumină întrezărită, un reflex al unei uşi întredeschise ar putea trăda prezenţa gardianului.[3] Panopticul este o maşină destinată să disocieze cuplul a vedea–a fi văzut: în inelul periferic, eşti văzut în întregime fără a vedea niciodată; în turnul central, vezi totul fără a fi niciodată văzut[4].

Dispozitiv important, dat fiind că automatizează şi dezindividualizează puterea. Aceasta îşi are acum principiul nu atît într-o persoană, cît într-o anumită distribuire concertată a corpurilor, suprafeţelor, luminilor, privirilor; într-un aparataj ale cărui mecanisme interne produc raportul în care sînt prinşi indivizii. Ceremoniile, ritualurile, însemnele prin care suveranul îşi manifestă plusul-de-putere devin inutile. Există o maşinărie care asigură disimetria, dezechilibrul, diferenţa. Nu mai contează, prin urmare, cine anume exercită puterea. Un individ

---

[3] În *Postscript to the Panopticon*, 1791, Bentham mai adaugă coridoare întunecate vopsite în negru ce dau ocol clădirii de supraveghere, fiecare coridor permiţînd observarea a două etaje de celule.

[4] Cf. planşa nr. 17. În prima versiune a *Panopticon*-ului, Bentham imaginase şi o supraveghere acustică, prin tuburi ce duceau de la celule la turnul central. A renunţat însă la ea în *Postscript,* poate datorită faptului că nu izbutise să introducă disimetrii şi să-i împiedice pe prizonieri să-l audă la rîndul lor pe supraveghetor la fel de bine cum îi auzea supraveghetorul pe ei. Julius a încercat să pună la punct un sistem disimetric de ascultare (*Leçons sur les prisons*, trad. fr. 1831, p. 18).

oarecare, luat aproape la întîmplare, poate face oricînd maşina să funcţioneze: în absenţa directorului, familia sau anturajul acestuia, prietenii, musafirii sau chiar servitorii.[5] La fel de puţin important este şi motivul care-l animă: curiozitatea unui indiscret, maliţiozitatea unui copil, pofta de cunoaştere a unui filozof dornic să parcurgă acest muzeu al naturii umane ori răutatea celor cărora le face plăcere să spioneze sau să pedepsească. Cu cît sînt mai numeroşi aceşti observatori anonimi aflaţi în trecere, cu atît sporeşte, pentru deţinut, riscul de a fi luat pe neaşteptate şi cu atît e conştiinţa mai neliniştită că e observat. Panopticul este o maşină miraculoasă care, plecînd de la dorinţele cele mai felurite, fabrică efecte omogene de putere.

O aservire reală ia naştere, în mod mecanic, dintr-o relaţie fictivă. Nu mai este nevoie să se recurgă la mijloace de forţă pentru a-l constrînge pe condamnat să se poarte cum se cuvine, pe nebun să se calmeze, pe muncitor să muncească, pe şcolar să fie silitor, pe bolnav să respecte prescripţiile medicale. Bentham se minuna cît de comode pot fi instituţiile panoptice: au dispărut zăbrelele, lanţurile, încuietorile greoaie; e suficient ca separaţiile să fie nete, şi deschizăturile bine amplasate. Caracterului apăsător al vechilor temniţe „sigure", cu arhitectura lor de fortăreaţă, li se poate substitui geometria simplă şi economică a unei închisori „certe". Eficacitatea puterii, forţa ei de constrîngere au trecut, într-o oarecare măsură, de partea cealaltă — de partea suprafeţei pe care puterea se aplică. Cel care este inclus într-un cîmp de vizibilitate şi care ştie acest lucru ia pe cont propriu constrîngerile impuse de putere; le face să funcţioneze în mod spontan pe el însuşi; înscrie în sine însuşi raportul de putere în interiorul căruia interpretează simultan ambele roluri; devine principiul propriei sale supuneri. Astfel încît puterea exterioară poate renunţa la poverile ei fizice; începe să tindă spre incorporal; şi, cu cît se apropie de această limită, cu atît efectele ei devin mai constante, mai profunde, dobîndite o dată pentru totdeauna, continuu reînnoite: victorie perpetuă, ce evită orice fel de înfruntare fizică şi care e mereu obţinută cu anticipaţie.

---

[5] J. Bentham, *Panopticon, Works,* vol. IV, p. 45.

Bentham nu spune dacă, în proiectul lui, s-a inspirat din menajeria pe care Le Vau[d] o construise la Versailles: cea dintîi menajerie ale cărei elemente nu mai erau, aşa cum era tradiţional, risipite într-un parc[6] : în centru, un pavilion octogonal care, la primul etaj, nu avea decît o singură încăpere, salonul regelui; laturile acestei încăperi dădeau, prin ferestre largi, spre şapte cuşti (a opta latură fiind rezervată intrării) în care se aflau închise diferite specii de animale. Pe vremea lui Bentham, această menajerie dispăruse. Dar în programul *Panopticon*-ului întîlnim aceeaşi grijă pentru examinarea individualizantă, pentru caracterizare şi clasificare, pentru organizarea analitică a spaţiului. *Panopticon*-ul este o menajerie regală; locul animalului l-a luat omul, pe cel al grupării specifice, clasificarea individuală, iar în locul regelui dăm peste maşinăria unei puteri discrete. Mai puţin această diferenţă, *Panopticon*-ul realizează, şi el, o operă de naturalist. Permite stabilirea diferenţelor: în cazul bolnavilor, examinarea simptomelor fiecăruia în parte, fără ca învecinarea paturilor, circulaţia miasmelor, efectele de contaminare să amestece tablourile clinice; în cazul copiilor, notarea performanţelor (fără pericolul imitaţiei sau al copiatului), reperarea aptitudinilor, evaluarea calităţilor, stabilirea unor clasamente riguroase şi, faţă de o evoluţie normală, diferenţierea a ceea ce este „lene şi încăpăţînare" de ceea ce este „imbecilitate incurabilă"; în cazul muncitorilor, notarea aptitudinilor fiecăruia, compararea timpului de care au nevoie pentru realizarea unei lucrări şi, dacă sînt plătiţi cu ziua, calcularea ca atare a salariilor.[7]

Aceasta, dacă îl privim ca pe o grădină. Privit ca laborator, *Panopticon*-ul poate fi întrebuinţat ca maşină pentru efectuarea de experienţe, pentru modificarea comportamentului, pentru a modela ori a remodela individul. Pentru a experimenta medicamente şi a le verifica efectele. Pentru a testa diferite pedepse asupra prizonierilor, potrivit cu crima şi caracterul fiecăruia, şi a le selecta pe cele mai eficace. Pentru a-i instrui pe muncitori

---

[6] G. Loisel, *Histoire des ménageries*, 1912, II, pp. 104–107. Cf. planşa nr. 13.

[7] *Ibid.*, pp. 60–64.

să deprindă simultan diferite tehnici şi a stabili care dintre ele este cea mai bună. Pentru a încerca experienţe pedagogice şi, în special, pentru a relua celebra problemă a educaţiei în izolare, folosindu-se copii găsiţi; s-ar putea, în felul acesta, constata ce se întîmplă cînd, la şaisprezece ori optsprezece ani, băieţi şi fete sînt puşi pentru prima oară împreună; s-ar putea verifica dacă, aşa cum crede Helvétius[e], oricine poate învăţa orice; ar putea fi urmărită „genealogia fiecărei idei observabile"; copii diferiţi ar putea fi crescuţi în diferite sisteme de gîndire, unii dintre ei ar putea fi determinaţi să creadă că doi şi cu doi nu fac patru ori că luna este o bucată de brînză; iar cînd aceştia ar ajunge la douăzeci sau douăzeci şi cinci de ani, ar putea fi puşi cu toţii la un loc; s-ar isca atunci discuţii cu mult mai interesante decît predicile şi conferinţele pentru care se cheltuiesc atîţia bani; s-ar ivi, măcar, ocazia unor descoperiri în domeniul metafizicii. *Panopticon*-ul este un loc privilegiat pentru a face posibilă experimentarea pe oameni şi pentru analizarea în deplină certitudine a transformărilor ce pot fi operate pe ei. Panopticul poate constitui chiar şi un aparat de control al propriilor lui mecanisme. Din turnul lui de veghe, directorul îşi poate spiona toţi angajaţii pe care-i are în subordine: infirmieri, medici, contramaiştri, institutori, gardieni; va putea să-i judece continuu, să le modifice comportarea, să le impună metodele pe care le consideră cele mai bune; şi va putea fi şi el, la rîndul său, observat cu uşurinţă. Un inspector intrînd pe neanunţate în centrul *Panopticon*-ului va putea să-şi dea seama dintr-o singură privire, fără să-i poată fi ascuns ceva, cum funcţionează întregul stabiliment. Şi, de altfel, închis cum e în mijlocul acestui dispozitiv arhitectural, directorul nu este şi el tot un prizonier? Medicul incompetent, care va fi lăsat epidemia să se răspîndească, ori directorul de închisoare sau de atelier ce se vor fi dovedit incapabili vor fi primele victime ale bolii sau răzmeriţei. „Soarta mea, spune stăpînul Panopticului, este legată de a lor (a deţinuţilor) prin toate legăturile pe care am fost în stare să le inventez."[8] *Panopticon*-ul funcţionează ca un fel de laborator de putere. Mecanismele lui de observare îi măresc efica-

[8] J. Bentham, *Panopticon versus New South Wales, Works*, ed. Bowring, vol. IV, p. 177.

citatea şi capacitatea de pătrundere în comportamentul oamenilor; un plus de cunoaştere însoţeşte fiecare înaintare a puterii şi descoperă obiecte de cunoscut pe toate suprafeţele pe care puterea ajunge să se exercite.

*

Oraş ciumat, stabiliment panoptic: diferenţele sînt importante. Ele marchează, la o distanţă de un secol şi jumătate, transformările suferite de programul disciplinar. În primul caz, o situaţie de excepţie: împotriva unui rău extraordinar, puterea ia măsuri; devine prezentă şi vizibilă pretutindeni; inventează noi mecanisme; face separări, imobilizează, cartografiază; edifică, pentru un răstimp, ceea ce este deopotrivă contra-cetatea şi societatea perfectă; impune o funcţionare ideală, care însă se reduce, pînă la urmă, ca şi răul pe care-l are de combătut, la dualismul simplu viaţă–moarte: ceea ce mişcă e purtător de moarte, prin urmare tot ce mişcă e omorît. *Panopticon*-ul, dimpotrivă, trebuie înţeles ca un model generalizabil de funcţionare; ca o modalitate de a defini raporturile dintre putere şi viaţa de zi cu zi a oamenilor. Desigur, Bentham îl prezintă drept o instituţie aparte, închisă asupra ei înseşi. A fost, cel mai adesea, privit ca o utopie a închiderii perfecte. În comparaţie cu închisorile în paragină, supraaglomerate şi gemînd de suplicii, aşa cum le gravase Piranesi[f], *Panopticon*-ul apare ca o cuşcă implacabilă şi savantă. Faptul că a făcut posibile, pînă în ziua de azi, atîtea variaţiuni proiectate sau înfăptuite demonstrează forţa imaginară pe care a deţinut-o timp de două secole. *Panopticon*-ul nu trebuie însă înţeles ca un edificiu oniric: e diagrama unui mecanism de putere redus la forma lui ideală; modul lui de funcţionare, din care a fost eliminat orice fel de obstacol, de rezistenţă, de contact, poate fi foarte bine reprezentat ca un pur sistem arhitectural şi optic: el este, de fapt, o imagine de tehnologie politică ce poate şi trebuie să fie detaşată de orice fel de uz particular.

Panopticon-ul este polivalent în aplicaţii; serveşte la îndreptarea prizonierilor, dar şi la îngrijirea bolnavilor, la instruirea şcolarilor, la paza nebunilor, la supravegherea muncitorilor,

la punerea la muncă a cerşetorilor şi a celor leneşi. Reprezintă un tip de implantare a corpurilor în spaţiu, de repartizare a indivizilor unii faţă de alţii, de organizare ierarhică, de dispunere a centrelor şi canalelor de putere, de definire a instrumentelor şi modalităţilor de intervenţie ale acesteia, ce pot fi puse în practică în spitale, ateliere, şcoli, închisori. De fiecare dată cînd va fi vorba de o mulţime de indivizi cărora trebuie să li se impună o sarcină ori un mod de comportare, schema panoptică va putea fi utilizată. Este — sub rezerva modificărilor necesare — aplicabilă „în toate instituţiile în care, în limitele unui spaţiu nu prea mare, un anumit număr de persoane trebuie ţinute sub supraveghere"[9].

Prin fiecare dintre aplicaţiile lui, *Panopticon*-ul permite perfecţionarea exercitării puterii. În mai multe feluri: pentru că poate reduce numărul celor ce o exercită, sporind numărul celor asupra cărora se exercită. Pentru că permite intervenţia în orice clipă şi pentru că presiunea constantă acţionează înainte chiar ca greşelile, erorile, crimele să fie comise. Pentru că, în aceste condiţii, forţa lui constă tocmai în a nu interveni niciodată, în a se exercita spontan şi fără zgomot, în a constitui un mecanism ale cărui efecte se înlănţuie din aproape în aproape. Pentru că, fără un alt instrument fizic în afara unei arhitecturi şi a unei geometrii, el acţionează în chip nemijlocit asupra indivizilor; pentru că „dă spiritului putere asupra spiritului". Schema panoptică este un intensificator pentru orice fel de aparat de putere: îi asigură economia (de material, de personal, de timp); îi garantează eficacitatea graţie caracterului preventiv, funcţionării continue şi mecanismelor sale automate. E o modalitate de a obţine putere „într-o cantitate nemaivăzută pînă atunci", „un mare şi nou instrument de guvernare...; superioritatea lui constă în marea forţă pe care este capabil să o confere oricărei instituţii în care este pus în aplicare".[10]

---

[9] *Ibid.*, p. 40. Dacă Bentham a aşezat pe primul loc exemplul închisorii e pentru că aceasta are de îndeplinit funcţii multiple (supraveghere, control automat, izolare, solitudine, muncă silnică, instrucţie).

[10] *Ibid.*, p. 65.

Un fel de „ou al lui Columb" în sfera politicii. El e, într-adevăr, capabil să se integreze oricărui tip de funcţie (educativă, terapeutică, productivă, punitivă); să o amplifice, făcînd corp comun cu ea; să edifice un mecanism mixt în care relaţiile de putere (şi de cunoaştere) să se poată ajusta perfect, pînă în detalii, la procesele ce trebuie controlate; să stabilească o proporţie directă între „plusul de putere" şi „plusul de producţie". Pe scurt, el face în aşa fel, încît exerciţiul puterii nu mai este nevoit să se adauge din exterior, ca o constrîngere rigidă ori ca o povară, la funcţiile pe care le investeşte, ci să fie deja prezent în acestea în chip suficient de subtil pentru a le mări eficacitatea, extinzîndu-şi el însuşi suprafaţa de acţiune. Dispozitivul panoptic nu este pur şi simplu un punct de joncţiune, o transmisie între un mecanism de putere şi o funcţie; este o modalitate de a pune în funcţiune relaţii de putere la nivelul unei funcţii şi o funcţie prin intermediul acestor relaţii de putere. Panoptismul este capabil „să reformeze morala, să ocrotească sănătatea, să revigoreze industria, să propage instrucţiunea, să micşoreze impozitele, să aşeze economia pe o temelie solidă, ca de stîncă, să dezlege, în loc să-l taie, nodul gordian al legilor privitoare la cei săraci, şi toate acestea printr-o simplă idee arhitecturală.[11]

În plus, organizarea acestei maşini este de asemenea natură, încît închiderea ei nu exclude o prezenţă permanentă din exterior: am văzut că oricine poate veni să exercite în turnul central funcţiile de supraveghere şi, în felul acesta, să înţeleagă modul în care se exercită supravegherea. Practic, orice instituţie panoptică, fie ea cu tot atît de multă precauţie închisă ca şi un penitenciar, va putea fără nici un fel de dificultate să fie supusă unor astfel de inspecţii deopotrivă întîmplătoare şi constante; şi aceasta nu numai din partea controlorilor anume desemnaţi, ci şi din partea publicului; oricare membru al societăţii va avea dreptul de a veni să constate cu propriii săi ochi cum funcţionează şcolile, spitalele, uzinele, închisorile. Nici un risc, prin urmare, ca sporirea puterii, spor datorat maşinii panoptice, să poată degenera în tiranie; dispozitivul disciplinar va putea fi controlat în mod democratic, fiind în orice moment accesibil

[11] *Ibid.*, p. 39.

„marelui comitet al tribunalului lumii"[12]. Acest panoptic, subtil amenajat pentru ca un supraveghetor să poată observa, dintr-o privire, un număr atît de mare de indivizi, permite, în acelaşi timp, oricui să vină să-l supravegheze pe cel mai mărunt dintre supraveghetori. Maşina de văzut era un fel de cameră obscură în care indivizii să poată fi spionaţi; ea devine acum un edificiu transparent în care exerciţiul puterii e controlabil de către întreaga societate.

Schema panoptică, fără a se estompa sau a-şi pierde vreuna din proprietăţi, este menită să se propage în corpul social; are vocaţia de a deveni o funcţie generalizată a acestuia. Oraşul ciumat oferea un model disciplinar excepţional: desăvîrşit, însă total violent; bolii aducătoare de moarte puterea îi opunea continua sa ameninţare cu moartea; viaţa era redusă aici la expresia ei cea mai simplă; se traducea prin exercitarea minuţioasă, împotriva morţii, a dreptului de viaţă şi de moarte. *Panopticon*-ul are, dimpotrivă, un rol de amplificare; dacă organizează puterea, dacă vrea să o facă mai economică şi mai eficace, nu e pentru puterea în sine şi nici pentru salvarea nemijlocită a unei societăţi ameninţate: o face urmărind întărirea forţelor sociale — mărirea producţiei, dezvoltarea economiei, propagarea educaţiei, ridicarea nivelului moralei publice; determinarea creşterii şi înmulţirii.

Cum poate fi întărită puterea astfel încît, în loc să stingherească acest progres, în loc să apese asupra lui cu exigenţele şi poverile ei, din contră, să-l faciliteze? Care intensificator de putere va putea fi în acelaşi timp şi un multiplicator al producţiei? Cum va fi în stare puterea, amplificîndu-şi forţele, să le sporească pe cele ale societăţii, în loc să le confişte şi să le frîneze? Soluţia Panopticului la această problemă este că majorarea productivă a puterii nu poate fi asigurată decît dacă, pe de

[12] Imaginînd acest flux continuu de vizitatori ce pătrunde printr-un tunel subteran pînă la turnul central, de unde observă peisajul circular al *Panopticon*-ului, Bentham avea oare ştire de Panoramele pe care Barker le construia exact în aceeaşi perioadă (cea dintîi pare să dateze din 1787) şi în care vizitatorii, ocupînd locul central, vedeau derulîndu-se în jurul lor un peisaj, un oraş, o bătălie? Vizitatorii stăteau exact pe locul privirii suverane.

o parte, are posibilitatea de a se exercita continuu la temelia societăţii, pînă la grăuntele ei cel mai fin, şi dacă, pe de altă parte, funcţionează în afara formelor brutale, violente, discontinue, specifice exercitării suveranităţii. Corpul regelui, cu strania lui prezenţă materială şi mitică, cu forţa pe care o desfăşoară el însuşi sau o deleagă cîtorva aleşi, se situează la polul opus al acestei noi fizici a puterii definite de către panoptism; domeniul acestuia îl constituie, dimpotrivă, întreaga regiune de jos, a corpurilor aflate în dezordine, cu detaliile, multiplele lor mişcări, cu forţele lor eterogene şi relaţiile lor spaţiale; e vorba de mecanisme care analizează repartizări, diferenţieri, serii, combinaţii şi care utilizează instrumente menite să facă vizibil, să înregistreze, să diferenţieze şi să compare: fizică a unei puteri relaţionale şi multiple ce-şi atinge nivelul maxim de intensitate nu în persoana regelui, ci în corpurile a căror individualizare o fac posibilă tocmai aceste relaţii. La nivel teoretic, Bentham defineşte o altă modalitate de a analiza corpul social şi relaţiile de putere care-l străbat; în termeni pragmatici, el defineşte un procedeu de subordonare a corpurilor şi a forţelor destinat să majoreze utilitatea puterii economisind Monarhul. Panoptismul este principiul general al unei noi „anatomii politice" ale cărei obiect şi scop nu-l constituie raportul de suveranitate, ci relaţiile de disciplină.

Prin faimoasa sa cuşcă transparentă şi circulară, cu turnul său cel înalt, cel puternic şi savant, Bentham îşi propune, poate, să proiecteze o instituţie disciplinară perfectă; dar îşi propune, poate, să arate şi cum pot fi „deblocate" formele de disciplină şi cum pot fi ele făcute să funcţioneze în stare difuză, multiplă, polivalentă în întregul corp social. Din aceste tipuri de disciplină, pe care epoca clasică le elaborase în locuri bine determinate şi relativ închise — cazărmi, colegii, mari ateliere — şi a căror punere în practică globală nu fusese imaginată decît la scara limitată şi provizorie a unui oraş atins de ciumă, Bentham visează să facă o reţea de dispozitive aflate pretutindeni şi permanent în stare de veghe, împînzind societatea fără lacune ori întreruperi. Organizarea panoptică oferă formula acestei generalizări. Ea programează, la nivelul unui mecanism elementar

şi uşor transferabil, funcţionarea de bază a unei societăţi integral traversate şi impregnate de mecanisme disciplinare.

*

Două imagini deci ale disciplinei. La o extremitate, disciplina-bloc, instituţia închisă, instalată la marginea societăţii şi axată exclusiv pe funcţii negative: stoparea răului, întreruperea comunicaţiilor, suspendarea timpului. La cealaltă extremitate, o dată cu apariţia panoptismului, disciplina-mecanism: un dispozitiv funcţional ce trebuie să amelioreze exercitarea puterii, făcînd-o mai rapidă, mai suplă, mai eficace, o schiţă a constrîngerilor subtile destinate unei societăţi viitoare. Mişcarea care duce de la un proiect la celălalt, de la o schemă a disciplinei de excepţie la aceea a unei supravegheri generalizate are la bază o transformare istorică: extinderea progresivă a dispozitivelor de disciplină în cursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, multiplicarea lor în întregul corp social, formarea a ceea ce am putea, în mare, numi societatea disciplinară.

O întreagă generalizare disciplinară, a cărei descriere obiectivă o reprezintă fizica benthamiană a puterii, a avut loc de-a lungul epocii clasice. Mărturie stă înmulţirea instituţiilor de disciplină, cu reţeaua lor ce începe treptat să acopere o suprafaţă tot mai mare şi, mai ales, să ocupe un loc din ce în ce mai puţin marginal: ceea ce era o mică insulă, loc privilegiat, măsură de circumstanţă ori model singular devine formulă generală; reglementările specifice armatelor protestante şi pioase ale lui Wilhelm de Orania ori Gustav Adolf devin regulamente pentru toate armatele Europei; colegiile-model ale iezuiţilor sau şcolile lui Batencour şi Demia, pe urmele celei a lui Sturm, trasează formele generale ale disciplinei şcolare; punerea în ordine a spitalelor portuare şi militare serveşte drept schemă pentru întreaga reorganizare spitalicească petrecută în secolul al XVIII-lea.

Dar această extindere a instituţiilor disciplinare nu reprezintă, desigur, decît aspectul cel mai vizibil al unor procese de adîncime.

1. *Inversarea funcțională a formelor de disciplină.* Acestora li se cerea, mai ales la origine, să neutralizeze pericole, să fixeze populații inutile sau agitate, să înlăture inconvenientele concentrărilor prea mari de persoane; li se cere, de acum înainte — căci au devenit capabile de așa ceva —, să joace un rol pozitiv, făcînd să crească utilitatea posibilă a indivizilor. Disciplina militară nu mai este un simplu mijloc de a împiedica tîlhăriile, dezertările ori nesupunerea trupelor; ea devine o tehnică de bază pentru ca armata să poată exista, dar de-acum nu sub forma unei mulțimi strînse la un loc, ci ca o unitate ce datorează tocmai faptului de a fi unitate o majorare a forțelor ei; disciplina sporește abilitatea fiecăruia în parte, coordonează toate aceste abilități, accelerează mișcările, sporește puterea de foc, lărgește fronturile de atac fără a le diminua vigoarea, mărește capacitatea de rezistență etc.; disciplina de atelier continuînd să funcționeze ca o modalitate de a determina respectarea regulamentelor și a autorității, de a împiedica furturile ori risipa, tinde să determine sporirea aptitudinilor, a vitezelor, a randamentelor și, prin urmare, a profiturilor; ea continuă să moralizeze conduitele, dar începe tot mai mult să finalizeze comportamentele și include corpurile într-o mașinărie, iar forțele într-o economie. Cînd, în secolul al XVII-lea, au început să se extindă școlile de provincie și școlile creștine elementare, motivațiile erau mai ales de ordin negativ: cei sărmani, nedispunînd de mijloacele necesare pentru a-și crește copiii, îi lăsau „în necunoașterea obligațiilor lor: absorbiți de grijile vieții și pentru că fuseseră ei înșiși crescuți defectuos, nu sînt capabili să transmită o bună educație de care nici ei nu au avut parte"; ceea ce are ca urmare trei inconveniente majore: necunoașterea lui Dumnezeu, inactivitatea (cu întregul ei cortegiu: beție, murdărie, tîlhării, hoție la drumul mare) și constituirea grupurilor de coate-goale mereu gata să provoace tulburări publice și „numai buni să secătuiască fondurile de la Hôtel-Dieu"[13]. Or, la începutul Revoluției, sarcina încredințată învățămîntului primar va

[13] Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, pp. 60–61.

fi, între altele, aceea de a „fortifica", de a „dezvolta corpul", de a pregăti copilul „pentru viitor la o muncă manuală", de a-i forma acestuia „o privire pricepută, o mînă sigură, deprinderi rapide"[14]. Tipurile de disciplină încep să funcţioneze din ce în ce mai mult ca nişte tehnici ce fabrică indivizi utili. De aici, faptul că ele se eliberează din poziţia lor marginală în societate şi se desprind de formele excluderii şi ale ispăşirii, ale închiderii şi izolării. De aici, faptul că, încetul cu încetul, se disociază de afinităţile pe care le au cu regulile şi viaţa de mînăstire. Tot de aici, şi faptul că tind să se implanteze în sectoare mai importante, mai centrale, mai productive ale societăţii; că încep să se branşeze la cîteva din funcţiile esenţiale ale acesteia: producţia manufacturieră, transmiterea de cunoştinţe, răspîndirea aptitudinilor şi a măiestriei, aparatul de război. De aici, în sfîrşit, dubla tendinţă, ce nu va înceta să se accentueze de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, de înmulţire a numărului instituţiilor de disciplină şi de disciplinare a aparatelor deja existente.

2. *Diseminarea mecanismelor disciplinare.* În timp ce, pe de o parte, stabilimentele de disciplină se înmulţesc, mecanismele lor au o anumită tendinţă de a se „dezinstituţionaliza", de a ieşi din fortăreţele închise în care funcţionau şi de a circula în stare „liberă"; tipurile masive şi compacte de disciplină se descompun în procedee suple de control, capabile de a fi transferate şi adaptate. Uneori, tocmai aparatele închise sînt acelea care adaugă funcţiei lor interne şi specifice un rol de supraveghere externă, dezvoltînd împrejurul lor o întreagă marjă de controale laterale. Astfel, şcoala creştină nu trebuie doar să formeze copii ascultători; mai trebuie să permită şi supravegherea părinţilor, să se informeze asupra felului de viaţă al acestora, a resurselor materiale, evlaviei şi moravurilor lor. Şcoala tinde să constituie minuscule observatoare sociale pentru a pătrunde pînă la intimitatea adulţilor şi a exercita asupra lor un control regulat: comportarea blamabilă a unui copil ori absenţele constituie, după

[14] Raport al lui Talleyrand în faţa Constituantei, 10 septembrie 1791. Citat de A. Léon, *La Révolution française et l'éducation technique,* 1968, p. 106.

Demia, un pretext legitim pentru a putea fi interogaţi vecinii, mai ales dacă există motive să se creadă că familia nu va spune adevărul; apoi părinţii înşişi, pentru a se verifica dacă cunosc catehismul şi rugăciunile, dacă sînt decişi să stîrpească apucăturile copiilor lor, cîte paturi există în casă şi cum dorm în ele membrii familiei pe timpul nopţii; vizita se încheie, eventual, cu un dar, cu oferirea unor iconiţe ori dăruirea unor paturi suplimentare.[15] În mod asemănător, spitalul este din ce în ce mai mult conceput ca punct de sprijin pentru supravegherea medicală a populaţiei externe; după incendiul de la Hôtel-Dieu din 1772, mai multe voci cer înlocuirea marilor stabilimente, greoaie şi dezordonate, cu o serie de spitale de dimensiuni reduse; acestea ar urma să aibă funcţia de a-i adăposti pe bolnavii din anumite sectoare determinate ale oraşului, dar şi pe aceea de a culege informaţii, de a veghea asupra fenomenelor endemice ori epidemice, de a deschide dispensare, de a oferi sfaturi locuitorilor şi de a ţine la curent autorităţile cu starea sanitară a regiunii.[16]

În acelaşi timp, asistăm la pătrunderea tehnicilor disciplinare, plecînd nu de la instituţii închise, ci de la puncte de control diseminate în societate. Vreme îndelungată, acest rol de „disciplinare" a populaţiei a fost jucat de grupuri religioase şi asociaţii de binefacere. De la Contrareformă şi pînă la filantropismul[8] Monarhiei din iulie, iniţiativele de acest tip s-au înmulţit; obiectivele lor erau fie religioase (convertire şi moralizare), fie economice (ajutorarea şi îndemnul la muncă), fie politice (lupta împotriva nemulţumirilor şi a tulburărilor sociale). Este de ajuns să citărm, ca exemplu, regulamentele companiilor de caritate de pe lîngă parohiile pariziene. Teritoriul ce trebuia acoperit era împărţit în cartiere şi cantoane pe care membrii companiei şi le repartizau între ei. Ei aveau obligaţia să le viziteze

---

[15] Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon,* 1716, pp. 39–40.

[16] În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-a reflectat mult la utilizarea armatei ca instanţă de supraveghere şi cartografiere generală care să permită supravegherea populaţiei. Armata, ce mai trebuia ea însăşi disciplinată în secolul al XVII-lea, este privită drept „element de disciplinare". Cf. de ex. J. Servan, *Le Soldat citoyen,* 1780.

în mod regulat. „Se vor strădui să combată existența caselor rău famate, a localurilor de fumat, a localurilor de joc, tripourilor, să împiedice scandalurile publice, blasfemiile, nelegiuirile și alte dezordini de care ar putea afla." Vor trebui să facă și vizite individuale la cei sărmani; iar ce fel de informații trebuie culese, regulamentele o precizează: stabilitatea domiciliului, cunoașterea rugăciunilor, frecventarea sfintelor taine, cunoașterea unei meserii, moralitatea (și „dacă nu au căzut în mizerie din propria lor greșeală"); în sfîrșit, ei „trebuie să se informeze cu abilitate asupra modului de comportare a acestora în cadrul menajului, dacă e pace între soți și între aceștia și vecinii lor, dacă au grijă să-și crească copiii în frica lui Dumnezeu... dacă nu-și culcă copiii mai mari de sexe diferite la un loc și împreună cu ei, dacă nu se constată libertinaj sau promiscuitate în familiile lor, mai ales la fetele mari. Dacă există vreo îndoială că ar fi căsătoriți legal, trebuie să li se ceară certificatul de căsătorie".[17]

3. *Etatizarea mecanismelor disciplinare.* În Anglia, funcțiile de disciplină socială au fost vreme îndelungată asigurate de anumite grupuri private de inspirație religioasă[18]; în Franța, dacă o parte a acestui rol a rămas în mîinile societăților de protecție sau de ajutorare, o alta — fără îndoială, cea mai importantă — a fost de foarte timpuriu recuperată de aparatul de poliție.

Organizarea unei poliții centralizate a trecut, multă vreme, și chiar în ochii contemporanilor, drept expresia cea mai directă a absolutismului regal; suveranul dorise să aibă „un magistrat căruia să-i poată încredința direct propriile ordine, mandate, intenții, și care ar fi fost însărcinat cu ordinele și mandatele de arestare"[19]. Într-adevăr, preluînd un anumit număr de funcții preexistente — urmărirea criminalilor, supravegherea urbană, controlul economic și politic —, locotenențele de poliție de pe

[17] Arsenal, ms. 2565. Sub această cotă se găsesc numeroase regulamente pentru companiile de caritate din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

[18] Cf. L. Radzinovitz, *The English Criminal Law*, 1956, vol. II, pp. 203–241.

[19] Notă a lui Duval, prim-secretar al locotenenței de poliție, citată de Funck-Brentano, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*, vol. IX, p. 1.

întregul teritoriu şi locotenenţa generală[h] ce le coordona la Paris le integrau într-o maşină administrativă unitară şi riguroasă: „Toate razele de forţă şi de instrucţie ce pleacă dinspre circumferinţă ajung la locotenentul general... Acesta pune în mişcare toate rotiţele al căror ansamblu produce ordinea şi armonia. Efectele acestei administrări nu ar putea găsi o comparaţie mai potrivită decît mişcarea corpurilor cereşti."[20]

Însă, chiar dacă poliţia ca instituţie a fost organizată sub forma unui aparat de stat şi chiar dacă ea a fost plasată în directa subordine a centrului suveranităţii politice, tipul de putere pe care ea îl exercită, mecanismele pe care le pune în joc şi elementele la care se aplică îi sînt specifice. Poliţia este un aparat ce trebuie să fie coextensiv întregului corp social, şi nu doar prin limitele extreme pe care le atinge, ci prin minuţia detaliilor de care se preocupă. Puterea poliţienească trebuie să aibă în vedere „totul": nu este totuşi vorba de totalitatea statului ori a regatului în calitatea lor de corp vizibil şi invizibil al monarhului; ci de puzderia de evenimente, acţiuni, comportamente, opinii — de „tot ce se întîmplă"[21]; obiectul poliţiei îl constituie „lucrurile ce se petrec clipă de clipă", „lucrurile lipsite de importanţă" despre care vorbea Ecaterina II în a sa Mare Instrucţiune[22]. O dată cu poliţia, pătrundem în indefinitul unui control ce-şi propune în mod ideal să găsească grăuntele elementar, să surprindă fenomenele cele mai insesizabile ce au loc în cuprinsul corpului social: „Funcţia magistraţilor şi a ofiţerilor de poliţie este dintre cele mai importante; obiectele cu care ei se confruntă sînt oarecum nedefinite şi nu pot fi percepute decît în urma unei examinări îndeajuns de amănunţite"[23]: infinitul mic al puterii politice.

Ca să se exercite, această putere trebuie să apeleze la instrumentul unei supravegheri permanente, exhaustive, omniprezen-

---

[20] N.T. Des Essarts, *Dictionnaire universel de police,* 1787, pp. 344, 528.

[21] Le Maire, într-un memoriu întocmit la cererea lui Sartine, pentru a răspunde la şaisprezece întrebări ale lui Iosif II privitoare la poliţia pariziană. Memoriul a fost publicat de Gazier, în 1879.

[22] Supliment la *Instruction pour la rédaction d'un nouveau code,* 1769, § 535.

[23] N. Delamare, *Traité de la police,* 1705, Prefaţă nepaginată.

te, capabile de a face vizibil totul, cu condiția ca ea însăși să rămînă invizibilă. Ea trebuie să fie ca o privire fără chip, ce transformă întregul corp social într-un cîmp de percepție: mii de ochi postați peste tot, puncte de atenție mobile și permanent treze, o imensă rețea ierarhizată care, după Le Maire, îi număra, în cazul Parisului, pe cei 48 de comisari, 20 de inspectori, la care trebuiau adăugați „observatorii", plătiți în mod regulat, spionii mărunți, retribuiți cu ziua, plus delatorii, încadrați după misiunea ce li se încredințează, și, în sfîrșit, prostituatele. Iar toată această neîncetată observare trebuie cumulată într-o serie de rapoarte și registre; de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, un imens text polițienesc tinde să învăluie societatea grație unei organizări documentaristice complexe[24]. Și, spre deosebire de metodele scrisului judiciar ori administrativ, ceea ce se înregistrează în felul acesta sînt conduite, atitudini, virtualități, bănuieli — o permanentă luare în calcul a comportamentului indivizilor.

Or, trebuie remarcat că acest control polițienesc, chiar dacă se află pe de-a-ntregul „în mîna regelui", nu funcționează într-o singură direcție. Constituie, de fapt, un sistem cu dublă intrare: el trebuie să satisfacă, ocolind aparatul justiției, dorințele nemijlocite ale regelui, dar este, în același timp, susceptibil să răspundă și solicitărilor venite de jos; în marea lor majoritate, faimoasele mandate de arestare (*lettres de cachet*), care au constituit, vreme îndelungată, simbolul arbitrarului regal și au descalificat politic practica detenției, erau, în realitate, solicitate de familii, profesori, notabili locali, locuitori ai cartierelor, parohi; și aveau funcția de a atrage sancționarea prin întemnițare a unei întregi infracriminalități, cea a dezordinii, tulburărilor, nesupunerii, relei-purtări; a ceea ce Ledoux voia să stîrpească din cetatea sa arhitectural perfectă și numea „delicte de nesupraveghere". Pe scurt, la rolul de auxiliar al justiției în urmărirea criminalilor și de instrument pentru controlul politic al comploturilor, mișcărilor de opoziție și revoltelor, poliția secolului al XVIII-lea adaugă și o funcție disciplinară. Funcție complexă, dacă avem în vedere că îmbină puterea absolută a monarhului cu cele mai

[24] Despre registrele de poliție din secolul al XVIII-lea, a se vedea M. Chassaigne, *La Lieutenance générale de police*, 1906.

mărunte instanţe de putere răspîndite în societate; că, între diferitele instituţii de disciplină închise (ateliere, armată, şcoli), ea organizează o reţea intermediară, ce acţionează acolo unde aceste instituţii nu pot interveni, disciplinînd spaţiile nedisciplinare; pe care ea le acoperă, le leagă unele de altele, le garantează cu forţa sa armată: disciplină interstiţială şi metadisciplinară. „Cu o poliţie judicioasă, un suveran îşi deprinde poporul cu ordinea şi supunerea."[25]

Organizarea, în secolul al XVIII-lea, a aparatului poliţienesc consfinţeşte o generalizare a formelor de disciplină ce atinge dimensiunile statului. Sînt uşor de înţeles motivele pentru care, deşi fusese legată în modul cel mai explicit cu putinţă de tot ceea ce, în cadrul puterii regale, exceda exerciţiul organelor de justiţie, poliţia a izbutit să reziste, cu minimum de schimbări, reorganizării puterii judecătoreşti; şi de ce nu a încetat, nici pînă în ziua de azi, să impună acesteia, din ce în ce mai apăsător, propriile ei prerogative; pentru că este, firește, braţul secular al acesteia; dar şi pentru că, mult mai bine decît instituţia judiciară, reuşeşte să facă corp comun, prin amploare şi mecanisme, cu societatea de tip disciplinar. Ar fi, cu toate acestea, inexact să se creadă că funcţiile disciplinare au fost confiscate şi absorbite, o dată pentru totdeauna, de un aparat de stat.

„Disciplina" nu se poate identifica nici cu o instituţie, nici cu un aparat; ea este un tip de putere, un mod de a o exercita, şi este constituită dintr-un ansamblu de instrumente, tehnici, procedee, niveluri de aplicare, ţinte; este o „fizică" sau o „anatomie" a puterii, o tehnologie. Iar aceasta poate să fie preluată fie de instituţii „specializate" (penitenciarele, sau casele de corecţie din secolul al XIX-lea), fie de instituţii ce se folosesc de ea ca instrument esenţial pentru atingerea unui scop determinat (casele de educare, spitalele), fie de anumite instanţe preexistente ce află în ea mijlocul de a-şi întări sau reorganiza propriile mecanisme interne de putere (va trebui într-o zi arătat cum s-au „disciplinat" relaţiile intrafamiliale, în principal în celula părinţi–copii, prin absorbţia, începînd din epoca clasică, a unor scheme externe, şcolare, militare, apoi medicale, psihiatrice,

[25] E. de Vattel, *Le Droit des gens*, 1768, p. 162.

psihologice, care au făcut din familie locul privilegiat de emergenţă a chestiunii disciplinare a normalului şi anormalului); fie de aparate ce au făcut din disciplină principiul lor de funcţionare internă (disciplinarea aparatului administrativ cu începere din epoca napoleoniană), fie, în sfîrşit, de unele aparate de stat ce au ca funcţie, nu exclusivă, dar majoră, impunerea disciplinei la scara întregii societăţi (poliţia).

Se poate deci vorbi pe ansamblu, în această mişcare ce duce de la formele de disciplină închise — un fel de „carantină" socială — pînă la mecanismul indefinit generalizabil al „panoptismului", de formarea unei societăţi disciplinare. Nu pentru că modalitatea disciplinară a puterii le-ar fi înlocuit pe toate celelalte, ci pentru că ea s-a infiltrat printre ele, uneori descalificîndu-le, dar slujindu-le drept intermediar, legîndu-le între ele, prelungindu-le şi, mai ales, făcînd posibilă transmiterea efectelor de putere pînă la elementele cele mai mărunte şi mai îndepărtate. Modalitatea disciplinară asigură o repartizare infinitezimală a raporturilor de putere.

La puţini ani după Bentham, Julius întocmea certificatul de naştere al acestei societăţi.[26] Vorbind despre principiul panoptic, el spunea că acesta e mult mai mult decît o simplă ingeniozitate arhitecturală: un eveniment în „istoria spiritului uman". În aparenţă, nu este decît soluţionarea unei probleme tehnice; prin ea însă, se conturează un tip de societate. Antichitatea fusese o civilizaţie a spectacolului. „A face accesibil unei mulţimi de oameni contactul cu un număr mic de obiecte": aceasta era problema la care răspundea arhitectura templelor, a teatrelor şi a circurilor. O dată cu spectacolul, predominau viaţa publică, intensitatea sărbătorilor, proximitatea senzorială. În aceste ritualuri unde curgea sînge, societatea îşi recăpăta vigoarea şi alcătuia, o clipă, un fel de mare corp unic. Epoca modernă pune problema inversă: „A procura unui mic număr de oameni sau chiar numai unuia singur vederea instantanee asupra unei mari mulţimi." Într-o societate ale cărei principale elemente nu mai sînt comunitatea şi viaţa publică, ci, de o parte, indivizii particulari, de cealaltă, statul, raporturile nu pot fi reglate decît

[26] N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, trad. fr. 1831, I, pp. 384–386.

printr-o formă exact opusă aceleia a spectacolului: „Tocmai timpurilor moderne, influenţei mereu crescînde a statului, intervenţiei sale din ce în ce mai profunde în toate detaliile şi în toate relaţiile vieţii sociale le era sortit să sporească şi să perfecţioneze garantarea acestora, folosindu-se şi orientînd spre acest scop măreţ construirea şi repartizarea de edificii destinate să supravegheze simultan o mare mulţime de oameni."

Julius citea drept un proces istoric împlinit ceea ce Bentham înfăţişase ca un program tehnic. Societatea noastră nu este una a spectacolului, ci a supravegherii; dincolo de suprafaţa imaginilor, are loc învestirea în profunzime a corpurilor; în spatele marii abstracţiuni a schimbului se continuă modelarea minuţioasă şi concretă a forţelor utile; circuitele comunicării sînt suportul unui cumul şi al unei centralizări a datelor cunoaşterii; jocul semnelor defineşte ancorările puterii; ordinea noastră socială nu amputează, nu reprimă, nu alterează frumoasa totalitate a individului, acesta fiind cu grijă fabricat, conform unei desăvîrşite tactici a forţelor şi a corpurilor. Sîntem mult mai puţin greci decît ne-am putea imagina. Nu ne aflăm nici în gradene, şi nici pe scenă, ci în maşina panoptică, învestiţi de efectele ei de putere, pe care le retransmitem, la rîndul nostru, nefiind noi înşine decît o rotiţă. Importanţa personajului napoleonian în mitologia istorică îşi are poate aici una dintre surse: el se află în punctul de joncţiune dintre exerciţiul monarhic şi ritual al suveranităţii şi exerciţiul ierarhic şi continuu al disciplinei indefinite. Este cel ce cuprinde totul dintr-o privire, dar căruia nici un detaliu, oricît de neînsemnat, nu-i scapă niciodată: „Vă puteţi da seama că nici o parte a Imperiului nu e lipsită de supraveghere, că nici o crimă, nici un delict, nici o contravenţie nu trebuie să rămînă neurmărite, şi că ochiul geniului care ştie să înflăcăreze totul cuprinde ansamblul acestei vaste maşini, fără ca nici cel mai neînsemnat amănunt să-i poată scăpa."[27] Societatea disciplinară, în momentul maximei sale înfloriri, mai păstrează încă, prin persoana Împăratului, vechea înfăţişare a puterii spectacolului. Ca monarh uzurpator al vechiului tron şi, totodată, organizator al noului stat, el a concentrat într-o figură

[27] J. B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, p. 14.

simbolică şi finală întregul proces prin care fastul suveranităţii, manifestările necesar spectaculoase ale puterii s-au stins rînd pe rînd, în exerciţiul de zi cu zi al supravegherii, într-un panoptism în care vigilenţa privirilor încrucişate va face, în foarte scurt timp, inutile şi acvila, şi soarele.

*

Formarea societăţii disciplinare trimite la o serie de procese istorice de mare amploare din rîndul cărora ea face parte: economice, juridico-politice şi, în sfîrşit, ştiinţifice.

1. Privind global, se poate spune că formele de disciplină sînt tehnici în vederea asigurării ordonării mulţimilor umane. Este adevărat că nu e nimic ieşit din comun şi nici măcar specific în aceasta: toate sistemele de putere se confruntă cu aceeaşi problemă. Dar propriu formelor de disciplină le este faptul că ele încearcă să definească, referitor la mulţimi, o tactică de putere care să răspundă la trei criterii: acela de a face exerciţiul puterii cît mai puţin costisitor cu putinţă (din punct de vedere economic, prin slaba cheltuială pe care o necesită; din punct de vedere politic, graţie discreţiei lor, a minimei exteriorizări, a relativei invizibilităţi şi a infimei rezistenţe pe care o provoacă); de a face în aşa fel, încît efectele acestei puteri sociale să atingă un punct maxim de intensitate şi să fie cît mai extinse cu putinţă, fără eşecuri sau lacune; de a lega, în sfîrşit, această creştere „economică" a puterii de randamentul aparatelor în interiorul cărora ea se exercită (fie că este vorba de aparate pedagogice, militare, industriale ori spitaliceşti), pe scurt, de a determina creşterea deopotrivă a docilităţii şi utilităţii tuturor elementelor ce alcătuiesc sistemul. Acest triplu obiectiv al disciplinelor constituie un răspuns la o conjunctură istorică bine definită. Este, pe de o parte, vorba de marea creştere demografică din secolul al XVIII-lea: înmulţirea populaţiei flotante (unul dintre primele obiective ale disciplinei este să stabilizeze; ea este un procedeu de luptă împotriva nomadismului); modificarea scării cantitative a grupurilor ce trebuie controlate sau manipulate (de la începutul secolului al XVII-lea şi pînă în ajunul Revoluţiei Franceze, populaţia şcolară, ca şi, desigur, populaţia spitalizată, s-a înmulţit; armata pe timp de pace număra, la sfîrşitul secolului

al XVIII-lea, peste 200 000 de oameni). Celălalt aspect al respectivei conjuncturi îl constituie dezvoltarea aparatului de producţie, din ce în ce mai extins, mai complex şi, totodată, mai costisitor, a cărui rentabilitate trebuia sporită. Dezvoltarea procedeelor disciplinare răspunde acestor două procese sau, mai degrabă, necesităţii ajustării corelaţiei dintre ele. Nici formele reziduale ale puterii feudale, nici structurile monarhiei administrative, nici mecanismele locale de control, şi nici configuraţia instabilă şi confuză pe care toate acestea la un loc o alcătuiau nu puteau asigura acest rol: le împiedica extensia lacunară şi lipsită de regularitate a reţelei lor, funcţionarea adesea conflictuală, dar mai ales caracterul „costisitor" al puterii ce se exercita în felul acesta. Costisitor în mai multe sensuri: pentru că, în mod direct, costa mult pentru Trezorerie, pentru că sistemul funcţiilor cumpărate sau cel al impozitelor apăsa indirect, dar foarte greu asupra populaţiei, pentru că rezistenţele pe care le întîlnea îl antrena într-un ciclu de consolidare permanentă, pentru că proceda în principal prin prelevare (de bani sau de produse de către fiscalitatea monarhică, seniorială, ecleziastică; de oameni sau de timp sub forma corvezilor sau a înrolărilor, a închiderii vagabonzilor ori a expulzării). Avîntul formelor de disciplină marchează apariţia unor tehnici elementare ale puterii ce ţin de o cu totul altă economie: ele sînt mecanisme de putere care, în loc să se adauge „prin deducţie", se integrează din interior în eficacitatea productivă a aparatelor, în creşterea acestei eficacităţi şi în utilizarea a ceea ce aceasta produce. În locul vechiului principiu „prelevare–violenţă", care organiza, pînă în acel moment, economia puterii, formele de disciplină propun principiul „blîndeţe–producţie–profit". Ele trebuie considerate drept tehnici ce fac posibilă adaptarea, conform acestui principiu, a mulţimii oamenilor la înmulţirea aparatelor de producţie (prin care trebuie să se înţeleagă nu numai „producţia" propriu-zisă, ci şi producţia de cunoştinţe şi aptitudini în cadrul şcolii, producţia de sănătate în spitale, producţia de forţă de distrugere prin intermediul armatei).

În această misiune de ajustare, disciplina are de rezolvat un anumit număr de probleme cărora vechea economie a puterii nu le mai putea face faţă. Disciplina poate determina scăderea „dez-utilităţii" fenomenelor de masă: reducerea a ceea ce face

ca o mulţime să fie mult mai puţin manevrabilă decît o unitate; reducerea a ceea ce se opune întrebuinţării fiecărui element în parte şi a sumei lor; reducerea a ceea ce, înăuntrul unei mulţimi, ameninţă să anuleze avantajele numărului; în acest scop, disciplina fixează; imobilizează sau reglează mişcările; limpezeşte confuziile, aglomerările compacte pe circuite nesigure, repartiţiile calculate. Ea trebuie, de asemenea, să ţină în frîu toate forţele ce iau naştere începînd cu însăşi constituirea unei mulţimi organizate; trebuie să neutralizeze efectele de contraputere care apar într-o mulţime şi care opun rezistenţă puterii ce vrea să o domine: tulburări, revolte, asocieri spontane, coalizări — tot ce poate ţine de conjuncturile orizontale. De aici, faptul că formele de disciplină utilizează tehnicile de compartimentare şi de verticalizare, că introduc între diferitele elemente aflate pe acelaşi plan separaţii cît mai etanşe cu putinţă, că definesc reţele ierarhice stricte, că, pe scurt, opun forţei intrinsece şi adverse a mulţimii procedeul piramidei continue şi individualizante. În acelaşi timp, formele de disciplină trebuie să sporească utilitatea singulară a fiecărui element al mulţimii, însă prin mijloacele cele mai rapide şi mai puţin costisitoare, adică utilizînd mulţimea însăşi ca instrument pentru obţinerea acestei creşteri: de unde, pentru a extrage din corpuri maximum de timp şi de forţe, acele metode de ansamblu care sînt programele de activitate, modelările colective, exerciţiile, supravegherea deopotrivă globală şi detaliată. În plus, mai trebuie ca formele de disciplină să determine şi creşterea efectului de utilitate propriu mulţimilor, făcînd-o pe fiecare mai utilă decît simpla sumă a elementelor ce o compun: tocmai în vederea măririi efectelor utilizabile ale multiplului, formele de disciplină definesc tactici de repartizare, de ajustare reciprocă a corpurilor, a gesturilor şi ritmurilor, de diferenţiere a capacităţilor, de coordonare reciprocă în raport cu diferite aparate ori sarcini. În sfîrşit, disciplina trebuie să activeze relaţiile de putere nu deasupra, ci în chiar structura mulţimii, în chipul cel mai discret cu putinţă şi cel mai bine articulat la celelalte funcţii ale mulţimilor, dar şi cel mai puţin costisitor: la aceste cerinţe răspund instrumente de putere anonime şi coextensive mulţimii pe care aceasta o înregimentează, cum ar fi supravegherea ierarhică, înregistrarea continuă, eva-

luarea şi clasificarea neîncetate. Pe scurt, formele de disciplină trebuie să substituie unei puteri ce se manifestă prin strălucirea celor ce o exercită o putere care-i obiectivează insidios pe cei asupra cărora se aplică; să constituie o sumă de cunoştinţe privitoare la aceştia mai curînd decît să etaleze semnele fastuoase ale suveranităţii. Într-un cuvînt, formele de disciplină constituie totalitatea minusculelor invenţii tehnice care au permis sporirea valorii utile a mulţimilor, făcînd să descrească inconvenientele unei puteri care, tocmai pentru a le face utile, este nevoită să le guverneze. O mulţime, fie ea atelier sau naţiune, armată sau şcoală, atinge pragul disciplinei atunci cînd raportul dintre una şi cealaltă devine favorabil.

Dacă avîntul economic al Occidentului a demarat o dată cu procedeele ce au permis acumularea de capital, se poate afirma că metodele de a administra acumularea de oameni au făcut posibil un pas înainte, din punct de vedere politic, faţă de formele de putere tradiţionale, rituale, costisitoare, violente, care, căzînd în scurtă vreme în desuetudine, au fost înlocuite de o întreagă tehnologie fină şi atent calculată de aservire. În realitate, cele două procese — acumularea de oameni şi acumularea de capital — nu pot fi separate; nu ar fi fost posibil să se rezolve problema acumulării oamenilor fără dezvoltarea unui aparat de producţie capabil deopotrivă să-i întreţină şi să-i utilizeze; invers, tehnicile ce fac utilă mulţimea cumulativă de oameni accelerează mişcarea de acumulare a capitalului. La un nivel mai puţin general, mutaţiile tehnologice ale aparatului de producţie, diviziunea muncii şi, de cealaltă parte, elaborarea procedeelor disciplinare au întreţinut un ansamblu de relaţii foarte strînse.[28] Fiecare proces l-a făcut pe celălalt posibil şi necesar; fiecare a servit drept model celuilalt. Piramida disciplinară a instituit minuscula celulă de putere în interiorul căreia separarea, coordonarea şi controlul sarcinilor au fost impuse şi făcute să fie eficace; iar împărţirea analitică a timpului, a gesturilor, a forţelor corpurilor a constituit o schemă operatorie ce a putut fi

[28] Cf. K. Marx, *Capitalul,* cartea I, secţiunea a 4-a, capitolul XIII. Şi, de asemenea, foarte interesanta analiză efectuată de F. Guerry şi D. Deleule în *Le Corps productif,* 1973.

cu uşurinţă transferată de la grupurile ce trebuiau aservite la mecanismele de producţie; proiectarea masivă a metodelor militare asupra organizării industriale a fost un exemplu al acestei modelări a diviziunii muncii pe baza unor scheme de putere. Şi, reciproc, analiza tehnică a procesului de producţie, descompunerea lui „maşinală" s-au proiectat asupra forţei de muncă ce avea drept sarcină asigurarea acestui proces: constituirea maşinilor disciplinare în care sînt compuse şi, în felul acesta, sporite forţele individuale pe care ele le asociază reprezintă efectul acestei proiecţii. Se poate deci spune că disciplina este procedeul tehnic unitar prin intermediul căruia forţa corpului este, cu cheltuieli cît mai mici, redusă ca forţă „politică" şi maximalizată ca forţă utilă. Dezvoltarea unei economii capitaliste a atras după sine elaborarea unei modalităţi specifice a puterii disciplinare, ale cărei formule generale, procedee de aservire a forţelor şi a corpurilor, într-un cuvînt, a cărei „anatomie politică" poate fi transpusă în practică de către regimuri politice, aparate sau instituţii dintre cele mai diferite.

2. Modalitatea panoptică a puterii — la nivelul elementar, tehnic, umil fizic la care aceasta se situează — nu se află sub dependenţa nemijlocită şi nici în prelungirea directă a marilor structuri juridico-politice ale unei societăţi; dar nu este nici total independentă de acestea. Din punct de vedere istoric, procesul prin care burghezia a devenit, în decursul secolului al XVIII-lea, clasa politic conducătoare, s-a disimulat în spatele instaurării unui cadru juridic explicit, codificat, egalitar în chip formal şi al organizării unui regim de tip parlamentar şi reprezentativ. Însă dezvoltarea şi generalizarea dispozitivelor disciplinare au constituit versantul celălalt, obscur, al acestor procese. Forma juridică generală ce garanta un sistem de drepturi în principiu egale era subîntinsă de toate aceste mecanisme minuscule, cotidiene şi fizice, de toate sistemele de microputere principial inegalitare şi disimetrice pe care le constituiau formele de disciplină. Şi, dacă, în mod formal, regimul reprezentativ permite ca, direct sau indirect, cu sau fără intermediari, voinţa tuturor să formeze instanţa fundamentală a suveranităţii, disciplinele oferă, la bază, garanţia supunerii forţelor şi a corpurilor. Formele de disciplină reale şi corporale au constituit subsolul libertăţilor

formale şi juridice. Contractul putea foarte bine să fie imaginat ca fundament ideal al dreptului şi al puterii politice; panoptismul constituia procedeul tehnic, universal răspîndit, al constrîngerii. El nu a încetat nici o clipă să opereze în profunzime asupra structurilor juridice ale societăţii, pentru a determina funcţionarea mecanismelor efective ale puterii împotriva cadrelor formale pe care aceasta şi le oferise. „Luminile", care au descoperit libertăţile, au fost şi cele care au inventat formele de disciplină.

În aparenţă, formele de disciplină nu constituie nimic mai mult decît un infra-drept. Ele par să prelungească, pînă la nivelul infinitezimal al existenţelor individuale, formele generale pe care dreptul le defineşte; sau pot trece drept metode de învăţare ce permit indivizilor să se integreze în aceste exigenţe generale. Ele continuă acelaşi tip de drept, schimbîndu-i doar scara şi făcîndu-l, astfel, mai minuţios şi, cu siguranţă, mai indulgent. În formele de disciplină trebuie să vedem mai curînd un fel de contra-drept. Căci ele au rolul precis de a introduce disimetrii insurmontabile şi de a exclude orice fel de reciprocitate. În primul rînd, pentru că disciplina creează între indivizi o legătură „privată" care este un raport de constrîngere cu totul diferit de obligaţia contractuală; acceptarea unei forme de disciplină poate foarte bine fi subscrisă pe cale de contract; modul în care ea este impusă, mecanismele pe care ea le pune în mişcare, subordonarea ireversibilă a unora faţă de alţii, „plusul de putere" fixat tot timpul de aceeaşi parte, inegalitatea de poziţie a diverşilor „parteneri" faţă de regulamentul comun opun relaţia disciplinară şi relaţia contractuală, făcînd posibilă falsificarea sistematică a celei de-a doua din momentul în care ea are drept conţinut un mecanism de disciplină. Se ştie, de exemplu, cîte procedee reale deturnează ficţiunea juridică a contractului de muncă: dintre acestea, disciplina de atelier nu este cea mai lipsită de importanţă. În plus, în vreme ce sistemele juridice califică subiecţii de drept conform unor norme universale, formele de disciplină caracterizează, clasifică, specializează; ele distribuie de-a lungul unei scări, repartizează în jurul unei norme, ierarhizează indivizii unii în raport cu alţii şi, la limită, descalifică şi invalidează. În orice caz, în spaţiul şi în timpul în

care îşi exercită controlul şi fac să acţioneze disimetriile puterii lor, formele de disciplină operează o suspendare, niciodată totală, dar niciodată total anulată a dreptului. Oricît de reglementară şi de instituţională ar fi, disciplina este, în mecanismul ei de funcţionare, un „contra-drept". Iar dacă juridismul universal al societăţii moderne pare să fixeze limitele exercitării puterilor, panoptismul ei, pretutindeni prezent, pune în funcţiune, în sens invers dreptului, o maşinărie în acelaşi timp enormă şi minusculă care susţine, consolidează şi sporeşte disimetria puterilor şi anulează limitele ce îi fuseseră trasate. Tipurile de disciplină infime, panoptismele de zi cu zi pot foarte bine să existe sub nivelul de emergenţă a marilor aparate şi a marilor lupte politice. Ele au constituit, în genealogia societăţii moderne, cu dominaţia de clasă care o caracterizează, contrapartea politică a normelor juridice în conformitate cu care se redistribuia puterea. De aici, desigur, importanţa acordată de atîta vreme micilor procedee ale disciplinei, acelor şiretlicuri de doi bani inventate de ea, ca şi cunoştinţelor ce-i conferă o aparenţă onorabilă; de aici, teama de a renunţa la ele cîtă vreme nu li s-a găsit un înlocuitor; de aici, afirmaţia că ele stau la baza societăţii înseşi şi a echilibrului acesteia, cînd în realitate nu sînt altceva decît o serie de mecanisme menite să dezechilibreze definitiv şi pretutindeni relaţiile de putere; de aici, încăpăţînarea de a le face să treacă drept forma modestă, dar concretă a oricărei morale, în vreme ce ele nu sînt altceva decît un mănunchi de tehnici fizico-politice.

Şi, pentru a reveni la problema pedepselor legale, închisoarea şi întreaga tehnologie corectivă ce o însoţeşte trebuie să fie plasate chiar aici: în punctul în care are loc deturnarea puterii codificate de a pedepsi într-o putere disciplinară de a supraveghea; în punctul în care pedepsele universale prevăzute prin legi încep să fie aplicate selectiv anumitor indivizi, mereu aceiaşi; în punctul în care recalificarea subiectului de drept prin pedeapsă devine modelare utilă a criminalului; în punctul în care dreptul se inversează şi iese în afara lui însuşi şi în care contra-dreptul devine conţinutul efectiv şi instituţionalizat al formelor juridice. Ceea ce generalizează în acest caz puterea punitivă nu este conştiinţa universală a legii în fiecare dintre subiecţii de

drept, ci extinderea, potrivit legilor stabilite, a ţesăturii extrem de dense a procedeelor panoptice.

3. Luate unul cîte unul, majoritatea acestor procedee au, fiecare, în urma lor o istorie lungă. Dar cu adevărat nou în secolul al XVIII-lea este faptul că, prin compunere şi generalizare, aceste procedee ating nivelul dincolo de care formarea de cunoştinţe şi sporul de putere se consolidează una pe cealaltă în chipul cel mai firesc, conform unui proces circular. Formele de disciplină păşesc în acel moment pragul „tehnologic". Spitalul, la început, apoi şcoala şi, ceva mai tîrziu, atelierul nu au fost doar „puse în ordine" de formele de disciplină; graţie acestora, ele au devenit aparate în cadrul cărora orice mecanism de obiectivare poate funcţiona ca instrument de aservire şi orice creştere de putere deschide calea unor cunoaşteri posibile; numai plecînd de la această legătură, proprie sistemelor tehnologice, a putut să ajungă la formarea, în elementul lor disciplinar, a medicinei clinice, psihiatriei, psihologiei copilului, psihopedagogiei, raţionalizării muncii. Dublu proces, deci: deblocare epistemologică plecîndu-se de la o rafinare a relaţiilor de putere; şi sporire a efectelor de putere graţie formării şi acumulării de cunoştinţe noi.

Extinderea metodelor disciplinare se înscrie într-un proces istoric de amploare: dezvoltarea, aproximativ în aceeaşi perioadă, a multor alte tehnologii — agronomice, industriale, economice. Trebuie însă să recunoaştem: în comparaţie cu industriile miniere, cu chimia ce tocmai se năştea, cu metodele de contabilitate la nivel naţional, în comparaţie cu furnalele cele înalte şi maşina cu aburi, panoptismul a fost prea puţin celebrat. Nu se recunoaşte în el decît o mică utopie bizară, visul unei răutăţi — ca şi cum Bentham ar fi fost un Fourier al societăţii poliţieneşti, al cărei Falanster ar fi avut forma *Panopticon*-ului. Şi totuşi, acesta nu era decît forma abstractă a unei tehnologii cît se poate de reale, aceea a indivizilor. Că s-au găsit pentru ea prea puţine elogii este pe deplin explicabil; motivul cel mai evident este că discursurile pe care le-a făcut posibile nu au dobîndit decît foarte rar, şi numai în cazul clasificărilor academice, statutul de ştiinţe; însă motivul cel mai real este, fără îndoială, că puterea pe care ea o acţionează şi a cărei creştere o permite este

o putere directă şi fizică, pe care oamenii o exercită unii asupra altora. Unui punct de sosire lipsit de glorie, o origine greu de mărturisit. Ar fi însă nedrept să comparăm procedeele disciplinare cu invenţii ca maşina cu aburi ori microscopul lui Amici. Ele reprezintă mult mai puţin; şi totuşi, dintr-un anumit punct de vedere, cu mult mai mult. Dacă ar trebui să le găsim un echivalent istoric sau măcar un termen de comparaţie, acesta s-ar situa mai curînd în zona tehnicii „inchizitoriale".

Secolul al XVIII-lea a inventat tehnicile disciplinei şi ale examenului cam în acelaşi fel, desigur, în care Evul Mediu inventase ancheta judiciară. Însă pe cu totul alte căi. Procedura de anchetă, veche tehnică fiscală şi administrativă, se perfecţionase mai ales o dată cu reorganizarea Bisericii şi cu dezvoltarea statelor princiare în veacurile al XII-lea şi al XIII-lea. E perioada în care a pătruns, cu amploarea pe care i-o cunoaştem, în jurisprudenţa tribunalelor ecleziastice, apoi în curţile laice de judecată. Cercetare autoritară a unui adevăr constatat ori atestat, ancheta se opunea, în felul acesta, vechilor proceduri ale jurămîntului, ordaliei, duelului judiciar, judecăţii lui Dumnezeu sau tranzacţiei între particulari. Ancheta reprezenta puterea suverană ce-şi aroga dreptul de a stabili adevărul printr-un anumit număr de tehnici bine puse la punct. Or, chiar dacă ancheta a făcut din acel moment (şi pînă în zilele noastre) corp comun cu justiţia occidentală, nu trebuie să-i uităm nici originea politică, legătura sa cu apariţia statelor şi a suveranităţii monarhice, nici ramificaţia sa ulterioară şi rolul pe care l-a jucat în formarea cunoştinţelor. Ancheta a fost piesa desigur rudimentară, însă fundamentală în constituirea ştiinţelor empirice; a fost matricea juridico-politică a acestei cunoaşteri experimentale care a fost, în foarte scurtă vreme, deblocată la sfîrşitul Evului Mediu. Este, poate, adevărat că, în Grecia, matematicile au luat naştere din tehnicile de măsurare; ştiinţele naturii s-au născut, în orice caz, fie şi numai în parte, la sfîrşitul Evului Mediu, din practicile de anchetă. Marea cunoaştere empirică ce a acoperit toate lucrurile lumii şi le-a transcris după reţeta unui discurs indefinit care constată, descrie şi stabileşte „faptele" (şi aceasta în momentul în care lumea occidentală începea cucerirea economică şi politică a aceleiaşi lumi) îşi are, fără îndoială, modelul operaţional în Inchiziţie — această uriaşă invenţie pe care blîndeţea

noastră de dată recentă a exilat-o în bezna memoriei. Or, ancheta politico-juridică, administrativă şi penală, religioasă şi laică a fost, pentru ştiinţele naturii, ceea ce analiza disciplinară a fost pentru ştiinţele omului. Aceste ştiinţe, ce ne încîntă de peste un secol „omenia", îşi au matricea tehnică în minuţiozitatea exagerată şi diabolică a disciplinelor şi a investigaţiilor lor, care sînt, poate, pentru psihologie, psihiatrie, pedagogie, criminologie, ca şi pentru atîtea alte bizare ştiinţe ceea ce teribila putere de anchetă fusese pentru cunoaşterea senină a animalelor, a plantelor şi a pămîntului. Altă putere, altă cunoaştere. În pragul epocii clasice, Bacon[k], om al legii şi om de stat, a încercat să stabilească metodologia anchetei pentru ştiinţele empirice. Ce alt Mare Supraveghetor o va stabili pe aceea a examenului pentru ştiinţele umane? Numai că tocmai aşa ceva nu este cu putinţă. Căci, dacă este adevărat că ancheta, devenind o tehnică pentru ştiinţele empirice, s-a desprins de procedura inchizitorială din care istoriceşte se trăgea, examenul a făcut în continuare corp comun cu puterea disciplinară care-i dăduse naştere. El este şi rămîne o piesă intrinsecă a formelor de disciplină. Pare, desigur, să fi suferit o epurare speculativă în urma integrării în ştiinţe ca psihiatria ori psihologia. Şi îl putem, într-adevăr, vedea sub formă de teste, discuţii, interogatorii, consultaţii rectificînd în aparenţă mecanismele disciplinei: psihologia şcolară are sarcina de a corecta rigorile şcolii, aşa cum discuţia medicală ori psihiatrică o are pe aceea de a rectifica efectele disciplinei muncii. Dar nu trebuie să ne lăsăm induşi în eroare; aceste tehnici nu fac altceva decît să trimită indivizii de la o instanţă disciplinară la alta şi să reproducă, într-o formă concentrată sau formalizată, schema de putere-cunoaştere proprie tuturor disciplinelor.[29] Marea anchetă care a dat naştere ştiinţelor naturii s-a desprins de modelul ei politico-juridic; examenul, în schimb, a rămas prizonierul tehnologiei disciplinare.

În Evul Mediu, procedura de anchetă s-a impus în faţa vechii justiţii acuzatoriale, însă printr-un proces venit de sus; în ce o priveşte, tehnica disciplinară a invadat, insidios şi oarecum de jos, o justiţie penală rămasă, ca principiu, inchizitorială. Toate marile mişcări de ramificare ce caracterizează penalitatea

[29] Cf., despre acest subiect, Michel Tort, *Q. I.*, 1974.

modernă — problematizarea făptaşului dincolo de infracţiunea pe care acesta a comis-o, preocuparea pentru o pedeapsă care să fie o îndreptare, o terapeutică, o normalizare, împărţirea actului de a judeca între instanţe diferite, ce au misiunea de a măsura, a aprecia, a diagnostica, a vindeca, a transforma indivizii — toate acestea trădează pătrunderea examenului disciplinar în ancheta judiciară.

Ceea ce de acum înainte se impune justiţiei penale ca punct de aplicare, ca obiect „util" al ei nu va mai fi corpul vinovatului contrapus corpului regelui; nu va mai fi nici subiectul de drept al unui contract ideal; ci tocmai individul disciplinar. Limita extremă a justiţiei penale o reprezenta, sub Vechiul Regim, mărunţirea infinită a corpului regicidului: manifestare a celei mai tari puteri asupra corpului celui mai mare dintre criminali, a cărui distrugere totală determină dezvăluirea crimei în tot adevărul ei. Idealul penalităţii de astăzi reprezintă disciplina fără sfîrşit: un interogatoriu ce nu se mai termină, o anchetă care se prelungeşte la infinit într-o observare minuţioasă şi mereu mai analitică, o judecată care constituie deopotrivă alcătuirea unui dosar niciodată închis, blîndeţea calculată a unei pedepse în care se amestecă şi curiozitatea pasionată a unei examinări, o procedură care reprezintă în acelaşi timp măsurarea permanentă a unei abateri faţă de o normă inaccesibilă şi mişcarea asimptotică ce sileşte la atingerea acesteia la infinit. Tortura încheie logic o procedură ordonată de Inchiziţie. Punerea sub „observaţie" prelungeşte în chip cît se poate de natural o justiţie invadată de metodele disciplinare şi de procedurile de examinare. Ce poate fi de mirare în faptul că închisoarea celulară cu cronologiile ei ritmate, cu munca obligatorie, instanţele de supraveghere şi notare, cu profesorii ei întru normalitate, ce prelungesc şi sporesc funcţiile judecătorului, a devenit instrumentul modern al penalităţii? Ce poate fi de mirare în faptul că închisoarea seamănă cu uzinele, cu şcolile, cu cazărmile, cu spitalele, care, toate, seamănă cu nişte închisori?

NOTE

[a] În original: *syndic*. În Franţa Vechiului Regim, persoană însărcinată să reprezinte o comunitate ţărănească sau orăşenească de mici

dimensiuni. Ales de adunarea generală a respectivei comunități, sindicul avea sarcina de a apăra interesele acesteia în fața justiției și de a acționa în numele ei.

[b] În original: *le grand Renfermement.* Vastă operațiune de închidere a cerșetorilor, efectuată în secolul al XVI-lea.

[c] Jeremy Bentham (1748–1832). Filozof și moralist englez. Beneficiind de o educație de elită, admis la Oxford University la 15 ani neîmpliniți, revoltat, ca tînăr avocat, de abuzurile de procedură, refuză să mai practice avocatura, dedicîndu-se reformării dreptului, ale cărui noi principii urmărește să le întemeieze pe o matematică complexă a pedepselor și plăcerilor. Influențat, de foarte tînăr, de ideile lui Hume și Montesquieu, polemizează cu Sir William Blackstone, calificînd teoria acestuia despre „drepturile naturale" ca un „contrasens retoric". Autor al unei opere imense, personalitate de prim-plan, influent de-a lungul întregii sale vieți (a trăit pînă la 84 de ani), și-a realizat ambiția de a deveni un „Newton al dreptului", fiind supranumit de contemporani „Locke al timpului său". Întemeietor al doctrinei utilitariste. Principalele sale opere sînt: *Fragments on Government,* 1776 (în care polemizează cu Blackstone, dovedindu-și propensiunea globală de a subsuma filozofia, morala și științele sociale incipiente sub cupola utilitarismului), *Defence of Usury,* 1787 (în care polemizează cu *Bogăția națiunilor* a lui Adam Smith, căruia îi reproșează contradicția dintre propovăduirea liberalismului economic și interzicerea cametei, dovadă de antisemitism irațional, și nu de gîndire economică consecventă), *Introduction to the Principles of Moral and Legislation,* 1789 (cea mai citită și mai citată operă a sa, în care este formulat celebrul *principiu de utilitate,* utilitatea fiind tot ceea ce poate mări plăcerea individului. Nu interesează intențiile individuale, ci efectele actelor. Datele calitativ-individuale sînt de-subiectivizate și cuantificate, realizîndu-se o obiectivare a plăcerii și a durerii după modelul fizic al pieței, așa cum era aceasta concepută de radicalismul liberal. O analiză economică a plăcerilor, prin urmare, ceea ce constituie, în sine, un imens „scandal" filozofic. În centru, se află noțiunea de *sancțiune* = durere, care decurge de la sine, din chiar acțiunile individului, fiind astfel factorul ce conferă forța de constrîngere necesară unei reguli sau legi. Legislatorul trebuie să efectueze savante calcule ale coeficienților de plăcere, scopul lui fiind acela de a asigura fericirea pentru cît mai mulți. Pedepsele vor trebui să fie deci variabile, să nu depășească gradul dincolo de care încetează să mai fie eficace, vor trebui să țină cont de risc și de recidivă). Alte opere: *Catechism for Parliamentary Reform* (1809), *Constitutional Code* (1830). *Panopticon* a fost scrisă în 1787 și a fost tradusă în Franța în 1791. În 1792, Adunarea Națională franceză îi acordă lui Bentham titlul de cetățean francez. A lăsat o operă pe nedrept uitată, care reprezintă una dintre sursele marii

gîndiri burgheze a secolului al XIX-lea. Vizînd rezolvarea contradicției dintre realitatea socială și expresia juridică a raporturilor sociale, a urmărit să facă în așa fel ca piața și tribunalul să asculte de aceleași legi. A reorganizat, de asemenea, închisorile, impunînd sistemul celular. La marginalizarea utilitarismului lui Bentham (dar și a antemergătorilor acestei doctrine, Helvétius, D'Holbach) au contribuit, în mare măsură, criticile lui Hegel, pe de o parte, și, mai tîrziu, cele ale lui Marx și Engels, care contestau economismul generalizat al acestei doctrine, în fapt realismul ei. Ca operă, *Panopticon*-ul este, la rîndul său, marginalizat în cadrul enormei opere a lui Bentham, rolul lui Foucault în redescoperirea acestui text fiind determinant. A se vedea ediția (fragmentară) Jeremy Bentham, *Le Panoptique, précédé de „L'Œil du pouvoir", entretien avec Michel Foucault; postface de Michelle Perrot,* Belfond, Paris, 1977.

[d] Louis II Le Vau (1612–1670). Arhitect și antreprenor francez. A construit foarte mult, în special în Paris (pe insula Saint-Louis, apoi castelul din Meudon, pavilioanele și una din curțile castelului de la Vincennes, spitalul Salpêtrière, Institut de France). A fost arhitect al Luvrului, al grădinilor Tuileries și al palatului regal de la Versailles, pe care l-a reamenajat și extins. Prim-arhitect al lui Ludovic XIV.

[e] Claude Adrien Helvétius (1715–1771). Filozof francez. În 1758, a publicat, sub anonimat, *Despre spirit*, care, datorită materialismului său antireligios derivat din senzualismul lui Locke și Condillac, a provocat un imens scandal. Autorul a fost condamnat de Consiliul regelui, de papa Clement XIII, de parlamentul din Paris și de autorii *Enciclopediei,* iar cartea sa a fost arsă în piața publică, ceea ce l-a pus în situația de a nu mai putea publica nimic în timpul vieții. Postum, lui Helvétius i-au mai apărut lucrările *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation* și *Vrai sens du système de la nature.* Soția sa, care i-a supraviețuit, a ținut, în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, un salon în Auteuil, care constituia locul de întîlnire al „Ideologilor".

[f] Giovanni Battista Piranesi (1720–1778). Gravor și arhitect italian, cunoscut, printre altele, ca autor al celebrelor serii de *Închisori* (1745–1760), remarcabile prin scenografia lor colosală și halucinantă ce anunță romantismul.

[g] Filantropii au constituit motorul îmbunătățirii regimului de detenție din închisori, mișcările filantropice cunoscînd o mare înflorire imediat după 1815. Membrii lor îi vizitau pe „săracii cei buni" din cartierele populare, „căutînd nu doar să asiste, ci să și moralizeze, triind săracii buni de cei răi, în scopul promovării unei societăți fără conflicte, al instaurării unei ordini sociale în care fiecare să rămînă la locul său" (Jean-Guy Petit, *La Philanthropie et la cité panoptique,* în vol. *Michel Foucault. Lire l'œuvre,* Jérôme Millon, Grenoble, 1992, p. 172).

Filantropul a jucat în acea perioadă un rol central în societate, cu atît mai mult cu cît era vorba de un rol dublu: acela de a umaniza condiţiile de executare a pedepselor, condiţiile de muncă şi de viaţă, şi acela de a raţionaliza cunoaşterea despre om. Filantropul este un mediator: „se doreşte a fi reprezentantul săracilor pe lîngă clasele conducătoare şi reprezentantul puterii pe lîngă popor" (*ibidem*, p. 173). Urmăreşte nu numai să disciplineze, ci şi să denunţe. În timpul Monarhiei din iulie, mişcarea filantropică era foarte divizată, provenind din grupuri sociale dintre cele mai diverse: aristocraţia liberală, burghezia de afaceri, burghezia mijlocie, catolici, protestanţi, voltairieni, evrei. „Cu toate că mişcările filantropice rămîn minoritare şi dezbinate, acţiunea lor în societatea secolului al XIX-lea este departe de a fi neglijabilă, iar jocul lor de cheie este mai complex decît ar putea să pară: ei deschid închisoarea cel puţin tot atît cît contribuie la întemniţarea socială" (*ibidem*, p. 177).

[h] În general, în Vechiul Regim, locotenentul era un ofiţer de justiţie *(officier de justice)* care secunda sau ţinea locul unui alt ofiţer, cînd acesta lipsea. Locotenentul general era înlocuitorul guvernatorului unei provincii, guvernatorii locuind, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, la Curte. Ceea ce făcea ca locotenenţii generali să fie cei care reprezentau, *de facto*, autoritatea supremă în provincii. Locotenentul general de poliţie era o funcţie de magistrat înfiinţată, în 1667, de Ludovic XIV cu scopul de a veghea la siguranţa Parisului. El cumula funcţii poliţieneşti, administrative şi judecătoreşti, trebuind să se ocupe atît de subzistenţă, de sănătatea publică, de supravegherea bisericilor, a pieţelor, tîrgurilor, cîrciumilor, spectacolelor, cît şi de urmărirea activităţii de imprimare şi difuzare a tipăriturilor, vînînd broşurile clandestine şi scrierile periculoase. În oraşele de provincie, locotenenţii erau subordonaţi intendenţilor regali.

[i] Se poate spune că, în Franţa, poliţia şi-a făcut apariţia în 1302, o dată cu instituirea comisarilor-anchetatori de la Châtelet, după care, în 1524, ia naştere jandarmeria călare (*la maréchaussée*), „însărcinată cu cunoaşterea furturilor, a crimelor şi a sacrilegiilor comise în sate", pentru ca, în 1645, să-şi facă apariţia un fel de protoofiţeri de poliţie (*exempts*), însărcinaţi cu efectuarea de anchete şi operaţiuni dificile. Aceasta însă nu este decît „preistoria" poliţiei ca instituţie. Abia prin crearea, în 1667, la Paris şi, în 1669, în oraşele de provincie, a locotenenţelor generale de poliţie însărcinate cu menţinerea siguranţei publice, cu prevenirea incendiilor, curăţenia, aprovizionarea hanurilor, a manufacturilor etc. se poate vorbi cu adevărat de existenţa unei poliţii organizate. Cei mai iluştri locotenenţi generali de poliţie au fost Gabriel Nicolas de la Reynie şi Marc René de Voyer d'Argenson. Succesul înregistrat de poliţia urbană a dat ideea transformării vechilor jandarmi călare cu acţiune sporadică în instituţii fixe, brigăzile

de jandarmi ce supraveghează întregul teritoriu. Directoratul a creat un minister al poliției generale, condus, între 1799 și 1810, de Fouché. Prima regulă a acestuia era: „Să-i cunoști *dinainte* pe cei ce intenționează să tulbure liniștea publică, să utilizezi presa, să dispui pretutindeni de ochi și brațe, să centralizezi informațiile." Napoleon III a mărit numărul și influența comisariatelor de poliție, creînd chiar funcționari însărcinați cu „cunoașterea opiniei publice în privința actelor de guvernare, care au datoria de a supraveghea totul fără a administra nimic". Aceasta a fost linia pe care secolul al XX-lea nu a făcut decît să o amplifice și să o diversifice.

[j] Giovanni Battista Amici (1786–1863). Astronom și optician italian, director al observatorului din Florența. Își datorează reputația lucrărilor sale despre instrumentele optice. Inventator al unui spectroscop.

[k] Francis Bacon (1561–1626), baron Verulam, cancelar al Angliei, filozof. Fiu al lui Roger Bacon. Acuzat de venalitate, se retrage din viața publică, dedicîndu-și ultimii ani științei și filozofiei. Opere: *Eseuri, Tratat despre valoare și despre progresul științelor, Gînduri și păreri despre interpretarea naturii, Noul Organon.*

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY

→

1. N. Andry, *L'orthopédie ou l'art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps* (Ortopedia sau arta de a preveni și de a îndrepta diformitățile corpului la copii), 1749

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

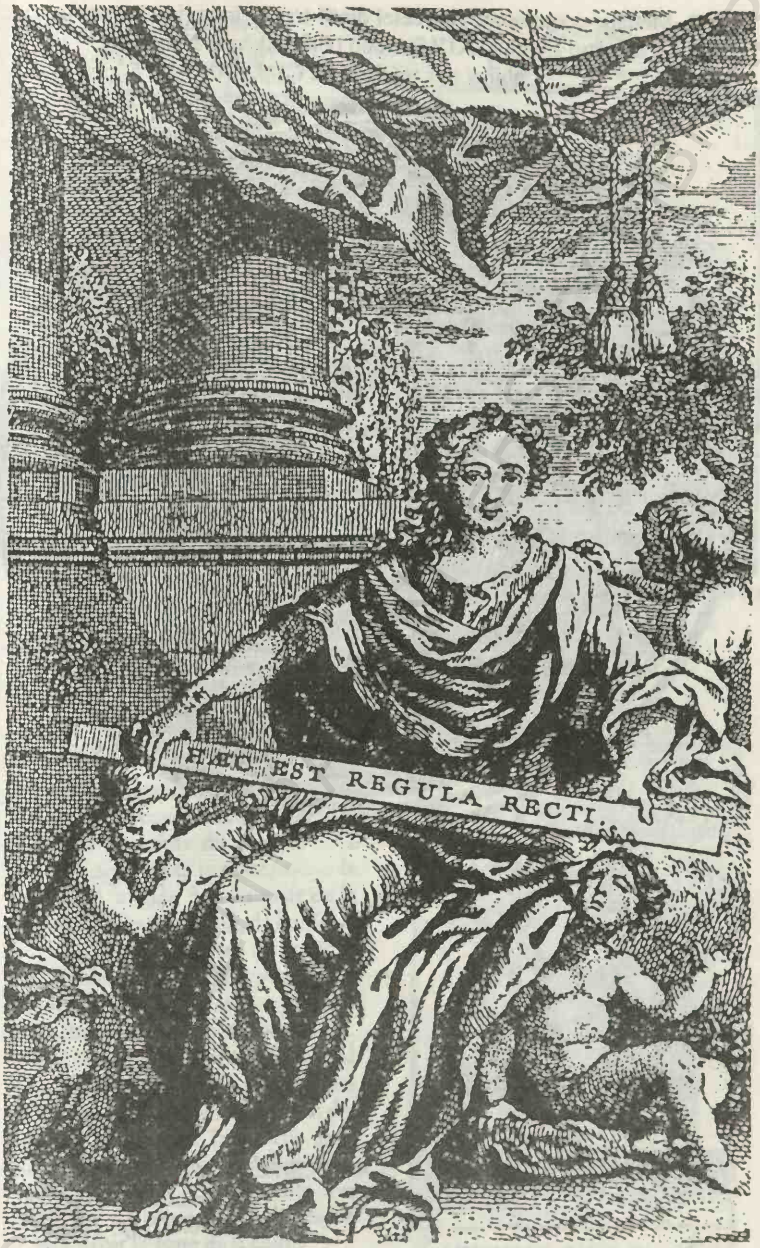
HAEC EST REGULA RECTI.

2. Medalie comemorativă a celei dintîi treceri în revistă a trupelor de către Ludovic XIV în 1666 (Bibliothèque Nationale, Cabinet des médailles). *Cf. p. 270.*

→
3–4. P. Giffart, *L'Art militaire français* (Arta militară franceză), 1696. *Cf. pp. 225–226.*

BCU IASI/CENTRAL LIBRARY

FIGURE LXVI.

Repoſez-vous ſur vos armes.

CE commandement s'éxecute en quatre temps : le premier, en étendant le bras droit vis-à-vis la cravatte, le mouſquet planté droit ſur ſa croſſe : le ſecond temps, en laiſſant gliſſer le mouſquet au deſſous de la ceinture de la culotte, & en hauſſant la main gauche au bout du canon du mouſquet : le troiſiéme, en laiſſant tomber la croſſe du mouſquet : & le quatriéme, en gliſſant la main droite pour la joindre à la main gauche.

FIGURE LXVI.

Reposez vous ſur vos armes.

FIGURE LXX.

Reprenez vos meſches.

CE commandement s'éxecute en quatre temps : le premier eſt, d'avancer la pointe du pied droit à quatre doigts de la meſche, ayant le bras droit étendu à la hauteur de la cravatte : le deuxiéme eſt, de baiſſer le corps en tenant le jarret roide, & le genouil droit un peu plié pour prendre la meſche dans les doigts de la main droite : le troiſiéme temps eſt, de ſe relever droit en mettant le pied droit vis-à-vis du pied gauche, & en gliſſant la croſſe du mouſquet en dedans pour remettre la meſche dans les doigts de la main gauche : le quatriéme temps eſt, de repouſſer ſon mouſquet ſur l'épaule, & d'étendre le bras droit le long de la cuiſſe.

FIGURE LXX.

Reprenez vos méches

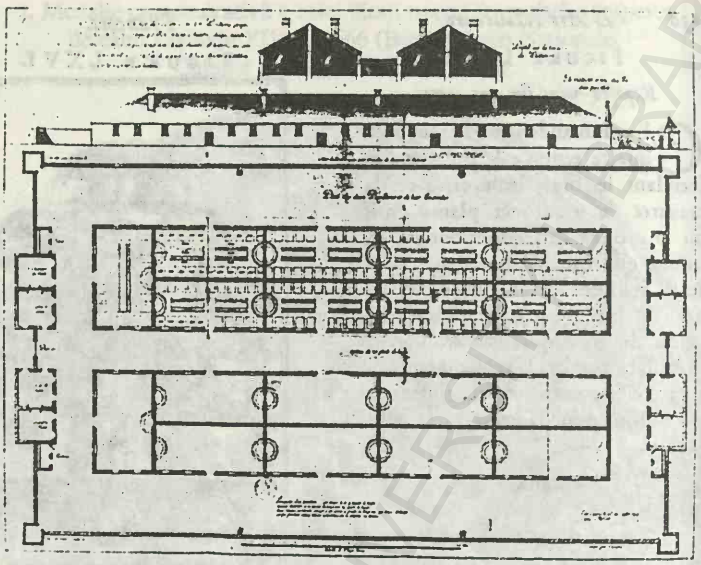

5–6. Planuri ce însoțesc Ordonanța din 25 septembrie 1719 referitoare la construcția cazărmilor. *Cf. p. 211.*

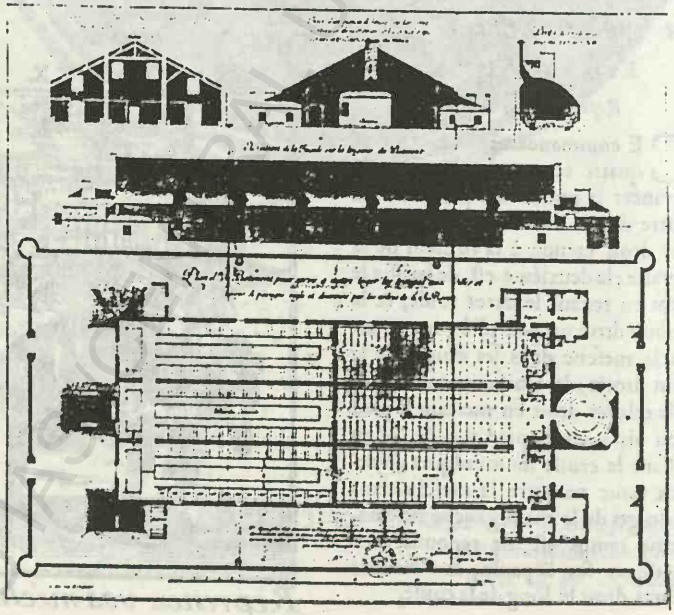

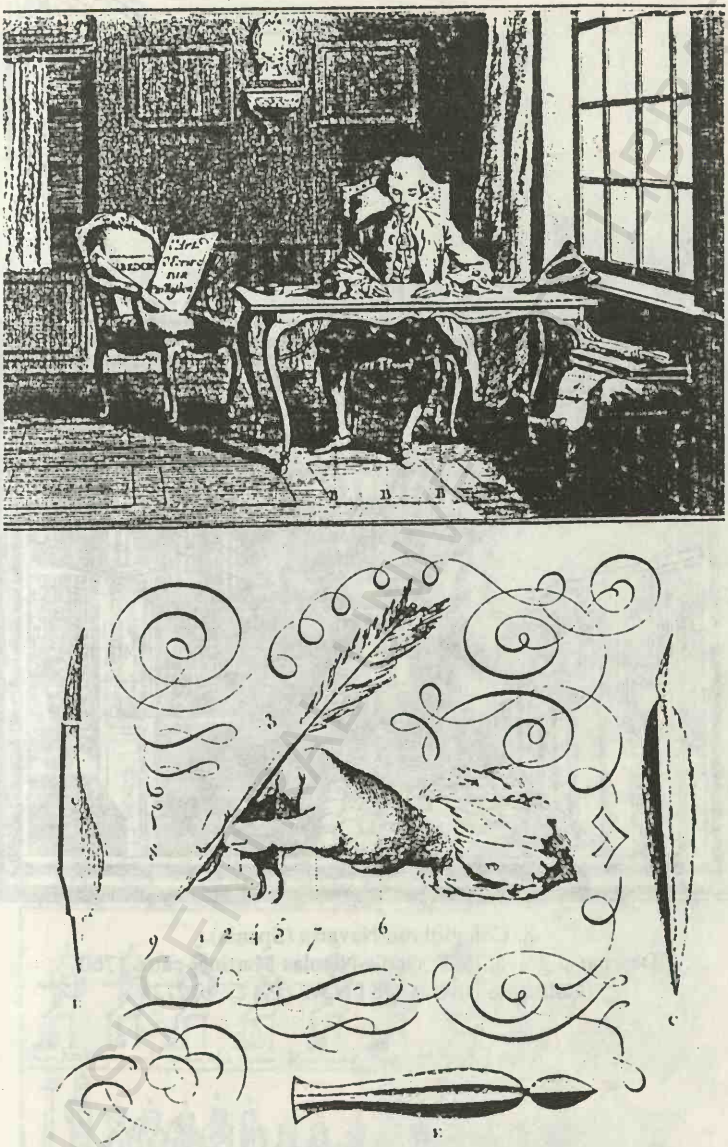

7. Model pentru scriere (Colecțiile istorice ale I.N.R.D.P.)
Cf. p. 223.

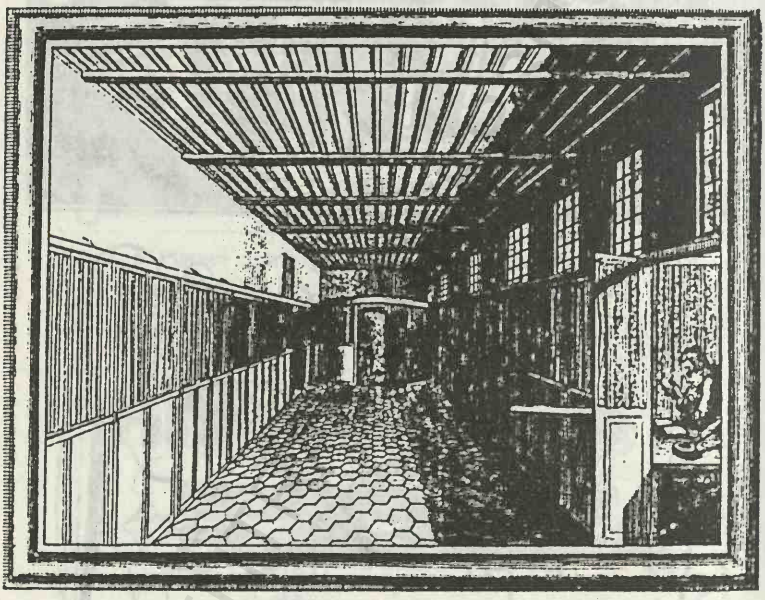

8. Colegiul din Navarra (Spania).
Desenat și gravat de François-Nicolas Martinet către 1760
(Colecțiile istorice ale I.N.R.D.P.) *Cf. p. 212.*

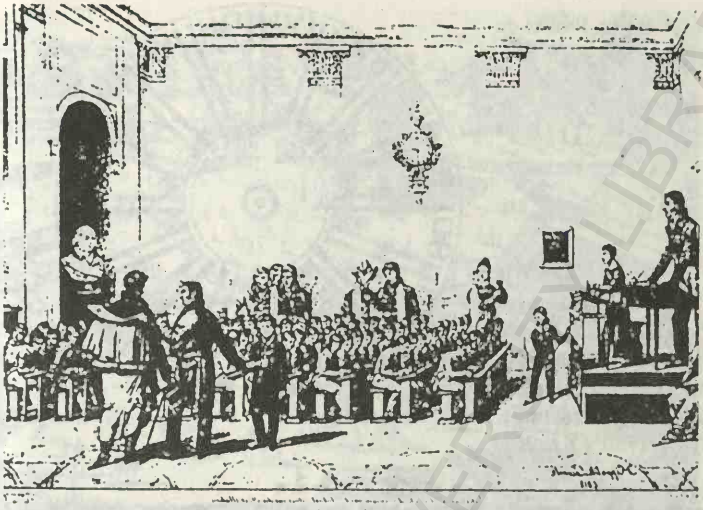

9–10. *Interiorul Școlii de învățământ mutual, situată pe rue du Port-Mahon, în timpul exercițiului de scriere.* Litografie de Hippolite Lecomte, 1818. (Colecțiile istorice ale I.N.R.D.P.) *Cf. p. 217.*

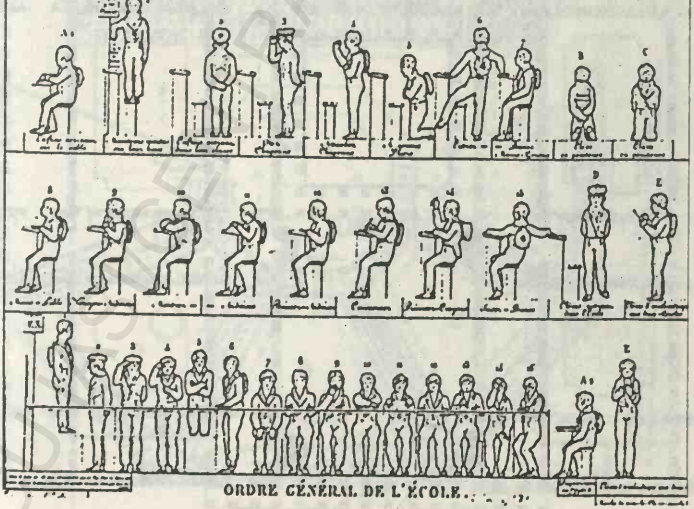

11. B. Poyet. Proiect de spital, 1786. *Cf. p. 254.*

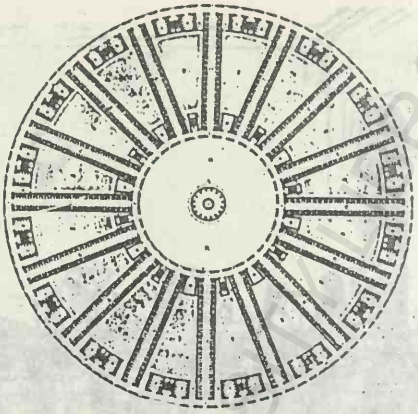

12. J. F. de Neufforge. Proiect de spital, *Recueil élémentaire d'architecture* (Culegere elementară de arhitectură), 1757–1780. *Cf. p. 254.*

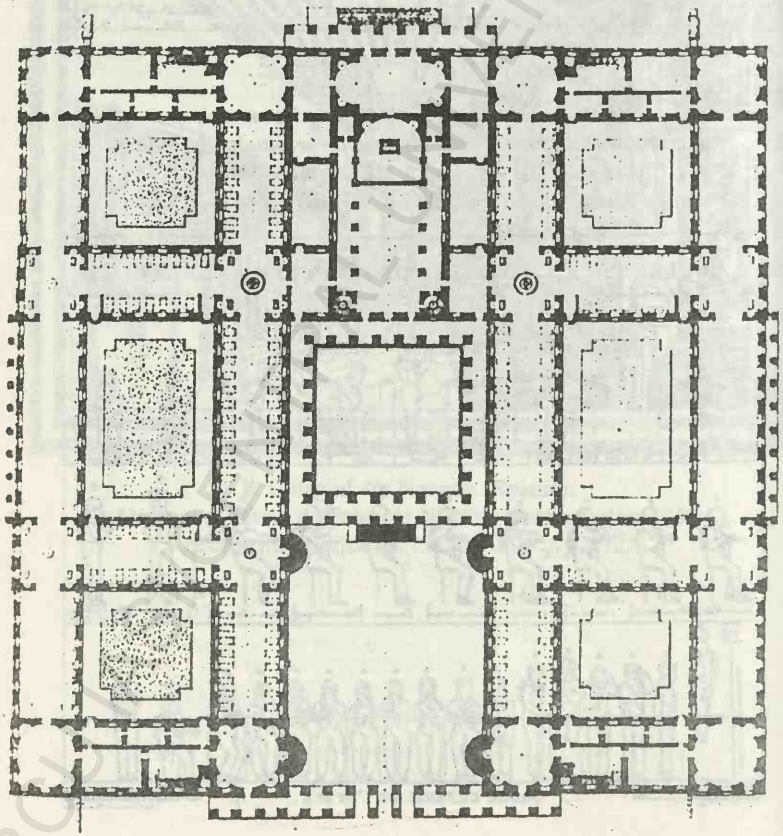

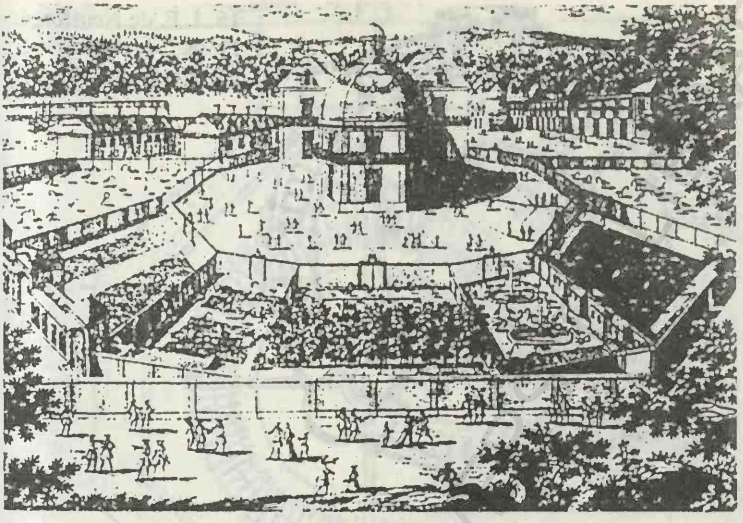

13. Menajeria de la Versailles în epoca lui Ludovic XIV, gravură de Aveline. *Cf. p. 287.*

14. Planul casei de detenție din Gent /Gand, 1773. *Cf. p. 186.*

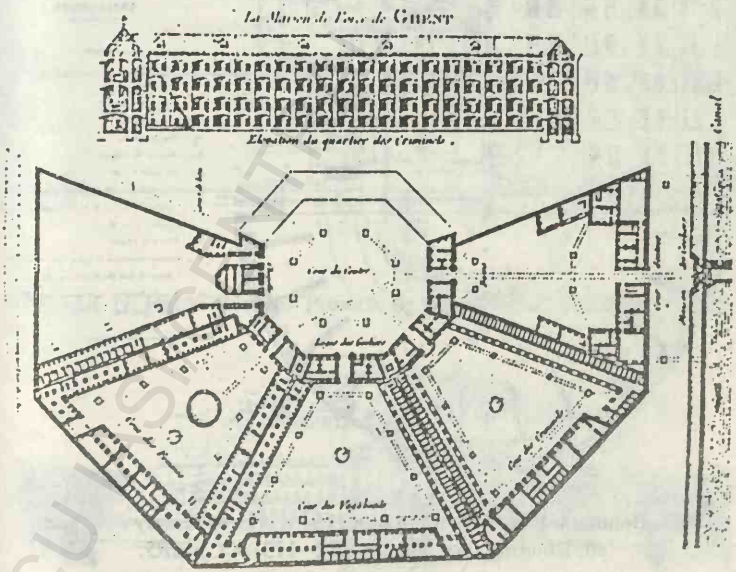

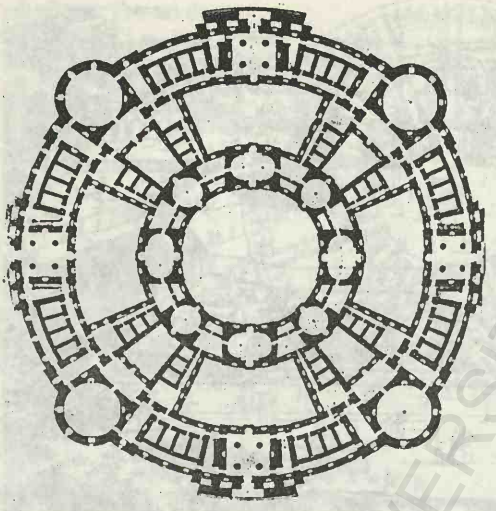

15. J. F. de Neufforge. Proiect de închisoare, *loc. cit. Cf. p. 254.*

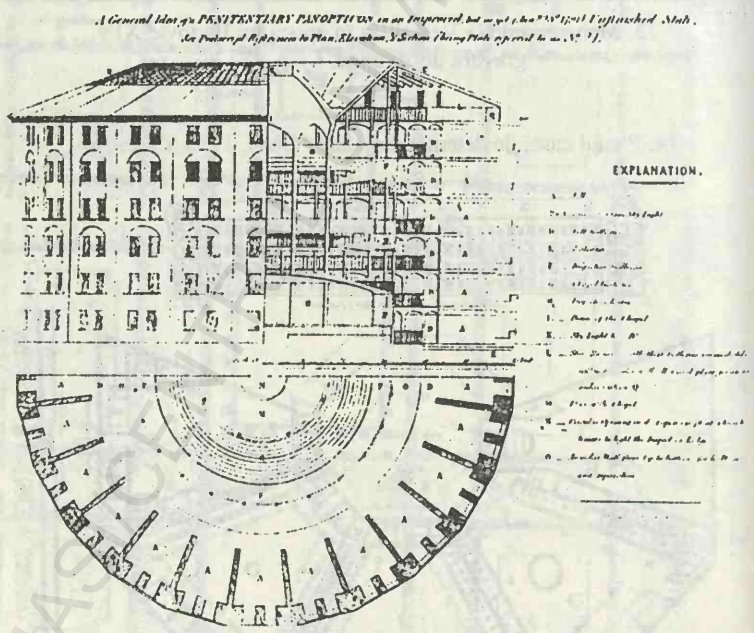

16. J. Bentham. Planul Panopticului (*The Works of Jeremy Bentham*, ed. Bowring, vol. IV, pp. 172–173). *Cf. p. 285.*

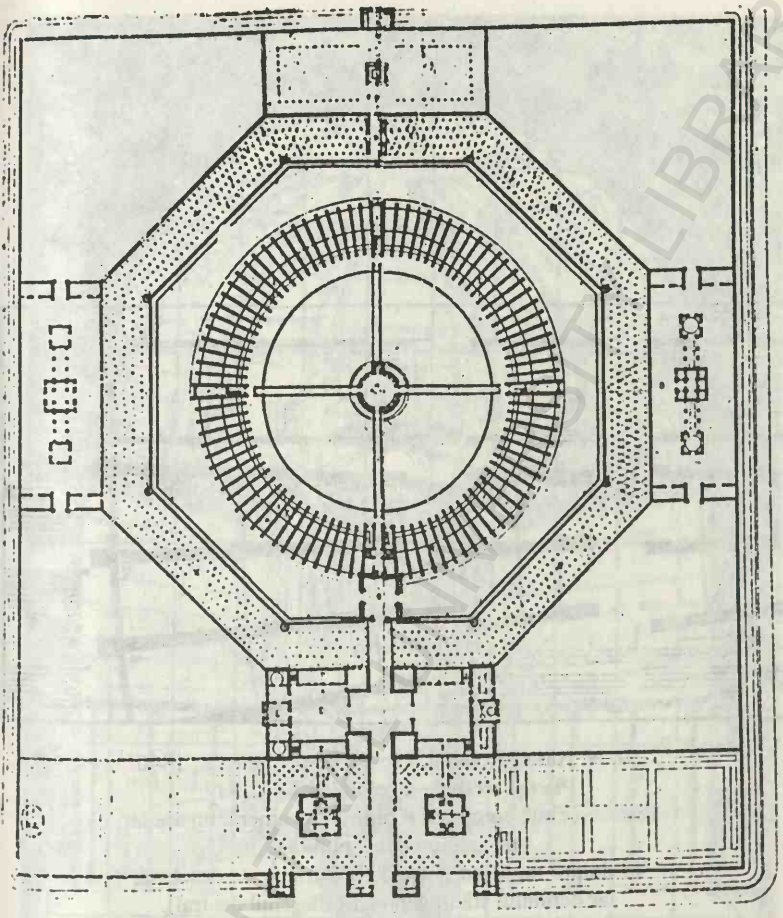

17–18. N. Harou-Romain. Proiecte de penitenciare, 1840. *Cf. p. 347.*

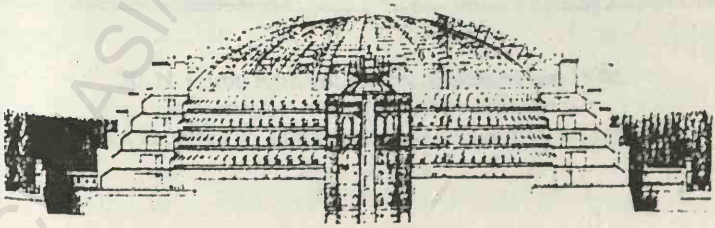

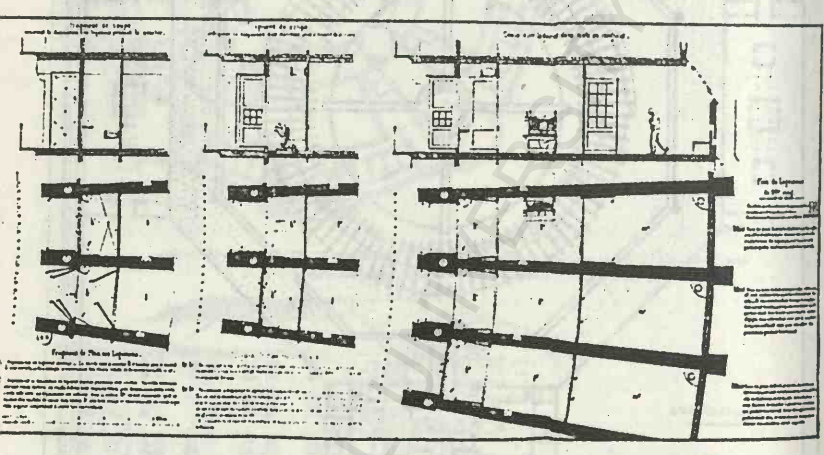

19. N. Harou-Romain. Proiect de penitenciar, 1840.
Plan și secțiune a celulelor. *Cf. p. 347.*
Fiecare celulă comportă o intrare, o cameră, un atelier,
un spațiu pentru plimbare.
În timpul rugăciunii, ușa de la intrare este deschisă,
iar deținutul stă în genunchi (desenul central).

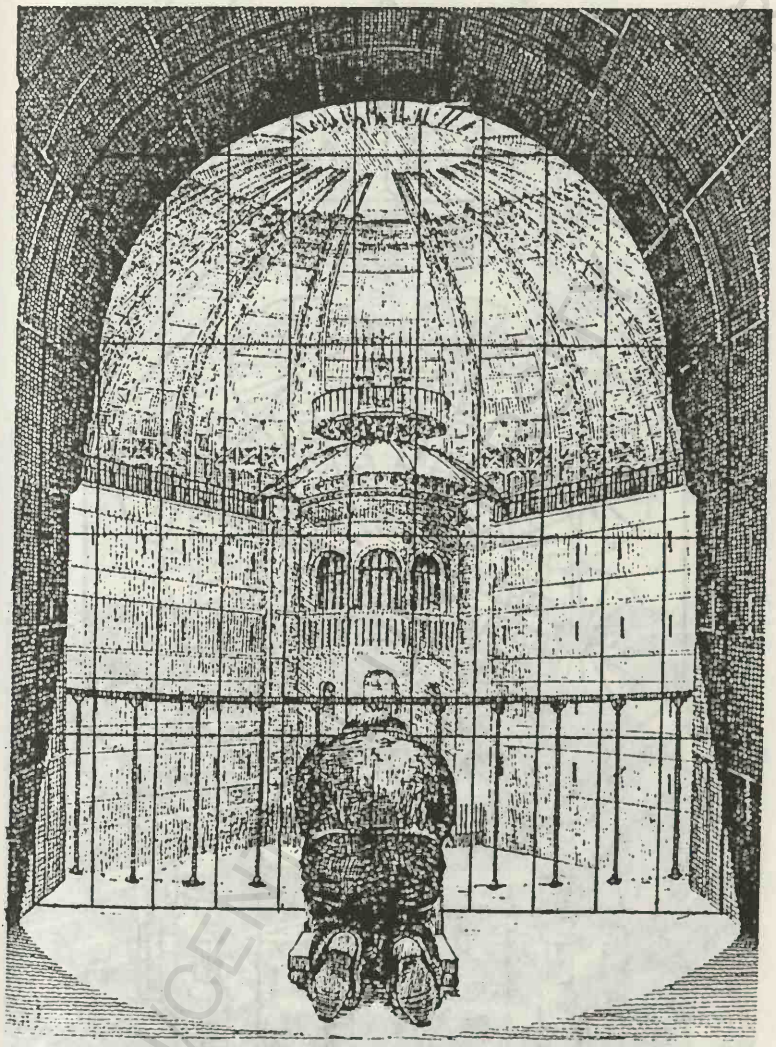

20. N. Harou-Romain. Proiect de penitenciar, 1840.
În celula sa, un deținut își face rugăciunea
cu fața întoarsă spre turnul central de supraveghere. *Cf. p. 347.*

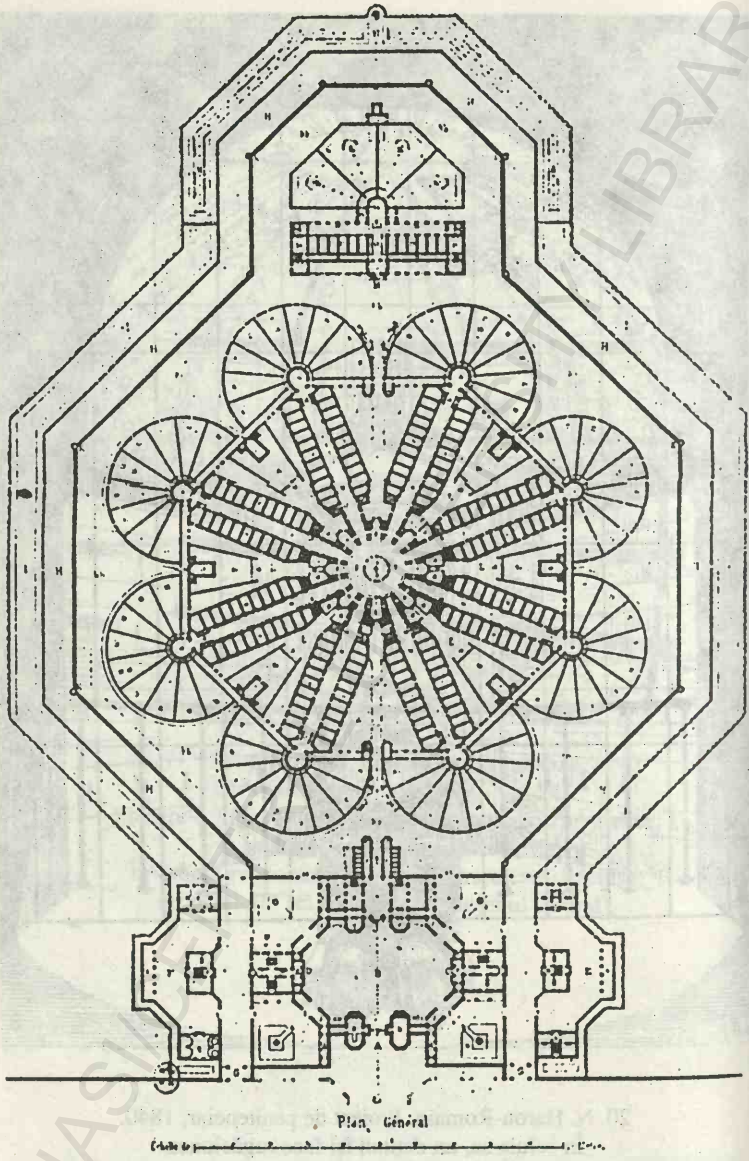

21. A. Blouet. Proiect de închisoare celulară pentru 585 de deținuți, 1843. *Cf. p. 347.*

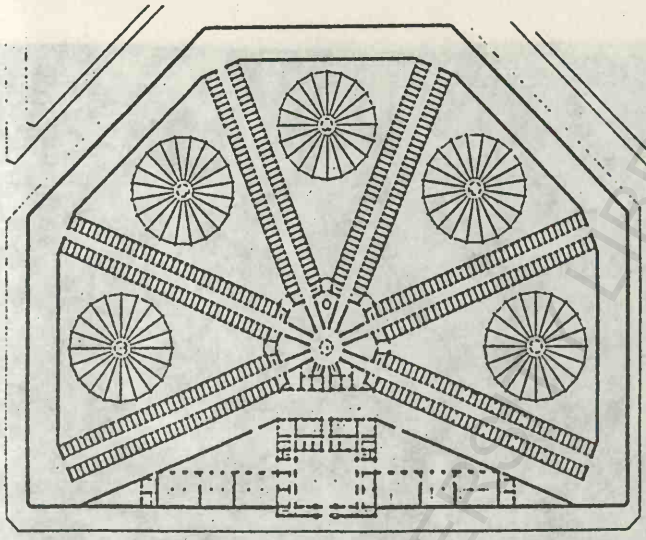

22. Planul închisorii din Mazas. *Cf. p. 347.*

23. Închisoarea La Petite Roquette. *Cf. p. 347.*

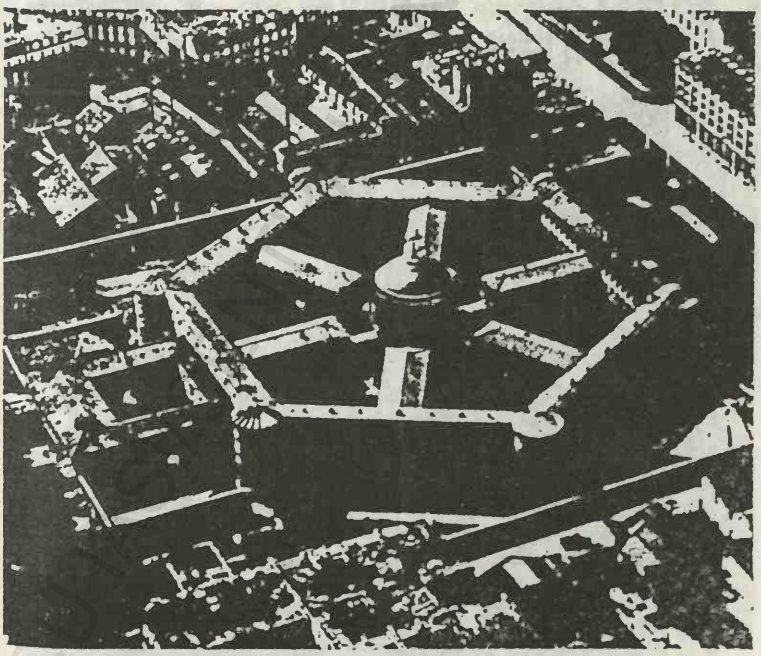

24. Închisoarea centrală din Rennes în 1887. *Cf. p. 347.*

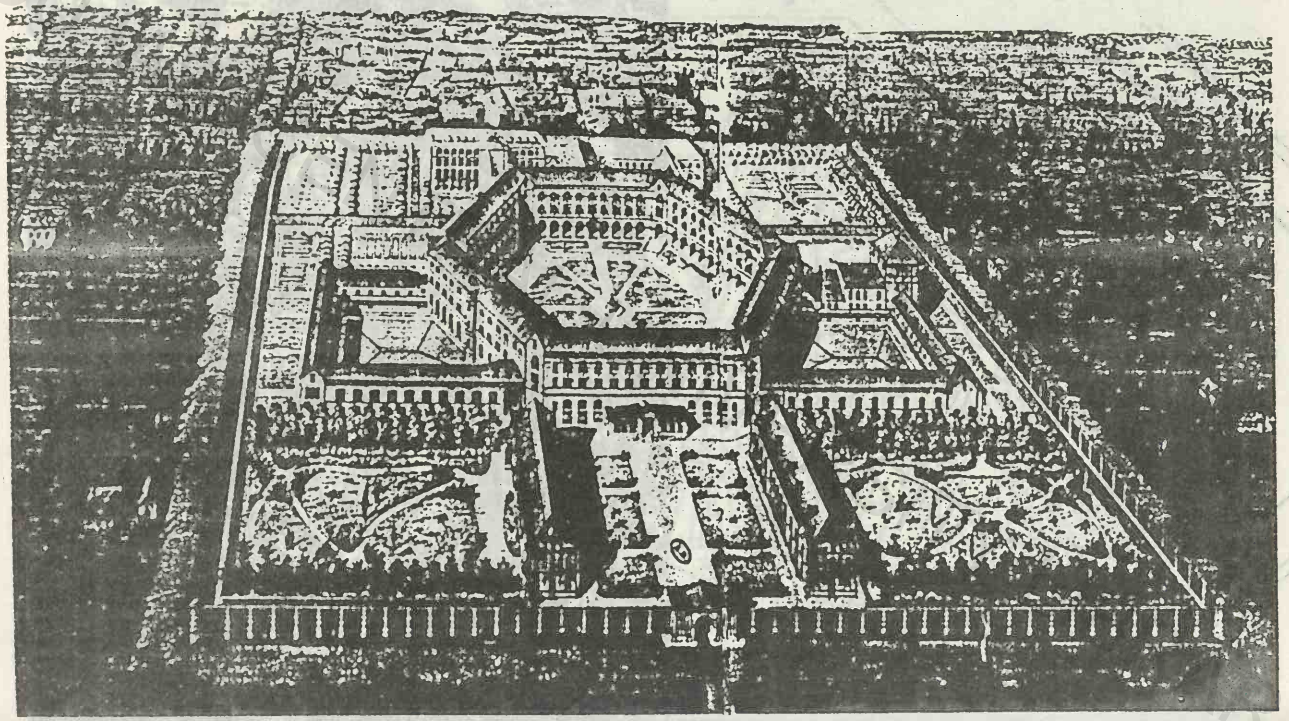

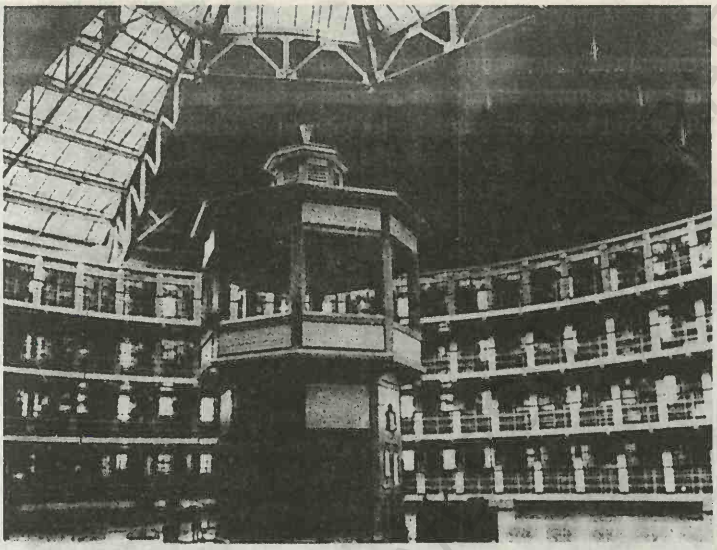

25. Interiorul penitenciarului din Stateville, Statele Unite ale Americii, secolul al XX-lea. *Cf. p. 347.*

26. Stingerea în colonia de la Mettray. *Cf. p. 406.*

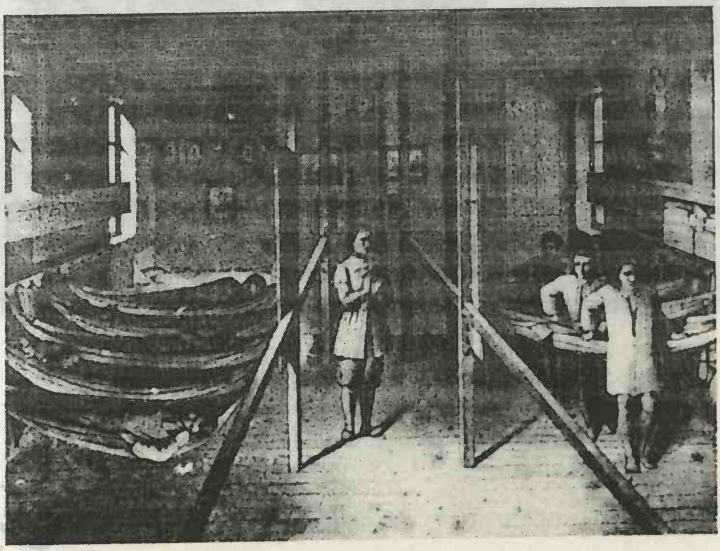

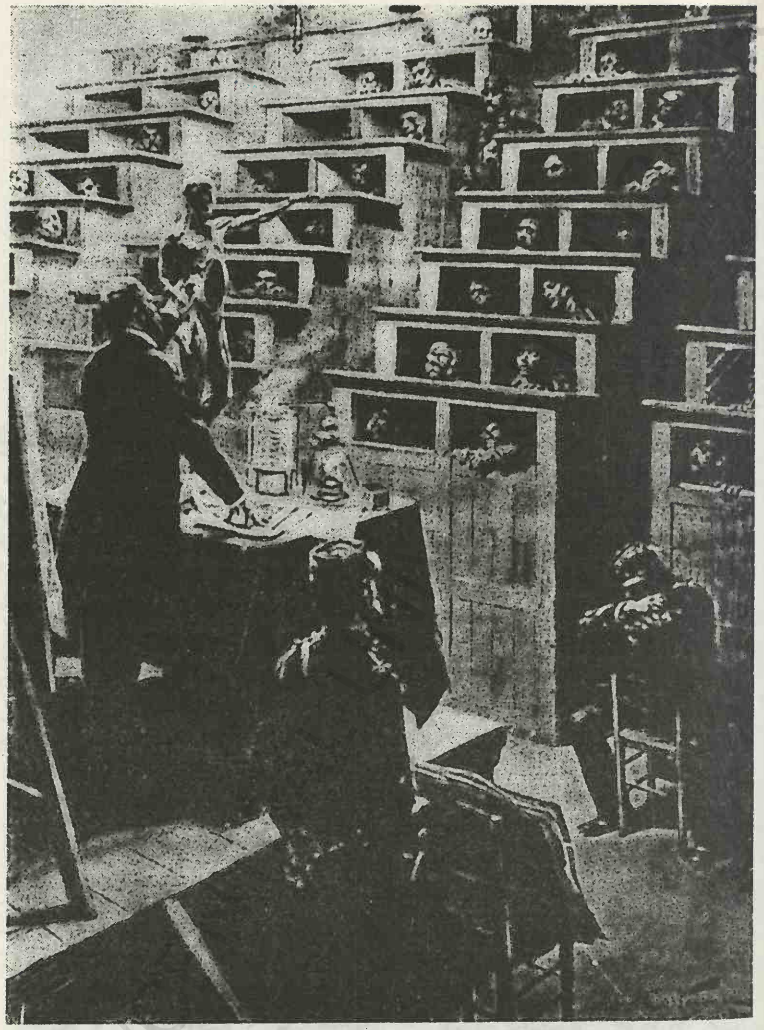

27. Conferință despre ravagiile alcoolismului ținută în auditoriul închisorii din Fresnes.

BCU IASI

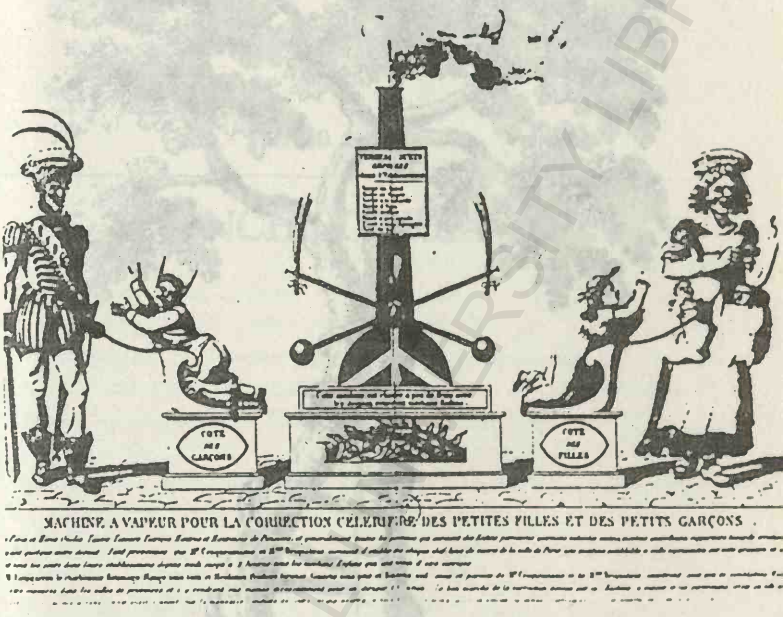

28. *Mașină cu aburi pentru îndreptarea cu ajutorul celeriferului* (instrument de locomoție — *n. t.*) *a fetițelor și a băieților.* Gravură de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. (Colecțiile istorice ale I.N.R.D.P.)

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

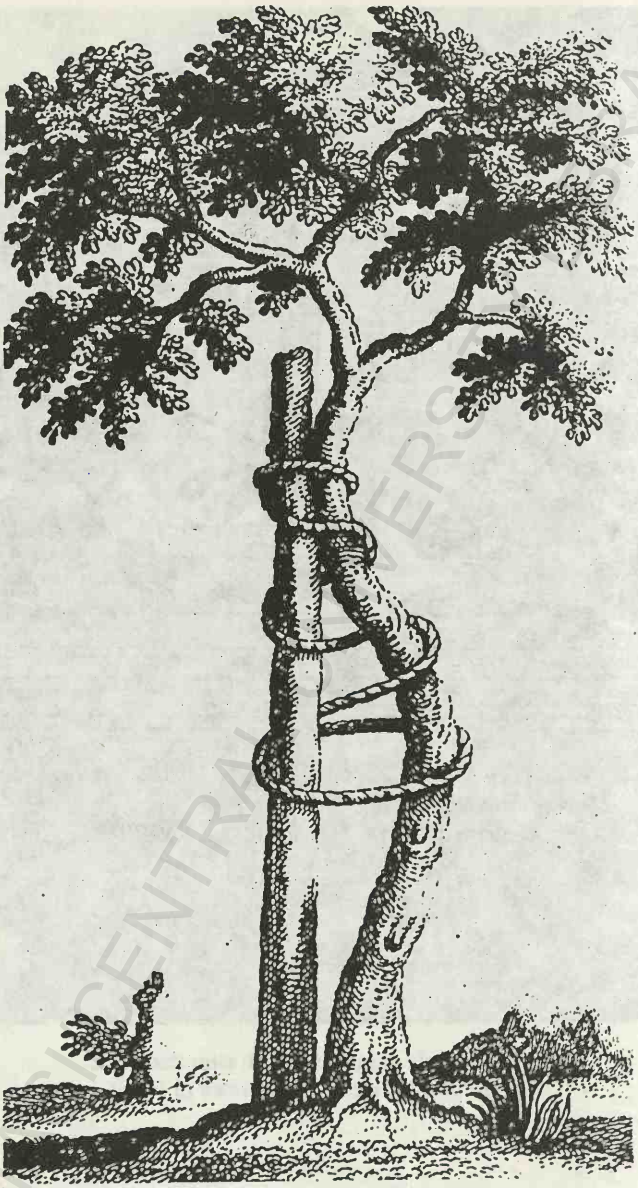

29. N. Andry, *L'orthopédie où l'art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps*, 1749.

Partea a patra

ÎNCHISOAREA

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

INSTITUŢII COMPLETE ŞI AUSTERE

Închisoarea este de dată mai puţin recentă decît ni se dă de înţeles atunci cînd se spune că s-a născut o dată cu noile Coduri Penale. Forma-închisoare preexistă utilizării ei sistematice în legile penale. Ea s-a constituit în afara aparatului judiciar, în perioada cînd au fost elaborate, în întregul corp social, tehnicile de repartizare a indivizilor, de fixare şi dispunere a lor în spaţiu, de clasificare, de extragere din ei a unui maximum de timp şi de forţe, de dresare a corpurilor acestora, de codificare a comportamentelor, de menţinere a indivizilor într-o vizibilitate continuă, de formare în jurul lor a unui întreg aparat de observare, înregistrare şi notare, de realizare a unui corpus de cunoştinţe despre ei, ce se acumulează şi centralizează. Forma generală a unui aparat destinat să-i facă pe indivizi, printr-o acţiune precisă asupra corpului lor, docili şi utili a modelat instituţia-închisoare înainte ca legea să o definească pe aceasta drept pedeapsa prin excelenţă. La cumpăna dintre secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, a avut loc, este adevărat, trecerea spre o penalitate de detenţie; ceea ce constituia pentru acea vreme o noutate. În realitate însă, era vorba de deschiderea penalităţii înspre mecanisme de constrîngere elaborate deja în alte părţi. „Modelele" detenţiei penale — Gent/Gand, Gloucester, Walnut Street — reprezintă mai curînd cele dintîi puncte vizibile ale acestei tranziţii decît inovaţii ori puncte de pornire. Închisoarea, piesă esenţială în panoplia punitivă, marchează fără doar şi poate un moment important în istoria justiţiei penale: „umanizarea" acesteia. Dar şi un moment important în istoria mecanismelor disciplinare pe care noua putere de clasă era pe

cale de a le dezvolta: momentul în care acestea colonizează instituţia judiciară. Pe pragul dintre două secole, o nouă legislaţie defineşte puterea punitivă drept o funcţie generală a societăţii, ce se exercită în acelaşi fel asupra tuturor membrilor săi şi în care fiecare este egal reprezentat; însă, promovînd detenţia la rangul de pedeapsă prin excelenţă, această legislaţie introduce proceduri de dominaţie proprii unui anumit tip de putere. O justiţie ce se pretinde „egală", un aparat judiciar ce se vrea „autonom", dar care e învestit cu disimetriile aservirilor disciplinare — aceasta e zodia sub care s-a născut închisoarea, „pedeapsă a societăţii civilizate"[1].

E lesne de înţeles caracterul de evidenţă pe care închisoarea-pedeapsă l-a dobîndit încă de la început. În primii ani ai secolului al XIX-lea, conştiinţa noutăţii ei persistă încă; dar, cu toate acestea, ea a apărut atît de intim şi de profund legată de funcţionarea însăşi a societăţii, încît a împins în uitare toate celelalte pedepse pe care reformatorii veacului al XVIII-lea le imaginaseră. Ea a părut fără alternativă, oferită de însuşi mersul istoriei: „Nu întîmplarea, şi nici capriciul legiuitorului au făcut din întemniţare temelia şi aproape întregul edificiu al actualei noastre scări penale: ci progresul ideilor şi îmblînzirea moravurilor."[2] Iar dacă, în decursul a ceva mai mult de un veac, climatul de evidenţă s-a transformat, el nu a dispărut cu totul. Se cunosc foarte bine toate neajunsurile închisorii, ca şi faptul că ea este periculoasă cînd nu e inutilă. Şi totuşi, nimeni nu „vede" cu ce ar putea fi înlocuită. Închisoarea este soluţia detestabilă de care nu ne putem lipsi.

Această „evidenţă" a închisorii, de care ne vine atît de greu să ne eliberăm, se întemeiază în primul rînd pe forma simplă a „privării de libertate". Cum să nu constituie închisoarea pedeapsa prin excelenţă într-o societate în care libertatea este un bun ce aparţine tuturor în acelaşi mod şi de care fiecare se simte legat printr-un sentiment „universal şi constant"?[3] Pier-

[1] P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, III, p. 169.

[2] Van Meenen, „Congrès pénitentiaire de Bruxelles", in *Annales de la Charité*, 1847, pp. 529–530.

[3] A. Duport, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires*.

derea ei are deci același preț pentru toți; mai mult decît amenda, închisoarea este pedeapsa „egalitară". Relativă limpezime juridică a închisorii, prin urmare. În plus, ea permite cuantificarea exactă a pedepsei în funcție de variabila timpului. Există o latură-salariu a închisorii, care-i asigură, în societățile industriale, „evidența" economică. Și-i permite să treacă drept o reparație. Prelevînd timpul condamnatului, închisoarea pare să traducă în chip concret ideea că infracțiunea a lezat, dincolo de victima ca atare, întreaga societate. Evidență economico-morală a unei penalități ce calculează pedepsele în zile, luni, ani și care stabilește echivalențe cantitative delicte–durată. De aici și expresia, atît de frecventă și conformă cu funcționarea pedepselor, deși contrară teoriei stricte a dreptului penal, că te afli la închisoare pentru a-ți „plăti datoria". Închisoarea este tot atît de „naturală" pe cît este de „naturală" în societatea noastră utilizarea timpului pentru măsurarea schimburilor.

Dar evidența închisorii se întemeiază și pe rolul ei, presupus sau cerut, de aparat de transformat indivizii. Cum ar putea închisoarea să nu fie nemijlocit acceptată, din moment ce, închizînd, corijînd, cuminținând, nu face decît să reproducă, fie și accentuîndu-le într-o oarecare măsură, toate mecanismele pe care le întîlnim în corpul social? Închisoarea: o cazarmă ceva mai severă, o școală lipsită de indulgență, un atelier sumbru, însă, la limită, cu nimic diferit din punct de vedere calitativ. Acest dublu fundament — juridico-economic, pe de o parte, tehnico-disciplinar, pe de altă parte — a făcut ca închisoarea să treacă drept forma cea mai nemijlocită și mai civilizată dintre toate formele de pedeapsă. Și tocmai această dublă funcționare i-a conferit de la bun început soliditatea. Un lucru într-adevăr este cert: închisoarea nu a fost mai întîi o privare de libertate căreia ulterior i s-ar fi adăugat și o funcție tehnică de corecție; ea a fost încă de la început o „detenție legală" la care s-a adăugat un supliment corectiv, ori o întreprindere de modificare a indivizilor căreia privarea de libertate îi permite să funcționeze în cadrul sistemului legal. Pe scurt, întemnițarea penală a acoperit, încă de la începu-

tul secolului al XIX-lea, atît privarea de libertate, cît şi transformarea tehnică a indivizilor.[4]

Să reamintim o serie de fapte. În Codurile Penale din 1808 şi 1810, ca şi în măsurile care le-au precedat sau urmat imediat, întemniţarea nu este nici un moment confundată cu simpla privare de libertate. Ea este — sau, în orice caz, ar trebui să fie — un mecanism diferenţiat şi finalizat. Diferenţiat, dat fiind că nu trebuie să îmbrace aceeaşi formă după cum e vorba de un arestat preventiv sau de un condamnat, de un condamnat la închisoare corecţională sau de un criminal: arestul, casa de corecţie, închisoarea centrală trebuie, în principiu, să corespundă pe cît posibil acestor diferenţe şi să garanteze o pedeapsă nu doar gradată în intensitate, ci şi diversificată ca scopuri. Căci închisoarea are un scop, postulat încă de la început: „Legea ce aplică pedepse mai grele unele decît altele nu poate îngădui ca individul condamnat la pedepse uşoare să fie închis în acelaşi local cu criminalul condamnat la pedepse mai grele; ...dacă pedeapsa stabilită prin lege are drept obiectiv principal repararea crimei, ea doreşte şi îndreptarea vinovatului."[5] Iar această transformare trebuie aşteptată din partea efectelor interne ale încarcerării. Închisoare-pedeapsă, închisoare-aparat: „Ordinea ce trebuie să domnească în închisori poate să contribuie foarte mult la regenerarea condamnaţilor; viciile de educaţie, caracterul molipsitor al exemplelor rele, lenea... au dat naştere crimelor. Ei bine, să încercăm să punem capăt tuturor acestor surse de corupţie; în închisori, să fie aplicate regulile unei morale sănătoase; forţaţi la o muncă pe care vor sfîrşi prin a o îndrăgi în clipa cînd îi vor culege roadele, condamnaţii să deprindă obiceiul, gustul şi nevoia unei ocupaţii; să-şi dea unul

---

[4] Jocul dintre cele două „naturi" ale închisorii a rămas pînă în ziua de astăzi acelaşi. Cu cîteva zile în urmă, şeful statului [francez] a reamintit „principiul" conform căruia detenţia nu trebuie să fie decît o „privare de libertate" — esenţa pură a întemniţării, eliberată de realitatea închisorii; şi a adăugat că închisoarea nu poate fi justificată decît prin efectele ei „corective" sau de readaptare.

[5] *Motifs du Code d'instruction criminelle*, Raport al lui G. A. Real, p. 244.

altuia exemplul unei vieţi închinate muncii; aceasta va deveni în scurtă vreme o viaţă pură; în scurt timp, condamnaţii vor începe să se căiască pentru viaţa lor trecută, primul semn ce anunţă dragostea de datorie."[6] Tehnicile corective au făcut încă de la început parte din armătura instituţională a detenţiei penale.

Mai trebuie amintit şi faptul că mişcarea pentru reforma închisorilor şi pentru controlul funcţionării acestora nu este un fenomen tardiv. După cum nu pare să fi luat naştere din constatarea limpede stabilită a eşecului. „Reforma" închisorii este aproape contemporană cu închisoarea însăşi. Este un fel de program al acesteia. Închisoarea s-a aflat încă de la început angrenată într-o serie de mecanisme auxiliare, care par a fi menite să o corecteze, dar care par să facă parte din chiar mecanismul ei de funcţionare, atît au fost legate de existenţa ei de-a lungul întregii ei istorii. A existat încă de la început o tehnologie guralivă a închisorii. Anchete: a lui Chaptal[a], încă din 1801 (cînd se punea problema identificării a ce se putea folosi în vederea implantării în Franţa a aparatului carceral), a lui Decazes[b], din 1819, cartea lui Villermé[c], publicată în 1820, raportul asupra închisorilor centrale întocmit de Martignac[d] în 1829, anchetele desfăşurate în Statele Unite de către Beaumont[e] şi Tocqueville în 1831, de către Demetz[f] şi Blouet în 1835, chestionarele adresate de Montalivet[g] directorilor de închisori centrale şi consiliilor generale în plină dezbatere cu privire la izolarea deţinuţilor. Societăţi care îşi propun să controleze funcţionarea închisorilor

---

[6] *Ibid.*, Raportul lui Treilhard, pp. 8–9. În anii precedenţi, întîlnim în mod frecvent aceeaşi temă: „Pedeapsa cu detenţia prevăzută de lege are în primul rînd ca obiectiv îndreptarea indivizilor, adică ameliorarea lor, pregătirea lor prin încercări mai mult sau mai puţin lungi, pentru a-şi putea relua locul în societate fără a mai abuza de ea... Mijloacele cele mai sigure de a-i face pe indivizi mai buni sînt munca şi educaţia." Aceasta nu constă numai în a-i învăţa pe condamnaţi să citească şi să socotească, ci şi în a-i deprinde cu „ideile de ordine, de morală, de respect faţă de ei înşişi şi faţă de ceilalţi" (Beugnot, prefect de Sena-Inferioară, decizia din Frimaire, an X). În rapoartele pe care Chaptal le-a solicitat consiliilor generale, mai mult de o duzină solicită închisori în care deţinuţii să poată fi puşi la muncă.

şi să formuleze propuneri de îmbunătăţire a lor: în 1818, foarte oficiala *Societate pentru îmbunătăţirea închisorilor*, ceva mai tîrziu *Societatea închisorilor*, ca şi diferite grupuri filantropice. Nenumărate măsuri — hotărîri, instrucţiuni sau legi: de la reforma pe care prima Restauraţie o preconizase încă din septembrie 1814 şi care nu a fost niciodată aplicată şi pînă la legea din 1844, pregătită de Tocqueville, care pune pentru o vreme punct unei îndelungate controverse asupra mijloacelor de a mări eficacitatea închisorii. Programe care să asigure funcţionarea maşinii-închisoare[7]: programe de comportare pentru deţinuţi; modele de organizare materială, unele nedepăşind stadiul de proiect, precum cele ale lui Danjou, Blouet, Harou-Romain, altele traducîndu-se prin instrucţiuni (precum circulara din 9 august 1841 privitoare la construcţia aresturilor), altele devenind foarte concrete arhitecturi, precum Petite-Roquette[h], unde a fost organizată, pentru prima dată în Franţa, întemniţarea celulară.

La toate acestea, mai trebuie adăugate şi publicaţiile ce emanau mai mult sau mai puţin direct din mediul închisorilor şi erau redactate fie de filantropi, ca Appert, fie, ceva mai tîrziu, de „specialişti" (ca *Annales de la Charité*)[8], fie de foşti deţinuţi: *Pauvre Jacques*, la sfîrşitul Restauraţiei, ori *Gazette de Sainte-Pélagie*, la începutul Monarhiei din iulie.[9]

---

[7] Cele mai importante au fost, fără îndoială, cele propuse de Ch. Lucas, Marquet-Wasselot, Faucher, Bonneville şi, ceva mai tîrziu, de Ferrus. De notat că majoritatea acestora nu erau filantropi, nu criticau din exterior instituţia carcerală, ci erau legaţi, într-un fel sau altul, de administraţia închisorilor. Nişte tehnicieni oficiali.

[8] În Germania, Julius conducea *Jahrbücher für Strafs-und Besserungs Anstalten*.

[9] Deşi aceste ziare erau în special organe de apărare a celor închişi pentru datorii marcîndu-şi în mai multe rînduri distanţa faţă de delincvenţii propriu-zişi, întîlnim afirmaţia: „coloanele lui *Pauvre Jacques* nu sînt consacrate în exclusivitate unei singure specialităţi. Teribila lege a constrîngerii prin corp, funesta ei aplicare nu vor constitui unica ţintă de atac a prizonierului ziarist... *Pauvre Jacques* va purta atenţia cititorilor săi prin locurile de izolare, de detenţie, închisorile corecţionale, în centrele de refugiu, nu va păstra tăcerea în legătură cu locurile de tortură, unde cei vinovaţi sînt supuşi la chinuri, în timp ce legea nu-i condamnă decît la

Închisoarea nu trebuie privită ca o instituție inertă, zguduită periodic de mișcări de reformă. „Teoria închisorii" a constituit mai curînd modul ei constant de întrebuințare decît critica ei ocazională — una din condițiile ei de funcționare. Închisoarea a făcut întotdeauna parte dintr-un cîmp activ în care au mișunat proiectele, reorganizările, experiențele, discursurile teoretice, mărturiile, anchetele. În jurul instituției carcerale — numai prolixitate, numai zel. Închisoarea, o zonă sumbră și lăsată în părăsire? Chiar și numai faptul că acest lucru a tot fost repetat de aproape două secole încoace să dovedească, oare, că nu este deloc așa? Devenind pedeapsă legală, închisoarea a trecut în seama vechii chestiuni juridico-politice a dreptului punitiv toate problemele și toate frămîntările care au însoțit elaborarea tehnologiilor corective ale individului.

*

„Instituții complete și austere"[10], spunea Baltard[i]. Închisoarea trebuie să fie un aparat disciplinar exhaustiv. În mai multe sensuri: trebuie să se ocupe de toate aspectele individului, de modelarea lui fizică, de aptitudinea lui pentru muncă, de comportarea zilnică, de atitudinea morală, de înclinațiile lui; închisoarea, într-o măsură mult mai mare decît școala, atelierul sau armata, care implică, fiecare, o anumită specializare, este „omnidisciplinară". În plus, închisoarea nu are exterior, și nici lacune; nu se întrerupe decît atunci cînd își atinge țelul; acțiunea ei asupra individului trebuie să fie continuă: disciplină permanentă. În sfîrșit, ea oferă o putere aproape deplină asupra deținuților; dispune de propriile ei mecanisme interne de reprimare și pedepsire: disciplină despotică. Intensifică la maximum toate procedurile ce pot fi întîlnite în celelalte dispozitive de disciplină. Închisoarea trebuie să fie mașinăria cea mai puternică dintre toate ca să poată impune o nouă formă individului pervertit;

---

munci..." (*Pauvre Jacques,* an I, nr. 7). La fel, *Gazette de Sainte-Pélagie* militează pentru un sistem penitenciar care să aibă drept scop „ameliorarea speciei", orice deviere de la aceasta nefiind decît „expresia unei societăți încă barbare" (21 martie 1833).

[10] L. Baltard, *Architectonographie des prisons,* 1829.

modul ei de acţiune este caracterul coercitiv al unei educări totale: „În închisoare, guvernul poate dispune de libertatea persoanei şi de timpul deţinutului; din acel moment, ne putem da seama de forţa educaţiei, care nu doar într-o singură zi, ci în succesiunea zilelor şi chiar a anilor poate regla pentru om timpul de veghe şi de somn, de activitate şi de odihnă, numărul şi durata meşelor, calitatea şi raţia de alimente, natura şi produsul muncii, timpul pentru rugăciune, vorbirea şi chiar, ca să spunem aşa, gîndirea, această educaţie care, prin drumurile simple şi scurte de la sala de mese la atelier, de la atelier la celulă reglează mişcările corpului şi pînă şi în clipele de repaus determină modul de întrebuinţare a timpului, această educaţie care, într-un cuvînt, pune stăpînire asupra omului în întregul său, asupra tuturor facultăţilor fizice şi morale care există în el şi asupra timpului în care este el însuşi."[11] Acest „reformatoriu" integral impune o recodificare a existenţei esenţial diferită atît de pura privare juridică de libertate, cît şi de simpla mecanică a reprezentărilor la care visau reformatorii din epoca Ideologiei.

1. Principiul de bază: izolarea. Izolare a condamnatului de lumea exterioară, de tot ce a motivat infracţiunea, de complicităţile care au înlesnit-o. Izolare a deţinuţilor unii faţă de alţii. Pedeapsa nu trebuie să fie doar individuală, ci şi individualizantă. Şi aceasta în două modalităţi. În primul rînd, închisoarea trebuie concepută astfel încît să elimine de la sine consecinţele nefaste pe care chiar ea le provoacă strîngînd la un loc condamnaţi foarte diferiţi: să înăbuşe comploturile şi revoltele ce pot apărea, să împiedice formarea unor complicităţi viitoare sau apariţia posibilităţilor de şantaj (pentru ziua cînd deţinuţii se vor reîntîlni în libertate), să împiedice imoralitatea atîtor „asocieri misterioase". Pe scurt, închisoarea nu trebuie să formeze, plecînd de la răufăcătorii pe care-i adună, o populaţie omogenă şi solidară: „Există în clipa de faţă în mijlocul nostru o societate de criminali organizată... Ei alcătuiesc o mică naţiune în sînul naţiunii celei mari. Majoritatea acestor oameni s-au cunoscut în închisori sau se reîntîlnesc acolo. Tocmai membrii

[11] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, II, pp. 123–124.

acestei societăţi trebuie astăzi risipiţi."[12] În al doilea rînd, solitudinea trebuie să fie un instrument pozitiv de reformare. Prin gîndurile pe care le prilejuieşte şi remuşcările ce nu au cum să nu-şi facă apariţia: „Azvîrlit în izolare, condamnatul meditează. Singur faţă în faţă cu propria crimă, învaţă s-o urască, iar dacă sufletul nu-i este încă dezgustat de răul comis, numai în singurătate îl vor năpădi remuşcările."[13] Prin faptul că solitudinea asigură un fel de autoreglare a pedepsei şi permite o individualizare spontană a acesteia: cu cît condamnatul poate să reflecteze mai mult, cu atît e mai vinovat pentru crima comisă; dar şi remuşcările vor fi cu atît mai vii şi singurătatea mai chinuitoare; în schimb, cînd se va fi căit îndeajuns şi se va fi îndreptat fără cea mai mică urmă de prefăcătorie, singurătatea nu va mai fi pentru el o povară: „Astfel, conform acestei admirabile discipline, fiecare inteligenţă şi fiecare moralitate poartă în ele însele principiul şi măsura unei represiuni cărora eroarea şi nesiguranţa omenească nu le-ar putea ştirbi nimic din certitudine şi invariabila justeţe... Nu este aceasta un fel de pecete a justiţiei divine şi providenţiale?"[14] În sfîrşit, şi poate în special, izolarea condamnaţilor constituie deplina garanţie că asupra acestora se poate exercita, cu maximum de intensitate, o putere ce nu va fi contracarată de nici o altă influenţă; solitudinea este prima condiţie a supunerii totale: „Să ne imaginăm", spunea Charles Lucas, evocînd rolul directorului, al educatorului, al preotului şi al „persoanelor caritabile" asupra deţinutului aflat la izolare, „să ne imaginăm autoritatea cuvîntului omenesc intervenind în miezul disciplinei teribile a tăcerii pentru a se adresa inimii, sufletului, persoanei umane"[15]. Izolarea asigură intimitatea dintre deţinut şi puterea ce se exercită asupra lui.

---

[12] A. de Tocqueville, „Rapport à la Chambre des Députés", citat in Beaumont şi Tocqueville, *Le Système pénitentiaire aux États-Unis*, ed. a 3-a, 1845, pp. 392–393.

[13] É. de Beaumont şi A. de Tocqueville, *ibid.*, p. 109.

[14] S. Aylies, *Du système pénitentiaire*, 1837, pp. 132–133.

[15] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, vol. I, 1836, p. 167.

Tocmai în acest punct se plasează discuţia în jurul celor două sisteme americane de detenţie, cel de la Auburn[j] şi cel din Philadelphia[k]. De fapt, această controversă, ce ocupă un loc atît de important[16], nu se referă decît la transpunerea efectivă în practică a unei izolări cu care toată lumea este de acord.

Modelul Auburn prevede celula individuală pe timpul nopţii, lucrul şi mesele în comun, dar respectînd regula tăcerii absolute, deţinuţii neputîndu-se adresa decît gardienilor, cu permisiunea acestora şi cu voce scăzută. Trimitere clară la modelul monastic; ca şi la disciplina de atelier. Închisoarea trebuie să fie microcosmosul unei societăţi perfecte, în care indivizii sînt izolaţi în existenţa lor morală, dar unde reunirea lor are loc într-un cadru ierarhic strict, fără relaţii laterale, comunicarea neputînd exista decît pe verticală. Avantaj al sistemului auburnian, în viziunea adepţilor lui: este o copie a societăţii înseşi. Constrîngerea se efectuează cu mijloace materiale, dar mai ales prin impunerea unei reguli a cărei respectare trebuie deprinsă şi care este garantată prin supraveghere şi sancţiuni. Decît să fie ţinuţi „sub zăvor, ca fiara sălbatică în cuşcă", condamnaţii trebuie să fie puşi laolaltă, „făcuţi să ia parte la exerciţii utile, siliţi să deprindă în comun obiceiuri sănătoase, prevenindu-se astfel contaminarea morală printr-o supraveghere activă şi menţinîndu-se starea de reculegere prin regula tăcerii"; această regulă îl deprinde pe deţinut „să considere legea drept un precept sacru a cărui încălcare atrage după sine o suferinţă dreaptă şi legitimă"[17]. În felul acesta, jocul dintre izolare, reunirea fără comunicare şi legea asigurată printr-un control permanent trebuie să-l recalifice pe criminal ca individ social: să-l reorienteze

---

[16] Discuţia începută în Franţa în jurul lui 1830 nu se încheiase încă în 1850; Charles Lucas, adept al sistemului Auburn, fusese inspiratorul hotărîrii din 1839 privitoare la regimul închisorilor centrale (muncă în comun şi tăcere absolută). Valul de revolte care a urmat şi, poate, agitaţia generală din ţară din cursul anilor 1842–1843 a determinat adoptarea regimului pennsylvanian al izolării absolute, elogiat de Demetz, Blouet, Tocqueville. Dar cel de-al doilea congres penitenciar va opta, în 1847, împotriva acestei metode.

[17] K. Mittermaier, in *Revue française et étrangère de législation*, 1836.

spre o „activitate folositoare și supusă"[18]; să-i restituie „deprinderile de sociabilitate"[19].

În izolare absolută — ca la Philadelphia —, recalificarea criminalului nu e solicitată prin acțiunea unei legi comune, ci prin relația individului cu propria sa conștiință și cu ceea ce-l poate lumina din interior.[20] „Singur în celula lui, deținutul este lăsat pradă lui însuși; în mutenia propriilor pasiuni și a lumii înconjurătoare, el se coboară în conștiință, îi pune întrebări și simte trezindu-se în sine sentimentul moral ce nu piere niciodată cu totul din sufletul omului."[21] Deci nu respectarea exterioară a legii sau simpla frică de pedeapsă vor acționa asupra deținutului, ci însuși travaliul conștiinței. Mai degrabă o supunere profundă decît o îndreptare de suprafață; o schimbare de „moralitate", și nu de atitudine. În închisoarea pennsylvaniană, singurele operații de îndreptare a individului aparțin conștiinței și arhitecturii mute de care aceasta se izbește. La Cherry Hill, „zidurile sînt pedeapsa pentru crimă; celula îl pune pe deținut față în față cu sine însuși; el este forțat să-și asculte conștiința". De aici, faptul că munca reprezintă mai mult o alinare decît o obligație; că supraveghetorii nu au de exercitat o constrîngere pe care o asigură însăși materialitatea lucrurilor, și că autoritatea lor poate fi, prin urmare, acceptată: „La fiecare vizită, cîteva cuvinte binevoitoare își iau zborul din această gură nepătată și aduc în inima deținutului, pe lîngă recunoștință, speranța și împăcarea; el își iubește gardianul; și îl iubește pentru că acesta e blînd și milos. Zidurile sînt înspăimîntătoare, însă omul e bun."[22] În celula închisă, mormînt temporar, miturile reînvierii capătă formă de la sine. După noapte și tăcere, viața cea nouă. Auburn

---

18 A. É. de Gasparin, *Rapport au ministre de l'Intérieur sur la réforme des prisons.*

19 É. de Beaumont și A. de Tocqueville, *Du système pénal aux États-Unis,* ed. 1845, p. 112.

20 „Fiece om, spunea Fox, este luminat de lumina divină, iar eu am văzut-o strălucind în fiece om." Tocmai în tradiția quakerilor și a închisorii de pe Walnut Street au fost organizate, începînd din 1820, închisorile din Pennsylvania, Pittsburg, apoi Cherry Hill.

21 *Journal des économistes*, II, 1842.

22 Abel Blouet, *Projet de prisons cellulaires*, 1843.

reprezenta societatea însăşi, continuată în sevele ei esenţiale. Cherry Hill este viaţa anihilată şi luată de la început. În discursurile lui, catolicismul se grăbeşte să recupereze această tehnică a quakerilor. „Nu văd în celula voastră decît un înfiorător mormînt, în care, în locul viermilor, mustrările de conştiinţă şi disperarea se grăbesc să vă roadă şi să vă transforme existenţa într-un infern anticipat. Dar... ceea ce pentru un prizonier necredincios nu este decît un mormînt, un osuar respingător, pentru deţinutul într-adevăr creştin devine însuşi leagănul preafericitei nemuriri."[23]

Opoziţiei dintre aceste două modele i s-au suprapus o serie întreagă de conflicte de naturi diferite: religioase (convertirea trebuie să fie elementul principal al corecţiei?), medicale (izolarea completă duce la nebunie?), economice (care din ele costă cel mai puţin?), arhitecturale şi administrative (care formă asigură cea mai bună supraveghere?). De unde, firește, durata polemicii. Dar în centrul discuţiilor, şi făcîndu-le posibile, obiectivul primordial al acţiunii carcerale: individualizarea coercitivă, prin tăierea oricărei legături ce ar putea scăpa de sub controlul puterii sau nu ar fi impusă conform ierarhiei.

2) „Munca în alternanţă cu mesele îl însoţeşte pe deţinut pînă la rugăciunea de seară; atunci, o nouă perioadă de somn îi aduce o odihnă plăcută, pe care nu o tulbură deloc fantomele unei imaginaţii răvăşite. Aşa se scurg şase zile ale săptămînii. Ele sînt urmate de o zi închinată exclusiv rugăciunii, instruirii şi reflecţiilor cu privire la mîntuire. În felul acesta trec şi se succedă săptămînile, lunile, anii; în felul acesta, prizonierul, care la venirea în stabiliment era un ins nestatornic sau care nu punea suflet decît în dezordinea lui, căutînd să-şi distrugă viaţa prin varietatea viciilor, devine puţin cîte puţin — printr-o deprindere la început exterioară, dar transformată în scurtă vreme într-o a doua natură — atît de familiarizat cu munca şi

[23] Abatele Petigny, *Allocution adressée aux prisonniers, à l'occasion de l'inauguration des bâtiments cellulaires de la prison de Versailles.* Cf., cîţiva ani mai tîrziu, în *Monte-Cristo*, o variantă foarte clar christologică a resurecţiei după încarcerare; dar nu mai este vorba de a deprinde în închisoare ascultarea de legi, ci de a dobîndi printr-o cunoaştere ocultă puterea de a face dreptate dincolo de nedreptatea magistraţilor.

cu binefacerile ce decurg din ea, încît, dacă o instrucție pricepută îi deschide cît de puțin sufletul spre căință, va putea fi expus cu mai multă încredere ispitelor cu care îl va confrunta recăpătarea libertății."[24] Munca este definită, împreună cu izolarea, drept agent al transformării carcerale. Și aceasta încă din codul elaborat în 1808: „Dacă pedeapsa prevăzută de lege are drept scop penitența crimei, ea își propune totodată îndreptarea vinovatului, iar acest dublu scop va fi atins numai dacă răufăcătorul este smuls din trîndăvia funestă care, după ce l-a adus la închisoare, îl regăsește acolo și pune stăpînire asupra lui, împingîndu-l spre ultimul stadiu al decăderii."[25] Munca nu este nici adaos, nici corectiv al regimului de detență: fie că e vorba de muncă silnică, de recluziune, de închisoare, ea este concepută chiar de către legiuitor ca trebuind s-o însoțească cu necesitate. Dar o necesitate total diferită de aceea la care făceau referire reformatorii din secolul al XVIII-lea, care voiau să facă din ea fie un exemplu pentru public, fie o reparație utilă pentru societate. În regimul carceral, legătura dintre muncă și pedeapsă este de o altă natură.

O serie de polemici ce au avut loc în perioada Restaurației sau a Monarhiei din iulie clarifică funcția încredințată muncii penale. Mai întîi, discuția asupra salariului. În Franța, munca deținuților era remunerată. Problemă: dacă o retribuție răsplătește munca în închisoare, înseamnă că aceasta nu face cu adevărat parte din pedeapsă; și, prin urmare, deținutul are dreptul să o refuze. În plus, cîștigul recompensează priceperea muncitorului, nu îndreptarea vinovatului: „Cei mai răi dintre indivizi

---

[24] N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, trad. fr. 1831, I, pp. 417–418.

[25] G. A. Real, *Motifs du Code d'instruction criminelle*. Anterior, mai multe hotărîri ale ministerului de interne afirmaseră necesitatea de a-i pune pe deținuți la muncă: 5 Fructidor An VI, 3 Messidor An VIII, 8 Pluviôse și 28 Ventôse An IX, 7 Brumaire An X. Imediat după Codurile din 1808 și 1810, apar noi instrucțiuni: 20 octombrie 1811, 8 decembrie 1812; sau stufoasa decizie din 1816: „Este de cea mai mare importanță ca deținuții să fie cît mai ocupați. Trebuie să li se ațițe pofta de a munci, marcîndu-se o diferență între situația celor care-și ocupă timpul cu ceva și cea a deținuților ce vor să rămînă inactivi. Primii vor fi mai bine hrăniți și vor beneficia de condiții de dormit mai bune decît ceilalți." Melun și Clairvaux au fost foarte de timpuriu organizate ca mari ateliere.

sînt aproape pretutindeni cei mai pricepuţi muncitori; sînt cel mai bine plătiţi, prin urmare şi cei mai nestăpîniţi şi mai puţin apţi să se căiască."[26] Dezbaterea, care nu se stinsese cu adevărat nici o clipă, reîncepe cu o şi mai mare intensitate către 1840–1845: epocă de criză economică, de tulburări muncitoreşti, epocă în care începe să se cristalizeze opoziţia dintre muncitor şi delincvent.[27] Au loc greve împotriva atelierelor de închisoare: cînd un fabricant de mănuşi obţine aprobarea de a organiza un atelier la Clairvaux[1], muncitorii protestează, declară că munca lor este batjocorită, ocupă manufactura şi-l obligă pe patron să-şi abandoneze proiectul.[28] Se declanşează şi o întreagă campanie de presă în gazetele muncitoreşti: pe tema încurajării de către guvern a muncii penale pentru a determina scăderea salariilor „libere"; pe tema prejudiciilor provocate de atelierele de închisoare, care sînt şi mai grave pentru femei, cărora le iau munca, împingîndu-le spre prostituţie şi deci spre închisoare, unde aceleaşi femei, ce nu mai puteau munci în stare de libertate, fac atunci concurenţă celor care au încă de lucru[29]; pe tema că deţinuţilor le sînt rezervate muncile cele mai sigure — „hoţii fabrică la căldură şi adăpost pălării şi mobile din abanos", în timp ce pălărierul rămas şomer trebuie să se ducă „la moarte sigură ca să fabrice alb de plumb pentru 2 franci pe zi"[30]; pe tema filantropiei care se îngrijeşte exclusiv de condiţiile de muncă ale deţinuţilor, neglijîndu-le pe cele ale muncitorului liber: „Putem fi siguri că, dacă prizonierii prelucrează mercur, de pildă, ştiinţa va fi mult mai iute ca de obicei în a găsi mijloacele să-i ferească pe lucrători de pericolul emanaţiilor: «Bieţii condamnaţi!», ar exclama cel care nu se interesează de muncitorii aurari. Ce vreţi, trebuie să fi ucis sau să fi furat pentru a trezi mila şi interesul." Dar în special pe tema că, dacă închisoarea tinde să devină un atelier, cerşetorii şi şomerii vor fi rapid trimişi la închisoare, nefăcînd astfel decît să recon-

---

[26] J. J. Marquet-Wasselot, vol. III, p. 171.

[27] Cf. *infra*, p. 392.

[28] Cf. J. P. Aguet, *Les Grèves sous la monarchie de Juillet*, 1954, pp. 30–31.

[29] *L'Atelier*, an III, nr. 4, decembrie 1842.

[30] *Ibid.*, an VI, nr. 2, noiembrie 1845.

stituie fostele aziluri generale din Franța sau *workhouse*[m]-urile din Anglia.[31] Au mai existat, mai ales după votarea legii din 1884, și petiții și scrisori — o petiție este respinsă de Camera din Paris, care „a considerat inumană cererea de a utiliza asasini, ucigași, hoți la munci ce aparțin astăzi cîtorva mii de muncitori"; „Camera ni l-a preferat nouă pe Barabas"[32]; lucrătorii tipografi expediază ministrului o scrisoare cînd află că a fost instalată o tipografie în închisoarea centrală de la Melun: „Aveți de ales între niște condamnați nu întîmplător pedepsiți de lege și cetățeni ce-și sacrifică zilele, cu abnegație și cinste, pentru existența familiilor lor și pentru propășirea patriei."[33]

Or, răspunsurile date de guvern și de administrație la toată această campanie sînt constant aceleași. Munca penală nu trebuie criticată pe motivul unui șomaj pe care l-ar provoca: datorită lipsei ei de extindere, slabului randament, ea nu poate avea o incidență generală asupra economiei. Nu ca activitate de producție este ea intrinsec utilă, ci prin efectele pe care le are asupra mașinăriei umane. Ea constituie un principiu de ordine și de regularitate; prin exigențele care-i sînt proprii, ea vehiculează, în mod insensibil, formele unei puteri riguroase; obișnuiește corpurile cu mișcări regulate, exclude tulburările și neatenția, impune o ierarhie și o supraveghere care sînt cu atît mai bine acceptate și care se vor întipări cu atît mai adînc în comportamentul condamnaților cu cît fac parte din chiar logica ei: o dată cu munca, „regula pătrunde într-o închisoare și se impune fără efort, fără să recurgă la nici un fel de mijloc represiv și violent. Dîndu-i o ocupație deținutului, i se transmit acestuia deprinderi de ordine și supunere; din leneș, acesta devine harnic și activ... cu timpul, el va găsi în mișcarea ordonată a închisorii, în muncile manuale la care a fost forțat... un remediu sigur împotriva devierilor imaginației proprii."[34] Munca penală trebuie privită ca fiind prin ea însăși o mașinărie care îl

---

[31] *Ibid.*

[32] *L'Atelier,* an IV, nr. 9, iunie 1844, și an V, nr. 7, aprilie 1845; cf. și, în aceeași epocă, *La Démocratie pacifique.*

[33] *L'Atelier,* an V, nr. 6, martie 1845.

[34] A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales et politiques,* iunie 1836.

transformă pe deţinutul violent, agitat, nestăpînit într-o piesă ce-şi joacă rolul în perfectă ordine. Închisoarea nu este un atelier; este, trebuie să fie prin ea însăşi o maşină în raport cu care deţinuţii-muncitori sînt deopotrivă rotiţe şi produse; ea îi „ocupă", şi încă „în mod continuu, fie şi numai cu scopul de a le umple clipele. Cînd corpul se află în acţiune, cînd mintea e ocupată cu un obiect determinat, ideile nefaste se risipesc şi pacea renaşte în suflet."[35] Dacă, pînă la urmă, munca în închisori are şi un efect economic, acesta constă în producerea de indivizi mecanizaţi după normele generale ale unei societăţi industriale: „Munca este providenţa naţiunilor moderne; le ţine loc de morală, umple golul credinţelor şi e considerată drept izvor al tuturor bunurilor. Munca trebuia să devină religia închisorilor. Pentru o societate-maşină, era nevoie de mijloace de reformare pur mecanice."[36] Fabricare de indivizi-maşină, dar şi de proletari; într-adevăr, cînd nu ai „decît braţele drept unic bun", nu poţi trăi decît „fie din roadele muncii tale, prin exercitarea unei meserii, fie din roadele muncii altora, prin ocupaţia de a fura"; or, dacă închisoarea nu i-ar sili pe răufăcători să muncească, ea nu ar face decît să continue, prin chiar instituţia ei şi prin intermediul fiscalităţii, prelevarea de către unii asupra muncii celorlalţi: „Problema inactivităţii este aceeaşi ca în societate; deţinuţii vor trebui să trăiască din munca altora dacă nu trăiesc din a lor."[37] Munca prin care condamnatul îşi asigură satisfacerea propriilor nevoi îl recalifică pe hoţ ca muncitor docil. Şi tocmai aici apare utilitatea retribuirii muncii penale; ea îi impune condamnatului forma „morală" a salariului drept condiţie a existenţei. Salariul produce „dragostea şi obişnuinţa" de a munci[38]; le inculcă acestor răufăcători ce ignoră diferenţa dintre ce e al meu şi ce e al tău sensul proprietăţii — al „celei cîştigate cu sudoarea frunţii"[39]; îi mai învaţă, pe ei, cei obiş-

---

[35] E. Danjou, *Des prisons,* 1821, p. 180.

[36] L. Faucher, *De la réforme des prisons,* 1838, p. 64. În Anglia, „tread-mill" şi pompa asigurau o mecanizare disciplinară a deţinuţilor lipsită de orice fel de efect productiv.

[37] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons,* II, 1838, pp. 313–314.

[38] *Ibid.,* p. 243.

[39] E. Danjou, *Des prisons,* 1821, pp. 210–211; cf. şi *L'Atelier,* an VI, nr. 2, noiembrie 1845.

nuiţi să trăiască în risipă, ce înseamnă prevederea, economisirea, planificarea viitorului[40]; în sfîrşit, propunînd o măsurare a muncii depuse, ea permite traducerea cantitativă a hărniciei deţinutului şi a progreselor îndreptării.[41] Salariul pentru munca penală nu retribuie o producţie; el funcţionează ca motor şi reper al transformărilor individuale: este o ficţiune juridică, dat fiind că nu reprezintă o cedare „liberă" a forţei de muncă, ci un artificiu presupus ca eficient în cadrul tehnicilor de corecţie.

Utilitatea muncii penale? Nu un profit; nici măcar formarea unei deprinderi folositoare; ci constituirea unui raport de putere, a unei forme economice goale, a unei scheme a supunerii individuale şi a adaptării ei la un aparat de producţie.

Imagine perfectă a muncii în închisoare: atelierul pentru femei de la Clairvaux; precizia silenţioasă a maşinăriei umane întîlneşte rigoarea regulamentară a mînăstirii: „Într-un amvon, deasupra căruia se află un crucifix, stă aşezată o călugăriţă; în faţa ei, dispuse pe două rînduri, deţinutele se achită de sarcina ce le-a fost impusă, şi, cum lucrul cu acul predomină, liniştea cea mai desăvîrşită este constant păstrată... Pare că în aceste încăperi totul respiră penitenţa şi ispăşirea. Gîndul îţi zboară, aproape de la sine, spre vremea venerabilelor obiceiuri ale acestei străvechi clădiri; îţi vin în minte penitenţii voluntari ce se închideau aici spre a fugi de lume."[42]

3. Dar închisoarea depăşeşte simpla privare de libertate şi dintr-un punct de vedere mult mai important. Ea tinde să devină un instrument de modulare a pedepsei: un aparat care, primind sarcina de a executa o sentinţă, îşi arogă dreptul de a lua pe cont propriu, fie şi parţial, principiul acesteia. Desigur, instituţia carcerală nu a primit acest „drept" nici în veacul al XIX-lea, şi nici

---

40 Ch. Lucas, *loc. cit.* O treime din salariul zilnic era pus deoparte pentru perioada cînd urma să iasă din închisoare.

41 É. Ducpétiaux, *Du système de l'emprisonnement cellulaire,* 1857, pp. 30–31.

42 De comparat cu următorul text al lui Faucher: „Intraţi într-o filatură; ascultaţi conversaţiile muncitorilor şi ţiuitul maşinilor. Există oare pe lume un contrast mai întristător decît acela dintre ordinea şi previzibilitatea acestor mişcări mecanice şi dezordinea de idei şi de obiceiuri produsă de reunirea atîtor bărbaţi, femei şi copii?" (*De la réforme des prisons,* 1838, p. 20).

măcar în secolul al XX-lea decît cel mult în mod fragmentar (sub forma eliberărilor condiţionate, a semilibertăţilor, a organizării unor închisori de reeducare). Dar trebuie subliniat faptul că acest „drept" a fost solicitat foarte de timpuriu de responsabilii din administraţia penitenciară, ca fiind condiţia însăşi a unei bune funcţionări a închisorii şi a eficacităţii ei în această sarcină de aducere pe calea cea dreaptă pe care justiţia însăşi i-o încredinţează.

De exemplu, pentru durata pedepsei: închisoarea permite cuantificarea exactă a pedepselor, gradarea lor după împrejurări, asigurarea pentru pedeapsa legală a unei forme mai mult sau mai puţin explicite de salariu; dar ea riscă să nu aibă nici o valoare corectivă dacă rămîne fixată o dată pentru totdeauna la nivelul sentinţei judecătoreşti. Durata pedepsei nu trebuie să măsoare „valoarea de schimb" a infracţiunii; ea trebuie să fie adaptată la transformarea „utilă" a deţinutului pe parcursul condamnării acestuia. Nu un timp-măsură, ci un timp finalizat. Mai curînd decît forma salariului, forma operaţiei. „La fel cum medicul prudent opreşte administrarea de medicamente sau, dimpotrivă, o continuă după cum bolnavul s-a vindecat pe deplin sau nu, tot astfel, în prima din cele două ipoteze de mai sus, ispăşirea se cuvine să ia sfîrşit cînd se obţine îndreptarea completă a condamnatului; căci, în acest caz, orice detenţie ar deveni inutilă şi tot atît de inumană faţă de cel readus pe calea cea bună pe cît de inutil costisitoare pentru stat."[43] Durata justă a unei pedepse trebuie, prin urmare, să varieze în funcţie nu numai de actul săvîrşit şi de circumstanţele în care a fost comis, ci şi de pedeapsa însăşi, aşa cum se derulează ea în mod concret. Ceea ce este totuna cu a spune că, dacă pedeapsa se cuvine să fie individualizată, trebuie să se plece nu de la indi-

[43] A. Bonneville, *Des libérations préparatoires*, 1846, p. 6. Bonneville propune măsuri de „libertate pregătitoare", dar şi de „adaos aflictiv" sau de supliment penitenciar dacă s-ar dovedi că „decizia penală, stabilită aproximativ după gradul presupus de degradare a delincventului, nu a fost suficientă pentru a produce efectul scontat". Acest surplus nu ar trebui să depăşească o optime din totalul pedepsei; libertatea pregătitoare ar putea surveni după scurgerea a trei sferturi din pedeapsă (*Traité des diverses institutions complémentaires*, pp. 251 şi urm.).

vidul-infractor, subiect juridic al actului, autor responsabil al delictului, ci de la individul pedepsit, obiect al unei acțiuni controlate de transformare, de la individul aflat în detenție și inserat în aparatul carceral, modificat de acesta sau reacționînd la el. „Nu se pune decît problema îndreptării celui rău. O dată această îndreptare efectuată, criminalul trebuie redat societății."[44]

Nici calitatea, și nici conținutul pedepsei nu trebuie determinate exclusiv în funcție de natura infracțiunii. Gravitatea juridică a unei crime nu are în nici un caz valoare de semn univoc pentru caracterul corigibil sau nu al condamnatului. Îndeosebi distincția crimă–delict, căreia Codul Penal i-a asociat deosebirea dintre închisoare și recluziune sau muncă silnică, nu este operatorie în termeni de corecție. Este părerea aproape unanim exprimată de directorii de închisoare cu ocazia unei anchete efectuate de ministerul de interne în 1836: „Corecționalii, cei condamnați la închisoare corecțională, sînt în general cei mai vicioși... Printre criminali, se pot întîlni mulți care au cedat violenței patimilor și nevoilor unor familii numeroase." „Purtarea criminalilor este mult mai bună decît a corecționalilor; primii sînt mai supuși, mai muncitori decît ceilalți, care în general sînt mai escroci, mai dezmățați și mai leneși."[45] De unde și ideea că rigoarea punitivă nu trebuie să fie direct proporțională cu gravitatea penală a actului condamnat. Și nici determinată o dată pentru totdeauna.

Operație corectivă, întemnițarea are propriile ei exigențe și episoade. Propriile ei efecte sînt cele ce trebuie să-i determine etapele, înăspririle temporare, reducerile succesive; ceea ce Charles Lucas numea „clasificarea mobilă a moralităților". Sistemul progresiv aplicat cu începere din 1825 la Geneva[46] a fost

---

[44] Ch. Lucas, citat în *Gazette des tribunaux*, 6 aprilie 1837.

[45] În *Gazette des tribunaux*. Cf. și Marquet-Wasselot, *La Ville du refuge*, 1832, pp. 74–76. Ch. Lucas notează că de obicei corecționalii „se recrutează din rîndul populației urbane", iar „moravurile recluzionare provin în majoritate din rîndul populației agricole" (*De la réforme des prisons*, I, 1836, pp. 46–50).

[46] R. Fresnel, *Considérations sur les maisons de refuge*, Paris, 1829, pp. 29–31.

adeseori solicitat în Franţa. De pildă, sub forma celor trei secţii: secţia de probă pentru toţi deţinuţii, secţia de pedepsire şi secţia de recompensă pentru cei aflaţi pe calea îndreptării.[47] Ori sub forma celor patru faze: perioadă de intimidare (privare de muncă şi de orice fel de relaţie interioară sau exterioară); perioadă de muncă (izolare, însă permisiunea de a munci, care, după perioada de inactivitate forţată, va fi primită ca o binefacere); regim de moralizare („conferinţe" mai mult sau mai puţin frecvente cu directorii şi vizitatorii oficiali); perioadă de muncă în comun.[48] Dacă principiul pedepsei ţine fără doar şi poate de o decizie a justiţiei, administrarea, calitatea şi rigorile ei trebuie să depindă de un mecanism autonom care controlează efectele pedepsei chiar din interiorul aparatului ce o aplică. Un întreg regim de sancţiuni şi recompense care nu este doar o modalitate de a impune respectarea regulamentului închisorii, ci de a face efectivă acţiunea acesteia asupra deţinuţilor. Cu acest punct se întîmplă să fie de acord însăşi autoritatea judiciară: „Nu trebuie — spunea Curtea de Casaţie, consultată în privinţa proiectului de lege asupra închisorilor — să ne mirăm de ideea de a acorda recompense ce vor putea să constea fie în mai mulţi bani, fie într-un regim alimentar mai bun, fie în reduceri ale pedepsei. Dacă există ceva ce poate trezi în spiritul condamnaţilor noţiunile de bine şi de rău, ceva care să le provoace reflecţii morale şi să-i înalţe cît de puţin în propriii lor ochi, aceasta nu este decît posibilitatea de a primi anumite recompense."[49]

Iar în privinţa tuturor acestor proceduri ce rectifică pedeapsa pe măsura desfăşurării ei, trebuie să se admită că instanţele judecătoreşti nu pot avea o autoritate nemijlocită. Căci este vorba de măsuri care prin definiţie nu ar putea interveni decît după judecată şi care nu se pot referi decît la altceva decît la infracţiuni. Autonomie indispensabilă, aşadar, a personalului care administrează detenţia, cînd se pune problema individualizării şi modu-

[47] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, p. 440.

[48] L. Duras, articol apărut în *Le Progressif* şi citat de *La Phalange*, 1 decembrie 1838.

[49] Ch. Lucas, *ibid.*, pp. 441–442.

lării aplicării pedepsei: supraveghetorii, directorul așezămîntului, preotul sau educatorul sînt mult mai bine plasați pentru îndeplinirea acestei funcții corective decît deținătorii puterii penale. Tocmai judecata acestora (constatare, diagnostic, caracterizare, detaliere, clasificare diferențiată), și nu un verdict avînd forma stabilirii vinovăției trebuie să servească drept suport pentru modularea internă a pedepsei — pentru ușurarea sau chiar întreruperea ei. Cînd, în 1846, Bonneville și-a prezentat proiectul de eliberare condiționată, a definit-o ca pe „dreptul pe care l-ar deține administrația, cu acordul prealabil al autorității judecătorești, de a-l pune în libertate provizorie, după o perioadă suficientă de ispășire și cu anumite condiții, pe condamnatul complet îndreptat care, la cea mai mică plîngere întemeiată, ar urma să fie readus în închisoare"[50]. „Arbitrarul" care, în vechiul regim penal, permitea judecătorilor să moduleze pedeapsa, iar regilor să-i pună eventual capăt, arbitrarul pe care codurile moderne l-au retras puterii judecătorești îl vedem acum reconstituindu-se în întregime, progresiv, de partea puterii care administrează și controlează aplicarea pedepsei. Suveranitate savantă a gardianului: „Un veritabil magistrat chemat să domnească în mod suveran în închisoare... și care, pentru a fi la înălțimea misiunii încredințate, trebuie să adauge la cinstea cea mai desăvîrșită și o cunoaștere profundă a oamenilor."[51]

Se ajunge astfel la un principiu, formulat limpede de Charles Lucas, pe care foarte puțini juriști ar avea curajul să-l accepte astăzi fără rezerve, cu toate că marchează direcția esențială a funcționării penalității moderne; să-l numim „Declarația de independență carcerală": ea revendică dreptul închisorii de a se constitui ca putere aparte, care deține nu numai o autonomie administrativă, ci chiar o parte a suveranității punitive. Această afirmare a drepturilor închisorii stipulează în principiu: că judecata penală este o unitate arbitrară; ea trebuie descompusă; că redactorii codurilor penale au distins deja, și pe bună dreptate, între nivelul legislativ (care clasifică actele și prescrie

[50] A. Bonneville, *Des libérations préparatoires*, 1846, p. 5.

[51] A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales et politiques*, iunie 1836.

pedepse) şi nivelul judecăţii (care formulează sentinţele); că astăzi e nevoie să se analizeze la rîndul lui acest ultim nivel; că înăuntrul lui trebuie deosebit ceea ce este propriu-zis judiciar (luarea în considerare mai puţin a actelor şi mai mult a agenţilor, evaluarea „multitudinii intenţionalităţii, ce conferă actelor umane tot atîtea perspective morale" şi deci rectificarea, pe cît posibil, a aprecierilor legiuitorului); şi că trebuie acordată autonomie „judecăţii penitenciare", care este, poate, cea mai importantă; în comparaţie cu ea, evaluarea tribunalului nu este decît un mod de a „prejudeca", pentru că moralitatea agentului nu poate fi apreciată „decît punînd-o la încercare. Judecătorul are, prin urmare, la rîndul lui nevoie de un control necesar şi rectificativ al aprecierilor pe care le face; iar acest control este cel pe care trebuie să-l furnizeze închisoarea penitenciară."[52]

Se poate, prin urmare, vorbi de un exces sau de o serie de excese ale întemniţării în raport cu detenţia legală — a „carceralului" faţă de „judiciar". Or, acest exces poate fi observat foarte de timpuriu, încă din momentul apariţiei închisorii, fie sub forma practicii reale, fie sub formă de proiecte. El nu a apărut ulterior, ca un efect secundar. Marea maşinărie carcerală este legată de însăşi funcţionarea închisorii. Semnul acestei autonomii poate fi limpede observat în violenţele „inutile" ale gardienilor sau în despotismul administraţiei ce beneficiază de privilegiul spaţiului închis. Originea acestui exces se află în altă parte: tocmai în faptul că închisorii i se cere să fie „utilă", în faptul că privarea de libertate — această prelevare juridică a unui bun ideal — a trebuit, încă de la început, să îndeplinească un rol tehnic pozitiv, să opereze transformări asupra indivizilor. Iar pentru această operaţie aparatul carceral a recurs la trei mari scheme: schema politico-morală a izolării individuale şi a ierarhiei; modelul economic al forţei aplicate muncii obligatorii; modelul tehnico-medical al vindecării şi normalizării. Celula, atelierul, spitalul. Marja cu care închisoarea excedează detenţia este în realitate ocupată cu tehnici de tip disciplinar. Şi exact

[52] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, pp. 418–422.

acest surplus al disciplinarului față de juridic este ceea ce, în ansamblu, a primit numele de „penitenciar".

*

Acest surplus nu a fost acceptat fără probleme. O chestiune care a fost în primul rînd de principiu: pedeapsa nu trebuie să fie nimic mai mult decît privare de libertate; Decazes spunea același lucru ca și guvernanții noștri actuali, dar cu strălucirea proprie limbajului său: „Legea trebuie să-l urmeze pe condamnat în închisoarea în care l-a trimis."[53] Însă foarte curînd — fapt semnificativ —, aceste dezbateri se vor transforma într-o luptă pentru dobîndirea controlului asupra acestui „surplus" penitenciar; judecătorii vor pretinde dreptul de control asupra mecanismelor carcerale: „Moralizarea deținuților necesită cooperarea mai multor parteneri; numai prin vizite de inspectare, comisii de supraveghere, societăți de patronaj poate fi ea dusă la bun sfîrșit. Are nevoie de auxiliari, pe care numai magistratura i-i poate furniza."[54] Încă din acea perioadă, ordinea penitenciară căpătase îndeajuns de multă consistență ca să se încerce nu să fie anihilată, ci doar luată sub control. Iată-l deci pe judecător cuprins subit de pasiunea pentru închisoare. Din această pasiune va lua naștere, un secol mai tîrziu, un copil bastard și diform: judecătorul însărcinat cu aplicarea pedepselor.

Dar dacă penitenciarul, în „excesul" lui față de detenție, s-a putut impune *de facto* și, chiar mai mult decît atît, dacă a reușit să întindă o cursă întregii justiții penale și să-i facă prizonieri chiar pe judecători este pentru că a izbutit să introducă justiția penală în niște relații de cunoaștere care acum au devenit pentru aceasta un labirint infinit.

Închisoarea, loc de executare a pedepsei, este în același timp și loc de observare a indivizilor pedepsiți. În două sensuri. De supraveghere, desigur. Dar și de cunoaștere a fiecărui deținut în parte, a comportării, a înclinațiilor profunde și a progre-

[53] É. Decazes, „Rapport au Roi sur les prisons", *Le Moniteur*, 11 aprilie 1819.

[54] Vivien, *in* G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, p. VIII. O ordonanță din 1847 dusese la înființarea comisiilor de supraveghere.

sivei lui ameliorări; închisorile trebuie să fie concepute ca un loc de formare a unei cunoaşteri clinice asupra condamnaţilor; „sistemul penitenciar nu poate fi o concepţie apriorică; este o inducere a stării sociale. Cu maladiile morale, lucrurile stau ca şi cu accidentele de sănătate pentru care tratamentul depinde de locul şi de direcţia de evoluţie a bolii."[55] Ceea ce presupune două dispozitive esenţiale. Prizonierul trebuie să poată fi ţinut sub o supraveghere permanentă; toate observaţiile ce se pot face cu privire la el trebuie înregistrate şi contabilizate. Tema *Panopticon*-ului — în acelaşi timp supraveghere şi observaţie, siguranţă şi cunoaştere, individualizare şi totalizare, izolare şi transparenţă — şi-a aflat în închisoare locul privilegiat de realizare. Dacă este adevărat că procedurile panoptice, ca forme concrete de exercitare a puterii, au cunoscut, cel puţin în stare de dispersie, o foarte largă răspîndire, abia în instituţiile penitenciare a putut utopia lui Bentham să se materializeze compact. Panopticul a devenit, în jurul anilor 1830–1840, programul arhitectural al majorităţii proiectelor de închisoare. Era modalitatea cea mai directă de a traduce „în piatră iscusinţa disciplinei"[56], de a face arhitectura permeabilă la gestionarea puterii[57]; de a permite ca în locul forţei şi al constrîngerilor violente să fie introdusă eficacitatea blîndă a unei supravegheri fără breşe; de a organiza spaţiul în conformitate cu recenta umanizare a codurilor şi cu noua teorie penitenciară: „Autoritatea, de o parte, şi arhitectul, de cealaltă parte, sînt, prin urmare, cei care trebuie să hotărască dacă închisorile trebuie constituite în sensul îmblînzirii pedepselor sau conform unui sistem de îndreptare a vinovaţilor şi în conformitate cu o legislaţie care, urcînd spre originea viciilor oamenilor, devine un principiu regenerator al virtuţilor pe care aceştia trebuie să le practice.[58]"

---

[55] Léon Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, p. 6.

[56] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, I, 1836, p. 69.

[57] „Dacă se doreşte tratarea problemei administrative făcîndu-se abstracţie de cea de construcţie, există riscul stabilirii unor principii cărora realitatea le scapă; în timp ce, cunoscînd îndeajuns nevoile administrative, un arhitect poate alege un sistem sau altul de întemniţare, pe care teoria le-a clasat în rîndul utopiilor" (Abel Blouet, *Projet de prison cellulaire*, 1843, p. 1).

[58] L. Baltard, *Architectonographie des prisons*, 1829, pp. 4–5.

De a constitui, pe ansamblu, o închisoare-maşină[59] cu o celulă de vizibilitate în care deţinutul va fi prins ca „în casa de sticlă a filozofului grec"[60] şi un punct central de unde o privire permanentă să-i poată controla deopotrivă pe deţinuţi şi personalul angajat. În jurul acestor două imperative, mai multe schimbări posibile: Panopticul benthamian în forma lui strictă, sau semicercul, sau planul în cruce, sau dispunerea în stea.[61] În toiul acestor discuţii aprinse, ministrul de interne reaminteşte, în 1841, principiile de bază: „Sala centrală de observaţie constituie pivotul întregului sistem. Fără punct central de observaţie, supravegherea încetează de a mai fi sigură, continuă şi generală; căci este cu neputinţă să ai deplină încredere în activitatea, zelul şi priceperea celui pus să supravegheze nemijlocit celulele... Arhitectul va trebui, prin urmare, să-şi concentreze întreaga atenţie asupra acestui punct; avem aici de a face cu o problemă în acelaşi timp de disciplină şi de economie. Cu cît supravegherea va fi mai exactă şi mai lesnicioasă, cu atît mai puţină nevoie vom avea să căutăm în trăinicia zidurilor garanţii împotriva încercărilor de evadare şi a comunicării între deţinuţi. Or, supravegherea va fi perfectă dacă, dintr-o sală centrală, directorul sau şeful însărcinat cu această misiune, fără să fie nevoit să-şi schimbe locul, vede fără să fie văzut nu doar intrările tuturor celulelor şi chiar interiorul unui cît mai mare număr de celule atunci cînd uşile acestora sînt deschise, ci şi pe supraveghetorii însărcinaţi cu paza prizonierilor la toate etajele... În formula închisorilor circulare sau semicirculare ar părea posibil să-i vezi dintr-un centru unic pe toţi prizonierii în celulele lor şi pe gardieni pe coridoarele de supraveghere."[62]

Însă Panopticul penitenciar este şi un sistem de documentare individualizat şi permanent. Chiar în anul în care erau recomandate variantele schemei benthamiene pentru construirea

---

[59] „Englezii au în tot ce fac geniul mecanicii... şi au dorit ca şi construcţiile lor să funcţioneze asemenea unei maşini supuse acţiunii unui singur motor", *ibid.*, p. 18.

[60] N. P. Harou-Romain, *Projet de pénitentier*, 1840, p. 8.

[61] Cf. planşele nr. 17–25.

[62] Ducatel, *Instruction pour la construction des maisons d'arrêt*, p. 9.

de închisori, devenea obligatoriu sistemul „fişei morale": un buletin individual gîndit ca model uniform în toate închisorile şi în care directorul sau gardianul-şef, preotul sau institutorul sînt solicitaţi să-şi înscrie observaţiile cu privire la fiecare deţinut în parte: „Într-un fel, tocmai Vademecum-ul administraţiei închisorii este cel care-i permite să aprecieze fiecare caz şi fiecare împrejurare în parte şi să ia decizii în privinţa tratamentului ce trebuie aplicat fiecărui prizonier în mod individual."[63] Multe alte sisteme de înregistrare, mult mai complete, au fost proiectate sau încercate.[64] Este, în orice caz, vorba de transformarea închisorii într-un loc de formare a unei cunoaşteri care trebuie să slujească drept principiu ordonator pentru exerciţiul practicii penitenciare. Închisoarea nu trebuie doar să ia cunoştinţă de hotărîrea judecătorilor şi să o aplice în funcţie de regulamentele stabilite: ei îi revine şi misiunea de a extrage în permanenţă cunoştinţe cu privire la deţinut, care vor permite transformarea măsurii penale într-o operaţie penitenciară; care vor face din pedeapsa devenită necesară din pricina infracţiunii o transformare a deţinutului folositoare pentru societate. Autonomia regimului carceral şi cunoaşterea pe care această autonomie o face posibilă permit sporirea acestei utilităţi a pedepsei pe care Codul Penal o aşezase la temelia filozofiei sale punitive: „În ce-l priveşte pe director, el nu-l poate pierde din vedere pe nici un deţinut, pentru că, în orice secţie s-ar afla acesta, fie că iese, fie că intră, fie că stă pe loc, directorul este obligat să motiveze menţinerea respectivului într-o clasă anume sau trecerea lui în alta. Directorul este un adevărat contabil. Fiecare deţinut este pentru el, în sfera educării individuale, un capital de investit cu dobîndă la nivel penitenciar."[65] Practica penitenciară, tehnologie savantă, rentabilizează capitalul investit în sistemul penal şi în construirea greoaielor închisori.

---

[63] É. Ducpétiaux, *Du système de l'emprisonnement cellulaire,* 1847, pp. 56–57.

[64] Cf., de exemplu, G. de Gregory, *Projet de Code pénal universel,* 1832, pp. 199 şi urm.; Grellet-Wammy, *Manuel des prisons,* 1839, II, pp. 23–25 şi 199–203.

[65] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons,* II, 1838, pp. 449–450.

Corelativ, delincventul devine un individ ce trebuie cunoscut. Acest imperativ al cunoașterii nu s-a înscris, în primă instanță, în însuși actul judiciar pentru a întemeia mai bine sentința și a determina într-adevăr măsura vinovăției. Abia în calitate de condamnat și ca punct de aplicare pentru mecanisme punitive s-a constituit condamnatul ca obiect de cunoaștere posibilă.

Ceea ce înseamnă însă că aparatul penitenciar, cu tot programul tehnologic care-l însoțește, operează o stranie substituire: din mîinile justiției, primește un condamnat; dar ținta lui nu este, bineînțeles, infracțiunea, și nici chiar infractorul ca atare, ci un obiect întrucîtva diferit și definit de niște variabile care, cel puțin la plecare, nu erau luate în calculul sentinței, căci nu erau pertinente decît din punctul de vedere al unei tehnologii corective. Acest personaj diferit, pe care aparatul penitenciar îl substituie infractorului condamnat, este *delincventul*.

Delincventul se deosebește de infractor prin aceea că nu atît actul pe care l-a comis, cît viața lui are importanță pentru a-l caracteriza. Operația penitenciară, dacă se dorește să fie o adevărată reeducare, trebuie să totalizeze existența delincventului, să facă din închisoare un fel de teatru artificial și coercitiv care să o refacă din temelii. Pedeapsa legală corespunde unui act; tehnica punitivă — unei vieți întregi, ea trebuie, prin urmare, să reconstituie răul infim și răul ca atare sub formă de cunoștințe; ea trebuie să modifice efectele acestei cunoașteri și să-i umple golurile printr-o practică de constrîngere. Cunoaștere a biografiei și tehnică de redresare a existenței. Observarea delincventului „trebuie să meargă nu doar pînă la circumstanțele, ci pînă la cauzele crimei; să le caute în istoria vieții acestuia, din întreitul punct de vedere al organizării ei, al poziției sociale și al educației, pentru a cunoaște și a constata înclinațiile periculoase ale celei dintîi, supărătoarele predispoziții ale celei de-a doua și antecedentele periculoase ale celei de-a treia. Această anchetă biografică reprezintă o parte esențială a instrucției judiciare în ce privește clasificarea pedepselor înainte de a deveni o condiție a sistemului penitenciar în ce privește clasificarea moralităților. Ea trebuie să-l însoțească pe deținut de la tribunal pînă în închisoare, unde sarcina directorului este nu doar aceea

de a strînge elementele, ci şi de a le completa, verifica şi rectifica pe parcursul detenţiei"[66]. În spatele infractorului, căruia cercetarea faptelor îi poate atribui responsabilitatea comiterii unui delict, se profilează caracterul delincvent, căruia o investigaţie biografică îi scoate la iveală lenta formare. Introducerea „biograficului" este importantă în istoria penalităţii. Pentru că face să existe „criminalul" înaintea comiterii crimei şi, la limită, chiar în afara ei. Şi pentru că, din acel moment, o cauzalitate psihologică, ce dublează stabilirea juridică a responsabilităţii, îi va bruia acesteia efectele. Pătrundem atunci în labirintul „criminologic" din care nici astăzi nu am ieşit: orice cauză care, ca determinare, nu poate decît să diminueze responsabilitatea, îl marchează pe autorul infracţiunii cu pecetea unei criminalităţi cu atît mai de temut şi care impune măsuri penitenciare cu atît mai stricte. Pe măsură ce biografia criminalului dublează în practica penală analiza circumstanţelor, vedem, cînd se pune problema calificării crimei, cum discursul penal şi discursul psihiatric se intersectează; iar în punctul lor de întîlnire se formează acea noţiune de individ „periculos" ce permite stabilirea unei reţele cauzale la scara unei întregi biografii şi formarea unui verdict de pedeapsă–corecţie.[67]

Delincventul se mai deosebeşte de infractor şi prin aceea că el nu este doar autorul actului pe care l-a comis (autor responsabil în funcţie de anumite criterii ale voinţei libere şi conştiente), ci este legat de delictul său printr-un întreg mănunchi de fire complicate (instincte, pulsiuni, tendinţe, caracter). Tehnica

---

[66] *Ibid.*, II, 1838, pp. 440–442.

[67] Ar trebui studiat felul în care practica biografiei s-a răspîndit, începînd cu constituirea individului delincvent la nivelul mecanismelor punitive: biografie sau autobiografie a prizonierilor la Appert; întocmire de dosare biografice pe model psihiatric; întrebuinţarea biografiei în apărarea acuzaţilor. În privinţa acestui din urmă punct, ar putea fi comparate marile memorii justificative de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, redactate pentru cei trei condamnaţi la roată sau pentru Jeanne Salmon, cu pledoariile penale din epoca lui Ludovic Filip. Chaix d'Est-Ange pleda în favoarea lui La Roncière: „Atît de mult timp înaintea crimei, mult înaintea acuzării puteţi scruta viaţa acuzatului, îi puteţi pătrunde în suflet şi descoperi ungherele cele mai tainice şi scoate la lumină toate gîndurile şi toate frămîntările..." (*Discours et plaidoyers*, III, p. 166).

penitenciară privește nu relația de autor, ci afinitatea dintre criminal și crima sa. Delincventul, manifestare singulară a unui fenomen global de criminalitate, se împarte în clase cvasinaturale, dotate fiecare în parte cu caracteristicile ei și trimițînd la un tratament specific, precum ceea ce Marquet-Wasselot numea, în 1841, „Etnografia închisorilor": „Condamnații constituie... un alt popor în sînul aceluiași popor: care are obiceiurile, instinctele și moravurile lui aparte."[68] Sîntem încă foarte aproape de descrierile „pitorești" ale lumii răufăcătorilor — tradiție foarte veche, ce urcă pînă departe în timp și care reînvie în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în momentul în care percepția unei alte forme de viață se suprapune imaginii unei alte clase și a unei alte specii umane. Se schițează, sub o formă parodică, o zoologie a subspeciilor sociale, o etnologie a civilizațiilor de răufăcători, cu riturile și limba lor proprii. Prin ele se manifestă totuși opera de constituire a unei obiectivități noi, în cadrul căreia criminalul ține de o tipologie deopotrivă naturală și deviantă. Delincvența, abatere patologică de la specia umană, poate fi analizată la nivelul unor sindroame morbide sau al unor mari formațiuni teratologice. O dată cu clasificarea lui Ferrus[n], ne aflăm în prezența uneia dintre primele transformări ale vechii „etnografii" a crimei într-o tipologie sistematică a delincvenților. Analiza e, desigur, firavă, dar poate fi foarte limpede observată acțiunea principiului conform căruia delincvența trebuie definită nu atît în funcție de lege, cît de normă. Există trei tipuri de condamnați: cei înzestrați „cu resurse intelectuale superioare mediei de inteligență pe care am stabilit-o", dar care s-au pervertit fie din cauza „tendințelor constituției lor" și a unei „predispoziții native", fie din pricina unei „logici pernicioase", a unei „morale strîmbe" a unei „periculoase evaluări a obligațiilor sociale". Pentru aceștia, ar fi indicate izolarea pe timpul zilei și al nopții, plimbarea solitară, iar, dacă este absolut necesar să fie puși în contact cu ceilalți deținuți, se recomandă „o mască ușoară, din plasă metalică, de felul acelora folosite la șlefuitul pietrelor sau pentru scrimă". A doua categorie se compune din condamnați „vicioși, mărginiți, abrutizați

[68] J. J. Marquet-Wasselot, *L'Ethnographie des prisons*, 1841, p. 9.

sau pasivi, atraşi spre rău din indiferenţă faţă de ruşine şi bine, din laşitate, din lene, ca să ne exprimăm astfel, şi din lipsă de rezistenţă la tentaţiile nefaste"; regimul care li se potriveşte acestora este mai puţin represiunea şi mai mult educaţia şi, dacă este cu putinţă, educarea reciprocă: izolare pe timpul nopţii, muncă în comun ziua, permisiunea de a conversa, dar numai cu voce tare, lecturi în comun, urmate de întrebări reciproce, sancţionate la rîndul lor prin recompense. Există, în sfîrşit, condamnaţii „inepţi sau incapabili", pe care o „constituţie incompletă îi face inapţi pentru orice fel de activitate ce necesită eforturi conştiente şi continuitate la nivelul voinţei, care se află în felul acesta în imposibilitatea de a face faţă concurenţei în muncă cu muncitori inteligenţi şi care, nefiind îndeajuns de instruiţi pentru a cunoaşte obligaţiile sociale ce le revin, nici îndeajuns de inteligenţi ca să le poată înţelege şi să-şi poată înfrînge instinctele proprii, ajung la rău din pricina propriei lor incapacităţi. Acestora, singurătatea nu ar face decît să le încurajeze inerţia; trebuie, prin urmare, să trăiască în comun, dar în grupuri puţin numeroase, să fie în permanenţă stimulaţi prin preocupări colective şi supuşi unei supravegheri rigide."[69] Astfel, se formează încetul cu încetul o cunoaştere „pozitivă" a delincvenţilor şi a speciilor acestora, cu totul diferită de calificarea juridică a delictelor şi a circumstanţelor producerii lor; dar distinctă şi de cunoaşterea medicală care permite scoaterea în evidenţă a nebuniei individului şi anularea, în consecinţă, a caracterului delictual al actului. Ferrus enunţă clar principiul: „Criminalii consideraţi în general nu sînt cîtuşi de puţin nebuni; ar fi o nedreptate faţă de ei dacă i-am confunda cu nişte oameni perverşi în mod conştient." Este vorba, în acest mod nou de a vedea lucrurile, de calificarea „ştiinţifică" a actului ca delict şi, în special, a individului ca delincvent. Posibilitatea unei criminologii şi-a făcut apariţia.

Corelatul justiţiei penale este, fără îndoială, infractorul, însă corelatul aparatului penitenciar este cu totul altcineva: delincventul, unitate biografică, nucleu de „periculozitate", exponent al unui tip de anomalie. Şi dacă este adevărat că la detenţia pri-

[69] G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, pp. 182 şi urm.; pp. 278 şi urm.

vativă de libertate pe care o definise dreptul închisoarea a adăugat „surplusul" penitenciarului, acesta la rîndul lui a introdus un personaj nou, care s-a strecurat între cel pe care-l condamnă legea și cel ce pune în aplicare legea. În locul de unde a dispărut corpul înfierat, tăiat în bucăți, ars, distrus al supliciatului și-a făcut apariția corpul deținutului, dublat de individualitatea „delincventului", de micul suflet al criminalului pe care chiar aparatul de aplicare a pedepsei l-a fabricat ca suport al puterii punitive și ca obiect a ceea ce astăzi continuăm să numim „știința penitenciară". Se spune că închisoarea fabrică delincvenți; este adevărat că ea îi readuce în mod aproape fatal înaintea tribunalelor pe cei ce i-au fost dați în grijă. Însă ea îi fabrică în sensul că a introdus în jocul dintre lege și infracțiune, dintre judecător și infractor, dintre condamnat și călău realitatea necorporală a delincvenței care-i leagă pe unii de ceilalți și, pe toți laolaltă, îi prinde în aceeași capcană.

*

Tehnica penitenciară și individul delincvent sînt, într-o oarecare privință, frați gemeni. Să nu credem că descoperirea delincventului printr-o raționalitate științifică a fost cea care a determinat în vechile închisori rafinarea tehnicilor penitenciare. Să nu credem nici că elaborarea internă a metodelor penitenciare a sfîrșit prin a scoate la lumină existența „obiectivă" a unei delincvențe pe care abstracția și rigiditatea judiciare nu o putuseră sesiza. Ele au apărut împreună, una în prelungirea celeilalte, ca un ansamblu tehnologic ce formează și decupează obiectul la care își aplică instrumentele. Și tocmai această delincvență, formată în subsolurile aparatului judiciar, la acel nivel al „muncii de jos" de la care justiția își întoarce privirile de jena de a-i pedepsi pe cei pe care îi condamnă, tocmai ea vine acum să bîntuie augustele tribunale și măreția legilor; ea este cea care trebuie să fie cunoscută, evaluată, măsurată, diagnosticată, tratată cînd se formulează sentințe, de ea, de această anomalie, de această deviere, de acest pericol surd, de această boală, de această formă de existență trebuie să se țină seama cînd se purcede la rescrierea codurilor penale. Delincvența reprezintă răzbunarea închisorii împotriva justiției. Revanșă suficient

de redutabilă pentru a-l lăsa pe judecător fără voce. Şi atunci se face auzit glasul criminologilor.

Dar nu trebuie să uităm că închisoarea, imagine concentrată şi austeră a tuturor formelor de disciplină, nu constituie un element endogen în sistemul penal definit la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Tema unei societăţi punitive şi a unei semiotehnici generale a pedepsirii care a subîntins Codurile „ideologice" — beccariene sau benthamiene — nu prevedea utilizarea universală a închisorii. Închisoarea provine din altă parte — din mecanismele proprii unei puteri disciplinare. Or, în ciuda acestei eterogenităţi, mecanismele şi efectele închisorii au difuzat pe tot parcursul justiţiei penale moderne; delincvenţa şi delincvenţii au parazitat-o pe de-a-ntregul. Ar trebui căutat motivul acestei redutabile „eficacităţi" a închisorii. Dar poate fi deja semnalat următorul fapt: justiţia penală definită de reformatori în secolul al XVIII-lea trasa două direcţii de obiectivare posibilă a criminalului; însă două direcţii divergente: una era seria „monştrilor", morali sau politici, căzuţi în afara pactului social; cealaltă era seria subiectului juridic recalificat prin pedeapsă. Or, „delincventul" permite tocmai intersectarea celor două direcţii şi constituirea, cauţionată de medicină, de psihologie şi de criminologie, a unui individ în care se suprapun — aproximativ — infractorul faţă de lege şi obiectul unei tehnici savante. Faptul că grefarea închisorii pe sistemul penal nu a provocat nici un fel de reacţie violentă de respingere are, fără îndoială, multe raţiuni. Una dintre ele este aceea că, fabricînd delincvenţă, închisoarea a oferit justiţiei penale un cîmp de obiecte unitar, autentificat de „ştiinţe", care i-a permis acesteia din urmă să funcţioneze într-un orizont general al „adevărului".

Închisoarea, regiunea cea mai sumbră a aparatului de justiţie, este locul unde puterea punitivă, ce nu mai îndrăzneşte să acţioneze pe faţă, organizează în surdină un cîmp de obiectivitate în care pedeapsa va putea funcţiona la lumina zilei ca terapie, iar sentinţa se va putea înscrie în rîndul celorlalte discursuri ale cunoaşterii. Putem, prin urmare, să înţelegem cum a putut justiţia să adopte atît de uşor o închisoare care însă nu era cîtuşi de puţin copilul dorinţelor ei. Ea îi datora din plin această recunoaştere.

NOTE

[a] Jean Antoine Chaptal, conte de Chanteloup (1756–1832). Chimist şi om politic francez, ministru de interne între 1800 şi 1804. A creat o fabrică de produse chimice care a pus pentru prima dată pe piaţa franceză acid sulfuric. A funcţionat şi ca şef al atelierelor de praf de puşcă. A înfiinţat Camerele de Comerţ şi cea dintîi şcoală de arte şi meserii din Franţa. A construit drumuri şi sistemul naţional de canale. A sfîrşit ca senator, conte al Imperiului şi pair.

[b] Élie, duce Decazes şi de Glücksberg (1780–1860). Om politic francez. În 1815, i-a urmat lui Fouché în funcţia de ministru de interne. Începînd din decembrie 1818, a jucat un important rol pe lîngă Ludovic XVIII. Ca ministru de interne, a fost principalul instrument al politicii regale îndreptate împotriva partidului ultraregalist. Pair şi ambasador la Londra.

[c] Louis René Villermé (1782–1863). Medic şi sociolog francez. Însărcinat, în 1837, de Academia de Ştiinţe Morale şi Politice cu studierea claselor sărace din Franţa, realizează, în 1840, vasta lucrare (2 vol.) intitulată *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers dans les fabriques de coton, de laine et de soie,* din care se va inspira cea dintîi lege socială din secolul al XIX-lea, aceea din 1841, referitoare la limitarea muncii copiilor. Lucrarea lui Villermé reprezintă una dintre primele anchete sociologice efectuate asupra unui mediu social determinat.

[d] Jean-Baptiste Sylvère Gay, conte de Martignac (1778–1832). Om politic francez. Ministru de interne (1828–1829) de tranziţie, autor al ultimei tentative de conciliere între burghezie şi dinastie şi al unei legi liberale a presei.

[e] Gustave de Beaumont de la Bonninière (1802–1866). Publicist francez. În calitate de procuror al regelui, a fost însărcinat, în 1831, să efectueze, împreună cu Tocqueville, o călătorie în Statele Unite ale Americii pentru a studia sistemul penitenciar american. În urma acestei colaborări, a realizat lucrarea *Système pénitencier aux États-Unis* (1833).

[f] Frédéric Auguste Demetz (1796–1873). Magistrat şi filantrop francez. A înfiinţat, în 1840, colonia penitenciară agricolă de la Mettray, destinată deţinuţilor tineri.

[g] Marthe Camille Bachasson, conte de Montalivet (1801–1880). Om politic francez. Apropiat al lui Ludovic Filip. Ca ministru de interne şi al instrucţiunii publice, reprimă răscoalele din 1834 şi conduce instruirea procesului intentat capilor acestora.

[h] La Petite Roquette, construită în 1832, este închisoarea pariziană destinată femeilor. Ea se află în apropierea locului pe care funcţionase

o altă închisoare, denumită La Grande Roquette, construită în 1830 şi demolată în 1900, destinată, aceasta din urmă, detenţiei preventive şi condamnaţilor la moarte ce-şi aşteptau execuţia. În faţa porţii principale a închisorii La Grande Roquette au avut loc, începînd cu 1851, toate execuţiile capitale din Paris.

[i] Louis Pierre Baltard (1764–1846). Arhitect, pictor şi gravor francez. A proiectat capelele Sainte-Pélagie şi Saint-Lazare din Paris, ca şi palatul de justiţie şi închisoarea Saint-Joseph din Lyon.

[j] Auburn. Mic oraş în Statele Unite ale Americii, în statul New York, în sudul lacului Ontario. Închisoarea construită aici a devenit celebră datorită regimului penitenciar aplicat, pentru prima oară aici, cu începere din 1816, regim conform căruia deţinuţii muncesc în comun pe timpul zilei, fiind izolaţi pe timpul nopţii (vezi *supra,* nota [k] la cap. *Blîndeţea pedepselor*).

[k] Spre deosebire de sistemul auburnian, sistemul penitenciar pennsylvanian prevede izolarea completă a deţinuţilor atît în timpul nopţii, cît şi al zilei, şi a fost experimentat pentru prima oară în închisoarea din Philadelphia, cu începere din 1826 (vezi nota [k] la cap. *Blîndeţea pedepselor*).

[l] Clairvaux este o abaţie întemeiată în 1115, primul său abate fiind Sfîntul Bernard, părintele ordinului deosebit de riguros al cistercienilor. Decăzînd treptat prin scăderea numărului de călugări (de la 700, cîţi număra la moartea întemeietorului, la doar 27 în 1790), abaţia a fost transformată, în 1808, în închisoare centrală.

[m] *Workhouse* (în Anglia şi Ţara Galilor), *poorhouse* (în Scoţia): aşezăminte oficiale care, din secolul al XVI-lea şi pînă în secolul al XX-lea, adăposteau şi puneau la muncă cetele de săraci şi de vagabonzi, fiind, de fapt, adevărate închisori şi locuri de desfrîu. După primul război mondial, au fost transformate în aziluri pentru bătrîni.

[n] Guillaume Ferrus (1784–1861). Psihiatru francez, mai întîi în echipa lui Pinel, apoi medic-şef la spitalul Bicêtre. Autor a mai multe iniţiative privind asistenţa şi umanizarea condiţiilor de spitalizare a bolnavilor psihici şi al unei serii de misiuni importante în calitate de inspector general al azilurilor şi de inspector al serviciului medical din închisori. Lucrări: *Leçons cliniques sur les maladies mentales, Des aliénés* (1834), *Des prisonniers, de l'emprisonnement et des prisons* (1850). Concepţie organogenetică asupra bolilor mintale.

Capitolul al II-lea

ILEGALISME ŞI DELINCVENŢĂ

Din punct de vedere al legii, detenţia poate foarte bine să fie considerată privare de libertate. Întemniţarea care o asigură a conţinut dintotdeauna un proiect tehnic. Trecerea de la suplicii, cu ritualurile lor ostentative, cu arta lor îmbinată cu ceremonia suferinţei, la pedepsele cu închiderea în temniţe, îngropate în arhitecturi masive şi păzite de secretul administraţiilor, nu este trecerea spre o penalitate nediferenţiată, abstractă şi confuză; este trecerea de la o artă de a pedepsi la o alta, cu nimic mai puţin savantă decît prima. Mutaţie tehnică. Un simptom şi un rezumat al acestei deplasări: înlocuirea, în 1837, a lanţului ocnaşilor cu furgonul celular.

Lanţul, tradiţie ce data încă din epoca galerelor, continua să existe sub Monarhia din iulie. Importanţa pe care acesta pare s-o fi dobîndit ca spectacol la începutul secolului al XIX-lea se datorează probabil faptului că alătura într-o singură manifestare cele două feluri de a pedepsi: drumul spre locul de detenţie se desfăşura sub forma unui ceremonial de supliciu.[1] Relatările despre „ultimul lanţ" — de fapt, despre lanţurile care au brăzdat Franţa în vara anului 1836 — şi despre scandalurile pe care ele le-au provocat permit identificarea acestui mod de funcţionare cu totul străin de regulile „ştiinţei penitenciare". La plecare, un ritual de eşafod; nituirea colierelor de fier şi a lanţurilor, în curtea de la Bicêtre[a]: ocnaşul stă întins cu ceafa pe o nicovală, ca pe un butuc; dar, de această dată, arta călăului care

---

[1] Faucher nota că lanţul constituia un spectacol popular „mai ales de cînd se renunţase la eşafoade".

izbeşte cu ciocanul constă în a nu zdrobi capul — abilitate inversă, care ştie cum să nu ucidă. „Curtea cea mare de la Bicêtre este presărată cu instrumente de tortură: mai multe rînduri de lanţuri cu colierele lor. *Artupanii* (şefi ai gărzilor), fierari de ocazie, au la îndemînă nicovala şi ciocanul. De grilajul locului de patrulare, stau lipite, cu expresii mohorîte sau sfidătoare, toate capetele pe care cel însărcinat urmează să le ţintuiască. Deasupra, la toate etajele închisorii, se pot zări picioare şi mîini atîrnînd printre zăbrelele celulelor, închipuind o îngrămădire de carne umană; sînt deţinuţii care asistă la dichisirea tovarăşilor lor de pînă mai ieri... Iată-i în poziţia de sacrificiu. Stau pe jos, legaţi unul de altul la întîmplare, doar după mărime; fiarele, din care fiecăruia îi vor reveni cîte 8 livre[b], le atîrnă pe genunchi. Cel însărcinat să ducă la bun sfîrşit operaţia îi trece pe toţi în revistă, măsurîndu-le capetele şi potrivind enormele coliere, groase de un deget. Pentru a fixa în nituri o zgardă, este nevoie de trei călăi; unul ţine nicovala, al doilea ţine apropiate cele două părţi ale cercului şi fereşte cu braţele întinse capul pacientului; al treilea izbeşte din răsputeri şi fixează nitul cu un ciocan masiv. Fiecare lovitură zguduie capul şi corpul... Încolo, nimănui nu-i stă gîndul la pericolul prin care ar trece victima dacă ciocanul ar nimeri alături de ţintă; este o grijă ca şi inexistentă sau mai curînd dispare în faţa profundului sentiment de groază pe care-l produce contemplarea creaturii lui Dumnezeu ajunsă într-un asemenea stadiu de decădere."[2] Apoi, e dimensiunea spectacolului public; după *Gazette des tribunaux,* peste 100 000 de persoane privesc lanţul ce părăseşte Parisul pe 19 iulie: „Coborîrea de la Courtille de Lăsata-Secului[c]..." Cei puternici şi bogaţi vin să asiste de la distanţă la trecerea marelui trib nomad pus în lanţuri, această specie diferită, „rasa aparte ce are privilegiul de a popula ocnele şi închisorile"[3]. În ceea ce-i priveşte pe spectatorii obişnuiţi, aceştia,

---

[2] *Revue de Paris,* 7 iunie 1836. Această parte a spectacolului nu mai era publică în 1836; doar cîţiva spectatori privilegiaţi erau admişi. Relatarea punerii în fiare din *Revue de Paris* e strict conformă — uneori, chiar cuvintele sînt identice — cu cea din *Dernier jour d'un condamné,* 1829.

[3] *Gazette des tribunaux,* 20 iulie 1836.

ca şi pe vremea execuţiilor publice, îşi continuă schimburile lor incoerente de înjurături, ameninţări, lovituri, semne de ură sau de simpatie cu condamnaţii. Ceva violent se stîrneşte şi se propagă fără întrerupere de-a lungul întregii procesiuni: mînie împotriva unei justiţii prea severe sau prea indulgente; strigăte împotriva criminalilor detestaţi; curent de sprijinire a prizonierilor cunoscuţi şi pe care oamenii îi salută; ciocniri cu poliţia: „Pe întregul parcurs de la bariera de la Fontainebleau, grupuri de oameni furioşi au scos strigăte de indignare împotriva lui Delacollonge: «Jos abatele, exclamau ei, jos cu acest om respingător; ar fi trebuit pedepsit cu adevărat!» Fără energia şi fermitatea gărzii municipale, s-ar fi putut produce mari dezordini. La Vaugirard, cele mai furioase erau femeile. Ele strigau: «Jos cu preotul compromis! Jos monstrul de Delacollonge!» Comisarii de poliţie din Montrouge, Vaugirard şi mai mulţi primari şi adjuncţi de primari au dat fuga cu eşarfele în vînt pentru a impune respectarea sentinţei. Aproape de Issy, François, zărindu-i pe d. Allard şi pe agenţii din brigadă, aruncă în ei cu strachina de lemn. Atunci, cineva şi-a adus aminte că familiile unora dintre foştii tovarăşi ai acestui condamnat erau din Ivry[d]. Din momentul acela, inspectorii din serviciul de pază s-au răsfirat de-a lungul drumului şi s-au ţinut în preajma căruţei în care se aflau ocnaşii. Cei din cordonul de pază din jurul Parisului au aruncat, toţi, cu străchinile de lemn asupra agenţilor, cîţiva dintre aceştia fiind atinşi. În acea clipă, mulţimea fu străbătută de un fel de semnal de alarmă. Se aruncară unii asupra altora."[4] Între Bicêtre şi Sèvre, un important număr de case ar fi fost prădate în timpul trecerii lanţurilor.[5]

În această sărbătoare a condamnaţilor ce o pornesc la drum, există ceva din ritualul ţapului ispăşitor, lovit în timp ce este gonit, ceva din sărbătoarea nebunilor, în care este practicată inversarea rolurilor, ceva din vechile ceremonii de eşafod, în care adevărul trebuie să strălucească limpede ca lumina zilei, ceva, de asemenea, din spectacolele populare la care oamenii vin să recunoască personaje celebre sau tipuri tradiţionale: joc

---

[4] *Ibid.*

[5] *La Phalange,* 1 august 1836.

al adevărului şi ticăloşiei, defilare a notorietăţii şi a ruşinii, invective împotriva vinovaţilor demascaţi şi, de partea cealaltă, voioasă mărturisire a crimelor. Oamenii încearcă să identifice chipurile criminalilor care şi-au dobîndit celebritatea: foi volante reamintesc crimele comise de cei ce sînt văzuţi trecînd; ziarele le anunţă dinainte numele şi le povestesc vieţile; uneori, le precizează chiar semnalmentele şi le descriu îmbrăcămintea pentru ca aceştia să nu poată trece neobservaţi: programe pentru spectatori.[6] Unii vin şi pentru a observa tipuri de criminali, pentru a încerca să ghicească după îmbrăcăminte sau chip „meseria" celui condamnat, dacă e asasin sau tîlhar: joc de măşti şi de marionete, dar în care se amestecă, pentru priviri mai cultivate, şi un soi de etnografie empirică a crimei. De la spectacolele de bîlci pînă la frenologia lui Gall[e], fiecare, după mediul social căruia îi aparţine, recurge la propria lui semiologie a crimei: „Fizionomiile sînt tot atît de felurite ca şi îmbrăcămintea: ici, un cap maiestuos, precum figurile lui Murillo[f]; colo, un chip vicios încadrat de sprîncene stufoase, anunţînd o energie tipică de scelerat... În altă parte, un cap de arab pe un trup de băieţandru. Iată nişte trăsături feminine şi suave — aceştia sînt complicii; priviţi aceste figuri uzate de dezmăţ — sînt preceptorii."[7] Acestui joc îi răspund condamnaţii înşişi, arborîndu-şi crima şi punîndu-şi propriile fapte în scenă: e una din funcţiile tatuajului, vinietă reprezentîndu-le isprăvile sau soarta: „Poartă însemnele acestora, fie o ghilotină tatuată pe braţul drept, fie, pe piept, un pumnal străpungînd o inimă însîngerată." Mimează în mers scena crimei, îşi bat joc de judecători şi de poliţie,

---

[6] *Gazette des tribunaux* dă în mod regulat publicităţii astfel de liste şi de note „penale". Exemplu de semnalmente pentru o corectă identificare a lui Delacollonge: „Pantaloni vechi, din postav, ce acoperă o pereche de cizme, şapcă cu cozoroc din acelaşi material şi cămaşă gri... haină de postav albastru" (6 iunie 1836). Peste puţin timp, se decide deghizarea lui Delacollonge, pentru a-l pune la adăpost de agresiunile mulţimii. *Gazette des tribunaux* semnalează imediat deghizarea: „Pantaloni în dungi, cămaşă din pînză albastră, pălărie de pai" (20 iulie).

[7] *Revue de Paris,* iunie 1836. Cf. *Claude Gueux:* „Pipăiţi aceste ţeste, fiecare dintre aceşti oameni decăzuţi ascunde un tip bestial... Iată linxul, iată pisica, iată maimuţa, iată vulturul, iată hiena."

se laudă cu nelegiuirile ce nu le-au fost descoperite. François, fostul complice al lui Lacenaire[8], povesteşte că a inventat o metodă prin care un om poate fi ucis fără să apuce să strige şi fără să împroaşte cu sînge. Marele bîlci itinerant al crimei îşi are măscăricii şi măştile lui, prin care afirmarea comică a adevărului răspundea curiozităţii şi invectivelor. O serie întreagă de scene, în acea vară a lui 1836, în jurul lui Delacollonge: calitatea lui de preot pusese crima pe care o comisese (îşi tăiase în bucăţi amanta însărcinată) într-o lumină deosebită; tot ea îi permisese să scape de eşafod. Se pare că a fost urmărit de o nemărginită ură populară. Fusese deja insultat în căruţa cu două roţi care-l adusese, în iunie 1836, la Paris, şi nu-şi putuse reţine lacrimile; dar, cu toate acestea, nu voise să fie transportat în trăsură închisă, considerînd că umilirea făcea parte din pedeapsa pe care o merită. La plecarea din Paris, „nu se poate imagina cîtă sfîntă indignare, cîtă furie morală şi cît dispreţ a manifestat mulţimea faţă de acest om; a fost umplut cu pămînt şi noroi; ploua peste el cu pietre în mijlocul strigătelor furiei publice... Era o explozie de mînie nemaivăzută; femeile, în special, adevărate furii, manifestau o incredibilă exaltare de ură."[8] Pentru a-l proteja, autorităţile i-au schimbat hainele. Cîţiva spectatori, induşi în eroare, cred că-l recunosc în François. Care intră în joc şi acceptă rolul; dar, la comedia crimei pe care nu a comis-o, el o adaugă şi pe aceea a preotului care nu e; însoţeşte istorisirea crimei „sale", cu rugăciuni şi mari gesturi de binecuvîntare adresate mulţimii care-l huiduie şi care rîde. La cîţiva paşi de el, adevăratul Delacollonge, „ce părea un martir", îndură dublul afront al insultelor pe care nu le primeşte, dar care îi sînt adresate, şi al batjocurii ce dă în vileag, sub chipul altui criminal, preotul ce este şi pe care ar vrea să-l ascundă. Sub ochii lui, patimile îi sînt jucate de un măscărici ucigaş de care se află înlănţuit.

Prin toate oraşele prin care trecea, lanţul venea cu sărbătoarea lui; erau saturnalele pedepsei; pedeapsa se preschimba în privilegiu. Şi, reactualizînd o foarte ciudată tradiţie, ce pare să scape riturilor obişnuite ale supliciilor, sărbătoarea aceasta îi

[8] *La Phalange*, 1 august 1836.

făcea pe condamnaţi să manifeste nu atît semnele obligatorii de căinţă, cît explozia unei bucurii nebuneşti care nega pedeapsa. Pe lîngă podoabele pe care le constituiau colierele de fier şi lanţurile, ocnaşii se găteau ei înşişi cu panglici, fire de paie împletite, flori sau cîte o rufă mai de preţ. Lanţul reprezintă hora şi dansul; iar acuplarea, căsătoria impusă a amorului interzis. Nuntă, sărbătoare, ceremonie religioasă în lanţuri: „Aleargă în întîmpinarea lanţurilor cu un buchet de flori în mînă, panglici sau ciucuri de paie le împodobesc bonetele, iar cei mai îndemînatici şi-au făcut chiar şepci cu cozoroc... Alţii poartă, în saboţi, ciorapi fini, cu găurele, sau cîte o vestă la modă peste o cămaşă de lucru."[9] Şi, toată noaptea ce urma punerii în fiare, lanţul forma o enormă farandolă, ce se rotea fără încetare prin curtea de la Bicêtre: „Gardienii trebuiau să fie atenţi ca nu cumva şirul de oameni înlănţuiţi să-i recunoască; căci îi înfăşura şi îi sufoca în inelele lui mişcătoare, iar ocnaşii rămîneau stăpîni pînă la căderea nopţii peste cîmpul de luptă."[10] Prin fastul pe care-l inventa, sabatul condamnaţilor răspundea ceremonialului justiţiei. Inversa măreţia, ordinea puterii şi semnele ei, formele plăcerii. Însă ceva de sabat politic plutea în aer. Trebuia să fii surd să nu percepi, cît de cît, aceste accente noi. Ocnaşii cîntau marşuri care s-au bucurat de un succes fulgerător şi care au fost multă vreme repetate pretutindeni. Regăsim, desigur, în ele ecoul baladelor pe care foile volante le atribuiau criminalilor — afirmare a crimei, eroizare neagră, evocare a pedepselor îngrozitoare şi a urii generale ce le înconjoară: „Glorie, pentru

---

[9] *Revue de Paris*, 7 iunie 1836. După *Gazette des tribunaux*, căpitanul Thorez, care comanda lanţul de ocnaşi din 19 iulie, a vrut să ordone îndepărtarea acestor podoabe: „Este nepotrivit ca, mergînd la temniţă ca să vă ispăşiţi crimele, să împingeţi neruşinarea pînă la a vă împodobi capetele ca şi cum aţi merge la nuntă."

[10] *Revue de Paris*, 7 iunie 1836. În acea zi, lanţul fusese scurtat pentru a împiedica formarea acestei farandole, şi fuseseră însărcinaţi soldaţi cu menţinerea ordinii pînă la plecarea lanţului. Sabatul ocnaşilor este descris în *Dernier jour d'un condamné:* „Degeaba era toată societatea de faţă, reprezentată de temniceri şi de unii curioşi înspăimîntaţi, crima nu-i prea băga în seamă, şi din pedeapsa aceasta înspăimîntătoare făcea o sărbătoare de familie."

noi or să sune trompetele... Curaj, băieţi, să îndurăm fără să ne temem soarta cea crudă ce ne apasă... Sînt grele fiarele, dar le vom duce. Pentru ocnaşi, nici o voce nu se înalţă: să-i uşurăm." Există totuşi în aceste cîntece colective o tonalitate diferită; codul moral de care ascultau vechile balade e inversat. Supliciul, în loc să aducă cu sine remuşcări, aţîţă mîndria; justiţia care a osîndit e contestată, iar mulţimea care se înghesuie să vadă ceea ce ea crede că e căinţă şi umilire este blamată: „Cît de departe, uneori, de casele noastre gemem. Frunţile noastre mereu încruntate îi vor face să pălească pe judecători... Avide de nenorocire, privirile voastre caută să întîlnească printre noi o rasă dezonorată ce plînge şi se înjoseşte. Dar privirile noastre sînt mîndre." Poate fi întîlnită şi afirmaţia că viaţa de ocnă, cu frăţietăţile ei, ascunde bucurii ce nu pot fi cunoscute în libertate. „Să înşiruim bucurii pe firul timpului. În închisoare, zile de sărbătoare au să se nască... Căci bucuriile sînt fugare. Vor fugi de călăi, vor însoţi cîntecele." Şi, mai ales, rînduiala de acum nu va dura veşnic; condamnaţii nu vor fi doar eliberaţi şi-şi vor recăpăta drepturile, dar acuzatorii lor de azi vor veni să le ia locul. Între criminali şi judecătorii lor va sosi şi ziua marii judecăţi răsturnate: „Al nostru e, ocnaşi, dispreţul oamenilor. Şi tot al nostru — tot aurul la care ei se închină. Aurul ăsta va trece într-o bună zi în mîinile noastre. Căci îl plătim cu preţul vieţii. Pe alţii îi aşteaptă lanţurile astea pe care voi ni le daţi să le purtăm; vor deveni robi. Iar noi zdrobi-vom obstacolele, pentru noi steaua libertăţii va fi luminat... Adio, vă sfidăm şi fiarele, şi legile."[11] Tot acel teatru cucernic pe care-l născoceau foile volante şi care-l reprezenta pe condamnat implorînd poporul să nu-l imite în veci este pe cale să devină o scenă ameninţătoare în care mulţimea e somată să aleagă între barbaria călăilor, injustiţia judecătorilor şi nefericirea condamnaţilor învinşi astăzi, dar care într-o bună zi vor triumfa.

---

[11] Un cîntec asemănător este citat de *Gazette des tribunaux* din 10 aprilie 1836. Era cîntat pe muzica *Marseillaise*-ei. Cîntecul patriotic de război se transformă pe faţă în cîntec al războiului social: „Ce e cu toţi aceşti neputincioşi, care vin să braveze nefericirea? Ne privesc în linişte. Călăii noştri nu-i înspăimîntă."

Marele spectacol al lanţului comunica în primul rînd cu vechea tradiţie a supliciilor publice; după cum comunica şi cu acea multiplă reprezentare a crimei pe care o răspîndeau în epocă ziarele, publicaţiile de scandal, comedianţii, teatrele de bulevard[12]; dar comunica şi cu înfruntări şi lupte al căror vuiet surd îl poartă; cărora le conferă un fel de rezolvare simbolică: armata dezordinii, învinsă de lege, promite să se întoarcă; ceea ce violenţa ordinii a reuşit să alunge va provoca la întoarcere răsturnarea eliberatoare. „M-am îngrozit văzînd atîtea scîntei reaprinzîndu-se în cenuşă."[13] Tulburările care însoţiseră dintotdeauna supliciile intră acum în rezonanţă cu o serie de ameninţări precise. Lumea înţelege că Monarhia din iulie a hotărît să desfiinţeze lanţul din aceleaşi motive — dar mult mai presante — care determinaseră, în secolul al XVIII-lea, abolirea supliciilor: „Nu stă în obiceiurile noastre să-i mînăm în felul acesta pe oameni; trebuie să evităm să dăm în oraşele prin care trece convoiul un spectacol atît de hidos, care de altfel nu are nici un fel de influenţă benefică asupra populaţiei."[14] Deci necesitatea de a pune capăt unor asemenea ritualuri publice; de a supune transferurile de condamnaţi aceleiaşi mutaţii ca şi pedepsele; şi de a le aşeza, şi pe ele, sub semnul pudorii administrative.

Or, ceea ce s-a adoptat, în iunie 1837, pentru a lua locul lanţului nu a fost simpla căruţă acoperită despre care se vorbise la un moment dat, ci o maşină îndelung elaborată. Un vehicul conceput ca o adevărată închisoare pe roţi. Un echivalent mobil al Panopticului. Un culoar central îl desparte în două de la un cap la altul: de o parte şi de cealaltă, şase celule în care deţi-

---

[12] Există o categorie de scriitori care „şi-au făcut un obicei din a pune răufăcători înzestraţi cu o uimitoare abilitate să glorifice crima, dîndu-le rolul principal şi lăsîndu-i în voia glumelor lor deşucheate, a scălîmbăielilor şi batjocurilor lor abia mascate pe reprezentanţii autorităţii. Cine a asistat la reprezentaţiile cu *Auberge des Adrets* sau *Robert Macaire,* dramă celebră în popor, îmi va da cu uşurinţă dreptate. Sînt un triumf, o apoteoză a lipsei de ruşine şi a crimei. Oamenii cumsecade şi forţa publică sînt traşi pe sfoară de la un capăt la altul" (H. A. Fregier, *Les Classes dangereuses,* 1840, II, pp. 187–188).

[13] *Le Dernier Jour d'un condamné.*

[14] *Gazette des tribunaux,* 19 iulie 1836.

nuţii stau faţă în faţă. Picioarele le sînt prinse în inele căptuşite pe dinăuntru cu lînă şi legate între ele cu lanţuri de 18 degete; gambele sînt imobilizate în genunchiere din metal. Condamnatul stă pe „un fel de pîlnie din zinc şi stejar care se varsă pe drumul public". Celula nu are nici o fereastră spre exterior; este în întregime dublată cu tablă; doar o ferăstruică, dintr-o sită metalică ce lasă să treacă „un curent potrivit de aer". Înspre culoar, uşa fiecărei celule este prevăzută cu o vizetă cu două deschizături: una pentru alimente, cealaltă, cu gratii, destinată supravegherii. „Deschizătura şi direcţia oblică a vizetelor sînt combinate în aşa fel, încît gardienii să-i poată avea neîncetat sub privire pe prizonieri şi să le poată auzi cele mai mici vorbe, fără ca aceştia să izbutească să se vadă sau să se audă între ei." Astfel încît „în acelaşi vehicul să poată fi transportaţi fără nici cel mai mic inconvenient ocnaşi şi simpli deţinuţi preventiv, bărbaţi şi femei, copii şi adulţi. Oricît de lung ar fi drumul, şi unii, şi alţii sînt duşi pînă la destinaţie fără să se fi putut zări sau să-şi fi putut vorbi." În sfîrşit, supravegherea constantă, asigurată de doi gardieni înarmaţi cu o mică măciucă din lemn de stejar „cu ghinturi" permite aplicarea unui întreg sistem de pedepse, în conformitate cu regulamentul de ordine interioară al vehiculului: regim de pîine şi apă, cătuşe pentru degetele mari de la mîini, privare de perna ce înlesneşte somnul, legarea mîinilor. „Oricare altă lectură decît a cărţilor moralizatoare este interzisă."

De n-ar fi decît comoditatea şi rapiditatea ei, şi această maşină tot „ar fi făcut onoare sensibilităţii autorului ei"; dar marele ei merit este de a fi un adevărat vehicul penitenciar. Efectele ei exterioare îi conferă o perfecţiune absolut benthamiană: „În trecerea rapidă a acestei închisori rulante, care pe laturile ei, tăcute şi întunecate, nu poartă drept inscripţie decît cuvintele: «transport deţinuţi», există un element misterios şi lugubru pe care Bentham îl consideră absolut necesar în executarea sentinţelor penale şi care produce asupra spectatorilor o impresie mai salutară şi mai durabilă decît spectacolul unor călători cinici şi voioşi."[15] Ea are însă şi efecte interioare; în cele cîteva zile cît

[15] *Gazette des tribunaux*, 15 iunie 1837.

durează transportul (timp în care deţinuţii nu sînt dezlegaţi nici o clipă), ea funcţionează deja ca un aparat de corecţie. Deţinuţii ies din ea cît se poate de potoliţi: „Sub raport moral, acest transport, care nu durează totuşi decît şaptezeci şi două de ore, constituie o tortură îngrozitoare, al cărei efect se menţine multă vreme, din cîte se pare, asupra prizonierului". O recunosc deţinuţii înşişi: „În vehiculul celular, cînd nu dormi, nu poţi decît să te gîndeşti. Şi, tot gîndindu-mă eu aşa, începe să-mi pară rău de ce am făcut; cu vremea, ştiţi, mă cam tem să nu devin mai bun, ceea ce n-aş vrea."[16]

Neînsemnată, desigur, povestea vehiculului panoptic. Şi totuşi, felul în care el s-a substituit lanţului şi motivele acestei substituţii consolidează procesul de ansamblu prin care, în douăzeci şi patru de ani, detenţia penală a luat locul supliciilor: ca tehnică gîndită de transformare a indivizilor. Vehiculul celular este un aparat produs de reformă. Locul supliciului l-a luat nu o întemniţare masivă, ci un dispozitiv disciplinar atent articulat. Cel puţin în principiu.

*

Căci, încă de la început, închisoarea, în realitatea şi efectele ei vizibile, a fost denunţată ca marele eşec al justiţiei penale. În mod cu totul bizar, istoria detenţiei nu urmează o cronologie de-a lungul căreia să putem vedea cum se înşiruie cuminte: punerea la punct a unei penalităţi a detenţiei, urmată de constatarea eşecului acesteia; apoi, elaborarea lentă a proiectelor de reformă, care ar izbuti să ajungă la punerea la punct mai mult sau mai puţin coerentă a tehnicii penitenciare; apoi, traducerea în fapt a acestui proiect; în sfîrşit, evaluarea succesului sau a eşecului acestuia. Ceea ce s-a petrecut în realitate a fost un fel de telescopare sau, în orice caz, o altfel de repartizare a acestor elemente. Şi, la fel cum proiectul tehnicilor de corecţie a însoţit

[16] *Gazette des tribunaux*, 23 iulie 1837. Pe 9 august, *Gazeta*... relatează că vehiculul s-a răsturnat în împrejurimile localităţii Guingamp: în loc să se răscoale, deţinuţii „i-au ajutat pe gardieni să repună pe roţi vehiculul lor comun". Totuşi, pe 30 octombrie, aceeaşi publicaţie semnalează o evadare la Valence.

principiul detenţiei punitive, tot astfel critica închisorii şi a metodelor ei îşi face apariţia foarte devreme, în aceiaşi ani 1820–1845; ea se fixează, de altfel, într-un anumit număr de formulări care — chiar şi în privinţa cifrelor — sînt repetate şi în ziua de azi aproape fără nici o modificare.

— Închisorile nu diminuează rata criminalităţii: oricît ne-am strădui să extindem, să înmulţim sau să îmbunătăţim închisorile, cantitatea de crime şi de criminali rămîne constantă sau, şi mai rău, creşte: „Se estimează existenţa în Franţa a aproximativ 108 000 de indivizi aflaţi în stare de ostilitate flagrantă cu societatea. Mijloacele de reprimare de care dispunem sînt: eşafodul, lanţul, 3 ocne, 19 închisori centrale, 86 case de justiţie, 362 de închisori, 2 800 de închisori de canton, 2 238 de camere de siguranţă în posturile de jandarmi. În pofida acestei serii de mijloace de luptă, viciul persistă. Numărul crimelor nu scade; ...numărul de recidive mai curînd creşte decît scade."[17]

— Detenţia provoacă recidivă; după ce ai ieşit din închisoare, ai mai multe şanse ca înainte să revii la închisoare; condamnaţii sînt, într-o proporţie considerabilă, foşti deţinuţi: 38% din cei ce părăsesc închisorile centrale sînt condamnaţi din nou, ca şi 33% dintre ocnaşi[18]; între 1828 şi 1834, din aproape 35 000 de condamnaţi pentru crimă, aproximativ 7 400 erau recidivişti (ceea ce înseamnă un raport de 1 la 4,7 condamnaţi); din peste 200 000 de corecţionali, aproximativ 35 000 erau la rîndul lor recidivişti (1 la 6); pe ansamblu, 1 recidivist la 5,8 condamnaţi[19]; în 1831, din 2 174 de condamnaţi pentru recidivă, 350 ieşiseră de la ocnă, 1 682 din închisorile centrale, 142 din cele 4 case de corecţie supuse aceluiaşi regim ca închisorile centrale.[20] Şi diagnosticul se agravează de-a lungul întregii Monarhii din iulie; în 1835, 1 486 recidivişti din 7 223 de condamnaţi criminali; în 1839, 1 749 din 7 858; în 1844, 1 821 din 7 195.

---

[17] *La Fraternité* nr. 10, februarie 1842.

[18] Cifră citată de G. de la Rochefoucauld în cursul discuţiilor asupra reformării Codului Penal, 2 decembrie 1831, *Archives parlementaires*, vol. LXXII, pp. 209–210.

[19] É. Ducpétiaux, *De la réforme pénitentiaire*, 1837, vol. III, pp. 276 şi urm.

[20] *Ibid.*

Printre cei 980 de deţinuţi de la Loos, existau 570 de recidivişti, iar la Melun, din 1 088 de prizonieri, 745 erau recidivişti.[21] Prin urmare, închisoarea, în loc să repună în libertate indivizi aduşi pe calea cea bună, răspîndeşte în rîndurile populaţiei delincvenţi periculoşi: „7 000 de persoane redate anual societăţii... sînt 7 000 de principii de crimă şi corupţie răspîndite în corpul social. Şi dacă ne gîndim că această populaţie creşte fără încetare, că trăieşte şi se mişcă în mijlocul nostru, atentă la orice ocazie de dezordine şi gata să profite de pe urma tuturor crizelor societăţii pentru a-şi pune la încercare forţele, putem oare rămîne impasibili în faţa unui asemenea spectacol?"[22]

— Închisoarea nu poate să nu izbutească să producă delincvenţi. Îi fabrică prin chiar modul de existenţă pe care-l impune deţinuţilor: fie că-i izolează în celule, fie că-i pune la o muncă inutilă, pentru care nu vor găsi de lucru, înseamnă, oricum, a nu „te gîndi la omul din cadrul societăţii; înseamnă crearea unei existenţe împotriva naturii şi periculoase"; vrem ca închisoarea să-i reeduce pe oameni, dar poate oare un sistem educaţional care se adresează omului să-şi propună în mod raţional să acţioneze împotriva dorinţelor naturii?[23] Închisoarea fabrică delincvenţi şi datorită faptului că le impune deţinuţilor constrîngeri violente; are drept scop să aplice legea şi să-i înveţe pe oameni respectul faţă de legi; or, întregul ei mod de funcţionare se bazează pe abuzul de putere. Arbitrarul administraţiei: „Sentimentul de injustiţie pe care-l încearcă un prizonier este una din principalele cauze care-l pot îndîrji. Cînd se vede în felul acesta supus unor suferinţe pe care legea nici nu le-a ordonat, şi nici măcar nu le prevede, el intră într-o stare obişnuită de agresivitate faţă de tot ce-l înconjoară; nu vede decît călăi în tot ce e reprezentant al autorităţii; nu mai crede în vinovăţia sa: acuză însăşi justiţia."[24] Corupţia, frica şi incapacitatea gardie-

---

[21] G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, pp. 363–367.

[22] É. de Beaumont şi A. de Tocqueville, *Note sur le système pénitentiaire*, 1831, pp. 22–23.

[23] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, I, 1836, pp. 127 şi 130.

[24] F. Bigot Préameneu, *Rapport au conseil général de la société des prisons*, 1819.

nilor: „Între 1 000 şi 1 500 de condamnaţi îşi duc viaţa sub supravegherea a 30–40 de gardieni care nu-şi pot asigura un minimum de securitate personală decît bazîndu-se pe delaţiune, adică pe coruperea pe care au grijă să o semene ei înşişi. Cine sînt aceşti gardieni? Soldaţi lăsaţi la vatră, oameni neinstruiţi, ce nu înţeleg în ce anume le constă meseria, puşi să păzească niște răufăcători de meserie."[25] Exploatarea prin intermediul muncii în detenţie, care în astfel de condiţii nu poate avea nici un fel de caracter educativ: „Se protestează împotriva tratamentului aplicat negrilor. Deţinuţii nu sînt oare în acelaşi mod vînduţi de antreprenori şi cumpăraţi de fabricanţi?... Primesc oare în această privinţă prizonierii lecţii de cinste? Nu sînt ei demoralizaţi şi mai tare de aceste exemple de îngrozitoare exploatare?"[26]

— Închisoarea face posibilă — mai mult: favorizează — organizarea unui mediu de delincvenţi, solidari între ei, ierarhizaţi, gata pentru tot felul de complicităţi viitoare: „Societatea interzice asocierile a peste 20 de persoane... şi constituie ea însăşi asociaţii de 200, 500, 1 200 de condamnaţi în închisorile centrale, pe care le pun la dispoziţia acestora *ad-hoc* şi pe care, pentru a le oferi mai multă înlesnire, le împart în ateliere, curţi interioare, dormitoare, săli de mese comune... Şi le răspîndesc pe toată suprafaţa Franţei, astfel încît acolo unde se află o închisoare există o astfel de asociaţie... tot atîtea cluburi antisociale."[27] Şi tocmai în aceste cluburi are loc educarea tînărului delincvent aflat la cea dintîi condamnare: „Prima dorinţă a acestuia va fi să înveţe de la cei versaţi cum pot fi ocolite rigorile legii; prima lecţie se va inspira din logica îngustă a hoţilor, care consideră societatea ca pe un duşman; prima învăţătură va fi delaţiunea, spionarea atît de onorată în închisorile noastre; prima pasiune ce-i va fi trezită va îngrozi tînăra natură cu mon-

---

[25] *La Fraternité*, martie 1842.

[26] Text adresat gazetei *L'Atelier* (octombrie 1842, an III, nr. 3) de un muncitor întemniţat pentru asociere. Un astfel de protest a fost posibil într-o epocă în care acelaşi ziar ducea o campanie împotriva concurenţei reprezentate de munca penală. În acelaşi număr, o scrisoare a altui muncitor pe aceeaşi temă. Cf. şi *La Fraternité*, martie 1842, an I, nr. 10.

[27] L. Moreau-Christophe, *De la mortalité et de la folie dans le régime pénitentiaire*, 1839, p. 7.

struozităţile ce au putut să ia naştere în bezna temniţelor şi pe care pana refuză să le numească... Din clipa aceea, el a rupt cu tot ce-l mai lega de societate."[28] Faucher vorbea de „cazărmi ale crimei".

— Condiţiile care-i aşteaptă la ieşirea din închisoare pe deţinuţii eliberaţi îi condamnă în mod fatal la recidivă: pentru că se află sub supravegherea poliţiei; pentru că au domiciliu obligatoriu sau interdicţie de şedere; pentru că „nu părăsesc închisoarea decît cu un permis pe care trebuie să-l arate peste tot unde se duc şi în care este menţionată condamnarea pe care au avut-o de ispăşit"[29]. Interzicerea revenirii în ţinutul natal, imposibilitatea de a găsi de lucru, vagabondajul sînt cauzele cele mai frecvente ale recidivei. *Gazette des tribunaux*, dar şi ziarele muncitoreşti citează în mod regulat astfel de cazuri, ca, de exemplu, acela al unui muncitor condamnat pentru furt pus sub supraveghere la Rouen, prins din nou pentru furt şi pe care avocaţii au renunţat să-l mai apere; ia atunci el însuşi cuvîntul în faţa tribunalului, îşi povesteşte viaţa, explică cum, ieşit din închisoare şi aflat în domiciliu obligatoriu, nu a putut găsi de lucru în meseria lui de aurar, calitatea lui de condamnat ducînd pretutindeni la refuzuri; poliţia îi refuză la rîndul ei dreptul de a căuta de lucru în altă parte: s-a trezit ţintuit în Rouen, condamnat să moară de foame şi de mizerie din pricina acestei supravegheri sufocante. A cerut atunci de lucru la primărie; i s-a dat de lucru timp de 8 zile la cimitire pentru 14 bani pe zi: „Dar, spuse el, sînt tînăr, am poftă de mîncare, mîncam peste două livre de pîine a 5 bani livra; cum s-o pot scoate la capăt cu 14 bani ca să mă pot hrăni, spăla şi să-mi întreţin o locuinţă? Ajunsesem în pragul disperării şi-mi doream să devin om cinstit; dar supravegherea m-a aruncat la loc în ghearele nenorocirii. Mi s-a făcut lehamite de tot şi de toate; atunci l-am cunoscut pe Lemaître, aflat şi el în mizerie; trebuia să trăim, şi ideea nenorocită de a fura ne-a venit din nou."[30]

---

[28] *L'Almanach populaire de la France*, 1839, semnat D., pp. 49–56.

[29] F. de Barbé Marbois, *Rapport sur l'état des prisons du Calvados, de l'Eure, la Manche et la Seine-Inférieure*, 1823, p. 17.

[30] *Gazette des tribunaux*, 3 decembrie 1829. Cf., în acelaşi sens, *Gazette des tribunaux*, 19 iulie 1839; *La Ruche populaire*, august 1840; *La Fraternité*, iulie–august 1847.

— În sfîrşit, închisoarea fabrică delincvenţi în mod indirect, lăsînd pradă mizeriei familia deţinutului: „Aceeaşi sentinţă care-l trimite pe capul de familie la închisoare o sileşte zi de zi pe mamă la sărăcia cea mai lucie, pe copii la abandon, şi întreaga familie la vagabondaj şi cerşetorie. Tocmai din acest punct de vedere ameninţă crima să se înmulţească."[31]

Trebuie subliniat că această critică monotonă a închisorii a fost constant formulată pe două direcţii: împotriva faptului că închisoarea nu ar corija efectiv, că tehnica penitenciară ar fi rămasă la stadiul de rudiment; şi împotriva faptului că, vrînd să fie corectivă, ea şi-ar pierde forţa punitivă[32], că adevărata tehnică penitenciară este de fapt severitatea[33] şi că închisoarea reprezintă o dublă eroare economică: direct, din pricina costului intrinsec al organizării ei, şi indirect, prin costul delincvenţei pe care nu reuşeşte să o reprime.[34] Or, la aceste critici, răspunsul a

---

[31] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, p. 64.

[32] Această campanie a fost foarte vie înainte şi după adoptarea, în 1839, a noii reglementări privind închisorile centrale. Reglementare severă (tăcere, eliminarea vinului şi a tutunului, micşorarea porţiilor de mîncare) ce a fost urmată de revolte. În *Moniteur* din 3 octombrie 1840: „Era scandalos să-i vezi pe deţinuţi ghiftuindu-se cu vin, carne, vînat, dulciuri de toate felurile şi confundînd închisoarea cu o pensiune comodă în care aveau acces la toate plăcerile pe care adesea nu şi le permiteau în libertate."

[33] În 1826, multe Consilii generale cer înlocuirea încarcerării continue şi lipsite de eficacitate cu deportarea. În 1842, Consiliul general din Hautes-Alpes cere ca închisorile să devină locuri de „adevărată ispăşire"; cereri în acelaşi sens au mai formulat şi Consiliile generale din Drôme, Eure-et-Loire, Nièvre, Rhône, Seine-et-Oise.

[34] Conform unei anchete efectuate în 1839 printre directorii de închisori centrale. Directorul de la Embrun: „Excesul de bunăstare din închisori pare să contribuie considerabil la creşterea îngrijorătoare a recidivelor." Eysses: „Regimul actual nu e suficient de aspru şi, dacă un fapt este sigur, acela e că, pentru mulţi deţinuţi, închisoarea are un farmec al ei şi că află în ea plăceri depravate care sînt totul pentru ei." Limoges: „Regimul actual din închisorile centrale, care în realitate nu sînt, pentru recidivişti, decît nişte veritabile pensionate, nu este cîtuşi de puţin represiv" (cf. L. Moreau-Christophe, *Polémiques pénitentiaires*, 1840, p. 86). A se compara cu declaraţiile făcute, în iulie 1974, de responsabilii sindicatelor din administraţia penitenciară, cu privire la efectele liberalizării vieţii în închisoare.

fost invariabil același: continuarea aplicării principiilor invariabile ale tehnicii penitenciare. De un secol și jumătate, închisoarea a fost considerată tot timpul ca propriul ei remediu; reactivarea tehnicilor penitenciare — ca singurul mijloc de îndreptare a eșecului ei continuu; realizarea proiectului corectiv — ca singura metodă de a depăși imposibilitatea de a-l pune în aplicare.

Un fapt edificator: revoltele[h] deținuților din ultimele săptămîni au fost atribuite faptului că reforma pusă la punct în 1945 nu a fost niciodată aplicată cu adevărat; că ar trebui, prin urmare, să ne întoarcem la principiile ei fundamentale. Or, aceste principii, de la care continuă să se mai aștepte și azi efecte miraculoase, sînt bine cunoscute: ele constituie, de aproape 150 de ani, cele șapte precepte universale ale optimei „condiții penitenciare".

1. Detenția penală trebuie, așadar, să aibă ca funcție esențială transformarea comportamentului individului: „Schimbarea în bine a condamnatului, ca scop principal al pedepsei, este un principiu sacru a cărui apariție formală în domeniul științei și în special în acela al legislației este de dată foarte recentă" (*Congrès pénitentiaire de Bruxelles*, 1847). Comisia Amor, din mai 1945, repetă întocmai: „Pedeapsa cu privarea de libertate are ca principal scop îndreptarea și reintegrarea socială a condamnatului." *Principiu al corecției.*

2. Deținuții trebuie să fie separați sau cel puțin repartizați în funcție de gravitatea penală a actului comis, dar mai cu seamă în funcție de vîrstă, înclinații, tehnici de corecție preconizate în cazul fiecăruia, etape ale transformării lor. „În alegerea mijloacelor de transformare, trebuie să se țină seama de marile diferențe fizice și morale pe care le presupune constituția condamnaților, de gradul lor de pervertire, de șansele inegale de îndreptare pe care le pot oferi" (februarie 1850). 1945: „Repartizarea în cadrul stabilimentelor penitenciare a indivizilor cu pedepse sub un an are la bază sexul, personalitatea și gradul de pervertire a delincventului." *Principiu al clasificării.*

3. Derularea pedepselor trebuie să poată fi modificată în funcție de individualitatea deținuților, de rezultatele ce se obțin, de progrese sau regrese. „Țelul principal al pedepsei fiind schimbarea în bine a vinovatului, ar fi de dorit ca acesta să poată fi

pus în libertate în clipa cînd regenerarea lui morală e suficient garantată" (Ch. Lucas, 1836). 1945: „Se aplică un sistem progresiv... în vederea adaptării tratamentului la care e supus deţinutul la atitudinea şi gradul său de îndreptare. Acest regim merge de la izolarea celulară pînă la semilibertate... Beneficiul libertăţii condiţionate este extins la toate pedepsele temporare." *Principiu al modulării pedepselor.*

4. Munca trebuie să constituie una din piesele de bază ale transformării şi socializării treptate a deţinuţilor. Munca penală „nu trebuie considerată un adaos şi, prin urmare, un fel de agravare a pedepsei, ci o îmblînzire a acesteia, de care deţinuţii pot fi în orice clipă privaţi". Ea trebuie să permită învăţarea şi practicarea unei meserii şi să ofere mijloace de subzistenţă deţinutului şi familiei acestuia (Ducpétiaux[1], 1857). 1945: „Orice condamnat de drept comun este obligat să muncească... Nimeni nu poate fi silit să rămînă fără ocupaţie." *Principiu al muncii privite ca obligaţie şi ca drept.*

5. Educarea deţinutului este pentru autoritatea publică deopotrivă o măsură de precauţie necesară în interesul societăţii şi o obligaţie faţă de deţinut. „Numai educaţia poate sluji drept instrument penitenciar. Problema întemniţării penitenciare este o problemă de educaţie" (Ch. Lucas, 1838). 1945: „Tratamentul aplicat prizonierului, departe de orice promiscuitate corupătoare..., trebuie să aibă drept scop principal instruirea generală şi profesională, precum şi redresarea acestuia." *Principiu al educării penitenciare.*

6. Regimul de închisoare trebuie să fie măcar în parte controlat şi avut în grijă de un personal specializat, dotat cu capacitatea morală şi tehnică de a veghea la buna formare a indivizilor. Ferrus, în 1850, despre medicul de închisoare: „Sprijinul său este de folos în orice formă de detenţie... nimeni mai mult decît un medic nu poate cîştiga încrederea deţinuţilor, nu le poate cunoaşte mai bine caracterul şi nu poate desfăşura o acţiune mai eficientă asupra sentimentelor lor alinîndu-le suferinţele fizice şi profitînd de acest ascendent pentru a-i determina să asculte vorbe aspre şi îndemnuri utile." 1945: „În orice stabiliment penitenciar, funcţionează un serviciu social şi medico-psihologic." *Principiu al controlului tehnic al detenţiei.*

7. Întemnițarea trebuie să fie urmată de măsuri de control și asistență pînă la readaptarea definitivă a fostului deținut. Aceasta ar trebui să fie nu doar supravegheat la ieșirea din închisoare, „ci ar trebui să i se acorde sprijin și ajutor" (Boulet și Benquot la Camera din Paris). 1945: „Prizonierilor li se acordă asistență pe timpul executării pedepsei și după încheierea acestei perioade pentru a le fi facilitată reintegrarea socială." *Principiu al instituțiilor anexe.*

De la un secol la celălalt, sînt reluate cuvînt cu cuvînt aceleași propoziții fundamentale. Și, de fiecare dată, ele se pretind formularea în sfîrșit definitivă, în sfîrșit acceptată a unei reforme mereu eșuate pînă atunci. Aceleași sau aproape aceleași fraze ar fi putut fi culese și din alte perioade „fertile" ale reformei; sfîrșitul veacului al XIX-lea și „mișcarea pentru protecția socială"; sau, la fel de bine, din anii din urmă, cu ocazia revoltelor deținuților.

Închisoarea, „eșecul" și reforma ei mai bine sau mai puțin bine aplicată nu trebuie, prin urmare, privite drept trei timpi succesivi. Trebuie mai curînd să avem în vedere un sistem simultan care, din punct de vedere istoric, s-a suprapus privării juridice de libertate; un sistem cu patru termeni alcătuit din: „adaosul" disciplinar reprezentat de închisoare — element de supraputere; producerea unei obiectivități, a unei tehnici, a unei „raționalități" penitenciare — element al cunoașterii conexe; continuarea de fapt, dacă nu chiar accentuarea unei criminalități pe care închisoarea ar trebui s-o stîrpească — element al eficacității răsturnate; în sfîrșit, repetarea unei „reforme", care, în ciuda „idealității" ei, este perfect izomorfă cu funcționarea disciplinară a închisorii — element al dedublării utopice. „Sistemul carceral" este alcătuit din tot acest ansamblu complex, și nu doar din instituția propriu-zisă a închisorii, cu zidurile, personalul, regulamentele și violența ei. Sistemul carceral juxtapune într-o unică figură discursuri și arhitecturi, regulamente coercitive și propoziții științifice, efecte sociale reale și utopii de neclintit, programe de îndreptare a delincvenților și mecanisme ce întăresc delincvența. Pretinsul eșec nu face, atunci, parte din chiar mecanismul de funcționare al închisorii? Nu ar trebui, prin urmare, înscris în rîndul efectelor de putere pe care

disciplina şi tehnologia adiacentă a întemniţării le-au indus în aparatul de justiţie şi, mai general, în societate, şi pe care le-am putea grupa sub denumirea de „sistem carceral"? Dacă instituţia-închisoare a rezistat atîta vreme, şi într-o asemenea împietrire, dacă principiul detenţiei penale nu a fost niciodată pus serios în discuţie este fără îndoială din cauză că acest sistem carceral avea rădăcini adînci şi îndeplinea funcţii precise. Să luăm drept mărturie a acestei trăinicii un exemplu de dată recentă; închisoarea-model deschisă în 1969 la Fleury-Mérogis nu a făcut decît să reproducă în organizarea ei de ansamblu steaua panoptică ce făcuse în 1836 gloria închisorii de la Petite-Roquette. Aceeaşi maşinărie de putere prinde corp real şi formă simbolică în ambele instituţii penitenciare. Ca să joace însă ce rol?

*

Să admitem că legea are misiunea de a defini infracţiuni, că aparatul penal are funcţia de a le reduce şi că închisoarea constituie instrumentul acestei acţiuni de reprimare; în acest caz, trebuie să constatăm eşecul întregii întreprinderi. Sau, mai degrabă — căci, pentru a-l putea stabili în termeni istorici, ar trebui să putem măsura incidenţa penalităţii de detenţie asupra nivelului global al criminalităţii —, să ne mirăm de faptul că, de 150 de ani încoace, proclamarea eşecului închisorii a fost de fiecare dată însoţită de menţinerea ei. Alternativa avută cu adevărat în vedere a fost deportarea, pe care Anglia o abandonase încă de la începutul secolului al XIX-lea şi la care Franţa revine sub cel de-al doilea Imperiu, dar mai curînd ca la o formă în acelaşi timp strictă şi îndepărtată de întemniţare.

Dar poate că problema ar trebui pusă invers şi s-ar cuveni să ne întrebăm la ce anume serveşte eşecul închisorii; la ce folosesc toate aceste fenomene pe care critica nu încetează să le denunţe: menţinerea delincvenţei, inducerea recidivei, transformarea infractorului ocazional în delincvent profesionist, organizarea unui mediu închis al delincvenţei. Ar trebui oare să căutăm ce anume se ascunde sub aparentul cinism al instituţiei penale care, după ce-i obligă pe condamnaţi să-şi execute

pedeapsa, continuă să-i urmărească printr-o serie întreagă de marcaje (supravegherea, care era de drept pe vremuri şi este de fapt astăzi; odinioară, acte de identitate ale ocnaşilor; azi, cazierul judiciar) şi care, în felul acesta, îl menţine sub urmărire ca „delincvent" pe cel ce s-a achitat de pedeapsă ca infractor? Nu ar fi mai nimerit să vedem aici o consecinţă mai curînd decît o contradicţie? Ar trebui în cazul acesta să presupunem că închisoarea şi, în general, pedepsele, fără îndoială, nu vizează, de fapt, să suprime infracţiunile; ci, mai curînd, să le deosebească unele de altele, să le repartizeze, să le întrebuinţeze; că urmăresc nu atît să-i facă ascultători pe cei care sînt gata să încalce legile, ci tind să încadreze încălcarea legilor într-o tactică generală de aservire. Penalitatea ar fi atunci o modalitate de a gestiona ilegalismele, de a trasa limite de toleranţă, de a oferi cîmp liber unora şi de a face presiuni asupra altora, de a exclude o parte şi de a o face folositoare pe alta, de a le neutraliza pe unele şi de a profita de pe urma altora. Într-un cuvînt, penalitatea nu ar „reprima" pur şi simplu ilegalismele; le-ar „diferenţia" şi le-ar garanta „economia" de ansamblu. Şi dacă se poate vorbi de o justiţie de clasă este nu numai din pricina faptului că legea însăşi sau modul de a o aplica slujesc interesele unei clase, ci şi pentru că întreaga gestionare diferenţiată a ilegalismelor prin intermediul penalităţii se înscrie printre mecanismele de dominare. Pedepsele legale trebuie reintroduse într-o strategie globală a ilegalismelor. „Eşecul" închisorii poate fi înţeles fără îndoială plecîndu-se de aici.

Schema generală a reformei penale se înscrie, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în lupta împotriva ilegalismelor: întregul echilibru de toleranţe, protecţii şi interese reciproce — care, sub Vechiul Regim, ţinuse laolaltă ilegalismele diferitelor straturi sociale — fusese distrus. A luat atunci naştere utopia unei societăţi universal şi public punitive, în care mecanismele penale aflate permanent în acţiune ar fi acţionat fără întîrziere, mediere sau incertitudine; o lege de două ori ideală, fiind perfectă în calcule şi întipărită în reprezentarea fiecărui cetăţean în parte, ar fi blocat chiar de la sursă orice fel de practici ilegale. Or, iată că, la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea şi îndreptîndu-se împotriva noilor coduri penale, se profilează

pericolul unui nou ilegalism popular. Sau, poate, mai exact, ilegalismele populare încep în acel moment să capete noi dimensiuni: acelea provocate de valul mişcărilor care, din anii 1780 şi pînă la revoluţiile de la 1848, străbat conflictele sociale, luptele împotriva regimurilor politice, rezistenţa în faţa fenomenului de industrializare, efectele crizelor economice. Schematic, putem identifica trei procese caracteristice. Mai întîi, dezvoltarea dimensiunii politice a ilegalismelor populare; şi aceasta în două moduri: unele practici pînă în acel moment localizate şi oarecum limitate la ele însele (precum refuzul achitării impozitului, al recrutărilor, redevenţelor, taxelor; confiscarea violentă a bunurilor de larg consum acaparate; jefuirea magazinelor şi punerea în vînzare cu forţa a produselor la „preţul real"; ciocnirile cu reprezentanţii puterii) au putut în timpul Revoluţiei să ajungă pînă la lupte politice directe ce aveau scopul nu doar de a obliga puterea să cedeze sau să amîne aplicarea unei măsuri socotite intolerabilă, ci de a schimba guvernul şi însăşi structura puterii. Reciproc, anumite mişcări politice s-au sprijinit în mod explicit pe unele forme deja existente de ilegalism (aşa cum tulburările regaliste din vestul şi sudul Franţei s-au folosit de refuzul ţăranilor de a accepta noile legi privitoare la proprietate, religie, recrutare); această dimensiune politică a ilegalismului va deveni în acelaşi timp mai complexă şi mai pronunţată în raporturile dintre mişcarea muncitorească şi partidele republicane din secolul al XIX-lea, în trecerea de la luptele muncitoreşti (greve, coaliţii interzise, asociaţii ilegale) spre revoluţia politică. În orice caz, la orizontul acestor practici ilegale — care se înmulţesc o dată cu legislaţiile din ce în ce mai restrictive — se profilează lupte propriu-zis politice; eventuala răsturnare a puterii este departe de a le obseda pe toate; dar o bună parte dintre ele pot fi capitalizate în contul unor bătălii politice de ansamblu şi uneori chiar conduc la acestea în mod direct.

Pe de altă parte, dincolo de neacceptarea legii sau a regulamentelor pot fi cu uşurinţă recunoscute luptele îndreptate împotriva celor ce le stabilesc în conformitate cu propriile lor interese: lupta nu mai este purtată împotriva perceptorilor, oamenilor de finanţe, agenţilor regali, ofiţerilor prevaricatori ori miniştrilor răi, împotriva tuturor agenţilor injustiţiei; ci chiar

împotriva legii şi a justiţiei însărcinate să o aplice, împotriva proprietarilor solidari şi care se prevalează de noile drepturi; împotriva patronilor ce se înţeleg între ei, dar interzic coaliţiile; împotriva antreprenorilor ce înmulţesc maşinile, micşorează salariile, măresc programul de lucru, înăspresc regulamentele interne de uzină. Tocmai împotriva noului regim al proprietăţii funciare — instaurat de burghezia care a profitat de pe urma Revoluţiei — s-a dezvoltat un întreg ilegalism ţărănesc, care a atins formele sale cele mai violente între Thermidor[k] şi Consulat[l], fără a dispărea cu totul după aceea; tocmai împotriva noului regim al exploatării legale a muncii au luat amploare, la începutul secolului al XIX-lea, ilegalismele muncitoreşti: începînd cu cele mai violente, ca distrugerea de maşini, ori cele mai durabile, precum constituirea de asociaţii, şi sfîrşind cu cele mai cotidiene, ca absenteismul, părăsirea lucrului, vagabondajul, fraudele în sfera materiilor prime, a cantităţii şi calităţii produsului finit. O serie întreagă de ilegalisme ce se înscriu în lupte în care se ştie că sînt înfruntate deopotrivă legea şi clasa care a impus-o.

În sfîrşit, dacă este adevărat că, în cursul secolului al XVIII-lea, s-au putut observa[35] o evoluţie a criminalităţii înspre forme specializate, o tendinţă tot mai accentuată spre furtul făcut cu pricepere şi transformarea lui în apanajul marginalilor, izolaţi în mijlocul unei populaţii ce le era ostilă, ultimii ani ai secolului al XVIII-lea au fost, în schimb, martorii reconstituirii anumitor legături şi ai stabilirii unor noi relaţii; nu pentru că, aşa cum spuneau contemporanii, capii tulburărilor populare ar fi fost criminali, ci pentru că noile forme ale dreptului, rigorile reglementărilor, exigenţele fie ale statului, fie ale proprietarilor, fie ale patronilor, ca şi tehnicile mai riguroase de supraveghere sporeau ocaziile de producere a delictelor şi-i scoteau în afara legii pe mulţi indivizi care, în alte împrejurări, nu ar fi evoluat spre criminalitatea specializată; pe acest fundal al noilor legi privind proprietatea şi al înrolărilor refuzate s-a dezvoltat în ultimii ani ai Revoluţiei un ilegalism ţărănesc care a dus la înmulţirea violenţelor, agresiunilor, furturilor, jafurilor, ajungînd pînă la marile forme de „brigandaj politic"; tot pe fondul unei

[35] Cf. *supra*, pp. 125 şi urm.

legislaţii sau al unor regulamente foarte dure (privitoarea la livret, locuinţe, orare, absenţe) a luat amploare un vagabondaj muncitoresc ce intersecta nu de puţine ori delincvenţa strictă. O serie întreagă de practici ilegale, care în secolul anterior manifestaseră tendinţa de a se decanta şi de a se izola unele de altele, par acum să facă front comun, formînd o nouă ameninţare.

Triplă generalizare a ilegalismelor populare la cumpăna dintre cele două secole (şi dincolo, chiar, de o extindere cantitativă care e problematică şi rămîne de evaluat): este vorba de înscrierea lor într-un orizont politic de ansamblu; de articularea lor explicită la luptele sociale; de comunicarea dintre diferitele forme şi niveluri de infracţiune. Aceste procese nu s-au dezvoltat, firește, pînă la capăt; cert e că nu se ajunsese la formarea, la începutul secolului al XIX-lea, a unui ilegalism masiv, deopotrivă politic şi social. Dar, în forma lor doar schiţată şi în pofida dispersiunii, ele au fost îndeajuns de pronunţate pentru a sluji drept suport marii spaime faţă de o plebe bănuită a fi în ansamblul ei criminală şi răzvrătită, mitul clasei barbare, imorale şi în afara legii care, în perioada Imperiului şi a Monarhiei din iulie, bîntuie discursul legiuitorilor, al filantropilor ori al observatorilor vieţii muncitoreşti. Aceste procese pot fi descifrate în spatele seriei de afirmaţii cu totul străine de teoria penală a secolului al XVIII-lea: crima nu este o virtualitate pe care interesul sau pasiunile ar fi imprimat-o în sufletul tuturor oamenilor, ci trăsătura specifică a unei anumite clase sociale; criminalii, care pe vremuri puteau fi întîlniţi în toate clasele sociale, provin acum „aproape toţi de pe ultima treaptă a ordinii sociale"[36]; „nouă zecimi dintre ucigaşi, asasini, hoţi şi leneşi îşi au originea în ceea ce am denumit baza socială"[37]; nu crima înstrăinează de societate, ci se datorează mai degrabă ea însăşi faptului că cel care a comis-o este în societate ca un străin, aparţinînd acelei „rase bastarde" despre care vorbea Target, acelei „clase degradate din pricina mizeriei, ale cărei vicii sînt o piedică de netrecut în calea generoaselor intenţii ce vor să o combată"[38];

[36] Ch. Comte, *Traité de législation*, 1830, p. 49.

[37] H. Lauvergne, *Les Forçats*, 1841, p. 337.

[38] É. Buré, *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*, 1840, II, p. 391.

în aceste condiţii, ar fi o dovadă de ipocrizie sau de naivitate să se creadă că legea este aceeaşi pentru toţi şi că ea acţionează în numele tuturor; e mai înţelept să se recunoască faptul că este făcută numai pentru cîţiva şi-i are ca obiect pe alţii; în principiu, ea îi obligă pe toţi cetăţenii, dar se adresează în primul rînd claselor cele mai numeroase şi mai puţin instruite; spre deosebire de felul cum stau lucrurile în cazul legilor politice ori civile, aplicarea legii penale nu-i priveşte pe toţi oamenii la fel[39], iar în tribunale nu societatea întreagă îl judecă pe un membru al ei, ci o categorie socială însărcinată cu menţinerea ordinii o sancţionează pe o alta, sortită dezordinii: „Duceţi-vă prin locurile unde se împarte dreptatea, se întemniţează, se ucide... Pretutindeni vă izbeşte un fapt; veţi vedea peste tot două clase cu totul diferite de oameni, dintre care unii se află mereu pe scaunele acuzatorilor şi ale judecătorilor, iar ceilalţi în băncile arestaţilor şi condamnaţilor", ceea ce se explică prin faptul că cei din urmă, din lipsă de resurse materiale şi de educaţie, nu sînt în stare „să se menţină în limitele cinstei legale"[40]; astfel încît limbajul legii ce se doreşte universal este tocmai din această cauză inadecvat; dacă se vrea eficace, el trebuie să fie discursul unei clase adresat altei clase, care nu are nici aceleaşi idei, şi nici nu întrebuinţează aceleaşi cuvinte ca ea: „Or, cu vorbele noastre făţarnice, pline de dispreţ şi împotmoliţi în propria noastră etichetă, ne putem noi oare face înţeleşi de cei care nu au avut niciodată de-a face decît cu limbajul frust, sărac, dezordonat, însă viu, direct, pitoresc al halei, cîrciumilor şi iarmaroculuí?... Ce limbă, ce metodă ar trebui să întrebuinţăm în redactarea legilor pentru a putea să acţionăm mai eficient asupra spiritului necultivat al acelora ce nu se pot decît cu dificultate opune ispitelor crimei?"[41] Legea şi justiţia nu se sfiesc să-şi proclame necesara lor disimetrie de clasă.

Iar dacă aşa stau lucrurile, înseamnă că, „eşuînd" în mod aparent, închisoarea nu-şi ratează, de fapt, ţinta; dimpotrivă, o atinge în măsura în care duce la formarea în sînul celorlalte ilegalisme a unei forme particulare de ilegalism, pe care îşi per-

---

[39] P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, I, p. 32.

[40] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, p. 82.

[41] P. Rossi, *loc. cit.*, p. 33.

mite s-o evidenţieze, s-o pună în lumină şi s-o organizeze ca pe un mediu relativ închis, dar penetrabil. Ea contribuie la apariţia unui ilegalism bătător la ochi, marcat, ireductibil la un anumit nivel şi în chip discret util — îndărătnic şi docil totodată; dă contur, izolează şi subliniază o formă de ilegalism ce pare să le rezume simbolic pe toate celelalte, care însă permite rămînerea în umbră a acelor forme de ilegalism a căror tolerare este dorită sau considerată necesară. Această formă de ilegalism o constituie delincvenţa propriu-zisă. Nu trebuie să vedem în ea forma cea mai intensă şi mai nocivă a ilegalismului, cea pe care aparatul penal trebuie să se străduiască s-o micşoreze cu ajutorul închisorii din pricina pericolului pe care-l reprezintă; ea este mai curînd un efect al penalităţii (şi în special al penalităţii de detenţie) ce face posibile diferenţierea, organizarea şi supravegherea ilegalismelor. Delincvenţa este desigur una dintre formele ilegalismului; îşi are, în orice caz, rădăcinile în acesta; ea este însă un ilegalism pe care „sistemul carceral", cu toate ramificaţiile lui, l-a învestit, decupat, izolat, infiltrat, organizat, închis într-un mediu definit şi căruia i-a atribuit un rol instrumental faţă de celelalte ilegalisme. Pe scurt, dacă opoziţia juridică trece între legalitate şi practica ilegală, opoziţia strategică trece între ilegalisme şi delincvenţă.

În locul afirmaţiei că închisoarea a greş în acţiunea de reducere a criminalităţii trebuie, poate, să aşezăm ipoteza conform căreia închisoarea a izbutit de minune să producă delincvenţa, tip special, formă politic şi economic mai puţin periculoasă — şi, la limită, chiar utilizabilă — de ilegalism; să-i producă pe delincvenţi, mediu în aparenţă marginal, însă controlat de la centru; să-l producă pe delincvent ca subiect patologizat. Reuşita închisorii: în luptele purtate în jurul legii şi ilegalismelor, ea individualizează o „delincvenţă". Am văzut modul în care sistemul carceral i-l substituise infractorului pe „delincvent" şi ataşase în acelaşi timp practicii judiciare un întreg orizont de cunoaştere posibilă. Or, acest proces ce produce delincvenţa-obiect face corp comun cu operaţia politică ce disociază ilegalismele şi izolează în cadrul acestora delincvenţa. Închisoarea este punctul de joncţiune al celor două mecanisme; le permite să se consolideze continuu unul pe celălalt, să obiectiveze

delincvenţa în spatele infracţiunii, să întărească delincvenţa în fluiditatea ilegalismelor. Reuşită ce face ca, după un secol şi jumătate de necontenite „eşecuri", închisoarea să-şi continue existenţa, producînd în continuare aceleaşi efecte şi făcîndu-ne să ne fie aproape imposibil să renunţăm la ea.

*

Penalitatea de detenţie fabrică, prin urmare — de unde, desigur, şi longevitatea ei —, un ilegalism închis, separat şi util. Circuitul delincvenţei nu e subprodusul unei închisori care, pedepsind, nu izbuteşte să şi îndrepte; ci efectul direct al unei penalităţi care, pentru a gestiona practicile ilegale, le încadrează pe unele dintre ele într-un mecanism de „pedepsire-reproducere" ce ar număra printre piesele principale întemniţarea. Dar de ce şi în ce fel i-ar reveni închisorii misiunea să joace rolul de a fabrica o delincvenţă pe care trebuie să o combată?

Organizarea delincvenţei, ce se constituie ca un fel de ilegalism închis, prezintă, într-adevăr, o serie de avantaje. În primul rînd, delincvenţa poate fi ţinută sub control (reperînd indivizii, infiltrînd grupul, organizînd delaţiunea reciprocă): agitaţiei confuze a unei populaţii ce practică un ilegalism de ocazie, mereu susceptibil de a se răspîndi, sau grupurilor nesigure de vagabonzi ce recrutează, în funcţie de locurile prin care trec şi de împrejurări, şomeri, cerşetori, răzvrătiţi de tot soiul şi care cresc uneori — cum s-a putut vedea la sfîrşitul secolului al XVIII-lea —, ajungînd să constituie redutabile forţe de jaf şi revoltă, li se substituie un grup relativ restrîns şi închis de indivizi ce pot fi permanent ţinuţi sub supraveghere. Această delincvenţă închisă în ea însăşi poate de asemenea fi dirijată spre formele de ilegalism cele mai puţin periculoase: menţinuţi prin presiunea controalelor în marginea societăţii, reduşi la condiţii de existenţă dintre cele mai precare, rupţi de o populaţie care i-ar fi putut susţine (cum se întîmpla în trecut cu contrabandiştii sau cu unele forme de banditism)[42], delincvenţii se limitează în mod fatal la o criminalitate localizată, lipsită de forţă de atracţie,

[42] Cf. E. J. Hobsbawn, *Les Bandits,* trad. fr. 1972.

politic nepericuloasă şi economic lipsită de consecinţe. Or, acest ilegalism concentrat, controlat şi dezarmat este în chipul cel mai direct util. Poate fi util în raport cu alte ilegalisme: izolat faţă de ele, repliat pe propriile organizări interne, specializat pe o criminalitate violentă căreia clasele sărace îi cad adeseori cele dintîi victimă, încadrat din toate părţile de poliţie, expus la nesfîrşite pedepse cu închisoarea, apoi la o viaţă definitiv „specializată", delincvenţa, această lume diferită, periculoasă şi adesea ostilă, blochează sau cel puţin menţine la un nivel suficient de scăzut practicile ilegale curente (micile furturi, micile violenţe, refuzul sau ocolirea cotidiană a legii), le împiedică să dobîndească forme ample şi manifeste, ca şi cum efectul pilduitor, cerut în trecut de la ostentaţia supliciilor, ar fi acum căutat nu atît în asprimea pedepselor, cît în însăşi existenţa vizibilă, marcată, a delincvenţei: diferenţiindu-se de restul ilegalismelor populare, delincvenţa exercită presiuni asupra lor.

În plus însă, delincvenţa mai este susceptibilă şi de o întrebuinţare directă. Exemplul colonizării este cel mai la îndemînă. Nu este însă şi cel mai pertinent; căci, într-adevăr, dacă deportarea criminalilor a fost în mai multe rînduri solicitată sub Restauraţie, fie de Camera Deputaţilor, fie de Consiliile generale, a fost mai ales pentru a uşura cheltuielile financiare necesitate de întregul aparat de detenţie; şi, în ciuda tuturor proiectelor ce fuseseră înaintate sub Monarhia din iulie pentru ca delincvenţii, soldaţii nedisciplinaţi, prostituatele şi copiii găsiţi să poată lua parte la colonizarea Algeriei, acest lucru a fost cu fermitate exclus prin legea din 1854 ce înfiinţa temniţele coloniale; în realitate, deportarea în Guyana şi, mai tîrziu, în Noua Caledonie nu a avut o importanţă economică reală, în ciuda obligaţiei impuse condamnaţilor de a rămîne în colonia în care îşi ispăşiseră pedeapsa un număr de ani cel puţin egal cu perioada de detenţie (în unele cazuri, trebuiau să rămînă acolo pentru tot restul vieţii).[43] De fapt, utilizarea delincvenţei ca mediu în acelaşi

[43] În problema deportării, cf. F. de Barbé-Marbois *(Observations sur les votes de 41 conseils généraux)* şi discuţia dintre Blosseville şi La Pilorgerie (despre Botany Bay). Buré, colonelul Marengo şi L. de Carné, între alţii, au imaginat proiecte de colonizare a Algeriei cu delincvenţi.

timp separat şi manipulabil a avut loc cu deosebire la marginile legalităţii. Ceea ce vrea să însemne că şi acolo a fost instalat în secolul al XIX-lea un fel de ilegalism subordonat şi a cărui organizare sub semnul delincvenţei, cu toate tipurile de supraveghere pe care aceasta le presupune, îi garantează docilitatea. Delincvenţa, ca ilegalism controlat, este un agent în slujba ilegalismului grupurilor conducătoare. Organizarea, în secolul al XIX-lea, a reţelelor de prostituţie este în acest sens grăitoare[44]: controalele poliţieneşti şi medicale asupra prostituatelor, trecerea lor regulată prin închisoare, organizarea la scară mare a bordelurilor, ierarhia scrupuloasă ce era respectată în mediul prostituţiei, infiltrarea lui cu delincvenţi-informatori, toate acestea permiteau canalizarea şi recuperarea printr-o serie întreagă de intermediari a enormelor profituri obţinute pe seama plăcerii sexuale pe care moralizarea zilnică din ce în ce mai insistentă o destina unei semiclandestinităţi, făcînd-o în mod firesc costisitoare; în stabilirea unui preţ al plăcerii, în constituirea unui profit al sexualităţii reprimate şi în recuperarea acestui profit, mediul delincvent a mers mînă în mînă cu un puritanism interesat: un agent fiscal ilicit acţionînd asupra unor practici ilegale.[45] Traficul de arme, de alcool (în ţările supuse prohibiţiei) ori,

---

[44] Unul dintre primele episoade l-a constituit organizarea, sub controlul poliţiei, a caselor de toleranţă (1823), care depăşea cu mult dispoziţiile legii din 14 iulie 1791 privitoare la supravegherea caselor de toleranţă. Cf. despre acest subiect culegerile manuscrise ale Prefecturii de poliţie (10–26). Cu deosebire circulara prefectului de poliţie din 14 iunie 1823: „Organizarea caselor de toleranţă ar trebui în chip foarte firesc să nu fie pe placul nici unui om ce se interesează de moralitatea publică; nu mă miră deloc faptul că domnii Comisari de poliţie se opun din răsputeri instalării acestor case în diferitele cartiere de care răspund... Poliţia e convinsă că se îngrijeşte de ordinea publică dacă ar reuşi să închidă prostituţia în case tolerate asupra cărora acţiunea ei să poată fi constantă şi uniformă şi care nu s-ar putea sustrage supravegherii."

[45] Cartea lui Parent-Duchatelet despre prostituţia din Paris (*Prostitution à Paris*, 1836) poate fi citită ca o mărturie a acestei branşări, patronată de poliţie şi de instituţiile penale, a mediului delincvent la prostituţie. Cazul Mafiei italiene, transplantată în Statele Unite şi întrebuinţată deopotrivă la stoarcerea de profituri ilicite şi în scopuri politice, constituie un exemplu perfect de colonizare a unui ilegalism de origine populară.

mai recent, traficul de droguri scot la fel de bine în evidenţă această funcţionare a „delincvenţei utile": existenţa unei interdicţii legale creează în jurul ei un cîmp de practici ilegale asupra căruia se ajunge la exercitarea unui control şi din care se scoate un profit ilicit prin intermediul unor elemente la rîndul lor ilegale, dar făcute uşor de manipulat prin organizarea lor ca delincvenţă. Aceasta e un instrument de gestionare şi de exploatare a ilegalismelor.

Ea este şi un instrument pentru ilegalismul pe care-l antrenează în jurul lui exerciţiul însuşi al puterii. Utilizarea politică a delincvenţilor — sub formă de turnători, informatori, provocatori — constituia un fapt de necontestat cu mult înainte de secolul al XIX-lea.[46] După Revoluţie însă, această practică a dobîndit cu totul alte dimensiuni: infiltrarea partidelor politice şi a asociaţiilor muncitoreşti, recrutarea oamenilor de încredere care să acţioneze împotriva greviştilor şi răzvrătiţilor, organizarea unei subpoliţii — lucrînd în legătură directă cu poliţia legală, susceptibilă, la limită, să devină un fel de armată paralelă —, o întreagă funcţionare extralegală a puterii a fost în parte asigurată de masa de manevră constituită din delincvenţi: poliţie clandestină şi armată de rezervă a puterii. Se pare că, în Franţa, aceste practici au atins apogeul în timpul Revoluţiei de la 1848 şi a venirii la putere a lui Napoleon III.[47] Se poate afirma că delincvenţa, accentuată de un sistem penal avînd în centrul lui închisoarea, reprezintă o deturnare a ilegalismului în beneficiul circuitelor de profit şi de putere ilicite ale clasei stăpînitoare.

Organizarea unui ilegalism izolat şi repliat pe delincvenţă nu ar fi fost posibilă fără dezvoltarea controalelor poliţieneşti. Supravegherea generală a populaţiei, vigilenţă „mută, misteri-

---

[46] Despre acest rol al delincvenţilor în supravegherea poliţienească şi mai ales politică, cf. memoriul întocmit de Lemaire. „Denunţătorii" sînt inşi ce „se aşteaptă la indulgenţă pentru ei înşişi"; „sînt de obicei infractori ce slujesc la descoperirea unor infractori mai periculoşi decît ei. În plus, din clipa în care cineva ajunge să figureze fie şi o singură dată în registrele poliţiei, nu va mai fi pierdut din vedere."

[47] K. Marx, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte* in Marx, Engels, *Opere alese*, vol. I, Editura Politică, Bucureşti, 1966, pp. 250–253.

oasă, invizibilă... ochiul guvernului permanent treaz şi veghind fără nici un fel de deosebire asupra tuturor cetăţenilor, fără a fi nevoit să-i supună vreunei măsuri coercitive... Ea nu are nevoie să fie înscrisă în lege."[48] Supraveghere specială şi prevăzută în Codul Penal din 1810 a criminalilor eliberaţi şi a tuturor acelora care, trecuţi deja prin faţa justiţiei pentru fapte grave, sînt în mod legal bănuiţi că vor atenta din nou la pacea societăţii. Supraveghere însă şi a mediilor şi grupurilor considerate periculoase prin intermediul turnătorilor şi informatorilor, dintre care aproape toţi sînt foşti delincvenţi, aflaţi deci sub controlul poliţiei: delincvenţa, obiect printre altele al supravegherii poliţieneşti, este unul dintre instrumentele de predilecţie ale acesteia. Toate aceste supravegheri presupun organizarea unei ierarhii în parte oficială, în parte secretă (în cadrul poliţiei pariziene, „serviciul de siguranţă", în special, cuprindea, pe lîngă „agenţii declaraţi" — inspectori şi brigadieri —, „agenţi secreţi" şi informatori animaţi de frica de pedeapsă sau de ispita unei recompense).[49] Ele mai presupun şi organizarea unui sistem de documentare centrat pe reperarea şi identificarea criminalilor: semnalmente obligatoriu ataşate la mandatele de arestare şi la sentinţele curţilor cu juri, semnalmente înscrise în registrele de eliberare din temniţă, copii ale registrelor curţilor cu juri şi cele ale tribunalelor corecţionale adresate la fiecare trei luni ministerului de justiţie şi poliţiei generale, întocmirea, ceva mai tîrziu, la ministerul de interne, a unui „catastif" organizat alfabetic ce recapitulează toate aceste registre, întrebuinţarea, spre 1833, după metoda „naturaliştilor, bibliotecarilor, comercianţilor, oamenilor de afaceri", a unui sistem de fişe sau buletine individuale care permite integrarea cu uşurinţă de noi date şi, în acelaşi timp, la un loc cu numele individului urmărit, a tuturor informaţiilor privitoare la el ce ar putea fi de folos.[50] Delincvenţa, graţie agenţilor secreţi pe care-i furnizează, dar şi

---

[48] A. Bonneville, *Des institutions complémentaires du système pénitencier,* 1847, pp. 397–399.

[49] Cf. H. A. Fregier, *Les Classes dangereuses,* 1840, I, pp. 142–148.

[50] A. Bonneville, *De la récidive,* 1844, pp. 92–93. Apariţia fişelor individuale şi constituirea ştiinţelor omului: încă o invenţie neglijată de istorici.

caroiajului generalizat pe care-l face posibil, constituie un mijloc de supraveghere permanentă a populaţiei: un aparat ce permite, prin intermediul delincvenţilor înşişi, extinderea controlului asupra întregului cîmp social. Delincvenţa funcţionează ca un sistem de observare politică. Statisticienii şi sociologii s-au folosit, la rîndul lor, de el, dar mult după poliţişti.

Dar această supraveghere nu a putut funcţiona decît cuplată cu închisoarea. Dat fiind că facilitează controlarea indivizilor în momentul cînd aceştia sînt puşi în libertate, că permite recrutarea informatorilor, că sporeşte denunţurile reciproce, că-i pune pe infractori în contact unii cu alţii, supravegherea accelerează organizarea unui mediu delincvent închis asupra lui însuşi, însă uşor de controlat; şi toate efectele de excluziune socială pe care ea le provoacă (şomaj, interdicţii de şedere, domicilii obligatorii, menţineri la dispoziţia autorităţilor) deschid larg posibilitatea de a impune foştilor deţinuţi sarcinile ce le sînt încredinţate. Închisoarea şi poliţia alcătuiesc un dispozitiv îngemănat; împreună, cele două asigură, în cîmpul general al ilegalismelor, diferenţierea, izolarea şi întrebuinţarea unei delincvenţe. Din marea masă a ilegalismelor, sistemul poliţie–închisoare decupează o delincvenţă maniabilă. Aceasta, cu specificul ei, este un efect al sistemului; însă devine şi o rotiţă, şi un instrument al acestuia. Astfel încît ar fi mai potrivit să vorbim de un ansamblu compus din trei termeni (poliţie–închisoare–delincvenţă) ce se sprijină unii pe ceilalţi şi formează un circuit ce nu cunoaşte întreruperi. Supravegherea poliţienească îi furnizează închisorii pe infractorii pe care aceasta îi transformă în delincvenţi, ţinte şi auxiliari ai controalelor poliţieneşti care, cu regularitate, îi trimit pe unii dintre ei înapoi în închisoare.

Nu avem de-a face cu o justiţie penală însărcinată să urmărească toate practicile ilegale existente şi care, în acest scop, ar recurge la poliţie ca auxiliar şi la închisoare ca instrument punitiv, fie şi lăsînd în urma acţiunii sale reziduul neasimilabil al „delincvenţei". Trebuie să privim această justiţie ca pe un instrument destinat controlului diferenţiat al ilegalismelor. Faţă de el, justiţia penală joacă rolul de cauţiune legală şi de principiu de transmisiune. Ea este un releu într-o economie generală a ilegalismelor, ale cărei celelalte piese sînt (nu sub, ci ală-

turi de ea) poliţia, închisoarea şi delincvenţa. Debordarea justiţiei de către poliţie, forţa de inerţie pe care instituţia carcerală o opune justiţiei nu reprezintă un lucru nou, şi nici efectul unei scleroze sau al unei progresive deplasări a puterii; este o caracteristică structurală, ce marchează mecanismele punitive în societăţile moderne. Degeaba vociferează magistraţii; justiţia penală, cu întregul ei aparat de spectacol, este menită să răspundă cererii cotidiene a unui aparat de control ascuns pe jumătate în umbră, ce urmăreşte să sudeze una de cealaltă, într-un mic angrenaj, poliţia şi delincvenţa. Judecătorii sînt angajaţii ei ce abia îndrăznesc să ridice glasul.[51] Pun şi ei umărul, în măsura posibilităţilor de care dispun, la constituirea delincvenţei, adică la diferenţierea ilegalismelor, la controlul, colonizarea şi întrebuinţarea unora dintre ele de către ilegalismul clasei stăpînitoare.

Despre acest proces ce s-a dezvoltat în primii treizeci–patruzeci de ani ai secolului al XIX-lea depun mărturie două personalităţi. În primul rînd, Vidocq[m]. El a fost[52] omul vechilor ilegalisme, un Gil Blas[n] de la celălalt capăt al veacului, alunecînd rapid spre rău: turbulenţă, scandaluri, escrocherii, cărora le-a fost cel mai adesea victimă, bătăi, dueluri; înrolări şi dezertări în serie, contacte cu mediul prostituţiei, al jocurilor de noroc, al hoţilor de buzunare şi foarte curînd al tîlhăriei la drumul mare. Dar semnificaţia aproape mitică pe care a căpătat-o chiar în ochii contemporanilor săi nu se datorează acestui trecut, poate înfrumuseţat; nu se datorează nici chiar faptului

---

51 Există mărturii foarte timpurii, încă din timpul Restauraţiei, cu privire la rezistenţa oamenilor legii de a fi integraţi în acest mecanism (ceea ce dovedeşte că nu este vorba de un fenomen trecător sau de o reacţie întîrziată). În special, lichidarea sau mai curînd reutilizarea poliţiei napoleoniene a fost cea care a pus probleme. Însă dificultăţile au persistat. Cf. discursul cu care Belleyme îşi inaugurează în 1825 funcţia, încercînd să se deosebească de predecesorii lui: „Căile legale ne sînt deschise... Crescut la şcoala legilor, educat la şcoala unei magistraturi atît de demne... noi sîntem auxiliarii justiţiei" (cf. *Histoire de l'administration* de M. de Belleyme); a se vedea şi foarte interesantul pamflet al lui Molène, *De la liberté*.

52 A se vedea atît *Memoriile* publicate sub numele lui, cît şi *Histoire de Vidocq racontée par lui-même*.

că, pentru prima oară în istorie, un fost ocnaş, răscumpărat sau cumpărat, a devenit şef al poliţiei; ci mai degrabă faptului că, prin el, delincvenţa şi-a dobîndit statutul ei ambiguu de obiect şi de instrument al unui aparat de poliţie ce lucrează împotriva ei şi în colaborare cu ea. Vidocq marchează momentul în care delincvenţa, desprinsă din trunchiul celorlalte ilegalisme, este împuternicită de putere şi pusă să acţioneze în sens invers. Atunci are loc cuplarea directă şi instituţionalizată a poliţiei cu delincvenţa. Moment neliniştitor, cînd criminalitatea devine una din rotiţele puterii. O personalitate obsedase epocile precedente, aceea a regelui monstruos, izvor al întregii justiţii, şi totuşi murdărit de crime; o altă obsesie îşi face acum apariţia, aceea a unei înţelegeri secrete şi necurate între cei ce impun legea şi cei ce o încalcă. S-a sfîrşit epoca shakespeariană, cînd suveranitatea se înfrunta cu nelegiuirea într-un acelaşi personaj; va începe curînd melodrama de zi cu zi a autorităţii poliţieneşti şi a complicităţilor dintre crimă şi putere.

Opusul lui Vidocq, contemporanul acestuia, Lacenaire[o]. Prezenţa sa pe veci înscrisă în paradisul esteţilor crimei are de ce să surprindă: cu toată bunăvoinţa şi zelul lui de neofit, el nu a reuşit niciodată să comită decît cîteva crime mediocre, şi a făcut-o cu foarte multă stîngăcie; a fost atît de tare bănuit că e turnător, încît administraţia a trebuit să-l protejeze împotriva deţinuţilor de la Force[p] care voiau să-l omoare[53], iar lumea bună din Parisul lui Ludovic Filip[q] a fost aceea care i-a organizat, înainte de execuţie, o sărbătoare în comparaţie cu care nenumăratele resuscitări literare de mai tîrziu nu au fost decît nişte omagieri pur academice. Faima nu şi-o datorează în nici un caz răsunetului crimelor ori artei cu care acestea ar fi fost concepute; tocmai imprecizia acestora stîrneşte mirarea. Îşi datorează celebritatea mai mult jocului, vizibil în existenţa şi discursurile lui, dintre ilegalism şi delincvenţă. Escrocherie, evadări, găinării, închisoare, reconstituire a prieteniilor de celulă, şantaj reciproc, nenumărate recidive, mergînd pînă la cea de pe urmă tentativă nereuşită de asasinat — Lacenaire este tipul

[53] Acuzaţia este reluată în mod explicit de Canler, *Mémoires* (reeditate în 1968), p. 15.

„delincventului". Aducea însă cu el, fie şi numai în stadiul de virtualitate, un orizont al ilegalismelor care, pînă nu cu multă vreme în urmă, erau încă ameninţătoare: acest mic-burghez ruinat, crescut într-un colegiu de calitate, pricepîndu-se să se exprime oral şi în scris, ar fi fost, cu o generaţie mai devreme, revoluţionar, iacobin, regicid[54]; contemporan cu Robespierre, refuzul său în faţa legilor s-ar fi putut manifesta într-un cîmp nemijlocit istoric. Născut în 1800, aproape ca Julien Sorel, personajul său poartă urmele acestor posibilităţi; care însă s-au mărginit la furt, omor şi turnătorie. Toate aceste virtualităţi s-au transformat într-o delincvenţă de foarte mică anvergură: din acest punct de vedere, Lacenaire este un personaj liniştitor. Iar dacă totuşi ele reapar, nu o fac decît în discursul lui despre teoria crimei. În clipa morţii, Lacenaire revelează triumful delincvenţei asupra ilegalismului, sau mai degrabă figura unui ilegalism confiscat, pe de o parte, la nivelul delincvenţei, şi deplasat, pe de altă parte, spre o estetică a crimei, adică spre o artă a claselor privilegiate. Simetrie a lui Lacenaire cu Vidocq care, în aceeaşi perioadă, făcea posibilă închiderea delincvenţei în ea însăşi prin constituirea ei ca mediu separat şi controlabil şi prin deplasarea înspre tehnicile poliţieneşti a unei întregi practici delincvente ce se transformă, astfel, în ilegalism licit al puterii. Faptul că burghezia pariziană l-a celebrat pe Lacenaire, faptul că celula lui şi-a deschis uşa unor vizitatori iluştri, că a fost copleşit de elogii în ultimele zile ale vieţii, el, pe care gloata de la Force voise, înaintea judecătorilor, să-l ucidă, el, care făcuse la tribunal tot ce-i stătuse în puteri pentru a-l trage după sine pe eşafod şi pe complicele său, François — nimic din toate acestea nu este întîmplător: în persoana lui, era celebrată figura simbolică a unui ilegalism aservit sub forma delincvenţei şi transformat în discurs —, făcut, adică, de două ori inofensiv; burghezia îşi inventa în felul acesta o nouă plăcere de care este încă departe să se fi plictisit. Să nu uităm că moartea atît de celebră a lui Lacenaire venea să blocheze răsunetul atentatului lui

[54] Despre ce a fost Lacenaire în ochii contemporanilor săi, a se vedea dosarul alcătuit de M. Lebailly, în ediţia îngrijită de el a *Memoriilor* lui Lacenaire, 1968, pp. 297–304.

Fieschi, ultimul dintre regicizi, ce reprezintă figura inversă a unei criminalităţi ce evoluează spre violenţa politică. Nu trebuie să pierdem din vedere nici faptul că această moarte se petrecea cu numai cîteva luni înaintea plecării ultimului şir de deţinuţi legaţi în lanţuri şi a scandalurilor ce l-au însoţit. Aceste două sărbători s-au încrucişat în istorie; şi, de altfel, François, complicele lui Lacenaire, a fost unul dintre personajele cele mai pregnante ale şirului de deţinuţi legaţi în lanţuri de pe 19 iulie.[55] Una continua ritualurile antice ale supliciilor, riscînd să reactiveze în jurul criminalilor ilegalismele populare. Urma să fie interzisă, căci criminalului nu mai trebuia să i se rezerve un loc decît în spaţiul apropriat al delincvenţei. Cealaltă inaugura jocul teoretic al unui ilegalism al privilegiaţilor; sau, mai curînd, marca momentul în care ilegalismele politice şi economice pe care le practică în realitate burghezia urmau să fie dublate de o reprezentare teoretică şi estetică: „Metafizică a crimei", cum s-a spus referitor la Lacenaire. *L'Assassinat considéré comme un des Beaux-Arts* (*Despre omor privit ca una dintre artele frumoase*)[r] văzuse lumina tiparului în 1849.

*

Această producere a delincvenţei şi învestirea ei de către aparatul penal trebuie luate drept ceea ce sînt: nu rezultate obţinute o dată pentru totdeauna, ci tactici aflate într-o continuă mobilitate, în măsura în care nu-şi ating niciodată pe de-a-ntregul ţinta. Ruperea delincvenţei de celelalte ilegalisme, întoarcerea acesteia împotriva lor, colonizarea ei de către ilegalis-

---

[55] „Hora" din anii 1835–36; Fieschi, ce ţinea de pedeapsa cuvenită deopotrivă paricizilor şi regicizilor, a constituit unul dintre motivele pentru care Rivière, paricidul[s], a fost condamnat la moarte în ciuda unui memoriu al cărui caracter ieşit din comun a fost fără îndoială ocultat de celebritatea lui Lacenaire, a procesului şi a scrierilor lui ce au fost publicate prin grija şefului Siguranţei (nu fără o anumită cenzură) la începutul lui 1836, cu doar cîteva luni înainte ca François, complicele lui, să ofere, cu ocazia lanţului de la Brest, una dintre ultimele reprezentaţii de bilci ale crimei. „Horă" a ilegalismelor şi a delincvenţei, „horă" a discursurilor crimei şi despre crimă.

mele dominante – tot atîtea efecte ce ies la iveală cu limpezime în modul de a funcţiona al sistemului poliţie–închisoare; şi totuşi, ele nu au încetat să întîlnească rezistenţe; au dat naştere la lupte şi au provocat reacţii. Să înalţi zidul ce trebuia să-i separe pe delincvenţi de toate straturile sociale din care proveneau şi de care rămîneau legaţi era o sarcină dificilă, fără îndoială mai ales în mediile urbane.[56] S-au depus eforturi susţinute şi îndîrjite. Au fost întrebuinţate procedeele generale ale acelei „moralizări" a claselor sărmane care a avut, de altfel, o importanţă capitală atît din punct de vedere economic, cît şi politic (dobîndirea a ceea ce poate fi numit un „legalism de bază", indispensabil din clipa cînd sistemul Codului Penal luase locul cutumelor; deprinderea regulilor elementare ale proprietăţii şi economisirii; dresarea în spiritul docilităţii în muncă, a stabilităţii domiciliului şi familiei etc.). Au fost puse la bătaie procedee mai specializate de întreţinere a ostilităţii mediilor populare faţă de delincvenţi (utilizînd foşti deţinuţi ca informatori, turnători, spărgători de grevă sau ucigaşi plătiţi). Au fost confundate în mod sistematic delictele de drept comun şi infracţiunile faţă de împovărătoarea legislaţie privitoare la livrete, greve, coaliţii, asociaţii[57], pentru care muncitorii cereau recunoaşterea unui statut politic. Foarte des, acţiunile muncitoreşti au fost acuzate că ar fi animate, dacă nu chiar manipulate de simpli criminali.[58] În formularea verdictelor, s-a arătat o severitate adeseori mai mare împotriva muncitorilor decît împotriva hoţilor.[59] Au fost amestecate în închisori cele două categorii de condamnaţi şi li s-a acordat un tratament preferenţial celor de drept comun,

---

[56] La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, Colquhoun dă o idee despre dificultăţile acestei misiuni în cazul unui oraş ca Londra. *Traité de la police de Londres*, tradus în franceză în 1807, I, pp. 32–34 şi 299–300.

[57] „Nici o altă clasă nu e supusă unei supravegheri de acest fel; seamănă cu aceea a condamnaţilor eliberaţi; pare să-i rînduiască pe muncitori în categoria numită acum clasa periculoasă a societăţii" (*L'Atelier*, an V, nr. 6, martie 1845, despre livret).

[58] Cf., de exemplu, J. B. Monfalcon, *Histoire des insurrections de Lyon*, 1834, p. 142.

[59] Cf. *L'Atelier*, octombrie 1840, ca şi *La Fraternité*, iulie–august 1847.

în vreme ce gazetarii ori oamenii politici întemniţaţi beneficiau în majoritatea timpului de dreptul de a fi lăsaţi să stea deoparte. Pe scurt, o întreagă tactică de producere şi întreţinere a confuziei avînd drept scop întreţinerea unei stări permanente de conflict.

La acestea, se adăuga şi o îndelungată acţiune ce urmărea să impună imaginii despre delincvenţi o grilă anume: aceştia erau înfăţişaţi ca aflîndu-se pe aproape, pretutindeni prezenţi şi pretutindeni de temut. Aceasta e funcţia faptului divers ce invadează o parte a presei şi începe să aibă propriile lui ziare.[60] Faptul divers penal, din pricina redundanţei lui zilnice, face acceptabil ansamblul controalelor judiciare şi poliţieneşti ce împînzesc societatea; ţine zi de zi cronica unui soi de bătălie internă împotriva inamicului fără chip; în acest război, faptul divers este buletinul cotidian de alarmă sau de victorie. Romanul de senzaţie, ce începe să se dezvolte în foiletoane şi în literatura ieftină, îndeplineşte un rol în aparenţă opus. Are mai ales funcţia de a arăta că delincventul aparţine unei lumi cu totul diferite, fără nici o legătură cu existenţa cotidiană şi familiară. Acest aspect ciudat a fost căutat mai întîi la nivelul drojdiei societăţii *(Misterele Parisului, Rocambole)*, apoi al nebuniei (în special, în cea de-a doua jumătate a secolului), în sfîrşit la nivelul crimei de lux, al delincvenţei de „înaltă clasă" (Arsène Lupin). Faptul divers, împreună cu literatura poliţistă, a produs vreme de peste un secol o masă enormă de „relatări de crime", în care în special delincvenţa apare drept foarte apropiată şi în acelaşi timp cu totul străină, permanent ameninţătoare la adresa vieţii cotidiene, însă extrem de îndepărtată ca origine, mobiluri, ca mediu în care se desfăşoară zi de zi şi exotică. Prin importanţa ce i se acordă şi fastul discursiv cu care e însoţită, se trasează în jurul ei o linie care, exaltînd-o, îi acordă un loc aparte. În această delincvenţă atît de redutabilă şi căzută dintr-un cer atît de ciudat, care ilegalism s-ar fi putut recunoaşte?...

---

[60] În afară de *Gazette des tribunaux* şi *Courrier des tribunaux, Journal des concierges.*

Această tactică multiplă nu a rămas fără rezultate: o dovedesc campaniile ziarelor populare împotriva muncii penale[61]; împotriva „confortului din închisori"; pentru a li se rezerva deţinuţilor muncile cele mai grele şi mai periculoase; împotriva interesului excesiv pe care filantropia o arată faţă de delincvenţi; împotriva literaturii ce glorifică crima[62]; o mai dovedeşte şi suspiciunea manifestată în general în toată mişcarea muncitorească faţă de foştii condamnaţi de drept comun. „În zorii secolului al XX-lea", scrie Michèle Perrot, „înconjurată de dispreţ, zidul cel mai de netrecut, închisoarea se închide complet asupra unei mulţimi nepopulare".[63]

Însă această tactică este departe de a fi repurtat definitiv victoria sau, în orice caz, de a fi realizat o ruptură totală între delincvenţi şi păturile populare. Raporturile claselor sărace cu infracţiunea, poziţiile reciproce ale proletariatului şi plebei urbane rămîn încă de studiat. Un lucru însă e sigur: delincvenţa şi represiunea sînt considerate de mişcarea muncitorească din anii 1830–1850 ca o miză importantă. Ostilitate faţă de delincvenţi, desigur; dar şi luptă în jurul penalităţii. Ziarele populare propun adesea o analiză politică a criminalităţii ce se opune punct cu punct descrierii practicate de filantropi (sărăcie–risipă–lene–beţie–viciu–furt–crimă). Sursa delincvenţei nu este imputabilă individului criminal (acesta nu este decît ocazia crimei sau prima ei victimă), ci societăţii: „Omul ce vă asasinează nu este liber să nu o facă. De vină este societatea sau,

---

[61] Cf. *L'Atelier,* iunie 1844, Petiţie adresată Camerei din Paris pentru ca deţinuţii să fie destinaţi „muncilor insalubre şi periculoase"; în aprilie 1845, gazeta citează experienţa din Bretagne, în care un destul de mare număr de condamnaţi militari au murit de febră tifoidă în timpul unor lucrări de canalizare. În noiembrie 1845, de ce nu prelucrează prizonierii mercurul ori albul de plumb?... Cf. şi *Démocratie politique* din anii 1844–1845.

[62] În *L'Atelier* din noiembrie 1843, un atac îndreptat împotriva *Misterelor Parisului* pe motiv că oferă prea mult spaţiu delincvenţilor, caracterului lor pitoresc, vocabularului lor şi pentru că este prea apăsat scoasă în relief înclinaţia fatală spre crimă. În *Ruche populaire,* pot fi întîlnite atacuri de acelaşi fel la adresa teatrului.

[63] *Délinquance et système pénitentiaire de France au XIXe siècle* (text inedit).

pentru a ne exprima mai aproape de adevăr, proasta organizare socială."[64] Şi aceasta fie pentru că societatea nu este capabilă să-i satisfacă nevoile fundamentale, fie pentru că distruge sau reprimă în el posibilităţi, aspiraţii sau necesităţi ce se vor manifesta mai tîrziu sub forma crimei: „Educaţia greşită, aptitudinile şi forţele nebăgate în seamă, inteligenţa şi sufletul strivite de o muncă forţată la o vîrstă prea fragedă."[65] Dar această criminalitate provocată de nevoie sau de represiune maschează, prin atenţia excesivă ce i se acordă şi desconsideraţia ce o înconjoară, o altă criminalitate, care este uneori cauza şi întotdeauna amplificarea acesteia. Este delincvenţa claselor sus-puse, exemplu scandalos, sursă a mizeriei şi cauză a revoltei celor sărmani. „În timp ce mizeria vă umple străzile de cadavre, închisorile de hoţi şi asasini, ce ne este dat să vedem din partea escrocilor din lumea bună?... exemplele cele mai corupătoare, cinismul cel mai revoltător, tîlhăria cea mai neruşinată... Nu vă temeţi că sărmanul adus pe băncile criminalilor pentru că a smuls o bucată de pîine printre gratiile unei franzelării nu se va revolta îndeajuns, într-o bună zi, pentru a demola piatră cu piatră Bursa, acea grotă sălbatică unde sînt prădate fără teamă de pedeapsă comorile statului şi avutul familiilor?"[66] Or, această delincvenţă proprie celor bogaţi este tolerată de lege, iar cînd i se întîmplă să nimerească sub incidenţa acesteia va putea fi sigură de indulgenţa tribunalelor şi de discreţia presei.[67] De aici, ideea că procesele penale pot deveni prilejul unei dezbateri politice, că trebuie să se profite de procesele de opinie sau de acţiunile judiciare intentate muncitorilor pentru a denunţa funcţionarea de ansamblu a justiţiei penale: „Incinta tribunalelor nu mai este, ca pe vremuri, doar un loc în care sînt scoase la iveală

---

[64] *L'Humanitaire,* august 1841.

[65] *La Fraternité,* noiembrie 1845.

[66] *La Ruche populaire,* noiembrie 1842.

[67] Cf., în *La Ruche populaire* (decembrie 1839), o replică a lui Vinçard la un articol al lui Balzac din *Le Siècle.* Balzac spunea că o acuzaţie de furt trebuie condusă cu prudenţă şi discreţie cînd este vorba de un bogătaş, a cărui cea mai măruntă necinste devine imediat notorie: „Spuneţi, Domnule, cu mîna pe conştiinţă, dacă contrarul nu se întîmplă zilnic, dacă, cu o mare avere şi o poziţie înaltă în societate, nu sînt găsite mii de soluţii, mii de mijloace de a înăbuşi o afacere dezonorantă."

mizeriile şi rănile epocii noastre, un fel de mărturie unde vin să se expună unele alături de altele nefericitele victime ale dezordinii noastre sociale; ea a devenit o arenă răsunînd de strigătele celor ce se înfruntă."[68] Tot de aici şi ideea că deţinuţii politici, dat fiind că posedă, ca şi delincvenţii, o experienţă nemijlocită a sistemului penal, fiind însă capabili să se facă auziţi, au datoria de a fi purtătorii de cuvînt ai tuturor deţinuţilor; lor le revine misiunea să-l lumineze „pe bunul burghez din Franţa care nu a avut niciodată de-a face cu pedepsele pe care le hotărăşte justiţia decît prin intermediul pompoaselor rechizitorii ale procurorului general"[69].

În această punere în discuţie a justiţiei penale şi a hotarului pe care ea îl trasează cu atenţie în jurul delincvenţei, tactica a ceea ce s-ar putea numi „contrafaptul divers" este semnificativă. Ziarele populare au datoria să răstoarne modul în care sînt utilizate crimele şi procesele în gazetele care, după modelul publicaţiei *Gazette des tribunaux*, „îşi astîmpără setea cu sînge", „se hrănesc cu închisoare" şi interpretează zilnic „un repertoriu de melodramă"[70]. Contrafaptul divers atrage sistematic atenţia asupra cazurilor de delincvenţă din rîndul burgheziei, arătînd că ea este clasa atinsă de „degenerescenţă fizică", de „putreziciune morală"; aşază în locul relatării unor crime comise de oameni din popor descrierea mizeriei în care îi aruncă pe aceştia cei ce îi exploatează şi, în sens strict, îi înfometează şi asasinează[71]; arată care e, în procesele penale îndreptate împotriva muncitorilor, partea de răspundere ce trebuie să revină patronilor şi societăţii în întregul ei. Pe scurt, un întreg efort de a încerca să răstoarne acel discurs monoton asupra crimei ce caută deopotrivă să o izoleze ca pe ceva monstruos şi să o pună pe seama celei mai sărace clase.

---

[68] *La Fraternité*, noiembrie 1841.

[69] *Almanach populaire de la France*, 1839, p. 50.

[70] *Pauvre Jacques*, an I, nr. 3.

[71] În *La Fraternité* din martie 1847, este vorba de afacerea Drouillard şi se fac aluzii la furturile la nivelul administraţiei marinei din Rochefort. În iunie 1847, un articol despre procesul Boulmy şi despre afacerea Cubière–Pellaprat; în iulie–august 1847, despre afacerea de delapidare Benier–Lagrange–Jussieu.

În cursul acestei polemici antipenale, fără îndoială că furieriştii au mers mai departe decît toţi ceilalţi. Ei sînt, poate, cei dintîi care au elaborat o teorie politică ce este în acelaşi timp şi o valorizare pozitivă a crimei. Conform lor, dacă aceasta e un efect al „civilizaţiei", ea este, tocmai de aceea, şi o armă împotriva civilizaţiei. Are în ea sevă şi viitor. „Ordinea socială în care domneşte fatalitatea principiului compresiv continuă să-i ucidă, prin intermediul călăului sau al închisorilor, pe cei a căror natură robustă respinge sau dispreţuieşte poruncile ei, pe cei care, prea puternici pentru a rămîne închişi în scutecele ei strîmte, le rup şi le sfîşie, oameni care nu vor să rămînă copii."[72] Nu există deci o natură criminală, ci jocuri de forţe care, în funcţie de clasa din care fac parte indivizii[73], îi vor duce fie la putere, fie la închisoare: dacă ar fi săraci, magistraţii de astăzi ar popula fără doar şi poate temniţele; iar ocnaşii, dacă ar fi de familie bună, „ar ocupa un scaun în tribunale şi ar împărţi de acolo dreptatea.[74] În fond, existenţa crimei manifestă, din fericire, o „incompresibilitate a naturii umane"; mai curînd decît slăbiciune ori boală, trebuie să vedem în ea o energie ce scutură jugul, un „exploziv protest al individualităţii umane" care, fără îndoială, îi asigură strania putere de fascinaţie. „Fără crima ce trezeşte în noi o sumedenie de sentimente amorţite şi de pasiuni pe jumătate stinse, am rămîne încă multă vreme pradă dezordinii, adică pradă atoniei."[75] Se poate, prin urmare, întîmpla ca, pentru eliberarea societăţii noastre, crima să constituie un instrument politic tot atît de preţios precum a fost pentru emanciparea negrilor; ar mai fi avut aceasta loc fără crimă? „Otrava, incendiul şi uneori chiar revolta sînt mărturii ale cumplitei mizerii a condiţiei sociale."[76] Deţinuţii? Partea

---

[72] *La Phalange*, 10 ianuarie 1837.

[73] „Prostituţia patentată, furtul material direct, furtul prin efracţie, omorul, tîlhăria pentru clasele inferioare; în vreme ce spolierile abile, furtul indirect şi rafinat, exploatarea savantă a turmei umane, trădările de înaltă tactică, maşinaţiunile transcendente, în sfîrşit toate viciile şi toate crimele cu adevărat profitabile, elegante şi de care legea este prea bine crescută ca să se atingă rămîn monopolul claselor superioare" (1 decembrie 1838).

[74] *La Phalange*, 1 decembrie 1838.

[75] *La Phalange*, 10 ianuarie 1837.

[76] *Ibid.*

„cea mai nefericită şi mai oprimată a omenirii". *La Phalange* se întîlnea uneori cu contemporana estetică a crimei, dar pentru a duce o luptă cu totul diferită.

De aici, o utilizare a faptului divers ce nu-şi propune doar să întoarcă adversarului învinuirea de imoralitate, ci să scoată în evidenţă jocul de forţe ce se opun unele altora. *La Phalange* analizează afacerile penale ca pe o înfruntare codificată prin intermediul „civilizaţiei", marile crime nu ca pe monstruozităţi, ci ca pe ineluctabila reîntoarcere la suprafaţă şi revoltă a ceea ce este reprimat[77], micile ilegalisme nu ca pe nişte necesare marje de joc ale societăţii, ci drept vuietul central al unei bătălii în plină desfăşurare.

Să introducem aici, după Vidocq şi Lacenaire, şi un al treilea personaj. Nu şi-a făcut decît o foarte scurtă apariţie; faima lui nu a durat mai mult de o zi. Nu reprezenta decît întruchiparea cu totul trecătoare a ilegalismelor minore: un copil de treisprezece ani, fără domiciliu şi familie, inculpat pentru vagabondaj, şi pe care o condamnare la doi ani de închisoare corecţională l-a introdus, desigur, pentru vreme îndelungată, în circuitele delincvenţei. Ar fi trecut cu siguranţă nebăgat în seamă dacă nu ar fi opus discursului legii care-l preschimba în delincvent (mai mult în numele formelor de disciplină decît în termenii codului) discursul unui ilegalism ce se încăpăţîna să nu se supună acestor constrîngeri. Şi care evidenţia indisciplina în mod sistematic ambiguu drept ordinea dezordonată a societăţii şi drept afirmarea unor drepturi ireductibile. Toate ilegalismele pe care tribunalul le codifică drept infracţiuni acuzatul le-a reformulat ca afirmare a unei forţe vii: lipsa de locuinţă ca vagabondaj, lipsa de stăpîn ca autonomie personală, lipsa de ocupaţie ca libertate, lipsa de program zilnic ca plenitudine a zilelor şi nopţilor. Această înfruntare dintre ilegalism şi sistemul disciplină–penalitate–delincvenţă a fost perceput de contemporani, sau mai degrabă de ziaristul ce se afla în sală, drept un efect comic al încleştării dintre legea penală şi faptele mărunte ale indisciplinei. Ceea ce şi era: afacerea ca atare şi ver-

[77] Cf. de exemplu cele afirmate de *La Phalange* despre Delacollonge sau despre Élirabide, la 1 august 1836 şi 2 octombrie 1840.

dictul ce a urmat-o se situează exact în miezul problemei pedepselor legale din secolul al XIX-lea. Ironia cu care judecătorul încearcă să învăluie indisciplina în măreţia legii şi insolenţa cu care acuzatul reînscrie indisciplina în rîndul drepturilor fundamentale constituie o scenă exemplară în ceea ce priveşte penalitatea.

E ceea ce a scos, fără îndoială, în evidenţă relatarea din *Gazette des tribunaux*[78] : „— Preşedintele: Fiecare trebuie să doarmă la el acasă. —Béasse: Dar am eu casă? — O duci într-un vagabondaj permanent. — Muncesc ca să-mi cîştig existenţa. — Care e ocupaţia dumitale? — Ocupaţia mea? Mai întîi de toate, am pe puţin treizeci şi şase; apoi, nu muncesc pentru nimeni. A trecut deja o bună bucată de vreme de cînd sînt pe propriile mele picioare. Am ocupaţiile mele de zi şi de noapte. Aşa, de pildă, ziua împart mici imprimate gratuite la trecători; alerg după diligenţele ce sosesc ca să car pachetele; mă plimb pe avenue de Neuilly; noaptea, am spectacolele; deschid portierele, vînd contramărci; sînt foarte ocupat. — Ar fi spre binele dumitale să intri la o casă cumsecade şi să-ţi faci ucenicia. — Ptiu, firmă cumsecade, ucenicie, ce plictiseală. Şi apoi, burghezul e tot timpul nemulţumit, şi apoi, adio libertate. — Tatăl dumitale nu te caută? — N-am tată. — Dar mama? — Nici mamă, nici rude, nici prieteni, sînt liber şi independent." Auzindu-şi condamnarea la doi ani de corecţie, Béasse „făcu o grimasă, apoi, regăsindu-şi buna dispoziţie: «Doi ani nu fac decît douăzeci şi patru de luni. Hai să mergem»."

Tocmai scena aceasta a fost preluată de *La Phalange*. Şi importanţa pe care gazeta i-o acordă, analiza temeinică şi atentă la care o supune demonstrează că furieriştii vedeau într-o afacere atît de anodină un joc de forţe fundamentale. De o parte, forţa „civilizaţiei", reprezentată de preşedinte, „legalitate vie, spirit şi literă a legii". Ea are propriul ei sistem de constrîngere, ce pare să fie Codul Penal şi care este, de fapt, disciplina. Fiecare trebuie să aibă un loc, o situare, o fixare constrîngătoare: „Fiecare doarme acasă la el, spune preşedintele, pentru că, într-adevăr, pentru el, fiecare trebuie să aibă un domiciliu al lui, o locuinţă, splendidă sau precară, asta nu-l interesează; nu e trea-

[78] *La Gazette des tribunaux*, august 1840.

ba lui să aibă grijă de aşa ceva; treaba lui este să-l oblige pe fiecare individ să aibă un domiciliu." Mai este nevoie şi ca fiecare să aibă o anumită stare socială, o identitate care să poată fi recunoscută, o individualitate fixată o dată pentru totdeauna: „Care este situaţia dumitale? Această întrebare este expresia cea mai simplă a ordinii stabilite în societate; vagabondajul îi repugnă şi o tulbură; trebuie să ai o situaţie stabilă, continuă, de durată, trebuie să ai gînduri de viitor, un loc al tău în perspectivă pentru ca să o asiguri împotriva oricărui atac." Fiecare trebuie să aibă, în sfîrşit, un stăpîn, să fie prins şi situat în interiorul unei ierarhii; nu poţi să exişti decît fixat înăuntrul unor raporturi de dominaţie bine definite: „La cine munceşti? Adică, din moment ce nu eşti stăpîn, trebuie să fii servitor, nu contează în ce condiţii; nu de satisfacerea ta ca individ e vorba; ci de ordinea ce trebuie menţinută." În faţa disciplinei cu chip de lege, stă ilegalismul revendicat ca un drept; mai mult decît prin infracţiune, ruptura se face prin indisciplină. Indisciplină de limbaj: incorectitudinea gramaticală şi tonul replicilor „indică o sciziune violentă între acuzat şi societatea care, prin preşedinte ca organ, i se adresează acestuia în termeni corecţi". Indisciplină a libertăţii înnăscute şi nemijlocite: „Îşi dă foarte bine seama că ucenicul, muncitorul sînt nişte sclavi şi că sclavia e tristă... Această libertate, nevoia de mişcare de care e posedat simte că ar pierde-o în ordinea obişnuită... Îi este mult mai dragă libertatea, fie ea doar şi dezordine, ce importanţă are? Este libertate, adică dezvoltare spontană a individualităţii lui, dezvoltare sălbatică, şi, prin urmare, brutală şi limitată, e drept, însă dezvoltare naturală şi instinctivă." Indisciplină în relaţiile de familie: nu are nici cea mai mică importanţă dacă acest copil fără speranţe a fost abandonat sau s-a eliberat cu de la sine putere, căci „nu a mai putut îndura nici sclavia educaţiei la rude sau la străini". Însă, pînă la urmă, prin toate aceste forme mărunte de indisciplină, „civilizaţia" în întregul ei este cea contestată şi „sălbăticia" cea care iese la lumină: „E muncă, e lene, e nepăsare, e dezmăţ: e totul, mai puţin ordine; minus diferenţele de ocupaţie şi de plăceri, este însăşi viaţa sălbaticului, de pe o zi pe alta şi fără grija zilei de mîine."[79]

[79] *La Phalange,* 15 august 1840.

Desigur că analizele din *La Phalange* nu pot fi considerate reprezentative pentru discuţiile pe care ziarele populare le purtau în acea epocă în privinţa crimelor şi penalităţii. Dar ele se situează în contextul acestor polemici. Avertismentele publicaţiei *La Phalange* nu au fost cu totul în zadar. Ele au fost trezite din nou la viaţă de ecoul de care s-au bucurat anarhiştii, atunci cînd, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aceştia, alegîndu-şi drept ţintă aparatul penal, au pus problema politică a delincvenţei; atunci cînd li s-a părut că recunosc în aceasta forma cea mai combativă a neacceptării legii; atunci cînd au încercat nu atît să confere dimensiuni eroice revoltei delincvenţilor, cît să deconecteze delincvenţa de legalitate şi de ilegalismul burghez care o colonizaseră; atunci cînd au vrut să restabilească sau să constituie unitatea politică a ilegalismelor populare.

NOTE

[a] Bicêtre, localitate ţinînd de Kremlin-Bicêtre, aflată la periferia de sud a Parisului, în Val-de-Marne. Îşi datorează numele unui castel construit către 1285 de Jean de Pontoise, episcop de *Winchester,* denumire pronunţată deformat *Wincestre,* apoi *Bicêtre.* În 1400, ducele Jean de Berry şi-a construit aici o reşedinţă somptuoasă, devastată în 1411 şi distrusă, în 1632, de Ludovic XIII, care a construit pe locul ei, în 1634, un azil destinat militarilor răniţi, transformat, după construirea, în Paris, a stabilimentului Invalizilor, în închisoare pentru vagabonzi, alienaţi mintal şi condamnaţii la muncă silnică ce-şi aşteptau transferul în temniţele de la Brest şi Toulon. În prezent, spital.

[b] O livră cîntărea, în funcţie de provincie, între 380 şi 550 de grame.

[c] *Courtille:* în trecut, grădină campestră. Cea mai faimoasă *courtille* pariziană era aceea de Belleville, menţionată încă din secolul al XIII-lea. Acest ansamblu de grădini şi cîrciumioare de ţară a fost în vogă în secolul al XVIII-lea şi mai cu seamă către 1830. *La descente de la Courtille* era o defilare, în primele ore din Miercurea Cenuşii, prin foburgul *du Temple,* a numeroase trăsuri cu oameni mascaţi veniţi să sărbătorească *Mardi Gras.* Spectacol foarte căutat. Ultimul a avut loc în 1838.

[d] Fontainebleau, Vaugirard, Montrouge, Issy, Sèvres: localităţi la periferia de sud, sud-est şi sud-vest a Parisului.

[e] Franz Joseph Gall (1758–1828). Medic german, anatomist reputat al sistemului nervos. A practicat medicina la Viena, Berlin, Paris. Cunoscut ca întemeietor al frenologiei (o doctrină a corespondenţelor dintre diferitele funcţii mintale, zone ale creierului şi forma craniului).

[f] Bartolomé Esteban Murillo (1618–1682). Pictor spaniol, autor îndeosebi de tablouri cu subiecte religioase şi pioase, atente la latura „suavă", franciscană a catolicismului. Portrete feminine şi de copii din popor.

[g] Pierre François Lacenaire (1800–1836). Aventurier francez, dezertor şi autor a numeroase asasinate, arestat în 1835. În faţa curţii de judecată, a afişat un cinism care l-a făcut celebru în societatea romantică a epocii. Înainte de a fi fost executat, a apucat să ducă la bun sfîrşit un volum de *Mémoires et Révélations*, care s-a bucurat de un mare succes, aventurile lui servind drept model multor autori de romane-foileton.

[h] Este vorba de anul 1974, cînd M. Foucault redacta *Surveiller et punir*, ceea ce constituie o dovadă în plus a preocupării sale de realizare a unei „istorii a prezentului" sau de punere la punct a principiilor şi metodelor unei „*ontologie critique de nous-mêmes*" (cf. textul *Qu'est-ce que les Lumières?* din 1984).

[i] Édouard Ducpétiaux (1804–1868). Publicist şi economist belgian. A participat la eliberarea Belgiei (1830) şi s-a consacrat studierii pauperismului muncitoresc, condiţiei muncitorilor tineri şi reformei penitenciare. A fost şeful unei şcoli sociale creştine opuse şcolii sociale liberale.

[j] *Fleury-Mérogis:* mare penitenciar situat în ţinutul Essonne, nu departe de regiunea pariziană.

[k] *Thermidor:* a unsprezecea lună a calendarului republican, adoptat de Revoluţia Franceză, corespunzătoare perioadei 19, 20 iulie–17, 18 august. *Thermidor anul II* (între 9 şi 10, respectiv 27 şi 28 iulie 1794) se referă la zilele revoluţionare care au dus la căderea lui Robespierre şi a partizanilor săi, arestaţi şi ghilotinaţi, fapt ce marchează sfîrşitul Marii Terori şi începutul reacţiei numite „thermidoriană", îndreptată împotriva instituţiilor teroriste şi austerităţii iacobine.

[l] Consulatul (10 noiembrie 1799–18 mai 1804) este regimul instaurat în Franţa prin Constituţia din anul VIII, în urma loviturii de stat din 18–19 Brumar anul VIII care l-a adus la putere pe Napoleon Bonaparte. Acesta devine un fel de preşedinte în stil american, deţinător al tuturor puterilor din stat. Urmărind să pună capăt depresiunii economice şi epuizării militare prin care trecea Franţa, Napoleon centrali-

zează administraţia şi impune o reformă judiciară (1800) prin care judecătorii aleşi de Revoluţie sînt înlocuiţi cu magistraţi numiţi de puterea executivă, aceştia devenind, în felul acesta, un fel de funcţionari. El organizează, deopotrivă, învăţămîntul secundar, înfiinţînd licee în care urmează să se formeze noua elită în spiritul unei societăţi puternic ierarhizate şi militarizate. În perioada Consulatului, are loc redresarea financiară a Franţei, prin apariţia francului germinal (din argint), care se va menţine pînă în 1914, şi se realizează pacificarea internă (Concordatul) şi externă. Consulatului i-a urmat Imperiul.

[m] François Vidocq (1775–1857). Aventurier francez. Fost soldat, întemniţat la Brest pentru escrocherie, de unde evadează, fiind ulterior recrutat ca spion (1809) şi ajungînd şeful brigăzii de siguranţă. Demisionează din această funcţie, dă faliment cu o fabrică de hîrtie şi intră în poliţie (1832), de unde este dat afară sub acuzaţia de a fi instigat un furt. *Memoriile* sale (4 vol., 1828–1829), redactate de doi oameni de litere (Lhéritier şi Morice), constituie un document de mare preţ despre mediile delincvente ale epocii. Balzac s-a inspirat din ele pentru crearea personajului Vautrin.

[n] *Histoire de Gil Blas de Santillane,* roman picaresc al lui Lesage, a cărui redactare se întinde pe mai bine de două decenii (1715–1735). Narare retrospectivă a unei ascensiuni sociale începute sub semnul servilismului şi cinismului şi sfîrşind într-un soi de înţelepciune epicureică.

[o] Vezi *supra,* nota [g] la prezentul capitol.

[p] *Force:* închisoare pariziană construită în 1780 (*La Grande-Force,* destinată datornicilor) şi 1785 (*La Petite-Force,* destinată femeilor), distrusă în 1845.

[q] Ludovic Filip I (Louis-Philippe Ier) (1773–1850). Rege al Franţei între 1830 şi 1848. Domnia sa a rămas în istorie sub denumirea de Monarhia din iulie. De orientare iacobină, a refuzat să lupte alături de armatele contrarevoluţionare. În pofida caracterului parlamentar al Monarhiei din iulie, Ludovic Filip a încercat să impună o putere personală, în opoziţie cu doctrina lui Thiers („Regele domneşte, dar nu guvernează").

[r] Celebru eseu al scriitorului englez Thomas De Quincey (1785–1859); vezi nota [r] de la p. 119.

[s] Vezi *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère... Un cas de parricide au XIXe siècle présenté par Michel Foucault,* colecţia „Archives", Gallimard–Julliard, 1973.

[ş] *Gazette des tribunaux:* publicaţie periodică înfiinţată în 1825, imediat înainte de Monarhia din iulie, sub a doua Restauraţie, în contextul unui avînt considerabil înregistrat de presa franceză specializată pe domenii. În domeniul jurisprudenţei, de exemplu, funcţionau nu

mai puţin de zece astfel de reviste. Foarte longevivă. După 1880, fenomenul a cunoscut o şi mai mare amploare, alături de multe reviste de drept şi jurisprudenţă apărînd mai multe cotidiane care trăiau din prezentarea actualităţii judiciare şi îndeosebi din relatarea proceselor.

† *La Phalange:* „jurnal de ştiinţă socială" publicat de şcoala furieristă începînd din septembrie 1840, într-un ritm de trei numere pe săptămînă. Luase locul ziarului *Le Phalanstère* (apărut în 1832) şi va fi la rîndul ei înlocuită, în august 1840, de cotidianul *La Démocratie pacifique*, editat de Victor Considérant.

† Neuilly (sur-Seine): cartier rezidenţial situat la periferia de vest a Parisului.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY

Capitolul al III-lea

UNIVERSUL CARCERAL

Dacă ar trebui să stabilesc data la care se încheie formarea sistemului carceral, nu aş alege anul 1810 şi Codul Penal, nici 1844, cu legea ce introducea principiul întemniţării celulare; nu aş alege poate nici 1838, an în care au văzut totuşi lumina tiparului cărţile lui Charles Lucas, Moreau-Christophe şi Faucher despre reforma închisorilor. M-aş opri la ziua de 22 ianuarie 1840, dată a deschiderii oficiale a coloniei de la Mettray[a]. Sau, poate şi mai nimerit, la acea zi de o glorie netrecută în calendar în care un copil de la Mettray agoniza spunînd: „Ce păcat că trebuie să părăsesc atît de repede colonia."[1] Era ziua morţii celui dintîi sfînt penitenciar. Mulţi preafericiţi trebuie să-i fi urmat, dacă este adevărat că, în mod curent, pentru a proslăvi noua politică punitivă a corpului, deţinuţii spuneau: „Am prefera loviturile, însă celula ni se potriveşte mai bine."

De ce Mettray? Pentru că este forma disciplinară în starea ei cea mai concentrată, modelul în care se acumulează toate tehnologiile coercitive ale comportamentului. Are „cîte ceva de mînăstire, de închisoare, de colegiu, de regiment". Micile grupuri, puternic ierarhizate, în care sînt repartizaţi deţinuţii trimit simultan la cinci modele: al familiei (fiecare grup este o „familie" alcătuită din „fraţi" şi din cîte doi „fraţi mai mari"); al armatei (fiecare familie în parte, comandată de un şef, este împărţită în două secţii, conduse, fiecare, de un subşef; fiecare deţinut are un număr matricol şi trebuie să-şi însuşească exerciţiile mili-

---

[1] É. Ducpétiaux, *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers,* vol. II, p. 383.

tare de bază; o trecere în revistă a curăţeniei are loc zilnic, una a îmbrăcăminţii săptămînal; apelul se efectuează de trei ori pe zi); modelul atelierului, cu şefi şi contramaiştri care asigură încadrarea muncii şi ucenicia celor mai tineri; modelul şcolii (o oră sau o oră şi jumătate de clasă pe zi; predarea este asigurată de institutor şi subşefi); şi, în sfîrşit, modelul judiciar; zilnic are loc, la vorbitor, o „împărţire a dreptăţii": „Cea mai mică nesupunere se pedepseşte, şi cel mai bun mijloc de a se evita producerea unor delicte grave este pedepsirea cu asprime a greşelilor cele mai uşoare: la Mettray, o vorbă în plus se pedepseşte"; principala pedeapsă practicată este întemniţarea în celulă; căci „izolarea este cel mai bun mijloc de acţiune asupra moralului copiilor; doar în celulă îşi recapătă vocea credinţei, chiar dacă nu a vorbit niciodată inimii lor, întreaga putere de a emoţiona"[2]; întreaga instituţie parapenală, făcută pentru a nu fi o închisoare, culminează în celula pe ai cărei pereţi stă scris cu litere negre: „Dumnezeu vă vede."

Această suprapunere de modele diferite permite conturarea, în ce are ea mai specific, a funcţiei de „modelare". Şefii şi subşefii de la Mettray nu trebuie să fie pe de-a-ntregul nici judecători, nici profesori, nici contramaiştri, nici subofiţeri, nici „părinţi", ci cîte puţin din toate şi în conformitate cu un mod de intervenţie specific. Sînt, într-o oarecare măsură, tehnicieni ai comportamentului: ingineri ai conduitei, ortopedişti ai individualităţii. Misiunea lor este să fabrice corpuri în acelaşi timp docile şi pricepute: controlează cele nouă sau zece ore de muncă zilnică (artizanală sau agricolă); dirijează încolonările, exerciţiile fizice, instrucţia în pluton, deşteptările, culcările, mersul în cadenţa goarnei sau a fluierului; comandă gimnastica[3]; verifică starea curăţeniei şi supraveghează baia. Modelare însoţită de o observare permanentă; din purtarea de zi cu zi a copiilor din colonie se extrag încontinuu cunoştinţe; acestea

[2] *Ibid.*, p. 377.

[3] „Tot ce oboseşte fizic contribuie la izgonirea gîndurilor nefaste; de aceea, se are grijă ca jocurile să se compună din exerciţii pline de vioiciune. Seara, copiii adorm de cum pun capul pe pernă" (*ibid.*, pp. 375–376); cf. planşa nr. 26.

sînt organizate ca un instrument permanent de evaluare: „La intrarea în colonie, copilul este supus unui soi de interogatoriu, pentru a lămuri aspectele legate de originea lui, poziţia socială a familiei, vina care l-a adus înaintea tribunalului, precum şi totalitatea delictelor ce compun scurta şi adesea foarte nefericita lui existenţă. Toate aceste informaţii sînt înscrise într-un tabel în care se notează succesiv tot ceea ce-l priveşte pe fiecare copil din colonie în parte, timpul petrecut acolo şi plasamentul care urmează ieşirii."[4] Modelarea corpului face posibilă cunoaşterea individului, deprinderea diverselor tehnici induce moduri de comportament, iar dobîndirea de aptitudini se îmbină cu fixarea raporturilor de putere; sînt formaţi agricultori voinici şi pricepuţi; prin chiar această muncă, cu condiţia să fie controlată tehnic, se fabrică subiecţi supuşi şi se constituie în privinţa lor o sumă de cunoştinţe în care să se poată avea deplină încredere. Dublu efect al acestei tehnici disciplinare ce se exercită asupra corpurilor: un „suflet" de cunoscut şi o aservire de menţinut. Un rezultat ce probează eficienţa acestei opere de modelare: în 1848, în momentul cînd „febra revoluţionară înflăcăra toate minţile, în clipa în care toate şcolile din Angers, La Flèche, Alfort şi chiar şi colegiile s-au răzvrătit, copiii din colonia de la Mettray s-au cuminţit şi mai tare"[5].

Colonia de la Mettray este exemplară mai ales prin recunoaşterea specificităţii operaţiunii de modelare. Ea se învecinează cu alte modalităţi de control pe care se sprijină: medicina, educaţia generală, orientarea religioasă. Dar nu se confundă în nici un caz cu ele. Şi nici cu administraţia propriu-zisă. Şefi sau subşefi de familie, monitori sau contramaiştri, cadrele trebuiau să-şi ducă viaţa cît mai aproape de copiii din colonie; purtau un costum „aproape la fel de modest" ca al acestora; nu-i părăseau practic nici o clipă, supraveghindu-i zi şi noapte; organizau, printre ei, o reţea de ţinere permanentă sub observaţie. Iar pentru formarea lor fusese organizată, chiar în colonie, o şcoală specializată. Elementul de bază din programul acestei şcoli era supunerea viitoarelor cadre la aceleaşi tipuri de ucenicie şi la

[4] É. Ducpétiaux, *Des colonies agricoles*, 1851, p. 61.
[5] G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850.

aceleaşi coerciţii ca şi deţinuţii înşişi: erau „supuşi ca elevi la disciplina pe care trebuiau s-o impună mai tîrziu ca profesori". Li se preda arta raporturilor de putere. Cea dintîi şcoală normală de disciplină pură: în cadrul ei, „penitenciarul" nu este un simplu proiect ce-şi caută acoperirea în „omenie" sau temeiurile într-o „ştiinţă"; ci o tehnică ce se învaţă, se transmite şi care ascultă de norme generale. Practica ce normează cu de-a sila conduita indivizilor indisciplinaţi sau periculoşi poate fi, la rîndul ei, prin elaborare tehnică şi calcul raţional, „normată". Tehnica disciplinară devine o „disciplină" ce posedă propria ei şcoală.

Întîmplarea face ca istoricii ştiinţelor omului să situeze în aceeaşi epocă actul de naştere al psihologiei ştiinţifice: pentru a măsura senzaţiile, Weber[b] ar fi început să mînuiască micul său compas cam în aceiaşi ani. Ceea ce se petrece la Mettray (şi în celelalte ţări europene, ceva mai devreme sau ceva mai tîrziu) este, evident, de un cu totul alt ordin. Este apariţia sau mai curînd specificarea instituţională, un fel de botez al unui nou tip de control — deopotrivă cunoaştere şi putere — ce trebuie să se exercite asupra indivizilor ce opun rezistenţă normării disciplinare. Şi totuşi, în formarea şi dezvoltarea psihologiei, apariţia acestor profesionişti ai disciplinei, normalităţii şi supunerii echivalează, desigur, cu măsura unui prag diferenţial. Se va spune că estimarea cantitativă a răspunsurilor senzoriale putea cel puţin să se prevaleze de autoritatea psihologiei ce tocmai se năştea şi că din acest motiv merită să figureze în istoria modurilor de cunoaştere. Dar controalele de normalitate erau puternic încadrate de o medicină sau de o psihiatrie ce le garantau o formă de „ştiinţificitate"; se sprijineau pe un aparat judiciar care, direct sau indirect, le furniza acoperirea legală. Astfel, la adăpostul acestor două considerabile tutele şi servindu-le, de altfel, drept punte de legătură sau loc de schimb, o tehnică atent gîndită de control al normelor s-a dezvoltat fără încetare pînă în ziua de azi. Suporturile instituţionale şi specifice ale acestor procedee au sporit începînd de la mica şcoală din Mettray; aparatele lor au crescut în cantitate şi suprafaţă; legăturile lor s-au extins, o dată cu spitalele, şcolile, administraţiile publice şi întreprinderile private; agenţii lor au sporit ca număr, putere,

calificare tehnică; tehnicienii indisciplinei au prins rădăcini. În procesul de normalizare a puterii de normare, în structurarea unei puteri-cunoaştere asupra indivizilor, Mettray şi şcoala sa fac epocă.

*

Dar de ce am ales tocmai acest moment ca punct terminus în formarea unei anumite arte de a pedepsi care continuă să fie, mai mult sau mai puţin, a noastră? Tocmai pentru că această alegere este întrucîtva „nedreaptă". Pentru că plasează „sfîrşitul" procesului pe un drum lăturalnic al dreptului penal. Pentru că Mettray este o închisoare, dar nu una în toată puterea cuvîntului: închisoare, dat fiind că deţinuţii erau tineri delincvenţi condamnaţi de tribunale; şi totuşi, oarecum altceva, din moment ce în ea erau închişi minori ce fuseseră inculpaţi, dar şi achitaţi în virtutea articolului 66 din Cod şi internaţi reţinuţi, ca în secolul al XVIII-lea, pe motivul corecţiei paternale. Mettray, ca model punitiv, se situează la limita penalităţii stricte. Este cea mai renumită dintr-o serie întreagă de instituţii care, mult dincolo de hotarele dreptului penal, au dus la constituirea a ceea ce se poate numi arhipelagul carceral[c].

Principiile generale, marile coduri şi legislaţiile fuseseră, cu toate acestea, cît se poate de clare: nici un fel de întemniţare „în afara legii", nici un fel de detenţie care să nu fi fost hotărîtă de o instituţie judiciară calificată, abandonarea întemniţărilor arbitrare şi totuşi masive. În realitate însă, principiul ca atare al încarcerării extrapenale nu a fost niciodată părăsit.[6] Iar dacă aparatul marii întemniţări clasice a fost în parte (însă numai în parte) distrus, el a fost foarte repede reactivat, restructurat şi, în unele puncte ale sale, chiar dezvoltat. Dar şi mai important este faptul că, prin intermediul închisorii, acest aparat a fost omogenizat pe de o parte cu pedepsele legale, pe de altă parte cu mecanismele disciplinare. Hotarele, deja incerte în epoca clasică, dintre întemniţare, pedepse judiciare şi instituţii de disci-

[6] Ar fi de făcut un întreg studiu asupra dezbaterilor ce au avut loc sub Revoluţie în legătură cu tribunalele de familie, corecţia paternală şi dreptul părinţilor de a-şi trimite copiii la închisoare.

plină tind să se şteargă definitiv, pentru a constitui un mare continuum carceral ce propagă tehnicile penitenciare pînă în sînul celor mai inocente discipline, transmit normele disciplinare pînă în miezul sistemului penal şi fac să apese asupra celui mai mărunt ilegalism, asupra celei mai mici iregularităţi, devieri ori anomalii spectrul delincvenţei. Sarcina întemniţării arbitrare, masive, prost integrate, caracteristice epocii clasice a fost preluată de o reţea carcerală subtilă, nuanţată, dotată cu instituţii compacte, dar şi cu procedee parcelare şi difuze.

Nu ne propunem să reconstituim aici toată această ţesătură care formează contextul mai întîi nemijlocit, apoi din ce în ce mai îndepărtat al închisorii. E suficient să oferim cîteva repere pentru a-i putea aprecia amploarea şi cîteva date pentru a-i măsura precocitatea.

Au existat secţiile agricole ale închisorilor centrale (primul exemplu a fost Gaillon, în 1824, urmat la scurtă vreme de Fontevrault[d], Douaires, Boulard); au existat coloniile pentru copii sărmani, abandonaţi şi vagabonzi (Petit-Bourg[e] în 1840, Ostwald[f] în 1842); au existat azilurile, congregaţiile călugăriţelor Caritătii şi cele ale Mizericordiei, destinate fetelor „greşite" ce „dau înapoi la gîndul de a se reîntoarce la o viaţă de desfrîu", „nefericitelor nevinovate pe care imoralitatea mamelor le expune unei pervertiri precoce" ori copilelor sărmane găsite la porţile spitalelor sau ale caselor de raport. Au existat coloniile penitenciare prevăzute prin legea din 1850, în care minorii, achitaţi sau condamnaţi, trebuiau să fie „crescuţi în comun într-o disciplină severă şi destinaţi muncilor agricole ca şi principalelor industrii legate de acestea"; lor vor veni mai tîrziu să li se alăture minorii mutaţi disciplinar şi „orfanele minore vicioase şi nesupuse aflate sub autoritatea Asistenţei publice"[7]. Şi, îndepărtîndu-ne tot mai mult de penalitatea propriu-zisă, cercurile carcerale se lărgesc, iar forma închisorii se restrînge încetul cu încetul înainte de a dispărea complet: instituţiile pentru copii abandonaţi ori sărmani, orfelinatele (precum Neuhof[g] sau Mesnil-Firmin), aşezămintele pentru ucenici (precum Bethléem din Reims ori La Maison din Nancy); şi, la o distanţă şi mai mare,

[7] Despre toate aceste instituţii, cf. H. Gaillac, *Les Maisons de correction*, 1971, pp. 99–107.

uzinele-mînăstiri, precum La Sauvagère, apoi Tarare[h] şi Jujurieu[i] (în care muncitorii intră către vîrsta de treisprezece ani, trăiesc închişi ani în şir şi nu ies decît sub supraveghere; nu primesc salariu, ci gajuri, la care se pot adăuga prime pentru hărnicie şi bună purtare, în posesia cărora nu intră decît la ieşire). Apoi, şi mai departe, au existat o serie întreagă de dispozitive care nu reproduc în chip compact închisoarea, ci apelează numai la unele mecanisme carcerale: societăţi de patronaj, opere de moralizare, birouri care în acelaşi timp distribuie ajutoare şi asigură supravegherea, cartiere şi locuinţe muncitoreşti — forme primitive şi dintre cele mai fruste ale acestora purtînd încă, în mod foarte lizibil, amprenta sistemului penitenciar.[8] Pentru ca, în final, această imensă ţesătură carcerală să reuncască toate dispozitivele disciplinare ce funcţionează diseminate în societate.

Am văzut felul în care, în cadrul justiţiei penale, închisoarea transforma procedura punitivă în tehnică penitenciară; în ce priveşte arhipelagul carceral, acesta difuzează tehnica instituţiei penale în întregul corp social. Cu mai multe consecinţe importante.

1. Acest vast dispozitiv stabileşte o gradare lentă, continuă, imperceptibilă, ce permite trecerea ca şi naturală de la dezordine la infracţiune şi, în sens invers, de la încălcarea legii la abaterea de la o regulă, o medie, o exigenţă, o normă. În epoca clasică, în ciuda unei anumite referinţe comune la greşeală în general[9],

---

[8] Cf., de exemplu, referitor la locuinţele muncitoreşti construite la Lille la jumătatea secolului al XIX-lea: „Curăţenia este la ordinea zilei. E sufletul regulamentului. Cîteva dispoziţii severe împotriva scandalagiilor, beţivilor şi tulburărilor de orice natură. O greşeală gravă atrage după sine excluderea. Constrînşi să deprindă obiceiuri de ordine şi economie conforme normelor, muncitorii nu mai lipsesc lunea de la ateliere... Copiii, mai atent supravegheaţi, nu mai constituie o sursă de scandal... Se acordă prime pentru menţinerea locuinţelor în bună stare, pentru bună purtare, pentru dovezile de devotament şi, an de an, aceste prime sînt disputate de un mare număr de concurenţi" (Houzé de l'Aulnay, *Des logements ouvriers à Lille,* 1863, pp. 13–15).

[9] O găsim explicit formulată la anumiţi jurişti precum Muyart de Vouglans (*Réfutation des principes hasardés dans le traité des délits et des peines,* 1767, p. 108; *Les Lois criminelles de la France,* 1780, p. 3) ori Rousseaud de la Combe (*Traité des matières criminelles*, 1741, pp. 1–2).

ordinea infracţiunii, ordinea păcatului şi aceea a relei purtări rămîneau distincte, în măsura în care depindeau de criterii şi de instanţe diferite (penitenţa, tribunalul, întemniţarea). Încarcerarea, cu mecanismele ei de supraveghere şi pedepsire, funcţionează, din contră, pe un principiu de relativă continuitate. Continuitate a instituţiilor ca atare, care trimit de la unele la altele (de la asistenţă la orfelinat, la casa de corecţie, la penitenciar, la batalionul disciplinar, la închisoare; de la şcoală la societatea de patronaj, la aşezămîntul de binefacere, la azil, la mînăstirea penitenciară; de la cartierul muncitoresc la spital, la închisoare). Continuitate a criteriilor şi a mecanismelor punitive, care, plecînd de la simpla deviere, îngreunează progresiv regula şi agravează sancţiunea. Gradare continuă a autorităţilor instituite, specializate şi competente (în ordinea cunoaşterii şi în ordinea puterii care, în mod nearbitrar, ci conform regulamentelor, prin constatare şi măsurare, ierarhizează, diferenţiază, sancţionează, pedepsesc şi conduc, din aproape în aproape, de la sancţionarea abaterilor la pedepsirea crimelor. „Sistemul carceral", cu formele lui multiple, difuze ori compacte, cu instituţiile lui de control şi de constrîngere, de supraveghere discretă şi de coerciţie insistentă, asigură comunicarea calitativă şi cantitativă dintre pedepse; înseriază sau dispune conform unor ramificări subtile pedepsele mici şi pe cele mari, indulgenţa şi asprimile, notele proaste şi condamnările cele mai mărunte. O să sfîrşeşti la ocnă!, poate spune cea mai neînsemnată dintre formele de disciplină; iar cea mai severă dintre închisori îi spune condamnatului pe viaţă: o să notez şi cea mai mică abatere din conduita ta! Generalizarea funcţiei punitive, pe care secolul al XVIII-lea o căuta în tehnica „ideologică" a reprezentărilor şi semnelor, are acum drept suport extinderea, armătura materială, complexă, dispersată, dar coerentă a diferitelor dispozitive carcerale. Datorită chiar acestui fapt, un anumit semnificat comun circulă între prima dintre nereguli şi ultima dintre crime: nu mai este vorba de greşeală, nici de prejudiciul adus interesului comun, ci de abatere şi anomalie; acestea preocupă acum şcoala, tribunalul, azilul, închisoarea. Acest semnificat comun generalizează pe latura sensului funcţia pe care sistemul carceral o generalizează pe latura tacticii. Adversarul regelui, apoi inami-

cul social s-au transformat într-un deviant, ce poartă cu el pericolul multiplu al dezordinii, crimei, nebuniei. Rețeaua carcerală cuplează, conform unor multiple relații, cele două serii, lungi și multiple, ale punitivului și anormalului.

2. Sistemul carceral, cu filierele lui, permite recrutarea marilor „delincvenți". Organizează ceea ce am putea numi „carierele disciplinare" în care, sub forma excluderilor și a respingerilor, are loc o întreagă muncă de elaborare. În epoca clasică, la marginile sau în interstițiile societății se deschidea zona tulbure, tolerantă și periculoasă a stării de fapt aflate „în afara legii" sau, cel puțin, a ce scăpa prizei directe a puterii: spațiul incert ce constituia pentru criminalitate un loc de formare și o zonă de refugiu; acolo se întîlneau, într-un neîncetat du-te-vino riscant, sărăcia, șomajul, inocența urmărită de ghinion, violenia, lupta împotriva celor puternici, refuzul obligațiilor și al legilor, crima organizată; era spațiul aventurii pe care Gil Blas, Sheppard ori Mandrin îl parcurgeau pas cu pas, fiecare în felul său. Secolul al XIX-lea, prin jocul diferențierilor și al ramificărilor disciplinare, a construit canale riguroase, care, în inima sistemului, edifică docilitatea și fabrică delincvența prin aceleași mecanisme. A existat un soi de „formare" disciplinară, continuă și constrîngătoare, ținînd, într-o oarecare măsură, atît de programa pedagogică, cît și de filiera profesională. Se conturează adevărate cariere, la fel de sigure și de inexorabile precum cele din funcțiile publice: patronaje și societăți de ajutorare, plasamente la domiciliu, colonii penitenciare, batalioane disciplinare, închisori, spitale, ospicii. Aceste filiere erau deja foarte ușor de observat la începutul secolului al XIX-lea: „Așezămintele noastre de binefacere prezintă un ansamblu admirabil coordonat, grație căruia cel sărman nu rămîne nici o clipă lipsit de ajutor de la naștere pînă în mormînt. Urmăriți-l pe nenorocit: îl veți vedea născîndu-se printre copiii găsiți; de acolo trece la leagănul de copii, apoi în dormitoarele de azil; de unde iese la șase ani pentru a intra la școala primară și mai tîrziu în școlile pentru adulți. Dacă nu poate munci, este luat în evidență la birourile de binefacere din arondismentul său, iar dacă se îmbolnăvește are de ales între 12 spitale... În sfîrșit, cînd săracul din Paris ajunge la sfîrșit de activitate, 7 aziluri îi așteaptă bătrîne-

ţile şi deseori regimul lor salubru a prelungit zilele sale inutile mult dincolo de ale celor bogaţi."[10]

Reţeaua carcerală nu-l respinge pe inasimilabil într-un infern confuz, nu lasă nimic pe din afară. Reia într-o parte ceea ce pare să excludă în alta. Economiseşte tot, inclusiv ceea ce sancţionează. Nu se îndură să piardă nici măcar ceea ce a ţinut să descalifice. În această societate panoptică, a cărei armătură omniprezentă o reprezintă încarcerarea, delincventul nu se află în afara legii; este, şi încă de la început, în lege, în chiar inima legii sau măcar în mijlocul acestor mecanisme ce fac posibilă trecerea pe nesimţite de la disciplină la lege, de la deviere la infracţiune. Dacă este adevărat că închisoarea sancţionează delincvenţa, aceasta, în esenţă, se fabrică în şi printr-o încarcerare pe care, la urma urmei, închisoarea nu face decît să o prelungească. Închisoarea nu reprezintă decît urmarea naturală, nimic mai mult decît o treaptă superioară în această ierarhie parcursă pas cu pas. Delincventul este un produs de instituţie. Inutil, prin urmare, să ne mirăm de faptul că, în proporţie considerabilă, biografia celor condamnaţi trece prin toate aceste mecanisme şi aşezăminte despre care sîntem lăsaţi să credem că ar fi fost menite să contribuie la evitarea închisorii. Putem, dacă ţinem cu tot dinadinsul, să vedem aici semnul unui „caracter" delincvent ireductibil: solitarul de la Mendel a fost produs cu grijă cu începere de la copilul corecţionar, conform liniilor de forţă ale sistemului carceral generalizat. Şi, invers, lirismul marginalităţii poate foarte bine să se încînte cu imaginea individului „în afara legii", a marelui nomad social dînd tîrcoale la periferia ordinii docile şi cuprinse de spaimă. Dar nu la margini şi în urma unor exiluri succesive ia naştere criminalitatea, ci graţie unor inserţii din ce în ce mai stricte, sub supravegheri mereu mai insistente, printr-un cumul de coerciţii disciplinare. Într-un cuvînt, arhipelagul carceral asigură, în profunzimile corpului social, formarea delincvenţei pornind de la ilegalisme mărunte, recuperarea acestora prin delincvenţă şi instalarea unei criminalităţi specificate.

---

[10] Moreau de Jonnès, citat *in* H. du Touquet, *De la condition des classes pauvres,* 1846.

3. Însă efectul poate cel mai important al sistemului carceral şi al extinderii sale mult dincolo de întemniţarea legală constă în faptul că el ajunge să confere naturaleţe şi legitimitate puterii punitive sau, cel puţin, să coboare pragul de toleranţă la penalitate. El tinde să şteargă ceea ce poate fi exorbitant în exerciţiul pedepsirii. Şi aceasta, acţionînd unul în raport cu celălalt cele două registre în care acesta se desfăşoară: acela, legal, al justiţiei şi acela, extralegal, al disciplinei. Într-adevăr, marea continuitate a sistemului carceral de o parte şi de cealaltă a legii şi a sentinţelor acesteia asigură un fel de cauţiune legală mecanismelor disciplinare, deciziilor şi sancţiunilor pe care acestea le pun în aplicare. De la un capăt la celălalt al acestei reţele, ce însumează atîtea instituţii „regionale" relativ autonome şi independente, se transmite, prin intermediul „formei-închisoare", modelul marii justiţii. Regulamentele caselor de corecţie pot reproduce legea, sancţiunile pot imita verdictele şi pedepsele, supravegherea poate copia modelul poliţienesc; iar deasupra acestor nenumărate stabilimente, închisoarea — care, în comparaţie cu ele, este o formă pură, fără amestecuri sau atenuări —, asigurîndu-le tuturor un fel de cauţiune statală. Sistemul carceral, cu lungul său şir de decupaje ce se întinde de la ocnă şi închisoarea pe viaţă pînă la încadrările difuze şi uşoare, comunică un tip de putere validat prin lege şi utilizat de justiţie ca armă predilectă. Cum ar putea oare formele de disciplină şi puterea ce funcţionează în ele să apară drept arbitrare, cînd ele nu fac altceva decît să acţioneze mecanismele justiţiei înseşi, fie şi atenuînd intensitatea puterii? Atunci cînd, dacă îi generalizează efectele, dacă o transmit pînă la ultimele eşaloane, asta se întîmplă pentru a-i evita rigorile? Continuitatea carcerală şi răspîndirea formei-închisoare permit legalizarea sau, în orice caz, legitimarea puterii disciplinare, care, în felul acesta, evită ceea ce, în ea, ar putea fi exces ori abuz.

Invers însă, piramida carcerală oferă puterii de a da pedepse legale un context în care aceasta apare eliberată de orice exces şi de orice violenţă. În gradarea savant progresivă a aparatelor de disciplină şi a „încastrărilor" pe care acestea le implică, închisoarea este departe de a reprezenta dezlănţuirea unei puteri de o altă natură, ea nefiind altceva decît o gradaţie supli-

mentară pe scala de intensitate a unui mecanism aflat în acţiune încă de la primele sancţiuni. Între ultima dintre instituţiile de „corecţie" în care eşti adus ca să eviţi închisoarea şi închisoarea propriu-zisă în care eşti trimis în urma comiterii unei infracţiuni calificate penal, diferenţa este (şi trebuie să fie) abia perceptibilă. Economie riguroasă, ce are drept efect conferirea unei discreţii cît mai mari cu putinţă nefireştii puteri punitive. Astfel încît de acum nimic nu mai aminteşte vechiul exces al puterii suverane, cînd aceasta îşi răzbuna autoritatea pe corpul supliciaţilor. Închisoarea continuă asupra celor ce-i sînt încredinţaţi un travaliu început altundeva şi pe care întreaga societate îl continuă asupra fiecărui individ în parte prin nenumărate mecanisme de disciplină. Graţie continuumului carceral, instanţa care condamnă se insinuează printre toate celelalte instanţe ce controlează, transformă, corijează, ameliorează. La limită, nimic nu ar mai putea-o deosebi cu adevărat de acestea, dacă nu ar exista caracterul „periculos" al delincvenţilor, gravitatea abaterilor comise de aceştia şi solemnitatea necesară a ritualului. Ca funcţie însă, puterea punitivă nu se deosebeşte esenţial de puterea de a vindeca ori de a educa. Ea primeşte de la acestea şi de la sarcina lor minoră şi neînsemnată o cauţiune de jos; care nu este însă mai puţin importantă, dat fiind că vine din partea tehnicii şi a raţionalităţii. Sistemul carceral „naturalizează" puterea legală de a pedepsi, tot aşa cum „legalizează" puterea tehnică de a disciplina. Omogenizîndu-le în felul acesta, ştergînd ceea ce poate fi violent într-una şi arbitrar în cealaltă, atenuînd efectele de revoltă pe care ambele le pot provoca, făcîndu-le, prin urmare, inutile exasperarea şi îndîrjirea, făcînd să circule de la una la cealaltă aceleaşi metode calculate, mecanice şi discrete, sistemul carceral permite realizarea acelei mari „economii" de putere a cărei formulă o căutase secolul al XVIII-lea, cînd începuse să se pună problema acumulării şi a administrării utile a oamenilor.

Generalitatea carcerală, operînd în întreaga densitate a corpului social şi combinînd neîncetat arta de a corecta cu dreptul de a pedepsi, coboară nivelul dincolo de care devine natural şi acceptabil să fii pedepsit. Se pune deseori problema de a afla cum anume, înainte şi după Revoluţie, a fost acordat un nou

fundament dreptului de a pedepsi. Şi, desigur, în zona teoriei contractului se cuvine să cercetăm. Dar trebuie, de asemenea, şi poate mai ales, să punem întrebarea inversă: de ce anume a fost nevoie pentru ca oamenii să accepte puterea punitivă sau, pur şi simplu, pedepsiţi fiind, să tolereze această stare de lucruri? Teoria contractului nu poate răspunde la această întrebare decît prin ficţiunea unui subiect juridic care ar acorda celorlalţi subiecţi juridici puterea de a exercita asupra lui dreptul pe care el însuşi îl deţine asupra lor. Este foarte posibil ca marele continuum carceral, care face legătura dintre puterea disciplinei şi puterea legii şi se întinde fără întreruperi de la cele mai mărunte coerciţii pînă la marea detenţie penală, să fi constituit dubletul tehnic şi real, nemijlocit material al acestei cedări himerice a dreptului de a pedepsi.

4. O dată cu această nouă economie a puterii, sistemul carceral, ca instrument de bază al ei, a impus o nouă formă de „lege": un amestec de legalitate şi natură, de prescripţie şi constituţie — norma. De aici, o serie întreagă de efecte: dislocarea internă a puterii judecătoreşti sau, cel puţin, a modului ei de funcţionare; o tot mai mare dificultate de a judeca şi un soi de jenă de a condamna; o nestăvilită dorinţă a judecătorilor de a cîntări, aprecia, diagnostica, de a identifica normalul şi anormalul; şi revendicarea onoarei de a vindeca sau de a readapta. Inutil, de aceea, să ne încredem în conştiinţa, curată sau încărcată, a judecătorilor sau chiar şi în inconştientul lor. Imensa lor „aplecare spre medicină", ce se manifestă neîncetat — de la chemarea în ajutor a experţilor psihiatri pînă la atenţia acordată verbiajului criminologiei — traduce faptul major că puterea pe care ei o exercită a fost „denaturată"; că, la un anumit nivel, aceasta e guvernată de legi, iar la un alt nivel, mult mai important, ea funcţionează ca putere normativă; tocmai economia puterii pe care judecătorii o exercită, şi nu economia scrupulelor sau a omeniei lor este cea care-i determină să formuleze verdicte „terapeutice" şi să hotărască întemniţări „readaptative". Invers însă, dacă judecătorii acceptă tot mai greu să fie siliţi să condamne de dragul de a condamna, activitatea de judecare s-a amplificat exact în măsura în care puterea normalizatoare a cunoscut o mai mare răspîndire. Susţinută de omniprezenţa dis-

pozitivelor de disciplină, sprijinindu-se pe toate aparaturile carcerale existente, această putere a devenit una din funcţiile majore ale societăţii noastre. Judecătorii normalităţii sînt prezenţi peste tot. Trăim în societatea profesorului-judecător, a medicului-judecător, a educatorului-judecător, a „activistului social"-judecător; cu toţii fac să domnească universalitatea normativităţii; şi fiecare, în punctul în care se află, îşi supune corpul, gesturile, comportamentul, conduita, aptitudinile, performanţele acestei puteri a normei. Reţeaua carcerală, în formele ei compacte ori diseminate, cu sistemele ei de integrare, repartizare, supraveghere, observare, a constituit, în societatea modernă, marele suport al puterii normatoare.

5. Ţesătura carcerală a societăţii asigură deopotrivă captările reale ale corpului şi neîncetata lui ţinere sub observaţie; constituie, graţie proprietăţilor ei intrinsece, aparatul de pedepsire cel mai adaptat la noua economie a puterii şi instrumentul de formare de cunoştinţe de care chiar această economie are nevoie. Funcţionarea lui panoptică îi permite să joace acest dublu rol. Prin procedeele lui de fixare, de repartizare, de înregistrare, el a constituit vreme îndelungată una din condiţiile — cea mai simplă, mai frustă şi mai materială, dar poate şi cea mai importantă — de dezvoltare a imensei activităţi de examinare care a obiectivat comportamentul uman. Dacă, după perioada justiţiei „inchizitoriale", am pătruns în epoca justiţiei „examinatorii", dacă, în chip şi mai general, procedura examenului a izbutit să acopere atît de bine întreaga societate şi să facă, în parte, posibile ştiinţele omului, unul din marile instrumente ale acestei reuşite l-au constituit multitudinea şi intersectarea strînsă a diferitelor mecanisme de încarcerare. Nu vreau să afirm că ştiinţele umane provin din închisoare. Dar că ele au putut să se constituie şi să provoace în cadrul epistemei toate efectele de răsturnare pe care le cunoaştem se datorează faptului că au fost susţinute de o modalitate specifică şi nouă de putere: o anumită politică a corpului, un anumit mod de a face docilă şi utilă acumularea de oameni. Aceasta reclama implicarea unor relaţii determinate de cunoaştere în raporturile de putere; cerea o tehnică în care să se întrepătrundă aservirea şi obiectivarea; necesita tehnici noi de individualizare. Reţeaua carcerală constituie

una din armăturile acestei puteri-cunoaştere care a făcut istoric posibile ştiinţele omului. Omul cognoscibil (suflet, individualitate, conştiinţă, comportament — nu are importanţă aici) reprezintă efectul-obiect al acestei investiţii analitice, al acestei dominaţii-observare.

6. Fapt care explică, desigur, extrema soliditate a închisorii, această minusculă invenţie discreditată totuşi încă de la naştere. Dacă nu ar fi fost decît un instrument de excludere sau zdrobire aflat în slujba unui aparat de stat, ar fi fost mult mai la îndemînă să i se modifice formele prea stridente sau să i se găsească un substitut ceva mai onorabil. Dar, afundată în mijlocul dispozitivelor şi strategiilor de putere, ea poate opune celui ce ar dori să o transforme o imensă forţă de inerţie. Un fapt e semnificativ: cînd se pune problema modificării regimului de detenţie, blocajul nu se datorează numai instituţiei judiciare; ceea ce opune rezistenţă nu e închisoarea-sancţiune penală, ci închisoarea cu toate determinările, legăturile şi efectele ei extrajudiciare; închisoarea-releu într-o reţea generală de forme de disciplină şi supraveghere; închisoarea — aşa cum funcţionează ea într-un regim panoptic. Ceea ce nu înseamnă că ea nu poate fi modificată şi nici că este definitiv indispensabilă unui tip de societate precum a noastră. Pot fi, dimpotrivă, observate cele două procese care, în chiar prelungirea proceselor care au făcut închisoarea să funcţioneze, sînt susceptibile să-i restrîngă considerabil utilitatea şi să-i transforme funcţionarea internă. Iar aceste procese sînt fără îndoială deja în curs. Unul este acela care diminuează utilitatea (sau face să crească inconvenientele) unei delincvenţe organizate ca ilegalism specific, închis şi controlat; astfel, o dată cu constituirea la scară naţională sau internaţională a unor mari ilegalisme aflate în legătură directă cu aparatele politice şi economice (ilegalisme financiare, servicii de informaţii, trafic de arme şi droguri, speculaţii imobiliare), este limpede că maniera de lucru oarecum rustică şi bătătoare la ochi a delincvenţei se dovedeşte ineficientă; sau, la o scară mai redusă, din moment ce prelevarea economică pe plăcerea sexuală se realizează mult mai uşor prin vînzarea de contraceptive sau prin intermediul publicaţiilor, filmelor şi spectacolelor, ierarhia arhaică a prostituţiei îşi pierde o mare

parte din vechea ei utilitate. Celălalt proces constă în dezvoltarea reţelelor disciplinare, în sporirea schimburilor dintre acestea şi aparatul penal, în puterile din ce în ce mai considerabile care li se acordă, în transferul din ce în ce mai masiv de funcţii judiciare în direcţia acestora; or, pe măsură ce medicina, psihologia, educaţia, asistenţa, „activismul social" capătă o parte tot mai mare din puterea de control şi sancţionare, aparatul penal va putea, în schimb, să îmbrace caracteristici medicale, psihologice, pedagogice; şi, dintr-o dată, devine mult mai puţin utilă această articulaţie pe care o reprezenta închisoarea pe vremea cînd, prin decalajul dintre discursul său penitenciar şi efectul de consolidare a delincvenţei, făcea legătura dintre puterea penală şi puterea disciplinară. În mijlocul tuturor acestor dispozitive de normalizare ce se concentrează, specificitatea închisorii şi rolul ei de articulaţie îşi pierd din rostul lor de a fi.

Dacă există o miză politică de ansamblu în jurul închisorii, aceasta nu constă, prin urmare, în a şti dacă închisoarea va fi corectivă sau nu; dacă, în cadrul ei, judecătorii, psihiatrii ori sociologii vor dispune de mai multă putere decît administratorii şi supraveghetorii; la limită, miza nu constă nici măcar în alternativa închisoare sau altceva decît închisoarea. Problema actuală constă mai degrabă în marele avînt al dispozitivelor de normalizare şi în amploarea efectelor de putere pe care acestea le transmit prin intermediul constituirii de obiectivităţi noi.

*

În 1836, un cititor scria gazetei *La Phalange:* „Moralişti, filozofi, legiuitori adulatori ai civilizaţiei, iată planul Parisului vostru pus în ordine, iată planul perfecţionat în care toate lucrurile ce se aseamănă sînt strînse la un loc. În centru şi într-o primă incintă: spitale pentru toate bolile, aziluri pentru toate mizeriile, case de nebuni, închisori, temniţe pentru bărbaţi, femei şi copii. Împrejurul primei incinte, cazărmi, tribunale, prefectura de poliţie, locuinţele agenţilor, locurile de eşafod, casa călăului şi a ajutoarelor sale. În cele patru colţuri, camera deputaţilor, camera pair-ilor, Institutul şi Palatul Regelui. În exterior, ceea ce alimentează incinta centrală, comerţul cu înşelătoriile şi fali-

mentele lui; industria şi luptele ei furibunde; presa şi sofismele ei; casele de jocuri; prostituţia, poporul crăpînd de foame ori bălăcindu-se în desfrîu, mereu gata să dea ascultare glasului Geniului Revoluţiilor; bogătanii cei fără de suflet... în sfîrşit, războiul încrîncenat al tuturora împotriva tuturor."[11]

Mă voi opri pe acest text anonim. Sîntem acum foarte departe de ţara supliciilor, presărată cu roţi, spînzurători, ştreanguri, stîlpi ai infamiei; sîntem departe şi de ceea ce visau reformatorii cu nici cincizeci de ani în urmă: o cetate a pedepselor în care mii de mici teatre ar fi oferit fără încetare reprezentaţia multicoloră a justiţiei şi în care pedepsele atent puse în scenă pe eşafoade decorative ar fi constituit bîlciul continuu al Codului Penal. Oraşul carceral, cu „geopolitica" sa imaginară, ascultă de cu totul alte principii. Textul publicat în *La Phalange* aminteşte cîteva dintre cele mai importante: că în inima acestui oraş, şi ca şi cum i-ar ţine elementele laolaltă, se află nu „centrul puterii", nu un nucleu de forţe, ci o reţea multiplă de elemente diverse — ziduri, spaţii, instituţii, reguli, discursuri; că modelul oraşului carceral nu este, prin urmare, corpul regelui, cu puterile ce emană din el, nici asocierea contractuală a voinţelor ce ar da naştere unui corp în acelaşi timp individual şi colectiv, ci o repartizare strategică de elemente de naturi şi niveluri diferite. Că închisoarea nu este fiica legilor ori a codurilor, şi nici a aparatului judiciar; că nu e subordonată tribunalului ca instrument docil ori imperfect al sentinţelor acestuia şi al efectelor pe care ar dori să le obţină; că tocmai el, tribunalul, este cel exterior şi subordonat ei. Că, în poziţia centrală pe care o ocupă, închisoarea nu e singură, ci legată de o serie întreagă de alte dispozitive „carcerale", aparent diferite unele de altele — dat fiind că sînt destinate să aline, să vindece, să vină în ajutor —, dar care, toate, ca şi ea, tind să exercite o putere de normare. Că elementele pe care se aplică aceste dispozitive nu sînt transgresările în raport cu o lege „centrală", ci, în jurul aparatului de producţie — „comerţul" şi „industria" —, o mulţime întreagă de ilegalisme, cu diversitatea lor de natură şi de origine, cu rolul lor specific în sfera profitului şi soarta

[11] *La Phalange*, 10 august 1836.

diferită impusă de mecanismele punitive. Şi că, pînă la urmă, ceea ce guvernează toate aceste mecanisme nu este funcţionarea unitară a unui aparat sau a unei instituţii, ci necesitatea unei lupte şi regulile unei strategii. Că, prin urmare, noţiunile de instituţie de represiune, de respingere, de excluziune, de marginalizare nu sînt potrivite pentru a descrie formarea, în chiar inima oraşului carceral, a indulgenţei insidioase, a răutăţilor de nemărturisit, a micilor viclenii, a procedeelor calculate, a tehnicilor şi, la urma urmelor, a „ştiinţelor" ce fac posibilă fabricarea individului disciplinar. În această umanitate centrală şi centralizată, efect şi deopotrivă, instrument al unor relaţii de putere complexe, alcătuită din corpuri şi forţe aservite prin multiple dispozitive de „încarcerare", din obiecte pentru discursuri care sînt la rîndul lor elemente ale aceleiaşi strategii, trebuie să auzim vuietul bătăliei.[12]

NOTE

[a] Mettray: comună în regiunea Tours, fostă colonie penitenciară agricolă destinată deţinuţilor tineri şi copii.

[b] Ernst Heinrich Weber (1795–1878). Fiziolog şi anatomist german. Studiile sale de psihofizică au dus la descoperirea şi formularea celebrelor „legi Fechner-Weber" referitoare la senzaţii.

[c] În original: *l'archipel carcéral.* Deşi, în nota ce încheie capitolul inaugural al cărţii de faţă, Foucault (precaut? prefăcut?) atrăsese atenţia că nu va studia naşterea închisorii „decît în cadrul sistemului penal francez" (deci nici măcar într-un cadru general occidental, în pofida nu puţinelor trimiteri la elemente olandeze, germane, englezeşti şi americane), în acest punct precis dinspre finalul cărţii (deci, „strategic", foarte important), el nu se poate feri să trimită, aluziv, discret, dar cît se poate de limpede, la monumentalul *Arhipelag al Gulagului* de Aleksandr Soljeniţîn, a cărui traducere în limba franceză, sub titlul *L'Archipel du Goulag*, apăruse în 1974, în momentul în care Foucault îşi încheia redactarea cărţii de faţă. Pentru conştiinţa publică franceză şi, în general, vest-europeană, cartea marelui scriitor contes-

[12] Întrerup aici cartea de faţă ce trebuie să slujească drept fundal istoric pentru diferite studii asupra puterii de normare şi asupra formării de cunoştinţe în societatea modernă.

tatar rus a reprezentat un şoc şi a avut efectul unei treziri la realitate, spulberînd şi ultimele iluzii întreţinute (conştient-inconştient) în privinţa „socialismului real" din ţările Estului Europei.

Problema care se pune este însă, în cazul lui Foucault, mult mai importantă, ţinînd de însuşi specificul operei acestui autor. Ea a făcut obiectul unui colocviu organizat, în iunie 1993, în Bulgaria, la Sofia, sub titlul *Foucault d'Ouest en Est–Foucault vu de l'Est*, comunicările prezentate cu acea ocazie fiind publicate, în 1994, sub formă de carte (*Michel Foucault — les jeux de la vérité et du pouvoir. Études transeuropéennes*, Presses Universitaires de Nancy). În cadrul acestui colocviu, cercetători, cunoscători şi traducători ai operei lui Foucault, analişti ai regimurilor comuniste veniţi din Franţa, Italia, Bulgaria, Ungaria, Rusia şi România (autorul rîndurilor de faţă) şi-au pus problema posibilităţii şi îndreptăţirii utilizării metodelor şi conceptelor foucaldiene — al căror obiect exclusiv îl constituie, în mod declarat, societatea modernă franceză / occidentală — în analizarea fenomenelor din ţările est-europene sub comunism şi la ieşirea din acesta, prezumţia fundamentală, ce se cere verificată, fiind aceea că, în pofida limitării explicite, exprese chiar, aceste instrumente analitice pot fi extrapolate şi „universalizate" cu succes. În centrul discuţiilor, s-a aflat, firesc, cartea *Surveiller et punir*. De pe urma acestor discuţii deosebit de aprinse, au avut de cîştigat nu numai participanţii din Estul Europei, ci şi cercetătorii francezi ai operei lui Foucault, date fiind nenumăratele şi persistentele *malentendu*-uri pe care opera filozofului francez le-a suscitat în ţara în a cărei limbă şi-a redactat cărţile. O dovadă — dintre multele — a acestei situaţii a-tipice şi a-topice a operei lui Foucault, a paradoxului generat de ea însăşi şi în care se află prinsă, din punctul de vedere al dialogului Est–Vest şi al raportului local–universal o poate oferi şi pasajul următor: „Mi-aduc aminte de o discuţie din septembrie 1977 despre spitalele psihiatrice «speciale» din URSS, discuţie la care participau Michel Foucault, Raymond Aron, Eugène Ionesco, Vladimir Bukovski şi cu mine (între alţii), la Paris, la muzeul Guimet, unde ni se pusese, prin amabilitatea gazdelor, o întreagă sală la dispoziţie. La un moment dat, Michel Foucault, fără îndoială excedat de analizele repetate ale sistemului concentraţionar sovietic, ale «închiderii» în societatea comunistă (singura caracterizată de sus în jos şi lateral prin „închidere" foucaldiană), a explodat pur şi simplu afirmînd că am face mai bine să abordăm şi să luptăm deopotrivă contra „gulagului" occidental. Îndemnul cădea cum nu se poate mai prost în prezenţa unui om tocmai scăpat din gulag — Bukovski — şi care a izbucnit într-un hohot nebun de rîs, în momentul în care Ionesco a întrebat cu voce groasă, peste capetele tuturor, dacă nu cumva îl în-

şală auzul! (Jean-François Revel, *Le Regain démocratique,* Fayard, Paris, 1992, p. 178; *s.m.*, B.G. În româneşte: J.-F. Revel, *Revirimentul democraţiei,* traducere de Dan C. Mihăilescu, Ed. Humanitas, 1995, pp. 146–147).

Problema ultimă care se pune — pe care însă nu o pot discuta aici (am încercat să fac acest lucru, pornind tocmai de la citatul de mai sus, în comunicarea pe care am prezentat-o la colocviul amintit, cf. *Entre panoptisme et cartografie. Exercices de Foucault-Sophie,* în culegerea citată, pp. 75–86) — este, prin urmare, aceea a diferenţelor şi asemănărilor funcţionale dintre capitalism şi comunism din punctul de vedere al cuplului *putere–cunoaştere* şi din acela al tezei foucaldiene conform căreia, fundamental, primordial, puterea *produce* şi abia în al doilea rînd *reprimă* individualitatea, sau, mai exact, nu o reprimă decît producînd-o („fabricînd-o"), *obiectivînd şi subiectivizînd* (conform dublei semnificaţii a substantivului *sujet* în franceză: „subiect" şi „supus") simultan şi în egală măsură „natura" umană în conformitate cu o „economicitate" internă. Astfel privit, comunismul ar putea fi interpretat, alături de capitalism, ca o variantă „masificată" a acestuia, ca un caz particular-limită al problematicii moderne comune a complexului *putere–cunoaştere,* ca un „capitalism monopolist de (partid şi de) stat", în care nivelul de individualizare al subiecţilor istorici este unul cît mai general, abstractizat-mascat sub forma partidului-stat. O analiză pe baza conceptelor şi metodelor elaborate de Foucault ne-ar putea ajuta şi în înţelegerea a ceea ce am convenit să numim, aici şi acum, „tranziţie": ce fel de indivizi a produs puterea comunistă, prin ce metode (dacă ele diferă esenţial de cele aplicate în societăţi reputat democratice), cine au fost „partenerii" care au exercitat puterea etc.

Altfel spus, compararea amănunţită a „arhipelagului Gulag" cu „arhipelagul carceral", a efectelor de putere din societăţile occidentale şi din cele răsăritene (cu diferenţele de mentalitate şi de religie respective), a tipurilor de *indivizi şi de individualităţi* (colective, suprapersonale) corespunzătoare ne-ar putea duce la concluzia că ruperea în două, vreme de jumătate de secol, a continentului european a fost mult mai puţin importantă decît s-a crezut, comunismul constînd, poate, în nimic mai mult decît într-o imitaţie masificată, absolutizată, prin izolare, a capitalismului, o ducere pînă la ultimele consecinţe a unor tendinţe profunde ale acestuia din urmă în condiţii de „laborator": două ramuri ale unui acelaşi „arbore genealogic", două „straturi" dintr-un unic „soclu arheologic", două configurări înrudite (prin opoziţie politic impusă) ale aceleiaşi „episteme" a modernităţii. Două „traduceri" ale Identicului.

[d] Fontevrault: veche abaţie, de bărbaţi şi de femei, în apropiere de Saumur, fondată în 1115, unde a luat naştere un ordin călugăresc ce a cunoscut o oarecare răspîndire în Spania şi Anglia, înainte de a fi suprimat în 1792.

[e] Petit-Bourg: localitate în Guadelupa.

[f] Ostwald: comună din departamentul Bas-Rhin, la 7 km de Strasbourg.

[g] Neuhof: foburg muncitoresc din sudul oraşului Strasbourg, în Alsacia.

[h] Tarare: mic centru textil în munţii Beaujolais.

[i] Jujurieu: comună în ţinutul Ain, la poalele muntelui Revermont.

[j] Mende: orăşel situat la 600 km sud de Paris, în ţinutul Lozère, posedînd o catedrală episcopală construită în 1369. Episcopul îşi avea ermitajul pe un munte din vecinătate, denumit Saint-Privat.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Prefață de SORIN ANTOHI 5
Partea întîi. **Supliciul** 31
Capitolul I. Corpul condamnaților 33
Note 66
Capitolul al II-lea. Fastul supliciilor 73
Note 116
Partea a doua. **Pedeapsa** 121
Capitolul I. Pedepsirea generalizată 123
Note 159
Capitolul al II-lea. Blîndețea pedepselor 165
Note 198
Partea a treia. **Disciplina** 201
Capitolul I. Corpurile docile 203
Arta repartizărilor 210
Controlul activității 219
Organizarea genezelor individuale 228
Compunerea forțelor 235
Note 244
Capitolul al II-lea. Mijloacele bunei modelări 249
Supravegherea ierarhică 250
Sancțiunea normalizatoare 258
Examenul/examinarea 266
Note 276
Capitolul al III-lea. Panoptismul 279
Note 315
Partea a patra. **Închisoarea** 341
Capitolul I. Instituții complete și austere 343
Note 375

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul al II-lea. Ilegalisme şi delincvenţă 377
Note 421
Capitolul al III-lea. Universul carceral..... 425
Note..... 442

Redactor
S. SKULTÉTY

Apărut 1997

BUCUREŞTI – ROMÂNIA
Tipărit la Infopress s.a. Odorheiu Secuiesc

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

A supraveghea și a pedepsi a avut la apariție un ecou comparabil cu lucrarea din 1972 a lui Deleuze și Guattari, *Anti-Oedipe*, iar chestiunea puterii a înlocuit în analiza societăților moderne tema marxistă a exploatării. Treptat, s-au constituit o *vulgată Foucault*, un *efect Foucault*, care cunosc versiuni destul de diferite în diverse culturi. [...] Receptarea și posteritatea lui Foucault sînt idiosincratice și contextuale: există un Foucault „francez", unul „italian", unul „anglo-american", unul „feminist", acum începe să se profileze și unul „românesc". [...] Ca afirmație generală, se poate considera că Foucault a fost în genere primit cu ostilitate în mediile profesionale care se simțeau vizate mai direct de critica sa. [...] Aceste reacții, în fond previzibile, erau potențate de dificultatea de a-l încadra pe Foucault într-un curent clar, într-o coterie științifică, în vreo rețea a cunoașterii-putere. Era el istoric? era psihiatru? era criminolog? era filozof? Și așa mai departe: polemici otioase, la limită stupide, fiindcă este știut că impactul cel mai mare asupra evoluției științei îl au întotdeauna marginalii, inclasabilii, rebelii. La douăzeci de ani de la apariție, *Surveiller et punir* este o carte esențială pentru științele omului și societății, prezentă în bibliografiile mai multor discipline, citită în maniere diferite.

SORIN ANTOHI

În aceeași serie, de MICHEL FOUCAULT
Istoria nebuniei în epoca clasică

ISBN 973-28-0648-6